Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonComercial 3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format
Adapt — remix, transform, and build upon the material

4857

ԵՐՈՒԱՆԴ ՋԱՐԴԱՐԵԱՆ

ՊԱՏՄԱԳԻՐՔ ՏԻՎՐԻԿ ՔԱՂԱՔԻ

1972

9(47·925)
Պ-30

ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆԻ ՎԱՀԷ ՍԷԹԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

9(47.925)
Դ-30

49

ՀԱԻԱՔԵՑ, ԴԱՍԱԻՈՐԵՑ ԵՒ ՀՐԱՏԱՐԱԿԵՑ

ԵՐՈՒԱՆԴ ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ

ՊԱՏՄԱԳԻՐՔ ՏԻՎՐԻԿ ՔԱՂԱՔԻ

1972

Ա1430 - Ա.Հ.

721-83 Ա

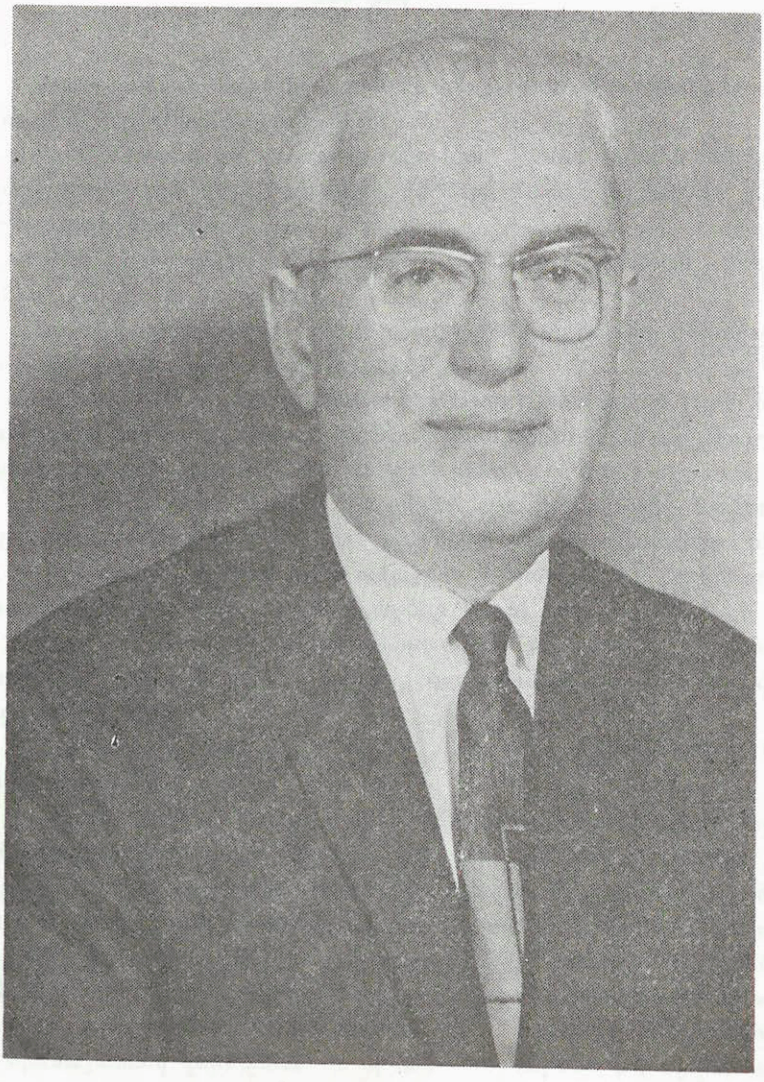

ՈՂԲԱՑԵԱԼ ԵՐՈՒԱՆԴ ՋԱՐԴԱՐԵԱՆ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

1955ի ամառը Պոլիս կը գտնուէի կնոջս հետ: Գացած էինք մեր կարօտցած ազգականները տեսնելու:

Օր մը նստած էի մօրեղբօրս զաւկին՝ Սիմոն Եղիսէեանի կօշկակարի խանութին մէջ, երբ մարդ մը ներս մտաւ: Ազգականս ինծի ներկայացուց նորեկը·

— Տիվրիկցի տոքթէօր *Ղանթէմուրեան*, ատամնաբոյժ, Քալիֆորնիոյ Հոլիվուտ քաղաքէն:

Շուտով տեղեկացայ, թէ մեր հայրենակիցը նոր կը վերադառնար Տիվրիկ կատարած իր այցելութենէն:

Հետաքրքրութիւնս կրկնապատկուեցաւ: Հարցուցի, թէ ի՛նչ նպատակով ըրած էր ա՛յդքան հեռաւոր ճամբորդութիւն մը, խաղաղականի ափերէն մինչեւ Փոքր Ասիոյ խորերը:

— Երկու ուժեր մղեցին զիս ընելու այս յոգնեցուցիչ ճամբորդութիւնը, — եղաւ սիրելի Տոքթէօրին պատասխանը: Առաջինը, ինչպէս ամէն հայու համար, ծննդավայրիս կարօտն էր: Երկրորդը՝ ծրագրած գիրքիս համար լուսանկարներ քաշել էր:

Ապա, մեր սիրելի հայրենակիցը մեզի յայտնեց, թէ գրելու վրայ է Տիվրիկի հին պատմութիւնը, որուն համար տարիներէ ի վեր պրպտումներ կ'ընէ:

— Ի՞նչպէս գտաք մեր Տիվրիկը, հարցուցի, հետզհետէ աւելի հետաքրքրուած:

— Երբ Տիվրիկ հասայ, պատասխանեց Տոքթէօրը, առաջին գործս եղաւ երթալ ու տեսնել *Խուրչիհան* քաղին մէջ գտնուող իմ հայրենի տունս, ուր ծնած էի ու մեծցած: Բայց, աւա՛ղ, ո՛չ մէկ կանգուն տուն գտայ, բոլորն ալ քանդուած եւ հողի հաւասարած էին: Անկարելի եղաւ նոյնիսկ մեր տան տեղը գտնել: Կը կարծէի գոնէ մեր հսկայ քթենիներու միջոցով գտնել մեր տան մօտաւոր տեղը: Բայց ի՞նչ քթենի, հետքն անգամ չկար: Վայրենի թուրքը ամէն ինչ հիմնայատակ կործանած ու սրբած էր: Կարծես թէ երկար դարերէ ի վեր մարդ–մարդասաճիճ չէր ապրած այդ վայրերուն մէջ:

Սրտաճաք յաջողութիւն մաղթեցի սիրելի Տոքթէօրին եւ փափաք

յայտնեցի, որ բանի մը օրինակ ղրկէ ինծի, երբ լոյս ընծայէ իր պատմագիրքը:

— Խնդիրը կարենալ տպելն է, եղաւ հայրենակցիս տխուր պատասխանը:

Հոս ալ վերջացաւ մեր տեսակցութիւնը: Ան վերադարձաւ Փալիֆորնիա, ես՝ Ֆրանսա:

Այս խնդիրը սկսած էր գիս խռովել:

Անցան տասնեակ մը տարիներ:

1966ին ուրիշ ձայն մը հնչեց, այս անգամ երեւանէն, Տիվրիկի մասին:

Երեւանաբնակ սիրելի հայրենակից մը՝ Թորոս Եղիսէեան, գրի առած էր Տիվրիկի տարագրութիւնը եւ նամբորդի մը միջոցով ղրկած Փարիզ, Երուանդ Ֆոչեանին (Տիվրիկի խուրնավիլ գիւղէն):

Կը խնդրէր անկէ, որ սրբագրէ եւ հրատարակէ:

Կիսատ էր Թորոս Եղիսէեանի Տիվրիկի տարագրութեան պատմութիւնը: Ան կանգ առած էր Եփրատի վրայ: Որովհետեւ անկէ անդին չէ անցած: Իր հօր, որ նշանաւոր փաստաբան էր, ֆիւրտ բարեկամը, ցեղապետ՝ Շաթըր օղլու Մուսթաֆան մինչեւ Եփրատի արեւելեան ափը եկած եւ իրենց ամբողջ ընտանիքը ազատած էր ու տարած իր գիւղը:

Տիվրիկի հայութիւնը անցաւ Եփրատը և հշուեցաւ մինչեւ Տիգրանակերտ: Հարկ էր ուրեմն ամբողջացնել տարագրութեան այդ պատմութիւնը: Այս վերջին մասն ալ յանձն առած էր գրել ուրիշ հայրենակից մը՝ Պետրոս Թորոսեան, փրանսաբնակ (Սէնթ-Էթիէն): Այս վերջինը իր ականատեսի վկայութիւնը ժապաւէնի վրայ արձանագրած եւ ղրկած էր նոյնպէս Երուանդ Ֆոչեանին, Փարիզ:

Երուանդ Ֆոչեան, մինչ այդ մեքենագրած էր Թորոս Եղիսէեանի ձեռագիրը եւ տրամադիր էր ձեռնարկելու հրատարակութեան:

Չենք գիտեր ի՞նչ հիմնական պատճառներ արգելք եղան այս ծրագրին եւ ան մերժեց զբաղիլ այս նուիրական գործով: Եւ իր մօտ գտնուող այդ նիւթերը ղրկեց Մարսէյլ, Թորոս Եղիսէեանի նախկին հարսին՝ տիկին Զարուհի Հասպանեանին եւ մաս մըն ալ ինծի:

Տիվրիկի պատմագիրքին խնդիրը մինչ այս ձեւով ջուրը կ'իյնար Ֆրանսայի մէջ, անդին, Ամերիկայի մէջ, Տոքթ. *Ղանթէմուրհան* յաւիտեան կը փակէր իր աչքերը:

Այսպէս, տխուր անցաւ ուրեմն 1966 տարին: Թեւակոխեցինք 1967ի: Արդեօք հնարաւոր պիտի ըլլա՞ր նոր մը գտնել, գլուխ հանելու համար այս նուիրական բայց դժուարին գործը: Դժուարին՝

շատ մը պատճառներով: Նախ մեզի կը պակսին աղբիւրներ, հին թէ նոր: Կարեւոր դէպքերը պատմող ականատեսներ չկան: Յետոյ անձը, որ պիտի հաւաքէ, դասաւորէ, սրբագրէ եղածը, հրատարակութեան յանձնելէ առաջ:

1915ի տարագրութենէն եւ ջարդերէն մազապուրծ ազատուածներու թիւը շատ փիչ է: Ձանոնք կրնանք բաժնել երեք դասակարգի: Առաջին՝ մեծերը (հայրիկ, մայրիկ), երկրորդ՝ պատանիները եւ երրորդ՝ երեխաները:

Մեծերը, որոնք մեր պատմութեան համար շատ օգտակար կրնային ըլլալ, արդէն մեռած են, աւա՛ղ: Որով, տեղեկութեանց այս մեծ աղբիւրը գրեթէ ցամքած է:

Գալով պատանիներուն, անոնց ալ մէկ մասը թէեւ մեռած է, բայց դեռ ողջեր կան: Այս վերջիններն, 1915ին, դպրոց յաճախող եւ խաղալով զբաղած տղաք էին: Թէեւ ոչ տակաւին խելահաս, բայց աչքերնին տեսնող աչքեր ունէին, լսող ականջներ եւ միտքեր ըմբռնող, անցած-դարձածը փիչ թէ շատ հասկցող:

Երեխաները ոչինչ ունին մեզի պատմելիք, անտեղեակ իրենց շուրջ տեղի ունեցող ահաւոր դէպքերուն:

Մեծերէն Տոքթ. Վանքէմուրեանը, երկար տարիներու աշխատանքէ ետք գրած էր Տիվրիկի հին պատմութիւնը, Թորոս Եղիազեան, Երեւանէն, Պետրոս Թորոսեան Ֆրանսայէն, գրի առած էին իրենց ախորի յուշերը:

Առաջինը կը գտնուէր հեռաւոր Քալիֆորնիա, երկրորդը մեր տրամադրութեան տակ էր: Ասով չէր լրանար գործը, ի հարկէ: Պէտք էր մէկը զանոնք հաւաքէր, լրացնէր նոր տեղեկութիւններով, դասաւորէր եւ ամբողջացնէր: Ո՞վ պիտի ըլլար այդ մէկը: Մէկը, որ ունենար փիչ մը միտք, շատ ժամանակ, նիւթական միջոցներ եւ քաջութիւն: Ես անկարող կը զգայի ինքզինքս այդպիսի գործ մը նախաձեռնելու:

Ուրիշ քաղաքներ գրեցին իրենց յուշամատեանը կամ պատմագիրքը: Բայց անոնք հայրենակցական միութիւն ունէին, թիւով շատ էին վերապրողները, մտաւորականներ ունէին:

Իսկ մենք, տիվրիկցիներս, չունէինք ատոնցմէ ո՛չ մէկը:

Այս տաժանելի հոգեկան տառապանքին մէջ կ'ապրէի, շաբաթներէ, ամիսներէ ի վեր: Անցնող օրերը կը ճնշէին խղճիս վրայ: Գիտէի, թէ պարտականութիւն մը ունէի ծննդավայրիս նահատակ հայութեան հանդէպ: Այս պատմագրքի խնդիրը մէջտեղ ելլելէն ի վեր խռոված էր հոգիս, քունս փախած: Ամէն օր աչքիս առջեւ կու գային

իմ սիրելիներս, հարազատներս, ու նաեւ դրացիներ, բարեկամներ, որոնք չկային, գոհ գացած էին ահաւոր սպանդին: Անոնցմէ իւրաքանչիւրը օղակ մը կը կազմէր այն հսկայ շղթային, որ սկսած էր սեղմել կոկորդս: Այդ շղթան կարծես մարմնիս վրայ կ'ոլորուէր, կը կաշկանդէր անդամներս:

Մինչեւ այդ օրը, գոցուած վարագոյր մըն էր կարծէք անցեալը: Երբեմն միտքս կ'իյնային զանազան տեսարաններ, դէմքեր, դէպքեր:

Բայց հիմա տարբեր բան մը տեղի կ'ունենար մէջս: Այժմ, օր չէր անցներ որ ծննդավայրս միտքս չզբաղեցնէր: Կը մտաբերէի մեր թաղը, մեր պատանեկան խաղերը, մեր դպրոցը, մեր ուսուցիչներն ու ընկերներս: Այն յարկը, ուր սորված էի Ա·Բ·Գ·ը, ուր դարբնուած էր հոգիս: Մեր եկեղեցիները, ուր շարական երգած էի, երգած եւ ունկնդրած մեր գմայլելի եկեղեցական երգեցողութիւնը: Աչքիս առջեւ կու գային հոն ծնրադրող ու ջերմեռանդ աղօթող մեր հաւատացեալ բարի ժողովուրդին անդամները, ամէն սեռէ, ամէն տարիքէ:

Կը յիշէի մեր մրգառատ, գեղեցիկ պարտէզները, մեր գե՛տը, ուր լողալ սորված էի, ինչպէս ամէն տիվրիկցի:

Այս բոլորը միացած, հսկայ ոյժի մը վերածուած, ահաւոր ծանրութեան մը վերածուած կը չարչարէին զիս, կը բարկաւային, կը պոռային ու ինձմէ կը պահանջէին կատարել պարտականութիւնս: Ի մի հաւաքել իրենց կորստեան մատնուած յիշատակներուն պատմագիրքը: Կը խնդրէին, որ կորուստէ փրկէի իրենց ապրած կեանքը, իրենց վարքն ու բարքը, սովորութիւնները, նիստն ու կացը, իրենց աւանդութիւններն ու երազները, իրենց խէալը, իրենց մշակոյթը, իրենց ազատագրական ոգին:

Հոգեկան այս խռովքս աւելի կը մեծնար, երբ կը մտածէի թէ միայն մեռածները չէին պահանջատէրերը: Գալիք սերունդներն ալ կ'ուզէին տիրանալ իրենց նախնիքներու ապրած կեանքին, անոնց ետեւներուն: Որով կրկնակի էր իմ վրաս դրուած պարտականութիւնը:

1967ի Մարտ ամսուն առի յանդուգն որոշում մը·— Ստանձնել Տիվրիկի պատմագրքի հրատարակութիւնը, աչք առած ամէն գոհողութիւն:

Կրցայ ունենալ հանգուցեալ Տոքթ· Ղանթէմուրեանի աղջկան հասցէն: Գրեցի անոր, թէ արդեօք ունէ՞ր իր հօր ձգած ձեռագիրները Տիվրիկի վերաբերեալ:

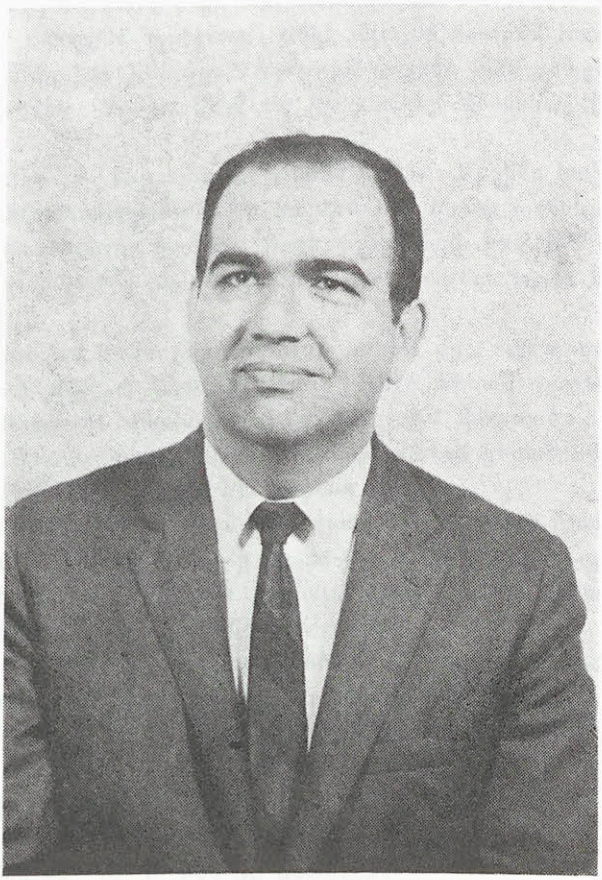

ՌԻԶԸՐՏ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ

Փրոֆ· Լոս Անճելըսի համալսարանին

Շուտով ստացայ պատասխանը: Իր հօր ձեռագիրները պահած էր իր տան մէջ:

Անցագիրս հանեցի եւ կնոջս հետ ճամբայ ելայ դէպի Փալիֆորնիա:

Ամերիկա եւ Քանատա ազգականներ եւ հայրենակիցներ ալ ունէի: Այս առիթով կ'ուզէի տեսնել նաեւ զանոնք:

15 օր մնացինք Քանատա: Անկէ օդային ճամբով հասանք Շիքակօ, անկէ ալ Լոս Անճելըս: Տոքթ·ին աղջիկը ամուսնացած էր եւ կը կոչուէր Տիկ· Տրնիս Սէյվէճ: Կը բնակէր մօտակայ Արքատիա քաղաքը:

Իրիկուն էր, երբ հասանք անոնց տունը: Տիկինը հայերէն չէր գիտեր: Օգնութեան կանչած էր իր մեծ հօր եղբօր աղջիկը, թարգմանի դեր կատարելու համար: Որքեւայրի բարի կին մըն էր ան եւ պահած մեր հաղարին ո՛չ միայն վարքն ու բարքը, այլեւ հարազատ լեզուն:

Շուտով իմ հովս բերին խոշոր կողով մը, ուր դրուած էին Տոքթ·ին թուղթերը: Սկսանք ճննել: Ամէն տեսակ գրուածք կար, զանազան նիւթերու մասին: Բայց չկա՛ր իմ փնտռածս, Տիվրիկի պատմութիւնը: Յուսահատեցայ եւ շշմած մնացի կեցած տեղս: Տասը հազար ֆիլմէթր կտրած էի պարապ տե՛ղը:

Տիկիններէն կարծէք խղճացին վրաս եւ նոր յոյսի դուռ մը բացին առջեւս: Ըսին, որ Տոքթ·ը իր 20·000 տոլար արժող գրադարանը կտակած էր Լոս Անճելըսի Համալսարանին, ուր մասնաւոր սենեակ մը յատկացուած էր անոնց:

Այդ բաժնին տեսուչ կարգուած էր Ռիչըրտ Յովհաննէսեան, որ կը դասաւանդէր նաեւ իբրեւ փրոֆեսէօր համալսարանի արեւելեան պատմութիւն: Ըսին երթանք համալսարան ու նայինք, թերեւս մեր ուզած ձեռագիրը գիրքերուն հետ հոն դրուած է:

Գացինք եւ գտանք մեր պատուական հայրենակիցը՝ Փրոֆ· Ռիչըրտ Յովհաննէսեանը: Անմիջապէս մեզի յայտնեց, թէ Տիվրիկի պատմագրին ձեռագիրը հոն կը գտնուէր:

Բոլորիս մթագնած դէմքերը լուսաւորուեցան ուրախութեան շողով մը: Ազնիւ Պրն· Յովհաննէսեանի հետ ճաշեցինք: Ապա ան թելադրեց մեզի, որ նամակով մը դիմենք Համալսարանի տնօրէնին, լուսանկարուած օրինակ մը ստանալու համար հանգուցեալ Տոքթ· Ղանթէմուրեանի ձեռագրին:

Խնդրագիրը անմիջապէս խմբագրեց եւ ստորագրել տուաւ ինծի: Հետագային պիտի գիտնայինք, թէ արդեօք ընդունուա՞ծ էր մեր

խնդրանքը : Փրոֆ· Յովհաննէսեանին հարցուցի , թէ ի՛նչ ծախս պիտի ունենայիմ լուսանկարելու համար Տոքթ· Ղանթէմուրեանի ընդարձակ ձեռագիրը :

— Մօտաւորապէս յիսուն տոլար , պատասխանեց փրոֆեսէօրը : Հանեցի եւ տուի : Տոքթ· Ղանթէմուրեանի աղջիկը՝ Միսիս Սէվէյճ պնդեց որ ինք վճարէ այդ ծախսը : Ես մերժեցի , բնական է : Ազնիւ պրն· Յովհաննէսեանը մէջ մտաւ եւ հաշտեցուց մեզ :

— Ո՛չ դուք , ո՛չ Տիկ· Սէվէյճը , յայտարարեց , այդ փոքրիկ ծառայութիւնը ես պիտի ստանձնեմ :

Ստիպուած համակերպեցանք :

Ողբացեալ Տոքթ· Ղանթէմուրեանի ազնիւ աղջիկն ու փեսան՝ Տէր եւ Տիկ· Սէվէյճ , այդ օրն իսկ մեզ առին եւ տարին իրենց հաղթանդրը՝ Արֆատիա : Եւ ի՛նչ հիւրասիրութիւն , հայկական տաճուկ մթնոլորտ եւ մեր անմահական խորովածը : Մեզ պտրտցուցին ամբողջ շրջակայքը , ցուցահանդէս , խելքէ–միտքէ չանցած հրաշալիքներ :

Միւս օրը մեկնեցանք Սան–Ֆրանսիսկօ , հրաժեշտ առնելէ եւս մեր ազնիւ հիւրընկալներէն : Հոն ալ տեսանք հայրենակիցներ , հին բարեկամներ : Սան–Ֆրանսիսկոյէն Պոսթրն , ուր կը բնակէին ծանօթ հայրենակիցներ : Կերանք , խմեցինք , զուարճացանք· կարծես Տիվրիկ ըլլայինք , ա՛յնքան հաւատարմաբար պահած էին բոլորը իրենց հայրենի բաղաքի աւանդութիւնները ու բարքերը : Քանի մը օր մնալէ ետք , օդանաւ առինք դէպի մեր սիրելի Մարսիլիան : 42 օր է մեկնած էինք անկէ :

Մեծ եղաւ մեր ուրախութիւնը , երբ հոն գտանք մեր սիրելի Փրոֆ· Ռիչըրտ Յովհաննէսեանի փութկոտ ձեռքերով դրկուած ծրարը — Տոքթ· Ղանթէմուրեանի ձեռագրին լուսանկարուած մէկ պատճէնը :

Մեծագոյն բայլը առնուած էր , Տիվրիկի մասին հատոր մը հրատարակելու ճամբուն վրայ :

Կը մնար մեր եւ մեր հայրենակիցներուն բերելիք բաժինը հաւաքել , դասաւորել եւ տպարան յանձնել :

Ի՛նչ որ սիրով յանձն առի ես , հոգեկան անխառն հաճոյքով :

Վերջացնելէ առաջ այս բանի մը տեղեկութիւնները , որպէսզի պարտք կը զգամ իմ խորին շնորհակալութիւններս յայտնել Տէր եւ Տիկ· Սեվէյճներուն , ողբացեալ Տոքթ· Ղանթէմուրեանի աղջկան ու փեսին , Փրոֆ· Ռիչըրտ Յովհաննէսեանին եւ Քալիֆորնիոյ Համալսարանի արեւելեան բաժնի վարիչ եւ տնօրէն՝ Տոքթ· G. E. VON GRUMEBAUWին , բոլորին ալ ցուցաբերած ազնիւ աջակցութեան համար :

Այստեղ կ'ուզեմ նաեւ իմ խորին շնորհակալութիւնս յայտնել Հայր Եփրեմ վրդ. Պօղոսեանին (Վիեննա), պրն. Գ. Բամպուճեանին (Պոլիս), որոնք իրենց պրպտումներով հարստացուցին Տիվրիկի թղթածրարը: Շնորհակալութիւն մեր հայրենակիցներուն, որոնք իրենց գրութիւններով նախացուցին մեր սիրելի ծննդավայրին նուիրուած այս հատորը:

Մարսէյլ ԵՐՈՒԱՆԴ ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԻՎՐԻԿԸ

ԳՐԵՑ՝ ՏՈՔԹ. ՂԱՆՔԷՄՈՒՐԵԱՆ

721-83

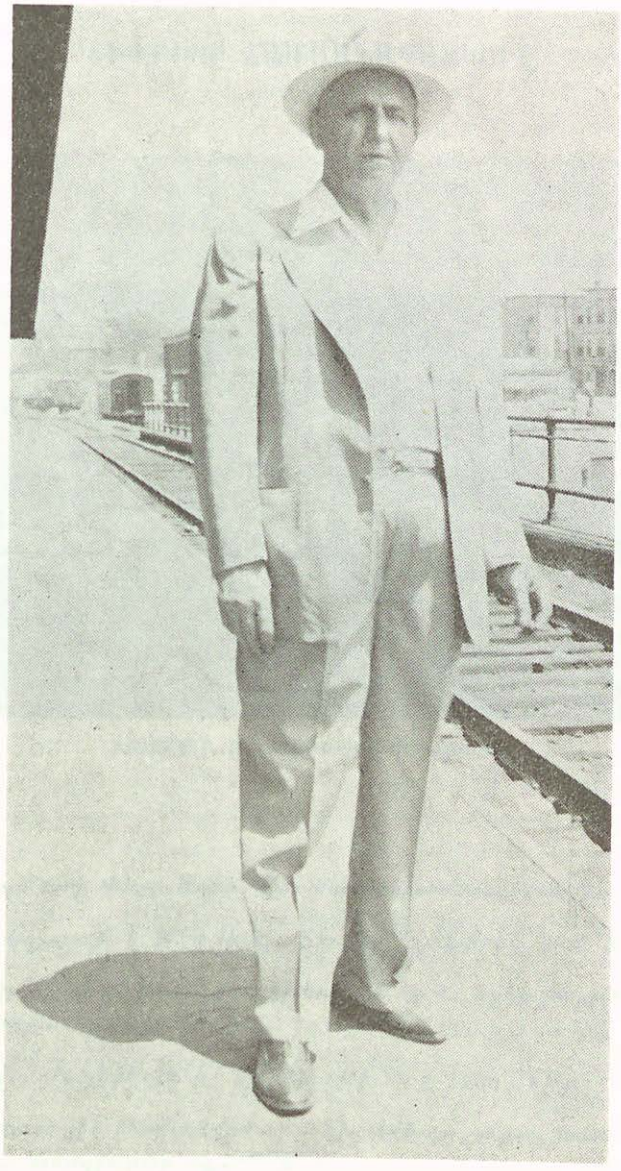

ՏՈՒԹ · ՂԱՆԹԷՄՈՒՐԵԱՆ

ՏԻՎՐԻԿԻ ՀԱՄԱՅՆԱՊԱՏԿԵՐԸ

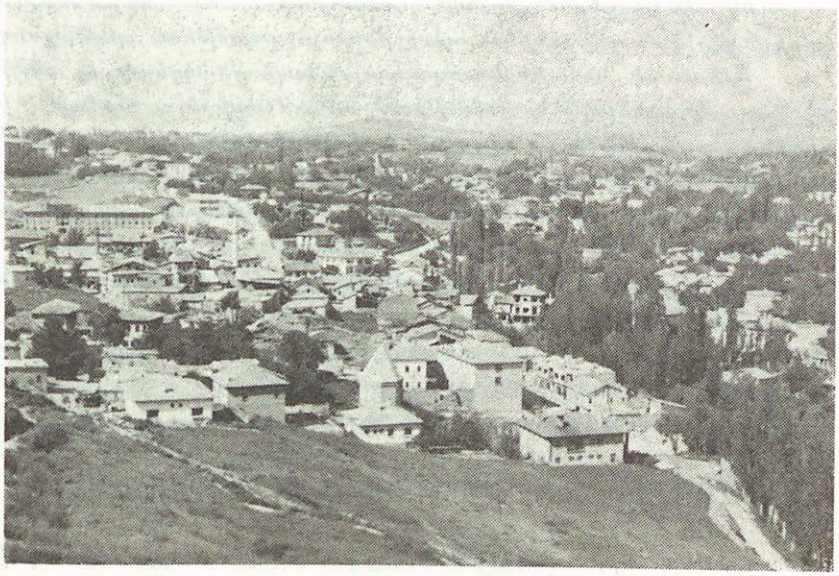

Տիվրիկի ընդհանուր տեսարանը

Կը գտնուի Փոքր Ասիոյ Սեբաստիոյ նահանգին մէջ։

Ան կոչուած է Թէվրիկէ, Տիւրիկէ, Տէվրիկ կամ Տիվրիկ։

Տիվրիկ կը գտնուի լայնութեան 35°½ եւ երկայնութեան 39°¼ աստիճաններուն վրայ։

Ծովու մակերեսէն իր բարձրութիւնն է 1250 մեթր։

Ցամաքային ընտիր կլիմայ ունի, ձմեռը ցուրտ, ամառը՝ տաք։ Ուսոի չատ առողջարար օդ

Այս էջերուն մէջ կու տանիմ ամփոփումը Տոքթ. Ղանիէմուրեանի ընդարձակ ուսումնասիրութեան, Տիվրիկի անցեալին նուիրուած: Փափաքելի էր որ ուսումնասիրութիւնը հրատարակուէր ամբողջութեամբ: Մեր պատմագիրքին մէջ չէինք կրնար զայն լման տալ:

Ինչպէս ազգերու, նոյնպէս քաղաքներու հին պատմութիւնը կարելի չէ լման գրի առնել, աղբիւրներու չգոյութեան պատճառով:

Քրիստոսէ 3000–4000 տարի առաջ ապրող ազգերու եւ անոնց հիմնած քաղաքներուն պատմութիւնը ուսումնասիրելու համար, կը դիմենք այլ չրջաններէն մնացած արձանագրութիւններուն. ժայռերու վրայ փորագրուած սեպագրութիւններ, գերեզմաններու կամ պալատներու վրայ գրուածներ ու նաեւ պեղումներով գտնուած առարկաներ:

Որքան առեն որ այդ աղբիւրները պակսին, մեր պատմութիւնը կը մնայ պակասաւոր:

Տիվրիկ քաղաքի հին պատմութիւնը չէր կրնար բացառութիւն կազմել:

ՀԱՖԵՐ, ՀԻԹԻԹՆԵՐ ԵՒ ՏԻՎՐԻԿ ՔԱՂԱՔԸ

Հաֆերը Քրիստոսէ 4000 առաջ բնակած են Փոքր Ասիա, բնիկ ժողովուրդի մը հետ: Իրենք հիւսուր էին: Կը յիշուի Պամեմա թագաւորի մը անունը, մօտաւորապէս 2500ին (Ն. Ք.), որ իշխած է այդ երկրամասին, իրրեւ մայրաքաղաք ունենալով Կուչչար կամ Կուսսար քաղաքը, որ այժմու Տիվրիկն է:

Հաֆերը 2200 թուականներուն (Ն.Ք.) քալարար կռուած են 17 իշխաններու դէմ եւ պահպանած իրենց սահմանները: 2100 թուականին իշխած է Բիյուստի թագաւորը, իսկ 2100ին Տլարաոնաս թագաւորը:

Հաֆերու իշխանութիւնը տեւած է ուրեմն 2000 տարի, 4000–2000 (Ն.Ք.): Անոնց պետութեան վերջին չրջանին մայրաքաղաքը եղած է Տիվրիկը:

Հաֆերը իրենց այս երկարատեւ գոյութեան վերջաւորութեան, տկարացած, ծերացած, հետզհետէ քաչուած են դէպի Հալէպի չրջանը, իսկ Տիվրիկի չրջանը գրաւուած է Հիթիթներէ:

Այս վերջիններուն խատուսիլ Ա. թագաւորը կը լքէ Տիվրիկ մայրաքաղաքը (1975, Ն.Ք.) եւ կը հիմնէ նոր մայրաքաղաք մը՝

Ֆաուչաչ կամ Ֆաուսաս անունով, որ կը նշանակէ արծաթի քաղաք: Ան պէտք է դանուի Սեբաստիոյ Ալիս գետի աղեղին մէջ:

Այսօր այդ քաղաքը մեղի ծանօթ է Թրքական Պողազ Քէօյ անունով, չատ մօտ Կիւրինի:

Հիթիթները ուրիշ անունով ալ յիշատակուած են հին պատմութեան մէջ: Օրինակ, Սուրբ Գրոց մէջ զանոնք կոչած են Քետացիներ: 1925ին (Ն.Ք.) Ֆաուսուխլ Ա.ի կը յաջորդէ Սուբսիլ Ա., որ կը նուաճէ Հալէպը եւ կը հասնի մինչեւ Բաբելոն:

Տիվրիկ քաղաքին մէջ հաթերէն կամ հիթիթներէն մնացած որեւէ արձանագրութիւն երեւան չէ հանուած: Տիվրիկի մօտերը, ոտքով քանի մը ժամ դէպի հարաւ գտնուող Օտուռ գիւղին մէջ հիթիթերէն փոքր արձանագրութիւն մը կայ, ժայռի մը վրայ փորագրուած: Իսկ Տիվրիկի աւելի մօտիկ Փալանդա գիւղի մէջ աւելի մեծ թիւով հիթիթերէն արձանագրութիւններ կան, մինչեւ այսօր ուսումնասիրութեան ո՛չ առարկայ դարձած, ո՛չ ալ թարգմանուած են:

Հիթիթներու տիրապետութիւնը տեւած է մօտաւորապէս 800 թուականը (Ն.Ք.): Հարուստն արշաւող Փռիւգիացիները յաղթելով անոնց, տիրապետած են ամբողջ այդ չրջանին, այդ թուականէն սկսեալ:

ՍԵԲԱՍՏԻԱ ՔԱՂԱՔԸ

Կը կարծուի, թէ Սեբաստիան հիմնուած է 100—150 (Ն.Ք.) թուականներուն: Քիչ թիւով մարդիկ եկած ու բնակութիւն հաստատած են նախ Ալիս գետի այս ընդարձակ հովիտին մէջ: Տակաւին քաղաքի ձեւ տուաւ: Իր գանձը փոխադրեց հոն եւ ամրացուց անցքերը: Հոմայեցիներու դէմ իր ձախողութիւններէն ետք, եկած ու բնակած է այս կողմերը: Հոն չինեց ամուր դղեակ մը եւ Սեբաստիոյ քաղաքի ձեւ տուաւ: Իր գանձը փոխադրեց հոն եւ ամրացուց անցքերը: Ուրիշ ամրոցներով օժտեց չրջակայքը: Այս ամրոցներէն մէկն է Տիվրիկի անառիկ բերդը, ուր գտնուեցան հին դրամներ: Կ'ենթադրուի որ այս ամրոցը կառուցուած էր նոյնիսկ հաթերու կողմէ եւ Միհրդատ միայն վերանորոգած է զայն: Իրր փաստ այս ենթադրութեան ցոյց կը տրուի, որ հին բերդը կառուցուած է հաթական ճարտարապետութեամբ, հսկայ քարերով, իսկ պարիսպը հռոմէական ոճ ունի:

Քրիստոսէ ետք 17 թուականին, հռոմայեցի կայսրը Տիբեր դրաւեց Կապադովկիան եւ Փոքր Հայքը: Միապետութիւն մը հաս-

տատեց այս չրջանին մէջ եւ թագաւոր կարգեց Թրակիոյ Կուբիս թագաւորը:

Հռոմայեցի Պոմպէոսը փոխեց Կապիւրա անունը եւ կոչեց Դիոպոլիս: Հոն բարձրացուց հսկայ ամրոց մը: Թագաւորը յետոյ յանձնուեցաւ Պիւոդոդրիս թագուհիին, որ զարդարեց զայն, վերածեց գեղեցիկ ու ընդարձակ քաղաքի մը եւ ուր փոխադրեց իր գահը: Հին անունը անգամ մըն ալ փոխուեցաւ եւ եղաւ Օկոստա, աւելի ետք՝ Սեբաստոս: Հաթերու նախկին մայրաքաղաքը՝ Թէփրիկէն (Տիվրիկը) մաս կազմեց այս թագաւորութեան:

Միհրդատ, Փոքր Հայքը կորսնցնելէ ետք, քաչուեցաւ Մեծ Հայք եւ հոն թագաւորեց մինչեւիր մահը 51 թուականին, Քրիստոսէ ետք:

ՔՐԻՍՏՈՆԷՈՒԹԻՒՆԸ ՓՈՔՐ ՀԱՅՔԻ ՄԷՋ

Գիտենք, որ Քրիստոսի աշակերտներէն երկուքը՝ Թադէոս եւ Բարթողիմէոս, եկան հայոց աշխարհը, Փոքր Հայք: Անոնք քրիստոնէութիւնը քարոզած էին նախ Միջագետք և Արպար թագաւորը քրիստոնեայ դարձուցած: Բարթողիմէոս Առաքեալ սկսաւ քարոզել Փոքր Հայքի մէջ: Քրիստոնեայ դարձուց նախ Պոլիմոն թագաւորը, իր կինն ու զաւակները Սեբաստիոյ մէջ: Շրջանի 12 քաղաքները քրիստոնեայ դարձան, որոնց մէջ ի հարկէ, Տիվրիկը:

Բարթողիմէոսի այս յաջողութիւնները մեծ պայրօթ եւ ըմբոստութիւն յառաջացուցին հեթանոս քուրմերուն մօտ: Անոնք դիմեցին Մեծ Հայքի թագաւոր Աբտաչէս Գ.ին, որ պատուհասէ Բարթողիմէոսը: Հակառակ պարապային քուրմերը կը սպառնային թագաւորին լիազօրութիւն չտալ խշխելու:

Աբտաչէս Գ. Բարթողիմէոսը Մեծ Հայք կանչեց, լսելու պինք եւ տեղեկանալու նոր վարդապետութեան: Առաքեալը ընդառաջելով թագաւորի փափաքին, կ'ուղեւորի Մեծ Հայք եւ կը ներկայանայ թագաւորին: Այս վերջինը առանց այլեւայլի մկրթազերծ ընել կուտայ Բարթողիմէոսը: Ուրեմն այսպիսի խթերայութեամբ կը նահատակուի ան, 18–35 թուականներուն, երբ Մեծ Հայքի թագաւոր էր Աբտաչէս Գ.:

Միւս Առաքեալը, Թադէոս, Փոքր Հայքէն անցած է նախ Պոնտոս, անկէ Մեծ Հայք: Այստեղ է որ կը նահատակուի ան ալ, Սանատրուկ թագաւորի օրով: Ըստ պատմիչներու Սանատրուկ իշխած է

պես եւ մեծ բանակով Արեւելք դրկեց: Հրամայեց Փոքր Հայքի Յովհաննէս նախարարին, որ իր զօրքով միանայ Մարկիանոսի բանակին:

Մեծ ճակատամարտ մը տեղի ունեցաւ յոյն եւ պարսիկ բանակներուն միջեւ. յոյները փառաւոր յաղթանակ մը տարին, չնորհիւ հայ զօրքին: Յովհան նախարար վերապարձաւ Փոքր Հայք:

Պարսիկները չհանդուրժեցին ի հարկէ այս պարտութեան եւ յաջորդ արքան հզօր բանակով մը եկաւ եւ գրաւեց Փոքր Հայքը: Տիվրիկն ալ բնական է ինկաւ պարսիկներու ձեռքը: Յոյները մեծ դժուարութեամբ կրցան կասեցնել պարսիկ բանակին յառաջխաղացումը: Յաւտիանոս մեռաւ եւ անոր տեղ կայսր եղաւ Տիբեր (578–582), որ նախընտրեց հաշտութիւնը: Երկար չտեւեց այս հաշտութիւնը: Երկու բանակները քանի մը անգամներ կրկին իրարու բախեցան: Այս չրջանին էր որ Տիբեր իր բանակին սպարապետ կարգած էր Փոքր Հայք ծնած քաջ զօրավար մը Մաւրիկ կամ Մօրիկ: Հայ զօրավարը փառաւոր յաղթանակներ տարաւ պարսից զօրքին դէմ: Տիբեր պատն իրեն յաջորդ կարգեց, տուաւ անոր կայսերական թագ: Տիբերի մահէն ետք Մօրիկ թագաւորեց 20 տարի (582–602): Տարօնի իշխան Մուշեղը սպարապետ կարգեց եւ երկիրը բարգաւաճեցաւ խաղաղ չրջան մը:

602ին Մօրիկ սպանուեցաւ եւ իր գահը գրաւեց Փոկաս: Պարսիկները անմիջապէս յարձակեցան եւ գրաւեցին ամբողջ Փոքր Հայքը, հասան մինչեւ Պոլսոյ դռները:

Փոկաս կ'արժանանայ Մօրիկի վախճանին. կը սպանուի Հերակլի կողմէ եւ կ'անցնի յոյն բանակին դլուխը: Յոյները կը վերագրաւեն Փոքր Հայքը: Այս չրջանին իր քաջութեամբ կը փայլի հայ զօրավար մը՝ Մժեժ:

Հերակլի մահէն ետք, պինտարականները պինդ կ'ընտրեն կայսր: Բայց Կոստանդին պահաժառանգը իր կողմնակիցներով կը հակառակի բանակի ընտրութեան եւ ահեղ ճակատամարտի մը ընթացքին կը մեռնի Մժեժ:

Հասած ենք արդէն 633 թուականը: Նոր դէմ մը կը սարսէ ամբողջ այս երկրամասը, արաբական դէմը:

ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԱՐՇԱԻԱՆՔՆԵՐԸ

633ին, հարուէն, արաբները կը սկսին ասպատակել Փոքր Ասիան: Գրաւած էին Ասորիքն ու Պաղեստինը եւ կը ճակատէին արդէն յունական բանակներուն դիմաց: Այս վերջիններուն ընդհանուր հրա-

մանաւանդ էր հայ մեծ պօրական մը, Հայկազն Վահան: Յաջող ճակատամարտներ մղեց Վահան, հասաւ մինչեւ Դամասկոս եւ Երուսաղէմ:

636ին մղուեցաւ մեծագոյն ճակատամարտը, որ տեւեց երեք օր: Երկրորդ օրը պատերազմի գաշտ մտաւ հայ ապեգնաւոր պահպը: Անհաւատալի քաջագործութիւններ կատարեցին հայերը: Այդ օրը 700 արաբներ զարնուեցան իրենց աչքերէն: Արաբները այդ օրը կոչեցին «կուրութեան օր»: Քրիստոնեաներու յաղթանակը կատարեալ էր, չնայած Վահանի: Ան ապաննուեցաւ եւ իր բանակը անմիջապէս սկսաւ քայքայուիլ:

Արաբները չուռոյ սկսան յառաջանալ եւ առաջին անգամ լլալուի մուտք գործեցին հայոց աշխարհը, 639ին:

Հերապայ տարիներուն ամբողջութեամբ գրաւեցին Մեծ ու Փոքր Հայքերը: Տարիներով Հայաստանը ակը փոխեց, մերթ յոյներու, մերթ արաբներու ենթակայ: Հայ իշխաններն էին, որ կը կռուէին երկիրը եւ իրենց ակռաներուն տուրք կը վճարէին, պինուար եւ դրամ: Երբեմն անոնցմէ մի քանին միանալով ըմբոստացած են իշխանութեան դէմ, բայց առանց կարենալու ինքնիշխան դառնալ:

Մինչեւ Բագրատունեաց թագաւորութիւնը:

ՊԱՒԼԻԿԵԱՆՆԵՐԸ

Առանձին ջլոխ մը կ'ուզեմ յատկացնել այս կրօնական ազանդին: Ան սերտ կապ ունի Տիվրիկ քաղաքին հետ: Արդարեւ 800–870 այս չարժումը տարածուեցաւ մանաւանդ Փոքր Հայքի մէջ, իր կեդրոն ունենալով Տիվրիկը:

Քաւրբէաս անունով պաւլիկեան երիտասարդ մը, որ յոյն իշխանի մը քով կը ծառայէր, լսեց թէ իր հայրը սպաննուած է: Փախաւ իշխանին քովէն, պաւլիկեան ապաղաւոններէն բանակ մը կազմեց եւ ամբացաւ Տիվրիկի մէջ: Բոլոր գժգոհ տարրերը հրաւիրեց իրեն միանալ:

Այս կրօնական ազանդը երկար առենէ տարածուած էր արդէն այդ չրջանին մէջ: Անոնց դիմաւոր պետը կը նկատուի Սիղուանոս սարկաւագը:

Այս վերջինը իրեն կեդրոն ընտրած էր Տիվրիկը:

70 տարի չարունակ, 800–870, ինչպէս ըսինք արիւնալի պատերազմներ մղուեցան բիւզանդական կայսրութեան եւ պաւլիկեաններու

մէջեւ : Պատերազմով երկու կողմերուն մէջ ալ հայեր կային : Ցիշենք միայն, որ այդ շրջանին քանի մը հայազգի կայսրեր բազմած են բիւզանդական գահին վրայ : Անոնցմէ է Թէոտորա կայսրուհին : Թէոտորա Մամիկոնեան պերդաստանէն սերած հայուհի մըն էր : Ան ամուսնացաւ 830ին յոյն կայսեր հետ, յետոյ դարձաւ կայսրուհի : Մեռաւ 867ին :

Վերադառնանք սակայն մեր նիւթին : Միմէոն զօրավարը, յոյն կայսեր կողմէ կը զրկուի պաւղիկեաններու դէմ, զանոնք բնաջնջելու հրահանգով :

Կը պրաւէ անոնց հոգամասերը եւ կը յաջողի գերի բռնել Սիզուանոս առաքաւագը : Զօրավարը կը սոխէ ազանդաւորները, որ քարկոծեն իրենց պետը :

Անոնք միաոնարար կը մերժեն այդ վատ արարքը : Միմէոն զօրավար ազդուած անոնց արիական կեցուածքէն, կը զղջայ եւ կը յարի անոնց ազանդին, մինչ անդին, Բիւզանդիոյ կայսրը գինք մահուան կը դատապարտէր :

Պատժական նոր ուժեր կը զրկուին անոնց դէմ : Անոնք կ'ամբառնան Էրեթիաս լերան վրայ, երեք քաղաքներու մէջ, որոնցմէ մէկն էր Տիվրիկը :

Պաւղիկեաններուն օգնութիւն կը խնդրեն արաբներէն : Այս վերջիններուն նպատակով որ չհարեւր է այդ միջամտութիւնը, կ'օգնեն անոնց եւ խոշոր բանակ մը կը զրկեն : Ահեղ ճակատամարտներ մղեցին պաւղիկեան–արաբական միացեալ ուժերն ու Բիւզանդիոնը, Սամոսատի եւ Ամասիոյ շրջաններուն մէջ, 858ին :

Միքայէլ Գ.ի կայսերական բանակները չարաչար պարտուեցան Մելիտինէի իշխան Խոմէրի եւ պաւղիկեաններու միացեալ ուժերուն կողմէ : Ցոյները նահանջեցին եւ իրենց չունչը առին Պոլիս :

Բեզրանոս յոյն զօրավարը այս պարտութիւններէն 4 տարի ետք, այսինքն 862ին, հսկայ բանակով մը կը վերսկսի պատերազմը : Կը յաղթէ Խոմէրին, կը սպաննէ զայն : Անոնց օգնութեան կը հասնի Ալիւսլին–Եահեա արաբ զօրավարը, բայց չի յաջողիր կասեցնել յունական յառաջխաղացումը : Պաւղիկեանները չեն յուսահատած տակաւին եւ կ'ապատաւաչեն այս երկրամասը :

Սիզուանոս առաքաւագին կը յաջորդէ իր որդին՝ Քրիսոկիւրոս կամ Խրիւսոխէր : Այս կորովի եւ երիտասարդ նոր պետը կը սկսի ըսպառնալ Եփեսոսի եւ Նիկոմիդիոյ :

Բեզրանոս զօրավարին կը յաջորդէ Միխայէլ Գ., որ բանագնացներ կը զրկէ պաւղիկեաններուն անձնատուութեան հրամանով :

Բրնահակիւրոս խրոխտաբար կը մերժէ եւ կը պահանջէ կրօնական եւ քաղաքական ազատութիւն։

867ին Վասիլ Ա. կ՚ըլլայ կայսր եւ կ՚անցնի բանակին գլուխը։

Նոր կայսեր գերդաստանը հայ Արշակունի ազնուատոհմէն էր, որ 460ին Տարօնէն գաղթած էր Մակեդոնիա։ Ան ծնած է 812ին Ադրիանուպոլսոյ մէջ (Խարիպնէ)։

Քանի մը տարի պահակայելէ ետք, պատերազմ կը յայտարարէ պաւլիկեաններու դէմ։ Առաջին տարին փոքր պատերազմներով կը հալածէ եւ կը չրջապատէ պաւլիկեանները։ 873ին անոնց պետը Բրնահակիւրոս կը սպաննուի դաւադրաբար։

Վասիլ Ա. կը յարձակի բուռն թափով պաւլիկեաններու վրայ, կը գրաւէ անառիկ Տիվրիկը, կը գերէ բնակիչները եւ կ՚աւերէ քաղաքը, կը կոտորէ ըմբոստները։

Այսպէս կը վերջանայ պաւլիկեաններու չարժումը, որ սկսած էր 800ին եւ արեան մէջ կը խեղդուի, 70 տարուայ արիւնալի պատերազմներէ ետք։

ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ՍԵԲԱՍՏԻԱ ՓՈԽԱԴՐՈՒԻԼԸ

Արծրունիներու տոհմը չատ հին է։ Կ՚աւանդուի, որ Ն.Ք. 700 թուին, Ասորեստանի Սենեքերիմ ինքնակալին երկու որդիները պինքը սպաննելէ վերջ Հայաստան փախած էին։

Ասոնք հետզհետէ զօրանալով հզօր նախարարութիւն մը ստեղծած էին, գրեթէ ձեռք անցնելով ամբողջ Վասպուրականը։ Ասոնց հպատակեցան նաեւ Մոկաց եւ Աղձեւացեաց իշխանութիւնները։ Այս հզօր իշխանութենէն յաջորդեցին թագաւորները, որոնց առաջինը եղաւ Գագիկ։ Ասոնք թիւով 6 հատ եղած են։ Անոնց իշխանութիւնը տեւած է 100 տարիէն աւելի։

	Տարի	Թուական
Գագիկ Թագաւոր	ԻԹ	908 – 937
Աշոտ եւ իր որդի Դերենիկ	ԺԶ	937 – 953
Աբուսահլ եւ եղբայրը Համազասպ	ԺԹ	953 – 972
Աշոտ Բ. եւ Սահակի որդի Սենեքերիմ	ԺԴ	972 – 986
Գուրգէն Խաչիկ	ԼԲ	972 – 1004
Սենեքերիմ Յովհաննէս	ՃԵ	1004 – 1021

Վասպուրականի թագաւորներուն մէջ վեցերորդն էր Սենեքերիմ Յովհաննէս, որուն թագաւորութեան 17րդ տարուան ընթացքին, իր արեւմտեան սահմաններէը վտանգուած էին յառաջ խաղացող թուրք Սելճուքներու կողմէ: Անոնք մտած տեղերնին մեծ կտտրած եւ ուներնեը կը պտծէին:

Սենեքերիմ հրաման բրաւ Շապուհ սպարապետին եւ թագաժառանգ Դաւիթ իշխանին, որ վանեն այս նոթեկ ասպատակները: Պատերազմը սաստիկ եղաւ: Երկու կողմերն ալ մեծ կորուստներ ունեցան: Սելճուքներու հրամանատար Զապըր պէկը ուժէլի առաջ չթալեց, կասեցուց իր յառաջխաղացքը:

Սենեքերիմ երկար մտածելէ ետք ժողովի կանչեց իր որդիները, եղբօր որդիները եւ նախարարները: Անոնց յայտնեց, թէ երկիրը հաւրի եւ աւրի չմատնելու համար, ինք կը մտածէ Վասպուրականը տալ յոյն կայսեր եւ փոխարէնն ուզել Սեբաստիան իր շրջաններով, ուր պիտի կրնային հանգիստ կեանք անցընել:

Ամէնքը հաւանութիւն տուին իր մտքին: Ասոր վրայ Սենեքերիմ արքան իր որդիներէն Դաւիթը եւ Ռշտունեաց Եպիշէ արքեպիսկոպոսը, բազմաթիւ պատուոգիներով, ճամբայ հանեց պէպի Պոլիս: Ասոնց հետ կայսեր գրկեց մեծապին նուէրներ, բնոյուած 300 ջորիներու եւ 1000 ոսկիի ձիերու վրայ:

Երբոր Դաւիթ Պոլիս հասաւ, մասնաւոր մեծ ընդունելութիւն պատաւ յունաց կայսրէն, որուն մատոյց իր բերած նուէրներն եւ իր հօր առաջարկը: Արքան ընդունեց այս առաջարկը: Դաւիթը տարաւ Սուրբ Սոֆիա եկեղեցին եւ հոն որդեգրեց պինքը իբրեւ արքայորդի: Այնուհետեւ Դաւիթը ազնիւթի մպղծանքներով ճամբան դրաւ:

Երբոր Դաւիթ Վասպուրական հասաւ, Սենեքերիմ յանձնեց ինքնակալին տասը քաղաք, 72 բերդ եւ 400 գիւղ, որոնց վտխարէն ինքը ստացաւ կայսրէն, Սեբաստիան իր պատուներով մինչեւ Եփրատ գետի մօտերը: Ուրեմն մեր Տիվրիկն ալ Սենեքերիմին արքաւած էր, իր մօտակայ Ախն եւ Արաբկիր քաղաքներով: Այնուհետեւ (ամանք կ'ըսեն 1016ին, ուրիշներ՝ 1018ին կամ 1021ին) հետեւ տանելով իր բոլոր ազակիցները, 14,000 հեծեալ կտրիճներով եւ ժողովուրդի հսկայ բազմութեամբ, որոնց թիւը ամանք կը հաշուեն 400,000 հոգի, այսինքն Վասպուրականի ընդհանուր ժողովուրդին մէկ-երրորդը: Իսկ կարգ մը ուրիշ պատմիչներ այս 400,000ը շատ կը գտնեն եւ կը գտհատան 100,000ով: Անոնք եկան եւ հաստատուեցան Սեբաստիա:

Նորահաստատ իշխանութիւնը ունի արքունի շուք եւ հայ հե-

պինակները թագաւոր կը կոչեն Անեքբերիմ: Բայց եւ այնպէս Անեքբերիմ եւ իր յաջորդները, Բիւզանդիոնի արքունական իշխանութեան տակ պատուապետներ ըլլալէ աւելի բան մը չէին:

Բիւզանդիոն վասպուրականի տէրութիւնէն վերջ, յաջողեցաւ պրաւել նաեւ Անին ու Կարսը, որոնց իշխաններուն տիրակալութիւնը տասների մէջ մնաց:

Ահա նոր արտապատճէն մը եւս ծայր տուաւ Կարսէն եւ Անիէն: Անոնք եկան եւ հաստատուեցան Սերաստիա եւ ուրիշ քաղաքներ: Փոքր Հայքը Անեքբերիմէն առաջ, բազմաթիւ պատերազմներու թատերավայր եղած ըլլալով, մշտական կառավարներու հետեւանքով հայ բնակչութիւնը խիստ նուազած էր:

Այս նոթին պատճառներով Փոքր Հայքը բազմամարդ դարձաւ: Հոս տեղին է խորհրդածել, թէ Տիվրիկը, որ պատերիազմներու անմատ մէջտեղն մեծ կառավարներու ենթարկուած էր, ո՞ր պատճառներով է որ կրկին բարգաւաճել սկսաւ: Վասպուրականի՞, Կարսի՞ թէ՞ Անիի:

Տրուած ըլլալով որ Տիվրիկի հայութեան մարթը ճերմակ էր, մենք կրնանք ըսել, թէ վասպուրականցի պատճառներ չեն հաստատուած Տիվրիկ, քանի որ վասպուրականցիք թուխ գոյն ունին: Մեղի այնպէս կը թուի, թէ Տիվրիկի հայութիւնը կա՛մ Անիէն կա՛մ Կարսէն եկած է:

Վասպուրականէն, Անիէն, Կարսէն եկող պատճառաց ամբաստանող մասերը դէպի հարաւ կեդրոնանալով, հետապայեն հիմնեցին Ռուբինեան պետութիւնը:

Անեքբերիմ իր թեւաբերութեան տակ եղող երկիրը ճոխացուց, նոր շինութիւններով: Սերաստիոյ մէջ շինեց ապարանք մը, Ս. Նշանի վանքը, որ եղաւ աթոռանիստ եպիսկոպոսներու, եւ Տիվրիկի մօտ Սուրբ Լուսաւորիչ վանքը, որ մինչեւ հիմա կանգուն է: Կառուցանեց ուրիշ շատ մը եկեղեցիներ եւ վանքեր, 800ի հասնելով անոնց թիւը:

Ակն եւ Արթկիր քաղաքներու շինութիւնն ալ Անեքբերիմի կը վերագրուի: Անեքբերիմ եւ իր իշխանները կանգնեցուցած են շատ մը նոր ապարանքներ, տուններ եւ պիւղեր Փոքր Հայքի մէջ:

Անեքբերիմ արքան կը մեռնի 1027ին եւ իրեն կը յաջորդէ իր երկու որդին Դաւիթը: Այս նոր թագաւորը 10 տարի իշխելէ ետք, կը մեռնի եւ իր տեղը կ'անցնի եղբայրը Ատոմ, 1038ին:

1059–1060ին սելճուք թուրքերու Տուղրիլ թագաւորը, լսելով որ յոյները ներքին վէճերով եւ կռիւներով ապրացած են, բազմաթիւ

զօրքեր ժողվեց եւ յանձնեց զանոնք երեք ընտիր զօրավարներու եւ սկսաւ յառաջխաղացքը: Առպատակութեամբ չատ մը տեղեր կողոպտելէ ետք դիմեցին Սեբաստիա, ուղելով ձերբակալել Ատսիզ թագաւորը եւ իր եղբայրը Աբուսահլը: Ատոնք լուրը առած ըլլալով, քանի մը իշխաններով պայլին եւ ամրացան նաւատանիէֆ անառիկ աւանը (Կիւրի՞ն): Սուլթանի զօրքերը անարգել քալեցին հեղեղներու պէս եւ առպատակեցին բոլոր երկիրը: Դաշտերու պեղեցկութիւնը արիւնով ներկեցին: Սեբաստիոյ երկրին, ընդարձակ վայրերու աւաններն ու պուղերը կրակով այրեցին:

Ցետոյ բուն քաղաքը առին եւ անխնայ 8 օր կոտորեցին, կողոպտեցին, անթիւ անհամար աւար եւ դերի առին: Առին նաեւ Ատսիզ թագաւորին զանձերը եւ սկսան հեռանալ:

Այն ժամանակ Ռամանոս Դիւքէն 1068ին կայսր եղած էր: Այս կայսրը աւելի պատերազմող էր, քան թէ պետութեան խոհական վարիչ: Երբոր լսեց սելճուք Թուրքերու ըրած առպատակութիւնները, իր հավանաւորութեան տակ զանուող երկիրներուն մէջ, բազմաթիւ զօրքերով չուեցաւ հասաւ Սեբաստիա: Երբ լսեց, թէ առպատակները իրենց աւարներով եւ գերիներով Տիվրիկէն պիտի անցնէին, քալեց արագաշարժ եւ կարեց անոնց ճամբան: Երբոր սելճուքները Տիվրիկ հասան, զարկաւ եւ անխնայ ջարդեց անոնց չատերը եւ ազատեց աւարն ու գերիները: Փոքր Հայքի կրած ահեղ զուլումին վրէժը Տիվրիկ լուծուեցաւ:

Սելճուքներու Ալփ Արսլան թագաւորի զօրավարներէն խրուճ սպարապետը, որ պատմիչները կարճ կ'անուանեն, 1069ին զօրքերու բազմութեամբ, ինքնապլուխ, կրկին կը յարձակի Փոքր Հայքի վրայ: Ցոյներու թիւով նուազ զօրամասերը քաջութեամբ դարկին եւ հալածեցին սելճուքները: Բայց Թուրքերու մէկ մասը զարանի մատած ըլլալով, պաշարեց անոնց զօրամասերը եւ յարձակելով, չատերը սպանեց եւ չատերն ալ ձերբակալեց իրենց զօրապետներով եւ գերի տարաւ:

1074ին արդէն բոլոր Փոքր Հայքը Թուրք իշխանութեան ներքեւ ինկած էր: Սեբաստիան ասոնց ձեռքը կը մնայ մէկ դարէ աւելի:

1178ին յունաց Կամնենոս կայսրը կ'արշաւէ դէպի Իկոնիոն (Գոնիա): Իր գործը յաջող ընթանալուն հաչտութիւն կը գոյանայ իր եւ Գլըճ Արսլանի միջեւ:

Հաչտութենէ ետք Գլըճ Արսլան Պոլիս կայսրին տեսութեան կու գայ: Կայսրը մեծամեծ նուէրներով եւ հանդէսներով կը շլացնէ զինքը: Բայց՝ կը խնդրէ իրմէ որ Սեբաստիան վերադարձնէ: Սուլթա-

նը չատ յափշտակուած իրեն չտալուած պատիւներէն, կը խոստանայ տալ Սեբաստիան:

Բայց իր վերադարձէն առաք, կ'աւերէ Սեբաստիան եւ իր շրջանները, ապա կը ձգէ յունաց կայսրին: Այդ օրէն Տիվրիկը մաս կազմե՞ց այս ազգին, որուն չի յիշուիր այս պարագան:

Սեբաստիան 10 տարի կը մնայ Բիւզանդիոնի իշխանութեան ներքեւ: 1188ին Ազգատին-Գրիգոր-Արսլան Սեբաստիան եւ Իկոնիան (Գոնիա) կը վերադրաւէ: Եւ այս երկրամասը կը բաժնէ իր տասը որդիներուն՝ հետեւեալ կերպով.

Կայաթէտտին – Քէյխոսրովին՝ Գոնիան
Մուհիէտտինին՝ Էնկիւրիւն
Նուրէտտին – Մահմուտին՝ Գայսէրին
Մոկայաթէտտին–Թողրուլին՝ Էլ–Պոսթանը
Նասրէտտին–Պարկեարուխին՝ Նիքսարը
Սանճարշահին՝ Ամասիան
Բոզնեւտտին–Սիւլէյմանին՝ Թոգաթը
Շէհճահտտինին՝ Հերակլէան
Խութպեւտտին–Մալիք–Սալեհին՝ Սիվասը
(իր անդրանիկ որդին)
Մոզիէտտին–Քայսարշահին՝ Մալաթիան

Ուրեմն Տիվրիկը կ'իյնայ Խութպէտտին–Մալիք–Սալեհի իշխանութեան տակ:

1193ին կը մեռնի իրենց հայրը: Տասը եղբայրները կը սկսին իրարու դէմ կռուիլ: Ամէնքն ալ իրենք պիրենք սուլթան կը կոչեն:

Ամէնէն առաջ իրար կը զարնուին Սեբաստիոյ Խութպէտտին եւ Կեսարիոյ Նուրէտտին սուլթանները: Այս կռուի մէջ կը մեռնի Սեբաստիոյ Խութպէտտին սուլթանը:

Այն տեղն Թողթեմիր Բոզնէտտին սուլթանը կու գայ կը զարնէ երկուքին ալ եւ կը դրաւէ Սեբաստիան ու Կեսարիան: Անկէ առաք կը դրաւէ նաեւ, Մուհիէտտին սուլթանէն Էնկիւրիւն եւ Կայաթէտտինէն՝ Գոնիան, Մոկայաթէտտինէն՝ Էլ–Պոսթանը: Անկէ վերջ ան ինքզինքը սելճուքներու սուլթան հռչակեց եւ գահակալեց մինչեւ 1203:

Բոզէտտինի որդին Ազգատին կը յաջորդէ իր հօր եւ կը մնայ գահուն վրայ միայն երկու տարի:

Անկէ առաք, 1205ին, կու գայ եւ կը բազմի գահին վրայ, Գոնիայի նախկին սուլթան Կայաթէտտինը եւ կ'իշխէ 1205—1211: Ասոր

պատասխան իր պատգամին, յայտնելով, թէ «Շատ բարձր խօսեցաք, յաղթանակը կ'ըլլայ անո՛ր՝ որուն Աստուած կը կամենայ»:

Բաշտնի կազմեց եւ յարձակեցաւ իր զօրքերը: Անոնց մէջ կային շատ մը հայ իշխաններ իրենց գունդերով: Ան չարժուելով առաջ անցաւ Երզնկայի քովէն, հասաւ Զամանկատուկ վիւզաքաղաքին մօտ, ուր հանդիպեցաւ սուլթանի բանակին:

Բախումը սկսաւ: Սուլթանին բանակը խորտակուեցաւ: Թաթարները եւ հայերը բուռն թափով հետապնդեցին սուլթանին փախչող զօրքերուն մնացորդները: Սեբաստիոյ քովէն անցնելով պատին կեսարիա եւ սաստիկ պատերազմով առին քաղաքը:

Սուլէ անցուցին բնակիչները եւ ինչ որ գտան հոն, յափշտակեցին եւ ամայի թողելով քաղաքը գարձան Սեբաստիա: Սեբաստացիք ընծաներով դիմաւորեցին զանոնք: Վեցակացու մը դրին Սեբաստիոյ վրայ եւ իրենք շարունակեցին իրենց ճամբան, դէպի Տիվրիկ եւ Երզնկա: Տիվրիկ առանց կռիւի անձնատուր եղաւ, բայց շատ փրկագին վճարեց: Յաղթական բանակը կ'ուղղուի դէպի Երզնկա, որուն քովէն անցած էր առանց կռիւի բռնուելու: Լսենք նման Տիվրիկի եւ Սեբաստիոյ, որոնք դանց առնուած էին արշաւի ժամանակ: Բայց Երզնկան անձնատուր չըլլար, կռիւի կը բռնուի: Երզնկան ամէն կողմէ կը պաշարուի եւ սաստիկ կռիւով կը գրաւուի: Հոս մեծ կոտորած կ'ըլլայ եւ կ'առնուի մեծ աւար ու գերի: Այս պատերազմին, Մեծ Հայքէն Փոքր Հայք երթեւեկութեան ընթացքին, հայ իշխանները, որոնք բանակին մէջն էին իրենց զօրամասերով, միշտ չանացին օգնել իրենց մասն չընծաներու հայութեան:

Թաթարները տասը տարի եռք կրկին արշաւեցին սելճուքներու վրայ: Այս անգամ գրաւեցին Կեսարիան, Ինկիւրիւն եւ Գոնիան: Սելճուքները լինկան թաթարներու միրատեսութեան տակ: Բայց թաթարները ամէն քաղաքներու վրայ սելճուք իշխաններ դրին եւ անոնց ձեռքով կառավարեցին գրաւեալ տեղերը մինչեւ 1307, ուր վերջ գտաւ սելճուքներու իշխանութիւնը:

Արեւմուտքէն թիւրքմէն իշխաններ կու գան եւ թաթարներու դաշտանները գրաւելով իրենց տասցուածք կ'ընեն: Բայց տասնց ճրագը երկար չի վառիր:

Որովհետեւ 1396ին Օսմանեաններ մեծ արշաւանք մը կ'ընեն դէպի Կապադովկիա եւ Փոքր Հայք: Սուլթան Եըլտըրըմ Պայազիտ կը գրաւէ Գանդրան, Տէրէնտէն, Մալաթիան, Զիչէք Տաղին, Տիւրիկէն (Տիվրիկը), Կամախը, Երզնկան եւ Պայպուրթը:

Սուլթանին այս յաջողութեան վրայ սեբաստացիք կը հրաւիրեն

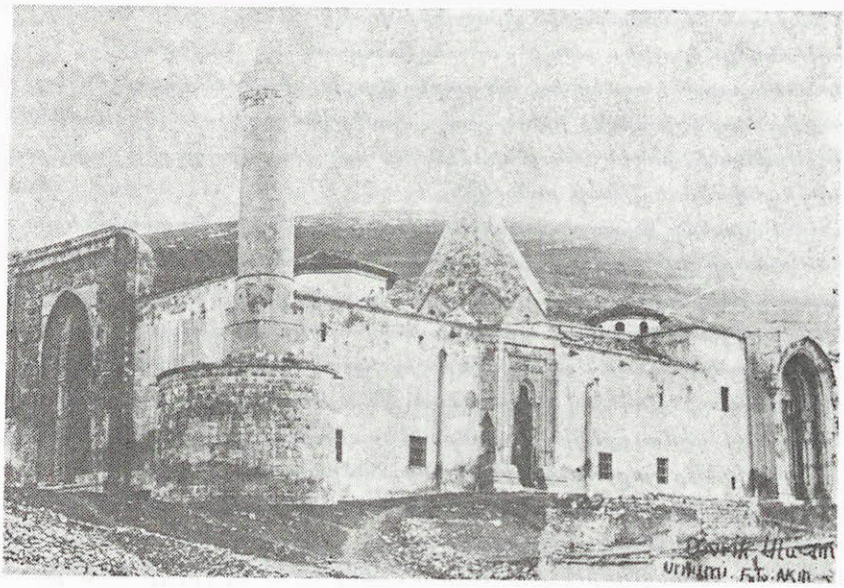

Տիվրիկի նշանաւոր «Ուլու ճամի»ն

պինք, որ պայ եւ տիրէ իրենց աչխարհին: Ան հաճեցաւ զօրք ղրկելով մուտք գործել Սեբաստիա, Թողաթ եւ Կեսարիա, որոնք յօժար կամքով 1398ին մտան օսմանեան տիրապետութեան տակ:

Փոքր Հայքի անկեալ իշխանները, Գարամանի, Կերմիանի, Սարուխանի, Համիտի, Մէնկիճէքի եւ Այտընի, ատա-անդ թափառելէ հաք, լսելով Էկինճիմուրի յաղթական արշաւանքը դէպի Ասորիք, գացեր ապաւիներ էին իրեն, ազերսելով անոր դուխը, որ դրաւէ հօրենական իրենց ժառանգութիւնները եւ վերադարձնէ իրենց:

Էկինճիմուր պատրաստ ղրկեց սուլթանին եւ խնդրեց, որ վերյիշեալ իշխաններուն սեփական երկիրները իրենց վերադարձնէ, բայց խիստ պատասխան ստացաւ օսմանեան ինքնակալէն:

Էկինճիմուր բազմաթիւ զօրքով եկաւ պաշարեց Սեբաստիան (1402ին): 15րդ օրը, քաղաքը չնորհ խնդրեց: Թիմուր չնորհ բրաւ մահմետականներուն, բայց ո՛չ քրիստոնեաններուն, որովհետեւ 4000 քրիստոնեայ տոպեաներ խիզախ դիմադրութիւն բրած էին իրեն: Ասոնք պէտք էր որ դերութեան ենթարկուէին: Էկինճիմուրի կամքը կատարուեցաւ: Ժողովուրդը ցնծութեամբ ընդառաջ դնաց պաշարողներուն, բանակ ազատուածներու նման:

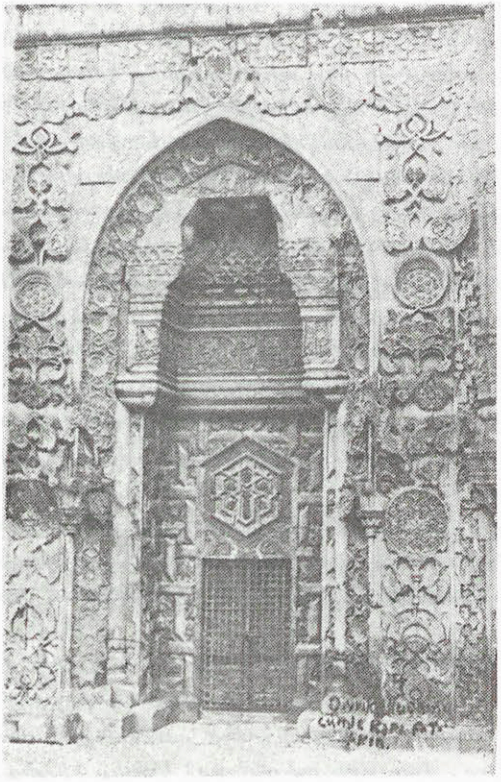

«Ուլու ճամի»ին դուռը

Այս յաղթանակէն եաք, Լէկնթիմուր յառաջ խաղաց դէպի Անկիւրի (Էնկիւրիւ), որու մօտ տեղի ունեցաւ մեծ ճակատամարտ։ Այս կռուի ընթացքին Սուլթան Պայազիտ եւ իր որդիներէն Մուսան, իննկան դերի։ Ասկէ տարի մը վերջ 1403ին կը մեռնի Լէկնթիմուր։

ԺԵ. դարու սկիզբէն մինչեւ ԺԶ. դարու սկիզբը երկու թիւրքմէն տոհմեր կ'իշխեն Եփրատի երկու եզերքներուն, մինչեւ Տիարպէքիր։ Եփրատի արեւելեան ափին իշխած են 1373–1469 Գարա Գոյունլու տոհմին իշխանները՝ 97 տարի։ Իսկ արեւմտեան ափին իշխած են 1406–1502 Ակ Գոյունլու տոհմի իշխանները, 99 տարի։ Առնք եկած էին արեւելքէն, Օքսիւս (Oxus) եւ Եաքսարտէն (Yaxardes), այսինքն Սիր եւ Ամուր Տարիա գետերու եզերքներէն։

Սուլթան Պայազիտ կը մեռնի եւ իր որդիներուն միջեւ գահա-

ժառանգութեան կռիւ կ'ըլլայ: Պայազիտի որդիներէն Մկհմմէտը կը ժառանգէ գահը:

Մկհմմէտ Զէլէպի ինը արշաւանքներ կատարած է եւ ինը անգամ ալ յաղթած է: Այս արշաւանքներուն վեցերորդը Սերասքիոյ կը պատկանի, որ իր յաղթանակներուն կարեւորագոյնն է: Որովհետեւ Սերասքիան մեծ կուսակալութիւն մըն էր: Այն առենուան Սերասքիան իր մէջ կը պարունակէր վեց քաղաքներ, որոնք հետեւեալներն են.— Ամասիա, Զորում, Պօզոք, Ճանիկ, Տիվրիկ, Արաբկիր:

Օսմանցիներու ներքաշուելեան ժամանակ, Սերասքիոյ մօտ գտնուող Թոզաթլին Գարա Գոյունլու ասհմէն Իսկէնտէր անունով մէկը 40,000 զօրք հաւաքելով սկսաւ քալել գիւղերու եւ քաղաքներու վրայ, մեծ չարիք ափեւելով անոնց դլխուն:

Երբ իր յառաջխաղացը եւ ըրած կոտորածն ու աւերները լսեցին գիւղացիք, փախչելով ապաւէն գտնելին ամուր քաղաքներ եւ անմատչելի վայրեր:

Սերասքիոյ մօտ կար մեծ քարայր մը, որուն մէջը մտաւ մեծ բազմութիւն մը, որ հայ էր: Երբոր Իսկէնտէր իմացաւ այս բանը, եկաւ նստաւ քարայրին քով եւ սուտ երդումներով խաբեց եւ դուրս հանեց գիրենք:

Կիներն ու մանուկները գերի առաւ, իսկ այր մարդիկը սկսաւ չարչարելով մեծ դումար պահանջել: Ինչքերը ինչ որ ունէին տուին: Բայց ան գոհ չեղաւ, դիմեց ահռելի տանջանքի: Առնցմէ մաս մը ծեծելով մեռցուց, մաս մըն ալ ողջ-ողջ կրակը նետեց, իսկ մնացեալ մասն ալ գերիներուն հետ գրաւ եւ ճամբայ ելաւ դէպի Թարբերդ: Տիւրիկէ (Տիվրիկ) քաղաքի քովէն անցնելու առեն, այստեղի հայերը կու գան եւ Իսկէնտէրի մեծ դումարներ տալով, կ'ապառնեն գերիներուն մեծ մասը: Բայց երբոր անհնար կ'ըլլայ ապառել բոլորը, որովհետեւ ապահ Իսկէնտէր սոսկալի մեծ փրկագին կը պահանջէր: Առանց կողմնակալութեան կ'արժէ դնահատել Տիվրիկի հայոց ազգասիրական ոգին եւ իրենց ըրած մեծ զոհողութիւնը:

Մկհմմէտ Զէլէպիին կը յաջորդէ Սէլիմ Եաւուզը, որ եւս սուլթան օսմանցիներուն: Այս սուլթանը 140,000 զօրքով եւ 80,000 ուղտով Սերասքիա կու գայ 1514ին եւ կ'երթայ պարսից Շահ Իսմայիլ արքային վրայ: Զալդրան դաշտին վրայ երկու բանակները կը ճակատին: Պարսկաց բանակը կը խորտակուի: Սուլթան Սէլիմ Եաւուզ կը գրաւէ Դաւրէժը եւ կը վերադառնայ Պոլիս: Հոս յիշենք, թէ օսմանցիները Պոլիսը գրաւած էին 1453ին:

Այս պատերազմէն եաք օսմանցիները 1525–1576 ուրիշ պատե-

բազմներ ալ մղած են պարսկաց դէմ։

Սեբաստիոյ չրջակայքը ճէլալիներու լմրոստ ազանդ մը ի յայտ կու գայ։

Առանք մի քանի հազար մարդոցմով մեծ ասպատակութիւններ կ՚ընէին, մեծ վնաս պատճառելով ժողովուրդին։ Անոնք օգտուելան օսմանցիներու պրազուած բլլալէն, որոնք Եւրոպայի մէջ պատերազմ կ՚ընէին։ Այս ճէլալիները վերջին աւեններըը սահեցած էին 40,000նոց բանակ մը եւ Փոքր Հայքը ենթարկած էին իրենց ազդեցութեան։ Բայց ի վերջոյ չնչուելան Սուլթան Մուրատ Դ.ի թագաւորութեան ժամանակ։

1633ին Սուլթան Մուրատ արշաւ մը կը սարքէ, պարսից ձեռքէն առնելու համար Երեւանը։ Երբոր Սեբաստիա կը հասնի, հոն կը մնայ 17 օր, որու ընթացքին մեծ սէր ցոյց կու տայ Սեբաստիոյ հայերուն, պլխատել տալով պէյլէր պէյը, անոր տեղը կը դնէ Իպրահիմ փաշան իրրեւ կուսակալ Սեբաստիոյ։

Հինգ տարի վերջ Սուլթան Մուրատ Դ. նորէն Սեբաստիա կու գայ իր բանակով, կրկին արշաւելու պարսկաց վրայ, այս անգամ պրաւելու համար Պաղտատը։ Սեբաստիայէն կ՚ուղղուի դէպի հարաւ։

ՏՈՒՔ. ՂԱՆԹԻՄՈՒՐԵԱՆ

ՏԻՎՐԻԿ

Գ. Վ. ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆՑԻ

ՃԱՄԲՈՐԴՈՒԹԵՆԷՆ ԱՌՆՈՒԱԾ

(ԹՈՐՈՍ ԱՂԲԱՐ)

Տիվրիկի մասին իր պարունակած
շահեկան տեղեկութեանց համար

Յունիս 28ին, պիչերով Ղարա Պէյէն ճամբայ կ'ելլենք, ուրկէ կը սկսի Տիվրիկի սահմանը։ Չիները 12 ժամ քշել պէտք էր, նոյն օրը Տիվրիկ հասնելու համար։

Ո՛վ ճանապարհներ, մէյ մըն ալ երեսը չի տեսնէք· ելեւէջ, քար ու կռէճ, անջուր եւ անմարդ։ Հանդիպողը մեզի կ'ըսէ՝ «դպո՛յլ դնացէք, ինչպէ՞ս չէք վախնար»։

Հինգ ժամէն կը հասնինք հայոց Արնջան գեղին մօտերը, ուր ջուր, ծառ, չայագէ, վարունգի արտեր, հեռուստաբար մարդեր կը տեսնենք։ Զրոյ մը եկերքը իջանք հանդչելու երկու ժամ, որմէ յետոյ կրկին ճամբան ձեռք առինք։ Կ'երթանք դէպի Զընըսկու Պէլ։ Հոս նշանաւոր լեռնապաչա մ'է։ Ցետոյ սկսանք զառիթափ իջնել, ուր մտանք խոր ձոր մը, որուն անցքին մէջ հապա կը տեսնուրուէին ձիու կամ մարդու ոտներ։ Երկու կողմերը երկնաբերձ փշրեալ կրաքարեր, որ թափեր են եւ կը թափին մեր առջեւն ու ետեւը, որոնք մեր ճամբան կը գոցեն եւ մեզ կը սարսափեցնեն։ Այս երկիւղալի ձորը կրնայ կոչուիլ անցորդաց գերեզման։ 20 վայրկեան տեւեց մինչեւ դուրս ելանք։ Հոս հորիզոնը բաւական լայնցաւ։ Զորաբերանը երկու փոքրիկ պիւղեր կան։ Հոս–հոն առուներ կան, որ իրար խառնուելով գետակ մը կը կազմեն եւ կ'երթան կը խառնուին ուրիշ մեծ ճիւղի մը, կազմելով Տիվրիկի գետը։

Կ'անցնինք կամուրջէ մը։ Կը տեսնենք ուռենի մը կանանչ, գըլլացող ջուրի մը ձայնը կ'առնենք։ Արեւը կիպիչ է եւ մենք սաստիկ ծարաւ։ գտանք ջուրին ակունքը, 12 բաժակ պաղ ջուր խմեցի եւ գեռ պապակս չանցաւ։ Հոս նստանք եւ զարձեալ կերանք հաց ու սոխ, բայց որքա՜ն համով։ Ժամ մը հանդչեցանք եւ ելանք։ Ամէնէն չար ելն է մեր ուղին։ Նեղ կապան, անհնարին է ձի նստիլ։ Ախդէն այս աւուր ճանապարհը գրեթէ քալեր ենք։ Մարդ կը զարհուրի վար նայելու։ Անդունդ, գետակ, ժայռ, սպաննողաց եւ աւազակաց յարմար վայր։ Ե՛լ հա ե՛լ, 1½ ժամ տեւեց։ Ցետոյ նոյնքան ալ էջք, վայրի քարերու միջեւ։ Ահա կ'երեւայ Տիւրիկ, որքա՜ն ցանկալի կը թուիս ո՛ քաղաք։ Շրջանակաձեւ լեռներով պարսպեալ, հովիտի մէկ կողմին չինուած, ծառաստաններով զարդարեալ, միրգերով եւ ջրերով առատ, վայելուչ քաղաք մ'է Տիւրիկը, որուն Առաջնորդարանը իջեւանեցանք։

Քաղաքի դիրքը երկուքի բաժնուած է ձորակով մը, ուրկէ ջուր մը կը հոսի, ազատ ջուր (փոխլու չայ) անունով։ Մէկ կողմէն հին բերդն է՝ բարձր բլուրի մը վրայ, որուն պարիսպները տեղ–տեղ քանդուած, բայց ամբաւէն բուրգերը դեռ ողջ կը մնան։ Բերդին վրայ եւ

առարար չինուած առներ կան։ Այս մասը կ՚անուանեն Բերդի Տակ։ Իսկ միւս կողմը աւելի բազմաբնակ է, թէ՛ հայոց եւ թէ թրքաց տուներով եւ ընդարձակ պարագիններով, ուր կը գտնուին նաեւ չուկան, կառավարչատունը, բաղնիքները, հրապարակները եւայլն։

Տիւրիկի Զալթը դեռակը, որ մեզի հետ կու գար, կը հոսի քաղաքի արեւելեան կողէն։ Գետին ալ կողմը կը գտնուի բերդը, ձախ կողմը, բերդին դիմացը, ժայռի մը վրայ կայ հին ամրոց մը, զոր հայք Աստուածածնի Բերդ կ՚անուանեն, ուր ուխտատեղի մը կայ Աստուածածնի անուամբ։ Քարայր մը կայ հոն, կ՚ըսէին մարմար քարերէ, որոյ տանիքէն առնորակ ջրեր կաթելով աւազան մը կը կազմեն։ Ունի նեղ ուղի մը, որ բաւ ամանց մինչեւ դեռը կ՚իջնէ, բաւ ուրիշներու՝ դեռին տակէն ալ անցնելով մինչեւ բերդը կ՚ելլէ։

Տիւրիկի ոչ միայն քաղաքի մօտերը, այլ ամբողջ դաւառը ունի ամուր լեռներ, ժայռեր, անձաւներ, կիրճեր, քարայրներ, որոնք կը յիշեցնեն մեզի անցեալ ժամանակի հայոց ապաստանարանները։ Տիւրիկը իրրեւ պորտ ինկած է Տարսոնի եւ Անտիոքոսի լերանց մէջ։ Մօտաւոր յարաբերութիւն ունի Ակի, Քէմախի, Արարկիրի, Խարբերդի, Մարաշի, Սիսի, Սեբաստիոյ, Շապին Գարահիսարի, Զառայի, Բաբերդի եւայլնի, կամ բսենք Մեծ Հայոց, Փոքր Հայոց եւ Կիլիկիոյ հետ։ Տիւրիկը Սիսի աթոռոյն թեմն է մինչեւ այսօր, բայց իր առաջնորդը Պալսէն կ՚անուանուի։

Ազգային վիճակը անմխիթար է։ Մութ պատուիրներով տոպրեալ, կուսակցութիւններով բաժնեալ, անձնական վէճերով պրաղեալ Առաջնորդը ուզող եւ չուզողներով, բաժնուած մի հայութիւն։

Առաջնորդը Թէոդորոս վարդապետ, վանքն էր քաշուած։ Քաղաքական ժողով անունով մի մարմին կար, ազգը ներկայացնող, կազմուած գործունեայ անձերէ։ Բայց իրենց ազդեցութիւնը կոտրած էր, հակառակող եւ բողոքող ազգայիններու գործունէութիւնէն։ Թէ՛ քաղաքը եւ թէ դեղերը խանգարուած վիճակի մէջ էին։

Առաջնորդը, եթէ Աւետարանը հասկնար եւ գիտութիւն ունենար, կարող կ՚ըլլար գերենք միաբանել։ Բայց ինքը եւ պատրիարքարանն ալ պատճառներ առեղծած էին երկպառակման։

Քաղաքին մէջ երկու եկեղեցիներ կային, մէկը Ս. Աստուածածնին, միւսը Ս. Երրորդութիւն անուններով, որոնք իրարու մօտ էին եւ բերդի բարձրութեան կէսին վրայ կը գտնուէին, այսինքն Բերդատակ թաղը կը գտնուէին։ Մինչ հայերու մեծագոյն հատուածը հոտակէ հեռու կը բնակէին։

Քաղաքին մէջ կային չորս մարժարաններ, դժուա՛ր չէնքերով եւ ողորմելի վիճակով։ Վարի Թաղի մարժարանը բոլորովին փակ էր։ Լուսաւորութիւն եւ դասախարակութիւն ճանչցողներ չկային. հապա՛ւ կը բարեհաճէին խօսիլ եւ լսել այս կենաց խնդրոյն վրայ։

Բնիկ Տիւրիկցի Ղարամանճի արհեստաւորներ, ժամանակին պալասոյ մէջ ընկերութիւն կազմելով, կալուածներ գներ են, որոնց արդիւնքը տարեկան 4000 դրչ. կու գայ եղեր մարժարանաց։ Քանի մը տարիէ ի վեր դադրած էր սոյն օժանդակութիւնը։ Ծնողքներ թոշակ չէին վճարեր, ձրիին մարժուած ըլլալով։ Միայն Ս. Աստուածածին եկեղեցին 2000 դրչ. կը վճարէր իր մարժարանին եւ քանի մը ծնողքներ չնչին բան մը կը վճարէին։ Այսիկա մեծ ամօթ էր Տիւրիկցի ազգայիններուն, որոնց մէջ ապրատ չկար, բայց պզտիկնիկ արթնցնելու համար քարոզող ալ չկար։ Աշակերտաց թիւը 200, տարեկան ծախքը 7500 դրչ. է կ՚ըսէին։

Այգաստանամէ ընկերութիւն մը կար հնուց կազմեալ. ուրիշ մըն ալ կար՝ Հայրենասիրական Ընկերութիւն, որ անդորձ կեցած էր։

Տիւրիկի բնակչութիւնը բազկացած էր մէկայն հայերէ եւ թուրքերէ։ Առեւտուրը և արհեստները մեծամասամբ թուրքերու ձեռքն էր։ Հայոց հարուստները վարձակալներ էին եւ մեծ մասն ալ փերեզակ, որ ապրանքները կը տանէին դիւղերը ծախելու. շատեր ալ պանդխտութեամբ կը չահէին իրենց ապրուստը։

Բազքական հայերը շատ սիրով էին լուսաւորչականներուն հետը։ Թուրք հասարակութիւնն ալ ազէկ էր, բայց մոլլաները եւ ազանները բարբարոս եւ մոլեռանդ էին։

Քաղաքը հեռագրատուն չունէր։ Ճանապարհները լեռնային, դժուարին եւ խանգարեալ էին։ Անոնցմէ լեռներն են Տէլի Տաղ, Ագ Տաղ, Զընգիրլու Պէլ, Տումուրճալի Պէլ, Ջամա Տաղ, Տեմիրլիւ Տաղ, Սաոր Զիչէք, Սուսուզ Պէլ, Կէօլ Տաղի, եւայլն։

Տիւրիկի քաղաքը գայմագամութիւն (sous prefecture) է, Սեբաստիոյ կուսակալութենէն ներքեւ։ Տիւրիկը ունի հետեւեալ հայրենակ դիւղերը.—

ԽՈՒՐՆԱՎՈՒԼ.— Մէկ եկեղեցի, Ս. Լուսաւորիչ անունով։ Մէկ վարժարան 45 աշակերտներով։

ՄԸՐՈՒՄԱՆԱՑ.— Մէկ եկեղեցի Ս. Աստուածածին անունով։ Դպրոց չունի. պզտիկ դիւղ մը ըլլալուն։

ՍԻՆՃԱՆ.— Մէկ եկեղեցի Ս. Գէորգ անունով։ Չունի վարժարան։

ԾՏՈՒՌ — *Մէկ եկեղեցի Ս. Թովմաս Առաքեալ անունով։ Մէկ վարժարան Մամիկոնեան անունով, 50 աշակերտներով։*

ԱՇՈՒՇԷՆ — *Մէկ եկեղեցի Մոսուց Թագաւոր անունով։ Մէկ վարժարան Սմբատեան անունով, 67 աշակերտներով։*

ԲԱՐՂԱՄ — *Մէկ եկեղեցի Ս. Աստուածածին անունով։ Վարժարան չունի։*

Ս. ՅԱԿՈԲ — *Մէկ եկեղեցի, Ս. Յակոբ Վանք անունով։*

ԿԻՒՐԷՍԻՆ — *Մէկ եկեղեցի Ս. Երրորդութիւն անունով։ Մէկ վարժարան, 40 աշակերտներով։*

ԱՐՄՈՒԹԱՂ — *Մէկ եկեղեցի Ս. Գէորգ անունով։ Վարժարան չունին։*

ՓԱԼԱՁԱՅ — *Մէկ եկեղեցի Ս. Գէորգ անունով։ Ոչ վարժարան։*

ԿԱՄՄԱՆ — *Մէկ եկեղեցի Ս. Աստուածածին անունով։ Մէկ վարժարան 45 աշակերտներով։ Անունը Ս. Մեսրոպեան։*

ՋԻՄԱՌԱՅ — *Մէկ եկեղեցի Ս. Երրորդութիւն անունով։ Մէկ վարժարան Ս. Մեսրոպեան անունով եւ 60 աշակերտներով։*

ԱԽԵՐԱԿ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ, ՎԱՆՔԵՐ ԵՒ ՈՒԽՏԱՏԵՂԻՆԵՐ

Ս. Յակոբայ վանք, որ պիւզերու կարպին յիշեցինք։ 12 տունի չափ հայեր են եղեր, որոնք վանքի հողերուն ալիքելով հոն բնակութիւն հաստատեր են։ Աբաները իրենց մէջեւ բաժներ են եւ սեփականութեան դրծոզութիւն ըրեր են կառավարութեան մօտ։ Քանի մը արաեր ալ թուրքերու ծախեր են։ Վանքին պղնձեղէններն ու անօթներն ալ իւրացուցեր են։ Ուխտաւորներ դեռ վանքին տաճարը կը յաճախեն։ Աւար եկամուտն ալ պիւզայցոց իրաւունք եղած է։

ԾՏՈՒՌ գեղին մօտ Փայլէ Վանք անունով, վանքի մը աւերակը կայ։

ԿԻՒՐԷՍԻՆ գիւղին մօտ Ս. Թորոսը։

ԿԱՄՄԱՆ գիւղին մօտ Բագրատուն անունով աւերակ եկեղեցի մը կայ, հին գերեզմանատունով մը։

ԱՐԱԿԱՅ Թրքաց գիւղին մօտ Ս. Գրիգոր Նարեկացւոյ անուամբ վանք մը, հոս ժամ հեռու Տիւրիկէն, ուր երբեմն Սրբոյն նշխարք ամփոփուեցան Սենեքերիմ արքայէ, վասպուրականէն գաղթելուն։ Ողջ մատուռ մը կայ եւ մի քանի հին սենեակներ, բարձր լերան մը վրայ։

ՏԻՒՐԻԿ քաղաքի մէջ կայ Ս. Աստուածամայր, Ս. Գէորգ, Խնդրակատար եւ Ս. Սարգիս եկեղեցիներու աւերակները: Վերջնոյս տեղը նախ պարտէզ և ապա արտ բրած է քաղաքացի Թուրք մը եւայլն:

ՏԻՒՐԻԿԻ Ս. ԼՈՒՍԱՒՈՐԻՉ ՎԱՆՔԸ.— Քաղաքէն 2½ ժամ հեռու կիրճերով եւ լեռներով բաժնուած, նեղ տեղ մը, ցած բլրակի մը վրայ կառուցուած է, որ պրականութեան մէջ կը կոչուի «Կիւրեղի Անապատ» եւ Խուռնավուլ գիւղին մօտ գտնուելով, «Խուռնավուլայ Վանք» եւս ըսուած է: Վանքին բլուրը թերակղզիի ձեւ ունի: Երեք կողմէն, հեղեղատներով, անտառներով ու փոսերով պատուած է: Խաղաղասէր եւ աշխարհուրաց, կրօնաւորներու յարմարատոյն վայր: Սակայն պակաս չեն արջեր, գայլեր եւ անոնցմէ աւելի աւազակներ: Շուներով, զէնքով եւ հայ տալով կը պահպանուի վանքը:

Երբեմն բաւական թիւով կրօնաւորներ ունեցեր է, ուր չատ մը գիրքեր գրուեր են, որ վանականներու միակ սուրբ աշխատանքն էր, իսկ այժմ, 1878ին ո՛չ ապօթող եւ ոչ ժամատեղ կայ: Տիւրիկի հրաժարեալ Առաջնորդը Թէոդորոս վրդ., որ միտով եւ միքաթով թանձր մէկն է, մինակը կը վարէ ու կը վայելէ այս վանքը: Շէնքերը անչուք են, տաճարը չատ փոքր, ցած եւ անլոյս: Միայն իր Առաջնորդարանը փառաւոր է, լուսաւոր եւ հովասուն, որ կը նայի դեպակին եւ կարզով անկուած ծառերուն վրայ, ուրկէ կ'երեւի նաեւ Խուռնավուլայի ճանապարհը: Թթենիներու եւ այլ մրգերու ծառերով դրախտ մը ունի:

Եկամուտն է չրջակայ գիւղերէ հաւաքուած պաղինները, իր արտերուն բերքերը եւ ուխտաւորներու նուէրները:

Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի նշխարաց գիւղ տօնին վանքը գնացի, ուր թեմական ուխտաւորներու բազմութիւն մը եկած էր: Իրենց ուխտն էր ուտել, խմել, խաղ կանչել, պարել, մատաղ եփել, ժամ պալ, ժամուց տալ, եւայլն: Առաջնորդը ինքզինքը չատ կը փառաբանէր եւ խրոխտ ալ էր ոգորմելին:

ՁԵՌԱԳԻՐՔ ԵՒ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՔ Ս. ԼՈՒՍԱՒՈՐՉԱՑ ՎԱՆՔԻՆ ՄԷՋ

1 Ամեսարան հայոց թուականին ՉԻԹ (1280), գրուած Գրիգոր արեզայի կողմէ:

Վանքի տաճարին մէջ, Ս. Մասունքներ պահպանելու արծաթէ մեծ տուփի մը վրայէն օրինակեցի հետեւեալը.

«Ցամբ Փրկչին Ն. Հ. հայոց թուին (1021) ամին Աստուածընկալ Սուրբ նշանս այսի ժամանակս յունաց Վասիլ կայսրին Կոստանդնայ Դաւիթ, որդին Սենեքերիմայ հրամանաւ հօրն բազում ընծայիւք, գնաց ի Վասիլ կայսրն հանդերձ ծառայիւք, քահանայիւք եւ Ռչտունեաց եղիշէ եպիսկոպոսին, թէ գնորհուրդ Սենեքերիմ Արքային ծանուսցին առ կայսրն յորժամ հասին ի մեծն Պոլիս. կայսրն այն բազում սիրով ընկալաւ գնոսա եւ կառաւելաց գինդիր Սենեքերիմ Արքային եւ նմա հաստատուն նամակաւ զամենայն երկիրն Սեբաստիոյ հանդերձ ամենայն գաւառօք իւրովք մինչեւ ի գետն Եփրատայ. իսկ յորժամ եկն Դաւիթ առ հայր իւր Սենեքերիմ, աչ առակաւ ուրախութեան արար Արքային: Իսկոյն է առ զսուրբ նշանն վարագայ եւ ընդ նմին բազում գործիքն Քրիստոսի եւ մասունք սրբոց, եկն եհաս ի Սեբաստիա զսուրբ նշանն կանգնեաց անդ եւ իշխանացն նորին կիւրեղ անուն իշխան մի սոյն գաւառն Տիւրիկու յանուն Ս. Լուսաւորչի վանք չինեցոյց, որոյ մականուն կոչի կիւրեղի անապատ Սուրբ Աստուածածնայ եւ Սուրբ Նշան եկեղեցիքն մերձ նորին նա չինեաց, աստանօր եղ զսուրբ նշանն Աստուածընկալ: Նորոգեցաւ մաքուր արծաթիւք եւ ոսկեզօծիւ նոյն գիտիս, զոր կողմանց մասունքն եւս ինքն յիշատակ եթող վասն իւր հոգւոյն, բայց ՚ի յիշխաւութենէն եւ տուեալ սոյն յիւրմէ. նա եւս որ էր Ղազարոս արեղայն պատճառ գորա ՚ի յԱկնայ երկրէն մինչեւ ցժողովուրդ տեղւոյս որ տուեալ ունին վարձն ՚ի Քրիստոսէ ընկալնուն յիշատակն արդարոց օրհնութեամբ եղիցի:

Վերանորոգեցաւ ՌՄԿԳ (1814) եւ Յունիս Ժ. օրն»:

ՁԵՌԱԳԻՐՔ ԵՒ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՔ ՏԻՒՐԻԿԻ ՄԷՋ

ՏԻՒՐԻԿԻ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՁԵՌԱԳԻՐՆԵՐԸ

1 *Ժամագիրք, զրոզը, Աւետիս գպիր Արարկեր քաղաքը, թուական ՌՃԺԶ (1667) ..... եղէգնձորցի Տէր Թորայէլ քահանայի յիշատակ:*

1 *Աւետարան թուական ՉԿԶ (1317) ..... զրոզը Վարդան եւ Էչ ընդ հովանեաւ Սուրբ Ս. Աստուածածնիս, ի գաշտիս Դարանու եւ ի գեղս Խոսինանց եւլն.:*

1 Աւետարան, թուական ՌՇՉ (1607) ..... ի նորոգեցաւ կ'ըսուի, Մկրտիչ գպիրք, Առաջնորդութեան Սանահնոյ Սարգիս եպիսկոպոսին:

1 ճաշոցիրք, Մկրտիչ Քահաննան գրել կու տայ, գրողն է Յովհաննէս Քահաննայ յերկիրը Քաղբերունի, ի քաղաքս որ կոչի Արճէշ ի թուին ՀՃՂ (1370) ..... Մկրտիչ քահաննան տացող եւ նկարող:

1 դանճարան, Պարսամ գպիրը կը նորոգէ Խնդրակատար Վանքին մէջ, եւս Ս. Նշան եկեղեցւոյն մէջ, ի թուականին հայոց 551 ԹԱԳՆ Է ՃՈԽԱԼԻ:

Եթէ կամիս իմանալ Թ(9)էն մինչեւ Ի(20)ին որ կարմիր քաշած համարեցաս, եւ յետ թուելոյն երկատասան թիւ, յարտաքը հան որ կատարեալ լինի թուական մեր հայոց Ազգի, զուն իմաստութեան ընդ դէմ քո բացուի: Զայս թագս ճոխալի գլուխդ լինի: (Բուն գրողը անծանօթ):

1 դանճարան ի Կիւրեղի վանք: Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ թուին ՌԺ (1551) Յովհաննէս եպիսկոպոսի աւեն, Գրիգոր Կաֆայեցին նախարարեալ է կ'ըսուի: Գրուած ձեռամբ Յովհաննէսի:

1 Աւետարան, գրող Մեսրոպ թուին ՋԿԵ (1516) ի գիւղն որ կոչի Ակն, Գրիգոր արեղայ Ակնեցի ստացողն է:

1 Աւետարան, գրող Զաւրիար երէց իր զաւկին Յովհաննէս սարկաւագին համար:

1 Աւետարան, թուական ՋԻԹ (1480) Տիւրիկի մէջ գրուած, գրիչ Զաւրիար իր վարպետը տէր Գրիգոր Զաղրոյն, Ս. Սարգիս տաճարին մէջ: Ներսէս եպիսկոպոսի յիշատակին:

1 Մաշտոց, ի Ս. Լուսաւորչի վանք յամի ՋԺԵ (1466) ընդ հովանեան Ս. Աստուածածնի, աւարտեցաւ մաշտոցս յեպիսկոպոսութեան այս նահանգի Տէր Ստեփաննոս վարդապետի եւ Տէր Յովհաննէս եպիսկոպոսի, եղէգնձոր, Զքանդարին տզայն Յովհաննէս գնեց եւ երեւ:

1 Աւետարան, թիւ ՃՀԹ (730) դրուած Գեղամայ եկեղեցը ի Ս. Ուխտաս որ կոչի Հայրոյ Ոհան:

1 Շարական մատեանք պակաս, կեսարիա ի վերջ Տաւմարզայ թիւ հայոց ՃԼՋ (690) ի թագաւորութեան Սուլթան Իսրայիմին եւ կաթողիկոս հայոց Փիլիպպոս: Եղանակաւ տառ դրուած:

1 Մաշտոց, Սարգիս Ծերունի պատրաստած ի Ս. Ուխտն Հաւոյ Թառ, դրոշ Դաւիթ, լրացած Գառնիի մէջ:

Կային նաեւ չատ Մաշտոց, Ճաշոց, Գանձարան, Աւետարան, եւայլն, մեռեալ եւ փտեալ վիճակի մէջ:

ԳԱՍՄԱՆ ԵՒ ԲԵՆԿԱՅ

Յունիս 5, Տիւրիկէն կը մեկնինք: Անմիջապէս կը սկսի դառիվեր քարուտ նեղ ուղին, հազիւ ձիու մը ամբակներ կրնան բռնել պահավէժ եւ վիհերով սարսափատես: Ժամէ մը կը հասնինք Գըլպաշնեղու վանք դեղը (Գօմչու վանք): Դարձեալ ելլ, բար ելլ, միչա ելլ, անընդհատ քար եւ չատ վախ: Կէօլ Տաղին ենք, որ հռչակաւոր է եղեռնագործաց չարիքներով: Սարսռեցուցիչ ցուրտ կը պղանք, ձիւներու վրայէն կ'անցնինք: Հովիւք, հօտք, դոմք գարգարած են լեռնաց արօտաւոր վայրերը: Բոլոր մեր չուրջ երեւցած լեռները մեռտղի կերպարանք կը ցուցնեն: Կ'լսուէր թէ, մագնիսի, երկաթի, պղինձի եւ արծաթի հանքերով լի են: Արդարեւ տեղ-տեղ ալ կը պատահէինք բովերու, որ երբեմն բանած եղեր են: Իսկ այժմ խափանեալ: Լերան գագաթէն Ջորեպան Հիւսէյին կը ցուցնէ մեզ Գասման, Զիմարան եւ Բենկայ մեծ եւ գեղեցիկ գեղերը: Իրենց ձիւնապատ ճակատները վեմափառ տեսլեամբ մեզ հանդէպ կ'ամբառնան Մնձուր լերինք, այն է Տաւժիկ կամ Տէրսիմի մէկ կտորը: Վերջապէս կղկղոյտ բարձրաբերձ սարեր ամենայն ուրեք, որ կը ներկայացնեն Տաւրոսը: Որչափ չար էր մեր ելքը, գրեթէ նոյնչափ չար էր էջքը:

Հինգ ժամէն հասանք Գասման գեղը եւ իջեւանեցանք Տէր Գէորգ քահանային տունը: Գասման ծառազարդ, ջրառատ, գերբը գեղեցիկ եւ տները վայելուչ գեղ մըն էր: Այս գեղը հայրենիքն է Նորատունեանց տոհմին: Յակոբ էֆէնտիի (պարոն) անուան յիշա-

տակարանը տեսանք եկեղեցւոյ դրան վրայ: Անոր ծախքով չինուած էր, որոյ կից կար վարժարանի մը չէնքը, բայց դուռը փակ:

Գեղին բնակիչք հայ են: Քանի մը տուն Թուրք կայ: Կենցաղավարութիւններն քաղաքացւոց պէս է: Թէպէտ հոգպզուծ են, բայց ընդհանրապէս Պոլիս հացի փուռեր ունին եւ գրեթէ ամէն տունէ մարդ կայ Պոլիս եւ անոնցմէ կու գայ իրենց ապրուստի միջոցը: Հոս 2 ժամ մնալէ վերջ մեկնեցանք:

Օրը տարաժամեալ է, կը չտապենք Բենկայ հասնիլ: Մեր ուղին դիւր է եւ դուարճալի: Ընտիր արտեր, ծառեր, ջրեր եւ դեղացին ու գեղուհին տարածեալ են դաշտը: Հնճոյ վաստակի օրերն են: Ջոբիներ որոյ կը կրեն, կանայք եւ աղջիկներ գարի կը քաչեն: Մանուկները ծառայ եւ ջրոյ ափը, հողերու եւ խոտերու վրայ պառկած, մրջիւններու բոյները կը խառնեն: Որը կ'երգէ, որն ալ արտուտի եւ սեւէկ կը վազէ: Թփոց մէջէն խօսնակ թռչունք ներդաշնակ կը նուագեն: Խոտհատուկ ճպուռին ձայնը ձըռ–ձըռ լեցուցեր է դաշտը: Երամ երամ հաւքեր ել եւ էջ կ'ընեն քաղուած արտերու մէջ: Արեգակն իր ճառագայթները կ'ամփոփէ: Կը դրկուիմ Ջմարա երթալէ, ուր չատ հայեր կան եւ լաւ բարեկամներ:

Ահա կը մօտենանք Բենկայի ծառաստանին, ուր լի են բազում թթենիք եւ այլ մրգաբեր ծառեր: Բեռնաբարձ ուղտոց մեծ կարաւան մը Մալաթիա կ'երթայ: Կայտառ պատանեակք անոյշ ձայնով խաղ (երգ) կը կանչեն ծառոց մէջ: Հարսունք եւ երիտասարդք երամ–երամ Բենկայ կը դառնան: Գերեզմանատան կշտէն զառ ի վայր կ'իջնանք, ուր ընտիր տապանաքարեր կան տաչածոյ: Ժամը 12ը անցեր է արեւուն վերջալոյսը հպիւ կը լուսաւորէ մեր ուղին: Եւ ահա Եփրատայ ափն ենք... Եփրա՜տ ո Եփրատ... ի քո պաշտելի ջուր, ուժգին կը յուզես դիս, կը բարախի սիրտս, կը թրթռան չրթունքս, կը դողդղան մատունքս, չեմ կարող նկարագրել զքեզ զգացածներս:

Անցանք կամուրջէն վեր ելանք ոլոր–մոլոր փողոցներէն եւ իջեւանեցանք Տէր Յակոբ քահանային տունը, ուր անմիջապէս մեզի տես եկան բնակչաց երեւելիները, ուսեալ երիտասարդներ եւ վարժապետներ: Տէր Յակոբ գեղ երիտասարդ, բայց ուսեալ եւ բարեբարոյ քահանայ մ է: Հետեւեալ առաւօտը, եկեղեցւոյ սենեակը ժողովեցան Բենկայի ազգայիններն, որոնք գրեթէ ամէնքն ալ Պոլսոյ մէջ ծանօթ անձինք էին: Հարց ու պատասխան իրենց ու մեր կողմէն փոխանակուեցան: Յետոյ այցելեցինք երկսեռ վարժարանը, զոր դոհ աչօք տեսայ, բայց դիտեցի որ կրնային աւելի լաւ վիճակի մը վերածել:

Բենկայի դիրքը խիստ ամուր է։ Ապաստարան մ'է, կամ ամրոց մը, փակած ապառաժներուն։ Ունի նեղ եւ խոր կիրճեր, ուրկէ մեծ եփրատը սեղմուելով պոռալընթաց կ'անցնի։ Կամուրջը որ կը կապէ դիմացի դաշտը դեղին հետ, ամէն երեկոյ դռներով կը փակուի։ Իսկ եթէ թշնամի ունենան, գերեկն ալ փակ կը պահեն։ Որով դեռը անառնանելի կը լինի։ Քանդի կրնան միայն քար ղլորելով դիակնացնել եւ ջրոյն հասանող ամէ յարձակողները։

Բենկացւոց մեծն ու փոքրը զէնքեր ունին։ Ամէն աննեակի մէկ կողմը դիրքեր, մէւս կողմը զէնքեր եւ ուրիշ կողմ մըն ալ փորի պէտքեր չարած էին։ Ընաիր նժոյգներ ունէին։ Քաջամարտ հեծեալներ են։ Գիտէին արաքսան վպել քարեր ու լեռներ։

Տէրսիմի քրդերը այս կողմի հայ գեղացիներէն տուրքեր կ'առնէին, կը կողոպտէին, կը սպաննէին։ Միայն բենկացիք իրենց քաջութեամբ ոչ թէ ազատ կ'ապրէին, այլ կը սարսափեցնէին քրդերը։ Ովաճըղի չարագործ քրդերէն մէկը ոտք կոխած չէ Բենկայ։ Թէեւ որսի ճանապարհին եւ դաշտի մէջ կը պատահին իրարու։ Բայց հաւասար քաջութեամբ կը կչռեն մէկզմէկ։ Եթէ դէպք մը լինի, որ դառնակալութեամբ բենկացի հայ մը կողոպտեն, կամ վիրաւորեն, կամ սպաննեն, քրդերը քանի մը պատիկը կը տուժեն։ Մէկ խօսքով բենկացի հայերը հարուստ, քաղաքակիրթ եւ քաջարի են։ Գեղին ամբողջ քանի մը տուն թուրքեր կը բնակին գաս եւ կ'ապրին հայոց չնորհիւ։ Առանց անոնց կ'անուանուի Ռաբաթ։ Կ'ըսուի թէ գեղին հին անունը եղած է Բենիկ, զոր Սենեքերիմայ Բենիկ իշխանը նորոգեր եւ անոր անունով ըսուեր է Բենկայ։

Ունին երեք եկեղեցի, «Հրեշտակապետ», «Աստուածածին» եւ «Երեք մանկունք»։ Երկու վարժարան, «Մեսրոպեան» եւ «Նաւնեան»։ 120 մանկունք եւ 60 աղջկանք աշակերտներով։ Գեղին չուրջը կան հինգ աւերակ եկեղեցիներ, որոնց անուններն են Ս. Թադէոս, Ս. Նիկողոս, Ս. Խաչ, Ս. Յակոբ եւ Յովհաննաւոր։

Բենկայ Տիվրիկի գաւառի վերջին գիւղն է Ակնայ սահմանին վրայ։

Գեղացիք սոխոսմներ ըրին որ քանի մը օր հոն անցնէի։ Ես ալ կը փափաքէի, բայց պաշտօնս յառաջ կը մղէր զիս։ Սոխակել կրկին ճամբայ ինկանք դէպի Ակն։

Տիվրիկցի նահապետական ընտանիքներ

1915ի

ՄԱՀԱՑՈՒՔ ԹՈՒԱԿԱՆԸ

ՏԻՎՐԻԿԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ԵՓՐԱՏ

ԳՐԵՑ՝ ԲՈՐՈՍ ԳԱԶԱՆՃԵԱՆ

Ա.

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԶՕՐԱՇԱՐԺ ԹՈՒՐՔԻՈՅ ՄԷՋ

1914ի Յուլիսին մինչեւ հղկաւմբ, Պոլիս գրկեցինք իր հիւանդութիւնը բուժելու։ Մեր երկրի սահմանադրութիւնն էր պանդխտութեան պացոզը ճամբելու համար բարեկամներ ու ազգականներ ընկերանալ անոր մինչեւ քաղաքէն դուրս Խաչին Ձայ կոչուած վայրը, ուր քահանան կը կարդար ողջերթի արարողութիւնը։ Ցեսոյ բոլորը արտասուաթոր աչքերով կը համբուրէին ճամբորդը, անոր մազթելով բարի վերադարձ, ու ետ կը դառնային։ Այդպէս ալ ըրինք մենք։

Ես այն ժամանակ 14 տարեկան էի։ Մեր վերազարձի ճամբուն ու քաղաքին մէջ հետեւեալ լուրը տարածուեցաւ։ Կառավարութեան կողմէ քաղաքին մէջ ու բոլոր գիւղերուն վրայ պահանջներ ցրուած են, պատուիրելով որ ոչ ոք չբանայ դանակ, մինչեւ պետութենէն հրաման գալը։ Բացողը խստիւ պիտի պատժուի։ Ժողովուրդը, հայ թէ թուրք, չփոթեցան։ Զանազան կարծիքներ յայտնեցին ու ենթադրութիւններ ըրին, թէ արդեօք ի՞նչ կայ, ինչո՞ւ համար է։ Կրնա՞յ ըլլալ որ բացողներ դանուին ու պարտնակութեան տեղեկանան։ Բայց անօգուտ։ Պէտք էր սպասել։ Սակայն մարդիկ մնացին վախի ու երկմտանքի մէջ։ Սեւ վարագոյր մը քաշուած էր, որուն ետին ի՞նչ կար, չէինք գիտեր։

Եւ ահա այդ օրէն 20 օր յետոյ յանկարծ թմրկահարութիւնով հետեւեալ յայտարարութիւնը եղաւ.— «Թագաւորը հարսանիք ունի։ Սէֆէր Պէյլիկ է։ 20–45 տարեկան բոլոր այրերը, հայ, թուրք թէ քիւրտ, պէտք է ներկայանան պինուսրական քննութեան»։ Եւ այդ ձեւով պարզուեցաւ վրայ նամականերուն դաղանիքը։ Ու այսպէս, քանի տարի քաղաք չեկած գիւղացիներ մէջտեղ ելան, գետեղերքը, արտերը, պարտէզները լեցուեցան մարդկային դանդուածներով եւ քիչ բնակչութիւն ունեցող Տիվրիկը զարձաւ յանկարծ մարդկային ծով։ Բոլորին ծրագիրները նոյնը էին։ Առեւտրականին, արհեստաւորին, մանրավաճառին, գիւղացիին։ Տիվրիկի ամենաչքաւոր հայկական թաղը ձիւնիչէնն էր, հին ժամանակներէ ի վեր ոսկերիչներու ձիւրելու (վիճելու) կեդրոնը զարձեր էր։ Նորութիւններու աղբիւրը։ Թուրքը Գերմանիոյ հետ է։ Գերմանացին հակառակ է հայուն։ Պիզմարք այսպէս ըսաւ։ Խրիմեան, Մինաս Զերազ Պերլին գացին եւ այսպէս պատասխանեցին անոնց։ Վերջապէս այս գործին տակէն լաւ

հաւէլ պար։ Ու այսպէս, ժողովուրդը մասհոլ էր։ Մին կողմէ պին-ուորպուաձնեըը մաս առ մաս կը գրկէին Զառա։

Տիվրիկ ունէր երկու հայկական վարժարան։ Ա.) Ազգային Նե-սիեան վարժարանը առասնամեայ, որ գրեթէ մեր քաղաքին ամենա-նշանաւոր հինքն էր գիրքով եւ կառուցուածքով, որ կ'ուզէր Սկզ-մէք թէվէսիին եւ իր մեծութեամբ ու յարմար կառուցուածքով՝ լա-ւագոյն կերպով կը ծառայէր իրրեւ վարժարան մանչերու թէ աղջ-կանց համար։ Այդ տարուան դպրոցի տնօրէնը Յակոբոս Գրիգորեանն էր (Սեւ Հարսենց), իսկ ուսուցիչները Սուքիասեան Արշաւիր (Ա-չառուկենց), Խաւնամիլ պէյզն Մխոյ Սրապեան եւ ուրիշներ։ Իսկ աղջկանց վարժարանի ուսուցչուհին տիվրիկցիներուն յայտնի Նար-պիզ վարժուհին։

Բ) Հայ բողոքականներուն դպրոցը, որուն տնօրէնն էր Գաբու-մալեան Նազարէթ։ Մեր մեծ դպրոցի ուսուցչական կազմը ամբողջ պինուորպրեցին։ Եւ որպէսզի դպրոցը չփակուի, տնօրէն նշանակե-ցին Պոլիս ուսանող եւ այդ ժամանակ Տիվրիկ արձակուրդի եկած Ա-սէն Սուքիասեանը (Սիճիլլենց)։ Աբաէն Պոլիս Ազգային Կեդրոնական Վարժարանը կը յաճախէր իրրեւ ազգային սան, քանի որ հօրմէ որբ էր։ Մէկ տարի ունէր ուսարանալու երբ երկիր եկաւ։ Իսկ ուսուցիչ նշանակեցին Սեբաստիա կամ Խարբերդ պղրոց պատրաստուած ազգաբ՝ Վարդապետեան Մոմիկ, Պալթայեան Մանուկ եւ ուրիշներ։ Եւ ահա սկզբնական չորրանի այս խառնաշփոթ դրութեան մէջ կարծես դեռ զգալի չէր Թուրքերու ատելութիւնը դէպի հայերը, անոր համար որ իրենք ալ սարսափի մատնուած, չէին գիտեր թէ ինչ պիտի բերայ վերջաւորութիւնը։

Երբ ամէն օր խումբ-խումբ Զառա կը ճամբուէին պինուորա-գրուածները, Զիմառայի յեղափոխական Բիծան (Նարինի տղան), հայ պինուորներու գլխաւոր անցած ինք ալ կամաւոր գնաց, թուրք բանակի օգնութեան պատրաստակին տակ։ Թէ իր իսկական նպատակը ինչ էր, մինչեւ այսօր ալ պարզ չէ ինձի համար։

Պատերազմի յայտարարութեան ինչքան վերջ, որոշապէս չեմ յիշեր, միայն հաստատ գիտեմ, որ երկու ամիս չէր անցած, կառա-վարութեան կազմէ Հայ Ազգային Մարմնին յայտներ էին, թէ ինչքան հեղեղի ու վանք որ կայ անոնց ցուցակը ներկայացնեն, որպէսզի ա-մէն մէկուն համար մէկ հոգի պինուորութենէ զերծ մնան իրրեւ պա-հապան։ Եւ ընտրութիւնը թոզած էին Հայ Ազգ. Մարմնին։ Այդ ուղ-ղութեամբ մեր տունը ժողով գումարուեցաւ, որուն ներկայ էին Գազանեան Աւետիս էֆէնտին, Գազանեան Մկրտիչ, Բալագեան Յով-

հանդէս, Տէր Գրիգոր Զարգարեան եւ ուրիշներ: Մինչեւ այսօր ալ կը յիշեմ անոնց խօսակցութիւնը: Որոշեցին որ եթէ իրօք հաստատուի այդ պարագան, պէտք է ընտրուին այնպիսի անհատներ, որոնք բոլորովին զուրկ են ապրուստի միջոցներէ: Յետոյ համրեցին եկեղեցիներն ու վանքերը եւ ժողովականներէն մէկը լսաւ, որ Տիվրիկէն պէտք Ա. Գրիգոր Լուսաւորիչ վանքը երթալու ճամբուն վրայ կայ Փամպուխլու խանը, փոքր, կիսակործան քարաշէն. հոն հին ժամանակները պաշտամունքի վայր է եղեր: Հարցուցին Տէր Գրիգորին, թէ այդպիսի արձանագրութիւն կամ որեւէ փաստ պոյութիւն ունի՞ եւ ինչո՞ւ ուխտատեղի եղեր է:

Այս հարցումին Տէր Գրիգոր հետեւեալը պատասխանեց.

— Ժամանակին նորէն ջարդ պատահեր է: Մարդ մը այդ ուղղութեամբ կը փախչի: Իր տգան երբ կը տեսնէ որ հայրը այդ կողմը կը վազէ, ինք ալ կը հետեւի անոր: Հայրը բոլորովին լուր չունի, որ հետեւէն վազողը իր տգան է: Կը կարծէ որ թուրք է եւ դինքը կը հալածէ: Եւ երբ կը հասնի ճիշդ այդ վանքի կառուցուած տեղը, տգան կը հասնի հօրը մօտ: Եւ երբ մարդը կը զգայ որ թշնամին դինքը բռնելու մօտ է, հետեւ կը դառնայ ու ձեռքի դաշոյնը կը մխէ դինքը հալածողին կուրծքը: Երեխան անկենդան կը փռուի գետին: Եւ երբ հայրը կը տեսնէ, որ դաշունահարուածը իր զաւակն է, կը զարձնէ դաշոյնը ու կը մխէ այս անգամ իր սիրտը: Այսպիսով հայր ու որդի կ'իյնան կողք կողքի: Եւ որպէս թէ անկէ յետոյ ճիշդ այդ տեղը լոյս իջեր է ու այդ պատճառով զարձեր է պաշտամունքի տեղ, քանի որ անդիտակից ոճիր է կատարուեր հոն: Ձեմ գիտեր թէ Տէր Գրիգորի պատմածը տեղ մը վաստակաբերէն արձանագրուա՞ծ է, թէ բերնէ բերան պատմուած աւանդութիւն է:

Ուրիշ մը հարցուց անոր, թէ վարի եկեղեցիէն ցած ճապաղք մը կայ եղեր ժամանակին: Այդ ճապաղքը մեր օրերուն համեմատ անտեսանելի էր: Միայն մեր մեծերը կ'ըսէին, թէ ժամանակին այդտեղ ճապաղք եղեր է ու սրբատաշ: Այդ սրբատաշի մասին քահանան հետեւեալը պատմեց.

— Այդ ճապաղքին ջրամբարին վրայ մեծ թթենի մը կայ եղեր: Օր մը մարդոն մէկը իր ընտանիքով ճապաղք կ'երթայ ցորեն ապալու, ճիշդ թութերուն լաւ հասուն ժամանակը: Ջրամբարին վրայ սաւան մը կը փռեն, որպէսզի թութը ջուրը չթափին ու կը թօթուեն ծառը: Պզտիկ տգանին իրենց հետ եղեր է: Երբ կը տեսնէ թութերը, յանկարծ կը նետուի սաւանին վրայ թութ ուտելու ու կը սուզի ջուրին խորը: Անմիջապէս ծնողքը, լեզուպատառ, կը վազեն ամբարին վարի

կողմը, ուրիկ ջուրը զուրս կու գայ, գոնէ մանուկին գլուխը պահելու յոյսով, ինչ որ անհնար է, քանի որ ջրի անցած նեղ ծակէն ոտան չէր կրնար զուրս գալ: Եւ ահա, ով հրաշք, հինգ րոպէ վերջը մանուկը ջրի հետ միասին զուրս կու գայ: Անմիջապէս գային կը բռնեն ոտքէ վիճակի մէջ: Ոչ իսկ վախցած կը թուի: Կը հարցնեն իրեն թէ ի՞նչ պատահեցաւ, ու մանուկը կ'ըսէ, թէ երբ ջուրը ինկաւ, ջուրը տարաւ գլինք ներքեւը մութ տեղ մը: Հոն կար չատ խոշոր ճերմակ մօրուքով մարդ մը, որ գլինքը գրկեց, համբուրեց, յետոյ նորէն ջուրը նետեց ու զուրս եկայ:

Ահա այսպիսի խօսակցութիւններով վերջացաւ այդ ժողովը: Պատերազմ յայտարարուած առաջին օրերուն Հայրս կարզացաւ մեծ եղբօրս, Վահանի մեկնումը քանի մը օր յետաձգել տալ, բայց ձար չկար, վերջապէս գայն ալ ուղարկեցինք: Մեւենայն ժամանակ հրամանի ելաւ գինուորական փրկապին վճարելու (պէտէլ), գինուորութենէ զերծ մնալու համար: Փրկապինը 44 օսմանեան կարմիր ոսկի էր: Բայց այդ հրամանը անմիջապէս եւս առին: Այնուամենայնիւ առաւաթիւ չուտ չարժողները օդտուեցան ու առժամապէս մնացին: Այսպիսով ամառը անցաւ: Աշունը կը մօտենար: Շատ մտահոգիչ էր կացութիւնը: Յատկապէս չքաւորներուն համար գժուար էր ձմեռը դիմագրաւելը: Բարեբախտաբար այդ աշունն ալ պանդխտութեան մէջ մարդ ունեցողները օժանդակութիւն ստացան:

Այդ ժամանակուայ Տիվրիկի գինուորական ներկայացուցիչը լպիտանցի Քէօր Ասլին էր, ատրճանակ հարխլատպեա, բայց հաղարապետի փոխանորդ: Ծայր ատրճան հայատեաց: Արիւնարբու գազան, ինչպէս յետոյ պիտի տեսնենք այս պատմութեան ընթացքին:

Բ.

ՄՈՒԹ ԱՄՊԵՐ ՀԱՒԱՔՈՒԵՑԱՆ ԿԱՐԿՈՒՏ ՊԻՏԻ ՏԵՂԱՅ

1915ի ձմեռուան վերջին օրերէն մէկն էր, հայրս գիշերը գնաց Մէհէնտեան Դանիէլ ագային (Մղտես Դանելենց) տունը եւ գիս ալ հետը տարաւ: Հոն եկաւ նաեւ իր փեսան, Գազանեան Աւետիս էֆէնտին, որ առեւտրական էր, ու միաժամանակ թուրք պատարանի անդամ (մուհաֆէմէ ազասը): Հոն երեքը միասին սկսան խօսիլ օրուան տըխուր լուրերու մասին: Հոդ՝ Աւետիս էֆէնտին խօսքը հօրս ուղղելով ըսաւ.

— Չէ, Մկրտիչ էֆէնտի, դէշ հոմ կը փչէ ի, մութ ամպեր հաւաքուեցան։ Կարկուտ պիտի գայ ի։ Թուրքերը գայլացեր են ու կ'ըսեն ի որ այս ի՞նչ բան է։ Ամէն պիչեր պիտացի քարերուն մէջ պահուած անճաւներէն լոյս կ'երեւայ ի։ Անշուշտ բանակէն փախած հայ ապստը գործն է ի։ Հայերը սկսան իրենց անհաւատարմութիւնը ցոյց տալ։ Միաժամանակ առակներով կ'ըսեն ի որ մըջիւնը եթէ վրաղ գայ, անմիջապէս պէտք է ոչնչացնել։ Այլապէս ամբողջ մարմինդ կը վարակէ։ Այս եւ նման չատ օրինակներ մէջտեղ կը բերեն ի։

Հայրս եւ Աւետիս էֆ. Գալանեան մեր քաղաքին մէջ երկար տարիներ թուրք կառավարութեան հետ գործ ունեցած մարդիկ էին, պիտի ըսեմ ու լաւ կը հասկնային թուրքին հոգեբանութիւնը։

Ձմեռը վերջանալու վրայ է։ Հայ գիւղացիներէն չատեր կրկին չդիմանալով բանակի անխնամ վիճակին, նորէն եւս փախեր ու պահուեր էին տուներէն։ Եղբայրս այս անգամ տուն չեկաւ։ Մեզմէ գազանի պահուած է հօրաքրոջս մօտ, եւ մենք բաւական առեն վերջ իմացանք իր գալը։

Տիվրիկ քաղաքը ունի արեւելեան կողմի վրայ պանուղ լեռներուն մէջ բազմաթիւ քարայրներ։ Փախստականներէն ոմանք տուներու մէջ պահուիլը ապահով չգտնելով, գացեր պահուեր էին այդ անճաւներուն մէջ, որ բաւական ծանր խնդիր էր։ Երկար ժամանակ դիմանալ այդ վիճակին։ Եւ սակայն ցնորամիտ գազափար։ Այն յոյսով որ պատերազմը կրնայ փութով վերջանալ։ Թուրքերը նոյնպէս, նման ցնորամիտ յոյսերէ տարուած են։ Անոնք կը յայտարարէին, որ իրենք չատ ուժեղ են, իրենց դինակից Գերմանիոյ հետ մեծ յաղթութիւններ տարած են եւ թշնամիները չուտով պիտի պարտուին։ Մեզի ծանօթ չէր սակայն, թէ փախչողը միայն հա՞յն էր, թէ թուրքն ու քիւրտն ալ։ Կարծեմ կրցողը կծիկը կը դնէր բանակէն, ինչ ազգութեան ալ ուզէ պատկանի։ Սակայն թուրքերը գազանապահ էին ու չէին ըներ իրենց փախստականներուն խօսքը։ Անշուշտ որ իրենց յանցանքը նեբելի էր։

Ի՞նչ բան կարող է մեզ փրկել թուրքերու վայրագութենէն։ Դիմադրե՞լ։ Անօգուտ է։ Տիվրիկի հայերուն թիւը չատ քիչ է բազդատած թուրքերուն։ Բացի այդ չատ հեռու ենք սահմաններէն։ Ապրստամբութիւնը պէտք է կազմակերպուէր ամէն տեղ մէկ անգամէն ու միասին։ Այդ մասին ոչ մէկ հրահանգ կար հայաչատ քաղաքներէ։ Ուստի մեր բախտը կապուած է պատերազմի չուտ վերջանալուն։ Սակայն երկու կողմերն ալ ուժեղ են։ Ըստ թուրքերուն, Գերմանիա մեծ յաջողութիւններ ունի։ Իսկ մենք, հայերս, ուրիչ օրեւէ ազգութէ

չէինք կրնար լուր առնել։ Ան ալ այդպիսի վտիտ ժամանակամիջոցի մը։ Ուստի ուզած–չուզած, թուրքերու խօսքերէն պէտք է ենթադրութիւններ ընէինք։

Տխուր էր այդ երիկուան մեր երեք մտերիմներու խօսակցութիւնը։ Ես այդ պատանի հասակիս զգացի գալիք ազգին ահաւորութիւնը։ Եւ զգացի մեր մեծերուն 1895ի կոտորածներուն մասին պատմածներուն պատկերը։ Ու թէեւ անկէ ի վեր անցեր է 52 տարի, դեռ այնքան թարմ է այդ երեկոյեան իմ վրայ թողած ազդեցութիւնը։

Գարուն է։ Դրութիւնը զարձաւ աւելի վտանգաւոր։ Հայերուն մէջ 45 տարեկան եղող քիչեր մնացած էին։ Այդպիսինները ալ կանչեցին ու զրկեցին Սեբաստիա։ Իմ մէջնեկ հօրեղբայրս Մխսաքը, որ այդ տարիքին մէջ էր, չատ համեստ ու երկչոտ մարդ, երկու տարի առաջ զպրոցի ուսուցիչ էր, լաւ թուրքերէն ու ֆրանսերէն գիտէր, ան ալ համբաւ զրկնք լայ ու կոծով։ Բայց սա արդէն կարծես բանակի խնդիր չըլլար, այլ նման պատճառներով հայերու չլսուած ոտնձգութիւնը։ Այսինքն ջարդը։ Մէկ քանի օր առաջ պատերազմական նախարար Էնվէր փաշայի յատակագիծ հայերուն ուղղուած մէկ հեռագիրը փակցուցեր են կառավարութեան դուռը։ Հեռագրին բովանդակութիւնը չատ մտահոգիչ էր։ Այս տեքիւ քաղաքին աչքի զարնող մարդերը կրկին հաւաքուեցան մեր տունը, հեռագրին բովանդակութիւնը լաւ մը վերլուծելու համար։ Մէկը պէտք էր երթար կառավարութեան դուռը եւ ընդօրինակէր զայն։ Թուրքերէնի քաջածանօթ կար իմ Մխսաք հօրեղբայրս։ Ուստի անոր առաջարկեցին։ Բայց ինք, ինչպէս քիչ անգին չեչաեցինք, երկչոտ մարդ, ժամանակները վատ, մինակը երթալ կառավարութեան դուռը, այսինքն զայլին բերանը, կամ թրքական չրջանակի մէջ, քիչ մը յանդուգն զործ զարձած էր, մանաւանդ որ թուրքերը սկսած էին բացէն սպառնալիքներ տեղացնել հայերու դէմ։ Ուստի հօրեղբայրս առաջարկեաց։ Այս բանը նկատեց Գազանեան Մկրտիչ էֆէնտին, Աւետիս էֆ֊ի հօրեղբօրորդին, որ օգտուած բլլալով պինուտրական փրկագրնէն առաջին հրամանէն, մըտնացեր էր։ Ուստի անմիջապէս ոտքի ելաւ, ըսելով. «Քալէ, Մխսաք եղբայրս, ես քեզի հետ եմ, հէչ մի վախնար ի»։ Ու երկուքը միասին մեկնեցան։ Ժամուկէս յետոյ վերադարձան, Էնվէրի ենթադրական հեռագրին ընդօրինակութիւնը բերելով։ Ու կարդացին հետեւեալը. «Պատերազմական նախարարութիւնը առաջիկ չգայնացած է որ հայ գինուորները բանակէն կը փախչին»։ Իրրեւ թէ մինակ հայերը բլլային փախչողները։ Այդ հեռագրի բովանդակութենէն բառացի կերպով միտքս մնացած է հետեւեալը. «Տէմէք պիտի ժանտարմաներ տայի-

մա սիպի՞ն իչին մէչհաուլ օլունճաք տըր»ը։ Որուն Թարգմանութիւնն է, «ուրեմն մեր ժանտասմանները միշտ ձեզմո՞վ պիտի պրպին»։ Թէ ուրիշ ինչպիսի ծանր նախատինքներ կային անոր մէջ, ուրկէ մեր մեծերը չատ ախտը ու ապառնական հետեւութիւններ հանեցին ու ծանր բեռան մը տակ կրծքի պէս ցրուեցան իրենց տուները, կարելի է երեւակայել։

Քանի մը օր վերջ պրութիւնը աւելի վատթարացաւ։ Նոր հրամանի եկաւ, հայերէն պինուրական փրկապին առնել։ Հայրս, իրաւաբան, գոյնը նետեց։ Ինչո՞ւ այդ հրամանը յատկապէս հայերուն համար։ Արդեօք պարզ չէ՞ որ հայերուն ճակատագիրը արդէն վճռուած է։ Եւ ինչ որ մեզմէ փրցնեն օգուտ է իրենց համար։ Բայց ի՞նչ ընել։ Հայրս ալ եղբօրս փրկապինը (պէտէլ) վճարեց ու ան դարս եկաւ իր թաքստոցէն։

Շուտով Զատիկ է։ 1915ի Զատիկը։ Ամենաչուտ զուգադիպող Զատիկը։ Մարտ 22ին, եթէ չեմ սխալիր։ Ոչ ոք Զատիկ չուօնեց։ Զեմ յիշեր թէ եկեղեցիները զատկական արարողութիւն կատարուեցա՞ւ թէ ոչ։

Զատիկէն անմիջապէս յետոյ բացայայտօրէն մկրտեց եկաւ ահաւոր պրութիւնը։ Թուրք կառավարութիւնը որոշած է ձեռք անցընել ականաւոր յեղափոխականները։ Ա.) Զմմառցի Բիծան, որ կամաւոր պատեր էր Թրքական բանակը, ու յետոյ փախչելով ապաստաներ էր Բիւնկեանի սարերը։ Բ) Օտուցի Վարդան Շահպազը, որ նոյնպէս պահուտած էր Օտուս գիւղի մօտ Խօրէկ կոչուած սարը։ Գ) Մեր հօրեղբօրորդիներէն Նշանը։ Կարճ եւ լաւ պինամարժ, որ ապաստանած էր Ս. Գր. Լուսաւորիչ անապատը։ Թուրքերը կը պաշարեն վանքը, բայց Նշան գէն ի ձեռին կը փախչի անոնց աչքերուն առջեւէն ու կը բռնէ Խաւնամիլ գեղի ճամբան ու կը միանայ այդ գեղի կարճ երիտասարդներուն։ Թուրքերը գայն բռնելու համար սկսան տան անդամները նեղել։ Դժոխային միջոցներ։ Սպառնալիքներ։ Այլեւս ոչ ոք գիտէր, թէ ի՞նչ վիճակուած է իրեն եւ վաղը ինչ կը բերէ։ Ուստի հաւատացեալ կիներ փրկութիւնը գտեր էին ապօթքի մէջ։ Աստնձին աստնձին, հաւաքաբար երբեմն։ Ապօթեցէք, տատիկնե՛ր։ Ապօթեցէք մայրե՛ր, քոյրե՛ր։ Ապօթեցէք անմեղ մանուկնե՛ր։ Բայց որի՞։ Ան որուն կ'ապօթեն, երես դարձուցած է մեզմէ ու թնաւ լսելու միտք չունի ա՛չ մեր ապօթքները, ա՛չ մեր անձկալին թախանձանքները։ Ամէն եղեկոյ կը պահկռինք, այն անտաք յոյսով, թէ առաւօտ իր հետ բարին կը բերէ։ Իրօք որ անտաք յոյսը տառապողին մխիթարութիւնն է։

ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ ՁԵՐԲԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Պատերազմ յայտարարուած ժամանակէն ասդին մեր Տիվրիկի Ազգային Ներսիսեան Վարժարանի ուսուցչական կազմի փոփոխութիւնը երկրորդ անգամ կրկնուեցաւ։ Այն պոլէճականները որոնք ուսուցիչ նշանակուած էին, չկային այլեւս։ Տեսուչ Արսէն Սուքիասեան փախատական դարձաւ ու ապաստիկ կը փնտռուէր։ Դպրոցը վերջին օրերը կը կառավարէր Մովիկեան Յովհաննէսի կրտսեր որդին, Պետրոսը, որ տարի մը առաջ չըշանաւարտ եղեր էր մեր դպրոցէն։ Այո, այդպէս պիտի ըլլար։ Տիվրիկի կանոնաւորապէս դպրոց հաստատելը Մովիկեաններով սկսեր է։ Նախկին ժամանակ, Ժիրայր Պոյաճեանի (Վասակունի) Տիվրիկ եկած ու երկար տաեն մնացած օրերուն։ Այն տաեն դպրոցին անօրէն եղեր է Մովիկեան Յակոբ էֆէնտին։ Յետոյ, տիվրիկցիներուն յայտնի պրն. Փառնէսը — Սարգիս, Մովիկեան Յոսրով էֆէնտի։ Մովիկեանները միշտ եղեր են նաեւ թաղական եւ հոգաբարձու։ Այս Մովիկեաններով սկսեր է մեր դպրոցը, Մովիկեաններով ալ վերջացաւ։

Ես մինչեւ այդ ժամանակ դպրոց կ'երթայի։ Ու օր մըն ալ ոստիկանները պաշարեցին Հնչակեան կուսակցութեան ակումբը։ Մանրակրկիտ խուզարկութիւն կատարեցին։ Անոնց ակումբը մեր դպրոցին դիմացն էր, Տէօմպէլէկեաններու տունը։ Ինչ որ գտան ակումբին մէջ, կարեւոր թէ հասարակ թուղթեր, ու գրքեր, լեցուցին մէկ քանի տոպրակներու մէջ ու փակելով ակումբը, իրենց գրաւած թուղթերն ու գրքերը տարին գացին։ Նոյն օրը ձերբակալեցին նշանաւոր հնչակեաններէն 12 հոգի։ Այս բանին վրայ գաշնակցականները չունէ քաշեցին... կարծելով թէ թուրքը միայն հնչակեաններուն հետ գործ ունի։

Ցամենայն դէպս լուրջ խորհրդներու համար ամէն ինչ պարզ էր։ Ահազանգը հնչած էր։ Օրերը յղի էին նորանոր ազէտներով։ Ժողովուրդը սուգի մէջ էր։ Ի՞նչ կը նշանակէր այս։ Անվերջ ձերբակալութիւններ։ Այդ մարդիկը, երիտասարդ, գինուորական փրկապին վճարած էին։ Կը նշանակէ որ պինուորութեան համար չէին այս ձերբակալութիւնները։ Այլեւս զանազան ենթադրութիւններու պէտք չըկար։ Խելահաս, փորձառու մարդիկ հասկցած էին գործին էութիւնը։ Այս առաջին ոտնձգութիւնն էր հայոց պաշտօնական տեղերու խուզարկութեան։ Ու անոր հետեւանք ձերբակալութիւններու։ Սպասենք նորանոր խուզարկութիւններու ու ձերբակալութիւններու։ Այս էր կարծիքն ու խօսակցութեան առարկան մեր խելահաս մարդոց։

Հնչակեանները երկար չպահեցին բանտի մէջ։ Քանի մը օր

վերջ դուրս հանեցին ու ոտիկաններով չրջապատուած, դրկեցին Սեբաստիոյ ուղղութեամբ: Ձեռնակապ անցուած չէր անոնց ձեռքերուն, բայց մօտենալն ու խօսիլն ալ անկարելի էր:

Այս առաջին ձերբակալուածները հետեւեալներն էին.— 1) Դըպրոցի տնօրէն Յակոբոս Գըլըճեան, 2) Գալանեան Մկրտիչ, 3) Բալալեան Յովհաննէս, 4) Թահմազեան Նշան (դեղագործ), 5) Տոքմաքեան Միհրան (դերձակ), 6) Զոլաքեան Աւետիս, Ամերիկայէն նոր վերադարձած եւ ուրիշներ: 12 հնչակեանները Սեբաստիա ուղարկեցին իրրեւ թէ... իսկ թէ ո՞ւր իրականին մէջ, դժուար չէ երեւակայել զէթ ներկայիս:

Քանի մը օր յետոյ անոնց տեղը լեցուցին 250–300 հոգի, քաղաքին եւ գեղերուն երեւելի մարդիկը, առանց նկատի առնելու ոմանց առաջացած տարիքը: Մինչեւ 80 տարեկան մարդիկ կային անոնց մէջ: Միւս կողմէ հրաման հանեցին, որ քանի տարիքը թեւակոխող երիտասարդները, մէկա մէկայ հայ, պէտք է երթան Սեբաստիա, պինուորագրուելու: Այս ձեւով քաղաքի եւ գիւղերու այդ տարիքի մօտ ազգը եւս հաւաքեցին եւ խումբ-խումբ ճամբեցին:

Մեր Աւետիսը, որ Նշան հօրեղբօր համար սաստիկ ծեծած էին, այդ տարիքը ունենալուն ուղարկեցինք: Անոր ճամբու պաշար եւ դրամ հասցնել իմ պարտականութիւնս էր: Գացի քաղաքէն դուրս եւ կերպով մը տուի իրեն: Եւ ուզեցի քիչ մը հետեւիլ անոնց: Մօտ երկու մեթր հեռու իր հետ հաւասար կը քալէի: Յանկարծ Աւետիս խօսքը ինծի ուղղելով ըսաւ. «Թորոս, գիտե՞ս, Ալեւորը բոներ են»: Ո՞ր Ալեւորը, ըսի: «Ալեւորը, Ալեւորը» կրկնեց: Ես բան մը չհասկցայ ու պատասխանեցի որ մօրուքո՞վը, որ ծէ՞րը, քանի որ ձերբակալուածներուն մէջ ծերունիներ չատ կային: «Քիչ մը մօտեցիր», ըսաւ: Երբ տեսաւ որ ոտիկանները ուշադրութիւն չեն ըներ, աւելի մօտեցայ իրեն: «Հիմա ուշադրութիւն ըրէ, ըսաւ. Բ. Ի. Ծ. Ա. Ն.: Ես ցնցուեցայ: Ի՞նչ գիտես, եղաւ իմ հակազդեցութիւնս: Եւ Աւետիս ըսաւ, որ «երբ մեզ կառավարութեան բակը չարքի կեցուցին, ոստիկանները իրարու աչք լուսեցին եւ ըսին, որ Բինկեանի սարերուն մէջ բռնած են»: Երբ Աւետիսը ճամբու դնելով քաղաք վերադարձայ, արդէն Բիծայի ձերբակալման բօթը ամէն տեղ տարածուած էր: Թուրքերը կ'ուրախանային, իսկ հայերը սուգի մէջ էին: Կային մարդիկ, որ հաւատաք ունէին, թէ քանի Բիծան ու իր նմանները ձեռք անցուցած չեն, թուրքերը չեն համարձակիր չատ ծայրայեղութիւններու դիմել:

Կէսօրէ վերջ բոլոր թուրքերը չարուեցան ճամբուն երկու կող-

մերը, Բիծային քաղաք բերուիլը տեսնելու համար: Հայկական թաղամասի հայ կիներն ալ դուրս թափիլեան, աչքով տեսնելու թէ արդեօք ճի՞շդ է թուրքին սարսափ ազդող այդ մարդուն ձերբակալութիւնը: Կէսօրը բաւական անց 50ի չափ ժանտարմաներ ու այդքան ալ պաշտպօղութիւնով շրջապատուած քաղաք մտցուցին: Բիծան չորի հեծած էր, իր ամբողջ ոգեմամբերքը նոյն չորիին բեռցած, չատ փառաւոր տեսք ունէր: Սպիտակ, փառաւոր մօրուքով, չատ հանդարտ կ'երեւէր: Բայց երբ տեսաւ, որ հայերն ալ եկեր են դիտելու, դլուխը կախեց, նայեցաւ երկու կողմի վրայ ու զանդակ կերպով երեցուց ծնօտը: Այդ միջոցին մեր կիներէն մէկը նեղացաւ, թէ ինչո՞ւ եկեր են դիտելու: «Ամօթ չէ՞: Չէ՞ք տեսներ, ինչքան ազդուեցաւ»: Այս խօսքերուն վրայ բոլոր հայուհիները ցրուեցան իրենց տուները: Ահա այս ձեւով տարին մտցուցին բանտ, Նարինի ագան, Բիծան, Ալեւորը, Զիմառային: Բայց ի՞նչպէս բռներ էին Բիծան: Պատմուճանս սկիզբը ըսի, որ Բիծան կամաւոր կերպով միացաւ հայ պինուռներուն ու դնաց, թուրք բանակին օդնելու պատրուակին տակ: Քանի մը ամիս վերջ կը վախչի ու կու գայ չարք մը բինկեանցի ու պիմաոցի երիտասարդներու հետ կ'ապաստանի Բինկեանկի ապառաժներուն մէջ: Երկար ժամանակ կը մնայ անյայտ, եւ վերջապէս պարնան կը մատնուի, ուր կը սկսի հետապնդումը: Վերջապէս կ'իմացուի պահուած թաքստոցին տեղը, որուն վրայ մեծաքանակ ոստիկաններ ու տեղացի թուրքեր կը պաշարեն դինքը: Ու չի կրնար փախչիլ: Իսկ թշնամին օրեր չարունակ չի համարձակիր ձերբակալութեան ձեռնարկել: Ուստի կը դիմեն խորամանկ միջոցներու: Ապրէն այդպիսի խորամանկութեամբ չէ՞ր որ մեր դլուխը կերան: Մամիկիւլին Տամատ կոչուած սրիկան, որ նշանաւոր է նաեւ 1895ի եւ 1896ի կոտորածներուն ժամանակ ըրած դաղանութիւններով, կը համարձակի մօտենալ Բիծայի իրրեւ պատուիրակ: Բիծան կ'ընդունի զայն ու կը սկսին բանակցիլ: Տամատ չողոքորթութիւններով նախ կը հասկցնէ Բիծային, որ ոչ մէկ փախուստի միջոց ու ճամբայ ունի: Ուստի անօգուտ է յամառ դիմադրութիւնը: Երկրորդ, Բիծան թող պիտնայ որ շրջակայ պիւդերու խժդժութիւնները իր պատճառով կը կատարուին եւ ժողովուրդը պինք կ'անիծէ: Իսկ ինք ապղասիրաբար պէտք է զոհէ ինքզինք, ի սէր հայ ժողովուրդին, որմէ յետոյ ամէն հալածանք կը դադրի հայերու դէմ(*): Հատատա չենք պիտեր, թէ Բիծան ի՞նչ

(*) Բիծայի ձերբակալման շուրջ հէֆեաթներ շատ կը պատմուին, բայց մօտաւորապէս մեր գրածը ճշմարտութիւն է, կամ շատ մօտ աւոր: Երբ Բիծան ջո-

չափով համոզուեցաւ Մամիկիւլի Տամատի խօսքերէն, իրականութիւնը սա է որ կը մերժէ յանձնուիլ ոստիկաններու եւ պայման կը դնէ, որ Տիվրիկի պայմագամը ինք գայ, որպէսզի զէնքը վար դնէ ու յանձնուի։ Նոյնպէս պայման կը դնէ որ իր մօտ եղած երիտասարդները անվնաս հեռանան, քանի որ անոնք անմեղ են եւ իր պատճառով հոդ կը պանուին։ Թուրքերը կը համաձայնին, մտածելով որ անոնք ուշ-կանուխ դիւրութեամբ իրենց ճանկը պիտի լլկան։ Էականը Բիծան է։ Ու կը թողուն որ հեռանան։

Յաջորդ օր պայմագամը կու գայ, եւ Բիծա կը յանձնուի։ Հազար ափսոս որ չարաչար սխալած էր։ Եւ որպէսզի Բիծայի մասին լրիւ ըլլայ մեր պատմութիւնը, խօսինք նաեւ իր անցեալի մասին, թէ ի՞նչպէս յեղափոխական դարձաւ։ Իր հայրը, Նարինը, եղած է մտաւոր ու թուրքերու չատ սիրելի բարեկամը։ Ան եղած է միւսիւր Զիմառայի եւ Ամմատանի ու փորձանք ու զուլում հայերու գլխուն։ Իսկ իր կինը, հաճի Ղանում, ընդհակառակը եղած է բարի, ազգասէր, ամուսնոյն հակապատկերը,

Երբ Նարինի ըրած մատնութիւնները կը հասնին չափազանցութեան, եւ այդ ժամանակները Տիվրիկը իր չքնաղ դիւղերով, յեղափոխութեան օրրան էր, Հնչակեան կուսակցութիւնը կ'որոշէ գայն մէկ յարեդէն վերցնել։ Ուստի իրրեւ տեսուչ Զիմառա կը ղրկեն Տիվրիկի Մէնէնեան Նաթանը եւ Ամմատանի Սարգիս անուն երիտասարդ մը, որ մահափորձ կատարած էր նաեւ վաչխառու Հայրանեանի դէմ։ Հերոս անձնազոհները կը հասնին դիշերանոց Զիմառա, կը մըտնեն Նարինի տունը, բայց մահափորձի ժամանակ կը վիրաւորուի նաեւ Սարգիսը։ Այդ պատճառով երկուքն ալ կը ձերբակալուին ու Տիվրիկ բերուելով կը բանտարկուին։ Սարգիս չուտով կը մեռնի։ Տիվրիկի հայերը փառաւոր թաղում մը կ'ընեն իրեն։ Իսկ Նաթան կ'արժանանայ իր սիրելի ընկերոջ, Դաւիթ Եղիսէեանի բախտին ու կը կախուի Սեբաստիոյ մէջ, ու կը թաղուի Ս. Նշան վանքի շրջափակին մէջ, Դաւիթի կողքին։ Իր վրայ յօրինուած է «Կենաց փշոտ ասպարէզը» երգը Նարինի տղան Մկրտիչը, հետագայ Բիծան, առաջ, իրրեւ

րին հեծած Տիվրիկի ձիկիր շէնէն կ'անցընեն, Բիծա, տեսնելով որ հայեր ալ խըռնըւեր են զինք դիտելու, ըսեր է. «Կը ցաւիմ, որ թուրքերը եկեր են դիտելու, բայց հայերն ալ եկեր են»։ Բիծա ըսեր է դեռ. «Կը յանձնուիմ որպէսզի իմ պատճառովս ժողովուրդիս վնաս չգայ»։ Երբ կառավարութիւն կը տանին, ճամբէն, ճանչէ, սուրճ մը առ, կ'ըսեն իրեն, բանտարկելէ առաջ, Բիծա կը պատասխանէ. «Ես գիտեմ ձեր մտադրութիւնը, բայց ազգիս սիրոյն յանձնուեցայ»։

տհաս պատանի, եղեր է իր հօր կողմնակից: Բայց յետոյ դիտակցութեան գալով մտեր է Պոլիս կաւատակցութեան մէջ: Հոն չեն սատակ կ'ընէ մատնիչ վարպապետ մը, աչքի կը պարնէ ու կը պառնայ մեր վերը ճանչցած ամբաստիր հայրենապաշտը, որ իր անձը կը պահէ փրկելու համար իր ժողովուրդը, ինչպէս հաւատացեր է: Յետոյ Պարսկաստանի ու Թուրքաստանի սահմաններուն վրայ կ'ունենայ ուրիշ յեղափոխական գործունէութիւններ: Ընկերներուն մէջ համեմատաբար տարեց ու մօրուսաւոր ըլլալուն համար իրեն կու տան Բիծա անունը: Ու Մկրտիչը կը պառնայ Բիծա:

Բիծայի բանտարկութենէն մէկ-երկու օր յետոյ, երկրորդ կարաւան մը դրկեցին Սերաստիա կամ իրը թէ Սերաստիա, մօտ 200 հոգի, քաղաքի եւ գիւղերու երեւելիներէն: Այս կարաւանին մէջ աչքի ինկողներն էին, քաղաքէն, Հայրանեանը, Խարբերդցին, Գոպանեան Աւետիս էֆէնտին, Հայրանեանի ազգմէն Գէորգը, Մազմանեան Գէորգը, Մխէրանը եւ ուրիշներ: Այս անգամ աւելի խիստ պաշարման տակ առնուած էին եւ կարելի չէր բան մ'իսկ խօսիլ իրենց հետ: Կարաւանին առջեւը ինկած էր Հայրանեանը, այդ ժամանակ 30 տարեկան, ուսին ձգած ամառնային համբորգութեան բարակ, ճերմակ պլխանոցը: Երկու կողմէ վրայ լացող կիներուն մնաք բարով ըսելով, աւելցուց· «Մի՛ լաք, մայրեր, հոյրեր, աղօթեցէք, աղօթեցէք»: Այս երկրորդ կարաւանով գացողներէն չատերը ծեծած էին, յատկապէս խարբերդցին, չատ սատակօրէն: Մենք չենք դիտեր իրականութիւնը: Վերջէն Թուրքերը իրենք խոստովանեցան, որ երբ Հայրանեան կը տեսնէ այդ ատոիճան խոշտանգումները, կ'ըսէ· «Բացայայտ է որ դուք մեզ պիտի ոչնչացնէք, միւնչեւ յետին երախաները: Բայց լաւ իմացէք որ կը տուժէք: Կու գայ պատեհ առիթը եւ մեր արտասահման գտնուած երիտասարդները ձեզմէ հաշիւ կը պահանջեն»: Սակայն ինչպէս եղեր է որ Հայրանեանը չէին ծեծած, կը մնայ մեզի համար հանելուկ:

Հրգեհ, ծուխի մէջ է մեր տունը: Ծուխը մեր ներքեւի տունէն է: Ամէն կողմ ծուխի մէջ է: Կը լսուի դոռում դոչում: Ազիզպրմ ճիչեր: Նշանի տունը կ'այրեն: Հարիւրապետ Քէօր Աթիլ դեռին վռած է Նշանի կինը, Հնազանդը, ու հատ մահակով կը տրէ խեղճ կինը: — «Ամուսնդ, Նշանը պէտք է յանձնուի, թէ ոչ ընտանիքիդ ամբողջ անդամները ծեծի տակ կը սատկեցնեմ»: Երեխաներու լացը, պառաւ մօր պաղատանքները օգուտ չունին: Նշանը պէտք է յանձնուի: Նշան ունի չափահաս աղջիկ մը, Հայկանուշը: «Եթէ չէք յանձներ հայրը, ապա աղջիկը ձեր աչքերուն առջեւ...»:

Հազար երդում, որ իրենք չեն պիտեր Նշանի տեղը, օգուտ չունեն: Քէօր Ասիլի պատասխանն է. «Նշանը չատ լաւ տեղեակ է ձեր այս վիճակին: Թող պայ յանձնուի: Մենք այլեւս չենք երթար տակէ, մինչեւ որ տունը չմոխրանայ ու ձեզ ալ ծեծի տակ չտակեցնենք»: Տունը մէկ կողմէ կ'այրի, ծեծը կը չարունակուի: Ճար չկայ: Պէտք է վերջապէս ելք մը գտնել: Նշանի մայրը, իր այդ պատառ վիճակով կ'ինդայ Քէօր Ասիլի ոտքերը, խոստանալով ազան յանձնել: Ատոր վրայ Ասիլ ծեծը դադրեցուց ու հրամայեց հրդեհը մարել: Նշանի մայրը, Խսխան Նէնէն, Աւետիս էֆ. Գալանեանի հօրաքոյրը, իր ազջկան՝ Վարդանուշի հետ, բանեց Խուռնամուլի ճամբան: Ասիլ երկու ժանտարմայի հրամայեց որ ընկերանան անոնց մինչեւ քաղաքէն դուրս ելլելը: Վարդանուշ քաղաքին ամենագեղեցիկ կիներէն էր: Շուներու ընկերակցութիւնը անոնց, մեզ դող հանեց:

Նշանի մօր անունը Շաղիկ էր: Բայց Գալանեաններու ազջիկ ըլլալուն, հօր տան անունը ազատագրելով Խսխան կ'ըսէին: Այս բանը տիւրքիկցիներու սովորութիւնն էր: Սկիզբէն, երբ դեռ նոր հարս է, ուղղակի Խսխան, Ծովիկ, Բալախ, եւայլն: Իսկ մինչեւ տարիքին Խսխան առա-մայրիկ, իսկ պառաւութեան մէջ՝ նէնէ: Զարմանալին այն է, որ եթէ մէկուն առաջին կինը Ծովիկեաններու ազջիկ է, անոր մահէն վերջ երբ ամուսինը կրկին ամուսնանայ, երկրորդ կինը առաջինի հօր տան անունով կը կոչուի: Օրինակ, իմ հօրս առջի կինը Ծովիկեաններէն եղեր է: Իսկ իմ մայրս Սէմէրճեաններէն էր: Բայց մայրս կ'անուանէին Ծովիկ, Ծովիկ առա, Ծովիկ նէնէ:

Գային մայր ու ազջիկ: Քաշուելուն բոլորիններէն իրենց որջը, սպասելով որ գոհը պայ իրենց ճիրանը իյնայ: Այս բոլոր բարբարոսութիւնները հայրս եւ եղբայրս կը լսէին, մեր տան անկիւնը նստած, սպասելով թէ ե՞րբ կարգը իրենց պիտի գայ: Թէ պիտի գա՞յ, այդ որոշ էր: Ցաջորդ օրը տակաւին ոչ մէկ լուր իրենցմէ: Իսկ միւս առաւօտը, — երբ գպրոց կ'երթայի, — մինչ այդ գպրոցը ճեւականօրէն բաց էր տակաւին —, Նշան Հօրեղբօր(*) զանէն անցնելու ժամանակ բաց էր մեծ դուռը — Ղանաթլու —, ներս նայելով տեսայ Նշան հօրեղբայրը նստած տան առջեւ: Ներս մտայ, «Հօրեղբայր, ակի՞ր

(*) Ծանօթութիւն հրատարակիչներու կողմէ.— Հեղինակին այս գրութիւնը պէտք չէ միակողմանի նկատել: Գրողը այն ատեն 14 տարեկան պատանի մըն էր, որ չէր կրնար ամէն ինչ տեղն ու տեղը պատմել: Մանաւանդ չէր ալ գիտեր թէ պիտի փրկուի՞ եւ օր մը պատմէ այդ բոլորը: Հետեւաբար Նշանի մասին հոս պատմուածները պէտք է ընդհանրացնել ամբողջ բազմին համար:

ես», ըսի։ — «Հա, պատս, սա կաթս խմեմ ու երթամ յանձնումիմ չու–
ներուն»։ Ես սիրտ չըրի անոր ուրիշ բան ըսելու։ Այնքան լեցուած էր
սիրտս վիշտերով։ Ու ելայ դուրս։ Իրիկունը, պզտոյկն տուն դար–
ձիս իմացայ, որ իսկապէս Նշան հօրեղբայրը իր առջեւ գոնուած
բաժակ մը կաթը խմելէ վերջ պատեր յանձնուեր է։ Բայց ինչո՞ւ։
Շատ պարզ է։ Մայրը եւ քոյրը Մուտնավուլ գիւղ երթալով պատեր են
անոր պահուած վայրը։ Մայրը տեսնուեր է զաւկին հետ, հազար ար–
ցունք թափեր է թէ ինք չի կրնար դիմանալ թոռներու լացուկոծին։
Ըսեր է, որ Նշան, մեռնիլդ ալ գիտնաս, զաւակներուդ սիրոյն պիտի
յանձնուիս։ Եւ վերջապէս այսքան բռնուած էրիկ մարդիկ ինչ ճակա–
տագիր որ ունենան իրեն ալ նոյնը թող ըլլայ։ Վերջապէս Նշան չի
կրնար դիմանալ մօրը թախանձանքներուն ու կու գայ կը յանձնուի։
Ահա, բիծայէն վերջ Նշանն ալ ձգեցին իրենց ճիրաններուն մէջ։

Ամէն վերջ այլեւս շատ քիչ մարդ մնաց դուրսը։ Գրեթէ բոլո–
րը ձերբակալուած էին։ Ե՛ւ քաղաքէն Ե՛ւ գիւղերէն։ Ուսուցիչ, քա–
հանայ, աչքառու մարդիկ, մէկ կողմէ կը հաւաքէին, միւս կողմէ կը
ճամբէին։ Թէ ո՞ւր։ Անտուած գիտէ։ Շատերը սոսկալի չարչարանք–
ներու ենթարկեցին բանտին մէջ։ Գէօր Ամիլ անձամբ ինքն էր խոշ–
տանգողը։ Անոնց ոտքերը լաւ մը ծեծելէ վերջ, ածելիով կը ճեղքէ,
ուռած ճեղքերը լայն կը բացուին, անոնց մէջ բարակ ագ կը լեցնէ
եւ վերջն ալ չիփացած պայտ կը դնէ վրան։ Երբ կու լան, կ'աղաչեն,
կը պաղատին ու կ'ըսեն. «Աստուծոյ սիրոյն», «Աստուած իմ ձեռքերս
են» կը պատասխանէ։ Երբ գոհերը աւոր վրայ կը պաղատին, «ձեռ–
քերուդ սիրոյն», «իմ ձեռքերս ձեզ խոշտանգելով է որ պիտի սիրեմ»
կը պատասխանէ։ Օրինակ մը, Նշանը։ Մարտիրոս Հայպանեան, որ
ներկայիս Ֆրանսա է ու կը բնակի Եքս–ան–Փրովանս, կը պատմէ.
«Ես բանտն էի երբ Նշանը բերին։ Բանտը երկու յարկ է։ Վարի յարկն
էինք մենք։ Զայն պատկեցուցին։ Հրացանի փոկով ոտքերը կապե–
ցին։ Կոնակի վրայ պառկեցուցին. սկսան մահակներով ծեծել։ Ցետոյ
վեր եկիր, ըսին։ Մինչ արդէն չէր կրնար ոտքի վրայ կայնիլ։ Հրե–
լով, մշտելով վեր տարին։ Ձիշդ Նշանին եկած էրը Գարայեան կաղ
Մկրտիչն ալ չատ ծեծեր են։ Բերեր բանտ նետեր են Հայրանեանի սը–
դան, Թաթուլը(*)։ Երբ պայլ կ'անցընեն Մկրտիչի ձեռքերուն, թա–

(*) Այս մեծ ընտանիքը, Հայրանեան։ Անոնց կեցուածքը այդ օրերուն։ Տոքթ.
Արմէն Հայրանեան Սեբաստիա էր, երբ կը սկսին դաշնակցականները բանտարկել։
Կը ներկայանայ Մուամմէրի ու կ'ըսէ, որ իմ ալ դաշնակցական է, թող զիմին
ալ ձերբակալեն։ Հօրը խօսքերը բանտին մէջ, արդէն կարդացիմ։ Ու ահա Թա–

թուլ կ'ըսէ, ձեռքերը երկարելով. «Իմ ձեռքերուս մէջ պայթ անցուցէք»: Չխ բանտէն արձակեցին, որովհետեւ պզտիկ էի: Երկու օր վերջ աքսորը սկսաւ»:

Ես չեմ գիտեր, թէ պիտղերու երեւելիներէն որո՞նք այդպիսի չարչարանքներու ենթարկուեցան: Ու ահա այդ օրերէն անցեր է 50 ու աւելի տարի, մէկ քանիները գիտեմ ու իմ աչքերովս տեսած եմ: Տէր Գրիգոր Զարզարեան, Եղիսկեան Նշան, Թորիկեան Գաբեղին, մեր դպրոցի հսկող, Պալթայեան Ղազար: Այսպիսի խոշտանգուածներ, մօտ 50 հոգի, ես ինքս անձամբ տեսած եմ բանտին մէջ, բայց բոլորին անուններըը յիշողութեանս մէջ չեն մնացեր:

Այդ օրերուն հայերէն գէնք հաւաքելու նոր մեթոտներ գտեր էին: Նշանի եւ Հայրանեանի երէց զաւկին, Յակոբ ազային, որ այն ժամանակ 60 տարեկան կար, վիզերը կովի մանկուռ անցուցած եւ թեւերէն կապած էին բարակ, սեւ կապեր (գայթան) երկուքուկէս մեթր երկարութեամբ եւ անոնց ծայրերէն բռնած, չուներու պէս կը պարտցնէին այդ ձեւով տունէ տուն մանելով կ'ըսէին. «Ձեր գէնքերը տուէք»: Երբ տանտէրը պատասխանէր որ գէնք չունինք, ի հարկէ ծերունիներ կամ կիներ, քանի որ կարեւոր մարդիկ չատոնց անհետացուցած էին կամ ձերբակալած, կ'առարկէին. «Ահա, Յակոբ ագան, կամ Նշանը լաւ, որ դուք մէկ կամ երկու մաուզէր ունիք եղեր»: Երեւակայեցէք Յակոբ ագայի կամ Նշանի դրութիւնը: Անոնք յաճախ կ'ըսէին, որ ամէն ինչ վերջացած է, ի դուր ծեծ ուտելու տեղ թուրքերէն ծախու առէք ու տուէք: Եւ այդպէս ալ ըրին չատերը, չարչարանքներէ խուսափելու համար: Իրենք, թուրքերը չատ լաւ գիտէին, որ յանձնուած գէնքը թուրքէ գնուած է, բայց իրենց համար ձեռնտու էր այդ: Հայերու ոսկիները փոխանակ հողին տակը պահելու, իրենց գրպաններըը կը մտնէին:

Պէտք է ըսել, որ երբ թուրքերը հայերու հանդէպ իրենց գործունէութիւնները ծրագրեցին, հանեցին Սերաստիոյ ու բոլոր բանտերէն աւազակ, մարդասպան (գաւլը զաթիլ) հրէշներ, որոնց դէմքերը ոսոկալի էին: Մէկուն քիթը չկար, միւսին դէմքը պատռուած էր: Արիւնարբու գազաններ: Ասոնցմէ 70ի չափ Տիվրիկ գրկեցին, իբրեւ պաշը պօզուք օժանդակներ, թեւերնին մէյ մէկ կարմիր երիզ կապուած, որոնք ո՛չ խիղճ ունէին, ո՛չ գութ: Բանտարկուած հայերը

թուլ: Զուիցերիա իրաւաբանութիւն ուսած, որ արձակուրդի եկած էր Տիվրիկ: Հայրաճեան ծերուկը կուսակցականներուն դրամ չտալուն համար տեռորի ենթարկուած է:

այդպիսիները կը տանէին։ Կարաւանները կը չարունակուէին իրարու հետէ։ Ամէն օր 50–100 հոգի կ'ուղարկուէր։ Ամէնէն լաւ կարծուած թուրքը զարձեր էր զազան։ Եւ չատ զազանապահ էին, վերապահ լրենց խօսքերուն մէջ։

Հայերը դեռ յոյս ունէին որ Ղօչկիրի աչիրէթին պետերը, Ալիշան պէկի տղաքը կու գան եւ կը փրկեն մեզ ընդհանուր ջարդի ժամանակ, ինչպէս ըրեր էին 1895ի կոտորածին։ Այն ժամանակ Ալիշան պէկի մեծ տղան, Մատաֆան կու գայ եւ ժողովուրդը կը տանի իր աչիրէթը ու կը փրկէ։ Երեք օր յետոյ, երբ ջարդը կը դադրի, բոլորը եւս կը զրկէ իրենց տուները։ Հայերը այն թուականին միայն նիւթական սոսկալի կորուստներու ենթարկուեցան։ Վաճառականը նստաւ մոխիրի վրայ ու կոնակը բեռ մը կապած, զարձաւ չէրչի ու սկսաւ դեղերը չրջիլ, պատառ մը հաց ճարելու համար իր ընտանիքին։ Ահաւ՝ երգի սա պատառիկը.

Ես Սարգիսն եմ, գարնան չէրչի,
Մատ մը հացի կարօտ մնացի, եւայլն։

Սակայն այդ յոյսն ալ չքացաւ, երբ Ղօչկիրի ապաստանած քանի մը հոգիներն ալ եւս վերադարձուցին։ Մէնէնտեան Դանէլ աղան — Մղտես Դանելենց —, իր եղբայրները, Յովակիմ եւ Գրիգոր աղաները եւ Զմրութեան երկու եղբայրները։ Ի՞նչ էր պատճառը։ Արդեօք չէ՞ն ուզեր հայերուն լաւութիւն ընել այլեւս։ Իրենց մեծ եղբօր, Մուսթաֆա փաչայի մեռնելէն վերջ ազդեցութիւննին թուլցեր էր։ Այս եւ ասոր նման ենթադրութիւններ կ'ընէին։ Ոչ ոք չէր մտածեր որ սա 1895ի կոտորածին չի նմանիր։ Սակայն ինչքան ալ հրամաններըը խիստ բլլային, գօչկիրցիները, եթէ ոչ զանգուածօրէն, գոնէ մասնաւոր մարդիկ կրնային փրկել։ Եթէ Մէնէնտեաններըը եւ Զմրութեան Ալիքանը եղբօրը հետ եւս վերադարձուցին, այդ դեռ չէր նշանակեր որ մասնաւոր արհեստաւորներ չէին կրնար պահել, քանի որ միւս չրջաններու քիւրտ պէկերը որոշ չափով հայեր ազատեցին։ Ալիշան պէկի տղաքը բոլորովին չմօտեցան հայերուն եւ Տիվրիկի կառմա պիւրէն Անդրանիկ Հաւնոյեանը, որ լաւ չինարար վարպետ էր ու իրենց չրջանի արհեստաւորը եւ այդ ժամանակ կը գոնուէր այդ չրջաններըը, սպաննուած էր։ — Այս Անդրանիկ Հաւնոյեանը 93ին Պանք Օթոման մանուղներուն ամենակրասերն է եղած։ Ալիշան պէկի տղոց վերաբերմունքի համար ես հետեւեալ կարծիքը ունիմ։ Ինչպէս գիտենք, Հայրանեան հանի կարապետ աղան,

որ Սուլթան Համիտէն նուէր սուր առացած էր, ուստի պինք կառարածին Ալիշան պէկերը ազատեցին: Քանի մը տարի վերջ օր մը կ'երթայ անոնց տունը եւ կ'ըսէ որ ինք Պոլիս պիտի փոխադրուի ու կ'առաջարկէ Մատաթիա փաշային, որ իր Ղօշկիրիի վրայ ունեցած պարտամուրհակները դնէ իրմէ: Մօտաւորապէս 3500–4000 հնչուն ոսկի: Մատաթիա փաշան կ'ընդունի առաջարկը. — Մատաթիա պէկը հայերն էին փաշայացուցեր —, մտածելով որ այդ դումարին տոկոսները, 7–800 ոսկին Հայրանեան կը դեղչէ իրեն: Եւ որոշ դումար ալ կը դեղչէ մայր հաշիւէն: Ու փութով գրամները կը դանձէ իր աշխրէթի մարդոցմէն: Հոդ ահա կը սկսի սակարկութիւնը: Հայրանեան հազիւ 200 ոսկի կը դեղչէ տոկոսէն: Ալիշան պէկի ոտքն քահ քահ կը խնդայ ու կ'ըսէ. «Հայրանեան, նախ պէտք է բոլոր տոկոսները դեղչես, եւ քանի մը հարիւր ոսկի ալ մայր դումարէն, որպէսզի ես քու ցիրուցան առնելիքներդ կանխիկ ու միանուագ վճարեմ: Հայրանեան, ծանօթ վաշխառու, միեւնոյն ատեն չատ յոխորտ, կը ջղայնանայ եւ հետեւեալ պատասխանը կու տայ հայհոյելով...: Հայրանեան չատ դէշ հայհոյող էր: Մատաթիա փաշա երբ կը լսէ այս խօսքերը իր յարկի տակ, ինք ալ հետեւեալը կը պատասխանէ. «Հայրանեան, դուն ալ իմ... կ'առնես իմ աշխրէթէն քու առնելիքներդ»: Հայրանեան, կատղած, կը հեծնէ իր ձին ու կ'ըսէ, կը սեանենք: Ու կը հեռանայ Ալիշան պէկի տունէն: Եւ փոխանակ Տիվրիկ դալու, կ'երթայ ուղղակի Սեբաստիա:

Հայրանեան Սեբաստիոյ կառավարական շրջանակներուն մէջ մեծ հեղինակութիւն ունէր: Չէ եղած սեւ նահանգապետ, որուն ծանօթանալով տարին քանի մը անգամ հայկերթի տուած չըլլայ անոր: Հայրանեան մեծահարուստ եւ մեծ կալուածատէր էր: Կանխիկ դրամ ակը: Հայրս երբեմն կ'ըսէր որ եթէ Հայրանեանի ունեցած կալուածային հարստութիւնը Պոլիս կամ Եւրոպայի պէս տեղ մը գտնուէր, Հայրանեան նշանաւոր հարուստներու կարգին կը դասուէր: Բայց Տիվրիկի կամ Տաճկաստանի բոլոր ներքին գաւառները հոդը ժժան էր: Այնուամենայնիւ մեր տեղահանութենէն վերջ երբ թուրք կառավարութիւնը Հայրանեանի երկաթեայ գրամարկղը կը կոտրէ, հոն կը գտնէ 15,000 հնչուն ոսկի, բայց մեծաքանակ գարդեղէններն եւ հազարաւոր ոսկիներու հանդոյ պարտամուրհակներէն իր առնելիքները:

Հայրանեան Սեբաստիա հասնելով անմիջապէս բռնագրաւման հրամանն ձեռք կը բերէ Ալիշան պէկի անմիջական 4–5 մերձաւորներուն համար: Նման գործողութիւնը տաճկական օրէնքով գրեթապէն

հէօֆմ կը կոչուի։ Այդ ուղղութեամբ 10–15 ոսոխկան Ղօչկիրի ուղղութեամբ, ինք Տիմրիկ կը վերադառնայ։ Ժանտարմաները տեղ կը հասնին ու անմիջապէս կը սկսին բանդրաւման, Ալիշան պէկի մերձաւորներէն։ Այս վերջիններէն կը դիմեն Մատաֆա պէկին. ոչինչ չի կրնար ընել։ Մարդիկ յուսահատ՝ կ'ելլեն կու գան ու պիշեր առեն կը ներկայանան Հայրանեանի։ Խնդրելով որ իրենց վճարելու ժամանակ չնորհէ։ Հայրանեան կը մերժէ։ «Մինակ ես չեմ ոսկոսով դրամ տուողը, Սուքիասեան Տօնապետ ալ նոյնը կ'ընէ։ Գացէք անկէ առէք ու բերէք ձեր պարտքերը վճարեցէք ինծի»։ Մինչդեռ Հայրանեանն է որ իր թնամի Տօնապետին որոշ դումար կը յանձնէ քիւրտերուն փոխ տալու համար, մեւնոյն առեն անոր կը սորվեցնէ, թէ ինչ պայմանագրութիւն պէտք է կնքէ անոնց հետ։ Քիւրտերը իրօք պիշերով կ'երթան Տօնապետին, անկէ դրամ փոխ կ'առնեն ու կը բերեն կը յանձնեն Հայրանեանի... իր դրամը։ Որ անոնց մօրն ու կնկանն ալ հայհոյելէ վերջ կը ճամբէ դանոնք։ Ասոր վրայ միւս պարտատէրերը, իրենց վախէն, կը վճարեն փութով իրենց պարտքերը Հայրանեանի։ Արդեօք զօչկիրցիներու անտարբերութեան պատճառը ա՞ս էր։ Երբ 1895ի ջարդին Մատաֆա փաչա հայերը փրկեց, ան կը յուսար որ Հայաստան Պուլկարիայ նման պիտի ազատագրուի եւ պաւակներուն հայերէն կը սորվեցնէր։ 1915ի ջարդին իր պաւակները հայերէն խօսելով, իբր հայ, քարայրները ապաստանած հայ փախստականները դուրս հանելով կը սպաննէին։ Ահա անոնց այս անպամուան օգնութիւնը հայերուն։

... Չեմ գիտեր թէ ի՞նչ պատճառով եւ այդ օրը զպրոց չէի գացած, մեր տունը կը պանուէր զպրոցին դիմացը, ու ահա տեսանք որ մեծ թիւով ոսոխկաններ խուժեցին Ազգային Ներսիսեան երկսեռ վարժարանը։ Աչակերտները դուրս թափելով իրենց տուները ցրուեցան։ Ոսոխկանութիւնը ձերբակալեց դեռահաս տնօրէն Պետրոս Ծովիկեանը եւ իրեն հասակակից միւս ուսուցիչները։ Ու այսպէս առ յաւէտ փակուեցաւ այն փառապանծ ակութը՝ ուր Ժիրայրի օրով կոփուեր ու թրծուեր էին Նաթան, մեր Եղիսէեան Դաւիթը, — մեծ հօրս եղբօրորդին — եւ չատ առաջադէմ աննման աշակերտներ։ Ոսոխկանները դուրս գալով զպրոցէն, խուժեցին նաեւ անոր մօտ գըտնուած հայերու տուները։ Եղբայրս, Վահանը տունն էր, իսկ հայրս պարտէզը, վարդենիին եաեւ նստեր էր։ Մենք եղբօրս հետ սարսափած մտանք ախոռը ու պահուեցանք խոտի բարձր դէզին մէջ ու ահուդողով կը լսէինք, թէ ինչպէս ոսոխկանները լեցուած են մեր տունը ու մանրակրկիտ կը խուզարկեն։ Կարզը եկաւ ախոռին։ Այնքան

ուժեղ հրեցին անոր դուռը, որ քանի մը անգամ բացուեցաւ գոցուեցաւ։ Ներս մտան, նայեցան չորս կողմը։ Ես խառերուն տակ «ա՛խ, Աստուած» բսի անլսելի ձայնով։ Եղբայրս պղտչացուց զիս, փսփսալով թէ «սուս, մի վախնար»։ Յանկարծ իրենց ակնարկը ուղղեցին դէպի մեր թաքստոցը, խոսի դէպերը։ Եղբօրս կինը, Զարուհին, որ չատ անվախ ու հնարամիտ էր, գրկին երեխան գետին դնելով ըսաւ ժանտարմաններուն. «կեցէք, սանդուխ մը բերեմ, խոսը ձեր վրայ կը փլի»։ Ասոր վրայ իրենցմէ մէկը հեռուեալը ըսաւ. «Փոստաբանը հոս չի պահուիր, իսկ տպան Վահանը տան մէջ փնտռելը աւելորդ է։ Այնպէս որ անիմաստ է մեր նեղութիւն քաշելը։ Ով գիտէ տունէն դուրս ուր պահուած են»։ Այս խօսքերուն վրայ Սէմէրճեան Ազօջ աղան, ձեր մարդ մը, տանին տարին։ Ու քաշուեցան գացին։ Ձեմ գիտեր որ եթէ մեզ պանէին ինչ կ'ընէին մեզի։ Գոնէ եղբայրս տեղն ու տեղը սատակ կը ձեձէին։

Այս դէպքէն երկու օր վերջ երկու ոստիկան եկան մեր տունը։ Հայրս տունն էր։ Բաւական մեզմ կերպով առաջարկեցին անոր որպէսզի յանձնէ Վահանը, միանգամայն պղտչացնելով որ առարկութիւնները աւելորդ են։ Եղբայրս, որ նոյնպէս տունն էր, գլխիկոր ինկաւ աջկնին ու պնաց։ Հօրս մտքին դեռ խօսք չկար։

Պէտք է ըսել, որ մինչեւ այդ ժամանակ այլեւս աչքի զարնող նշանաւոր հայ չէր մնացեր Տիվրիկ։ Ամբողջ երիտասարդութիւնը եւ ծերունիները, մեզ յայտնի մարդիկ բոլորը ձերբակալուելով ճամբուած էին։ Ոմանք ալ դեռ բանտ, Քէօր Ասիլի պատնային սարսափներուն տակ։ 65 տարեկանէն վեր եղող հասարակ մարդիկ, եւ 19 տարեկանէն վար եղող տղաք, 4–5 հատ ալ հօրս պէս անուանի մարդիկ, որոնք կը սպասէին թէ ե՞րբ կարգը իրենց պիտի գայ։

Կատարուած այս բոլոր սարսռազդեցիկ դէպքերը իրենց ահաւոր ճիրաններով խոցեցին սրտերը մեր ջահել աղջիկներուն, որոնցմէ ոմանք խելքեցան։ Առաջինը՝ Գարագեան–Կիւլմարդենց–Հայրապետի աղջիկը Մարգարիտը առաւ մը անկողնէն կ'ելլէ ու մօրը կ'ըսէ, որ գիշերը մեծ կարաւան մը տարին։ Ձամբեցինք, եա եկանք։ Տեսանք որ ծառաները երկրպագութիւն կ'ընեն։ Քեզ ալ նեռեցին գժոխքի կրակը ու սեւցար։ Հիմա սառանայ եա դուն, աչքիս մի երեւար։ Ու կը սկսի մօրը աչքը, երեսները ճանկռտել ու ամէն տեսակ այլանդակութիւններ ընել։ Ինչ որ փորձեցին օգուտ չըրաւ։ Խենթեցած էր։ Այս աղջիկը, որ Բալաթենց Հայկին հօրաքրոջը զաւակն է, եղբայր մը ունէր Ամերիկա, Յորէն, որ տակաւին ողջ է։ Ուրիշ մը Դոխիկեան–Ներէն—Բօյրազի—աղջիկը, եւ ուրիշ երկու կիներ։ Ասոնք ալ անկապ

խօսքեր կ՚ընէին, իրրեւ թէ աւելի Յակոբ պապան պիչերը իրենց եւ–րապն եկեր է եւ ըսեր է որ բնաւ մի վախնաք: Տէրը ձեզի հետ է: Հե–թանոսը ինքը պիտի իյնայ կրակի մէջ: Եթէ ձեզ աքսորեն, ձեր ա–նամանները ոսկի պիտի դառնան: Եւ նման խօսքեր: Ուրիշ այրի մըն ալ, Սրմա նէնէն, իրրեւ թէ Ս. Յակոբը այս բաներուն իրրեւ ե–րաչխիք փոքր սիրուն քար մը աւազ ըլլայ ու Սրմա նէնէն պայ–ցայց կու տար իր վաճառելի հաւաստացեալներուն:

Եղբօրս ձերբակալութիւնը ոսկեայ պարտաւորութեան տակ ձգեց զիս: Ամէն օր առաւ եւ երեկոյ իրեն հաց պիտի տանէի բանտը, ինչ որ շատ դժուար գործ էր: Երբեմն թուրք լակոտները կը քարկոծէին զիս: Մեր անմահ Դաւիթի կախաղան բարձրանալէն ասդին անցեր էր մօտ 22–23 տարի, բայց հապա թէ թուրքերը մոռցեր էին այն ան–ուանումը, որ կու տային մերիններուն. «Գանլը Գազանճըօղլուլար»: Մեր մականունը հայկական չրջանակի մէջ եզիմեհան է, իսկ թուր–քերը մեզ Գազանճր Օղլու կ՚անուանէին, կը թուի թէ մեծ հայրս յայտնի պղնձագործ ըլլալուն պատճառաւ:

ԿՈՅՐ ԵՒ ԿԱՂ ՄԿՐՏԻՉ ԳՈՄԻԹԱՃԻՊԱՇԸՆԵՐԸ

Տիվրիկ ունէր երկու պարծանքի արժանի Մկրտիչներ: Առա–ջինը միջին տարիքի ու ազնիւ դէրզաւանի պաւակ Գըլըճեան կոյր Մկրտիչը, որ տակաւին մանուկ, ծպտկախառ կուրցեր էր: Ի բնէ ու–սումնասէր, Սեբաստիոյ մէջ սորված էր ֆրանսերէն, անգլերէն, հա–յերէն եւ տաճկերէն: Կոյր Մկրտիչ ընդհանրապէս երբ տեղ մը եր–թար, կ՚առաջնորդուէր մեր պզտոյի բարձրագոյն կարզերու մէկ ա–շակերտէն: Իր թեւը մանող երիտասարդին պարտականութիւնն էր նախ տանիլ զայն իր փափաքած տեղը եւ կարգար անոր նոր ստաց–ուած թերթերը: Մկրտիչ մեծ ուշադրութեամբ մտիկ կ՚ընէր: Եթէ յանկարծ կարգացողը սխալէր, կը չտկէր, ըսելով թէ այսպէս պէտք է ըլլայ: Մկրտիչ բոլորէն յարգուած, ներկայ էր ամէն տեղ, ուր որ կարեւոր բան մը կար: Անհատաւատ էր, բայց եկեղեցիի սիրահար: Շապիկ կը հագնէր եւ «Լոյս զուարթ», «Մարհուրդ խորին» եւ ուրիշ լաւ կտորներ ինք կ՚երգէր: Առանց Մկրտիչի եկեղեցին անհամ էր: Մկրտիչ գլուխ ունէր եւ շատ սրամիտ էր: Կ՚արժէ յիշատակել իր կեանքէն հետեւեալ դէպքը: Թուրք մեծ բանտապետը, «Զդէ, մի չի–ներ» քերթուածը գրող Մուհամմէտ Էմին Սահմանադրութեան ժա–մանակ Սվազի նահանգապետ (վալի) նշանակուեցաւ: Վալին եկած

էր չրջապտոյտի ու եկաւ նաեւ Տիվրիկ։ Վալիին քաղաք ժամանած պիշերը չուկան մեծ հրդեհ պատահեցաւ ահագին վնաս պատճառելով։ Տիվրիկ դեռ նման հրդեհ տեսած չէր։ Յաջորդ օր քաղաքին երեւելիները բարի պատւոտ մաղթելու կ'երթան վալիին։ Հայ երեւելիները կ'առաջարկեն որ Մկրտիչն ալ ընկերանայ իրենց։ Մկրտիչ կը պատասխանէ. «Անգամ մը դուք գացէք, տեսնենք ինչ կ'ըլլայ»։ Եւ երբ բոլորը կ'երթան ու եա կը դառնան, ինք, սովորականին պէս, պզտոյական մը թեւը առած, կ'երթայ կառավարութիւն, վալիին նստած դրասենեակին դուռը, ու պահակէն կը խնդրէ որ արտօնէ իրեն ներս մտնել։ Պահակը կը տեսնէ որ եկողը կոյր մըն է, անարժան՝ վալիին հետ տեսնուելու, կը պատասխանէ. «Դու ինչո՞ւ հոս եկեր ես։ Ձե՞ս պիտեր որ վալի փոչան տասը ոսկի չնորհէ աղքատներուն բաժնելու համար։ Այսինչ տեղը պիտի բաժնեն, հոն դնա»։ Հոգ Մկրտիչ չատ հանդարտօրէն կ'ըսէ, որ «տգաս, ես մուրացկան չեմ, չե՞ս տեսներ, ես մուրացկանի երեւոյթ ունի՞մ»։ Մուհամմէտ էմին նեղսէն կը լսէ խօսակցութիւնը ու կը կանչէ պահակը, եղելութեան տեղեկանալու համար։ Ինդրին տեղեկանալով կը հրամայէ պահակին, որ զայն ներս տանի։ Մկրտիչ ներս մտնելով աջ ձեռքը կը պարզէ օդին մէջ։ Բանտատեղջը կը բռնէ անոր ձեռքը, Մկրտիչ ինքզինք կը ծանօթացնէ, ըսելով՝ Գըլըճեան Մկրտիչ։ Մուհամմէտ էմին, կը պատասխանէ բանտատեղջը։ «Էմինիւթիւնը մեզի, իսկ Մուհամմէտը մոլեռանդ թուրքերու բաժինն է։ Վալին կ'ըմբռնէ որ դիմացինը ապէտ մէկը չէ, ուստի անոր հետ մտերմիկ խօսակցութեան կը սկսի։ Հարցի մը պատասխանը Մկրտիչ ֆրանսերէնով կու տայ։ Վալին աւելի կը զարմանայ, հարցնելով թէ Գըլըճեան էֆէնտի, ֆրանսերէ՞ն ալ գիտէք։ «Քիչ մը ուսաներ եմ այդ կարեւոր լեզուն», կ'ըսէ Մկրտիչ։

Բանտատեղջը, հասկնալով որ դիմացինը խելք ունի, կը հարցընէ անոր. «Մկրտիչ էֆ., կը տեսնեմ որ դուք բաւական մտաւոր պաշար եւ ազնիւ դաստիարակութիւն ունիք, ի՞նչ է արդեօք ձեր կարծիքը Սահմանադրութեան մասին։ Այսինքն Սահմանադրութիւնը ժողովուրդին կողմէ կիրարկելու մասին օրէնք հրատարակելը չէ կարեւորը, այլ՝ օրէնքին կիրարկումը։ Բռնութեամբ կիրարկումը աչնչացուման խակ է տուեալ օրէնքին»։ Անոր Մկրտիչ կը պատասխանէ. «Տէր իմ, կը տեսնէք որ բնութիւնը կուրցուցեր է իմ աչքերս, դուցէ կոյր է նաեւ իմ միտքս։ Բայց իսկապէս ես այդ մասին չատ մտածեր եմ

եւ իմ եղրակացութիւնս հետեւեալն է։ Քանի որ Սահմանադրութեան կարեւոր կէտերէն մէկը հաւասարութիւն, եղբայրութիւն, ազգերու մէջ խաղաղութիւն չդնելն է, պէտք է կանանց զարգացման մեծ ուժ տրուի, քանի որ երախայրին առաջին դաստիարակը մայրն է։ Եւ ազան այդ առաջին դաստիարակութեան դրոշմը կը տանի մինչեւ գերեզման։ Փառք Աստուծոյ, մեր օսմանեան կիները, թուրք թէ հայ եւ ուրիշ ազգ, այնքան խաւարամիտ են, որ առաջին առթիւ մանուկին կը սորվեցնեն, «կեավուրի ազայ է, պ՛րկ»։ Հայ կինը իր կարգին, «ծօ անհաւատի ազայ է, հեռու մի խազար», եւայլն։ Իսկ եթէ մեր կիները լուսաւորուած ըլլան, միշտ բարին ու համերաշխութիւնը կը սորվեցնեն իրենց զաւակներուն ու կառավարութիւնը պէտք չ՛ունենար օրէնքը բռնութեամբ կիրարկելու»։ Ազգակցութիւնը կը չարունակէր տակաւին, երբ պահակը կ՛իմացնէ, թէ վալին ու մութեսին եկեր է։ Միայն թէ 1915ին սկսած կոտորածներուն «Զգէ, մի չիներ»ի հեղինակին ունեցած արտայայտութիւնները, դրչով թէ խօսքով, համապատասխան չէին իր կեղծ դատափարտականին։

Մեր երկրորդ Մկրտիչը, չատ երիտասարդ, երկու տարի առաջ աւարտած Տիվրիկի դպրոցը, նոյնպէս յաւ դերդաստանի զաւակ, Գարագեանները չատ աչքոյժ ու ժրաջան, չնայած իր կազութեան, ամէն տեղ կը մանէր, կիներու եւ օրիորդներու միութիւն կազմելու։ Երիտասարդներու խաղերուն եւ հաւաքոյթներուն, յատկապէս դնահատելի էր իր դեղեցիկ ձեռագիրը։ Այնպիսի մանրանկարներ կը դըծէր, որ տեսողը կը հիանար։

Այս երկու Մկրտիչներն ալ կը դանուէին Քէօր Ասիլ դազանին ճիրաններուն մէջ, որ անձամբ կը դարծազրէր ամենազարհուրելի տանջանքները, այսպէս կանչելով դանոնք. «Կէլ պագալըմ էօր ֆօմիթաճիպաշը, կէլ պագալըմ թօփալ գօմիթաճիպաշը» (Եկուր տես-նեմ կոյր կուսակցապետ, եկուր տեսնեմ կաղ կուսակցապետ)։ Այնքան սոսկալի կերպով կը ծեծէ կոյր Մկրտիչը, որ վեր-վեր յաւակելով աքլորի ձայներ կը հանէ։

Կը յիշեմ հետեւեալ դէպքը, որ տեղի ունեցեր է 1915էն չատ առաջ։ Անդամ մը, ձմեռ ժամանակ, երիտասարդները կը հաւաքուին դինապարծ Արշակ Լուսիկեանի տունը եւ ուրախութիւն կ՛ընեն։ Ցանկարծ ոստիկանութիւնը կը պաշարէ տունը եւ տղաքը կ՛առաջնորդէ բանտ, առարկելով թէ դազանի ժողով ունին յեղափոխականները։ Այս դէպքին վրայ հետեւեալ երգն էին յօրինած ու կ՛երգէին «Թող փչէ բամին պաղ պաղ երեսիս»ի եղանակով.

Ձմեռուայ օր մը, ճիշդ ժամը մէկին,
Ժողովուած տունը Այփար Սարգիսին,
Կարգաւ կը շրջէր օղեաց բաժակներ,
Ու կ'երգըւէին խեղկատակ խաղեր:

Յանկարծ լսուեցաւ դռներու ձայնը,
Ապլագայի տակ առնուեցաւ տունը,
Գացիւճ հիւիւմէր, մեզ դրին քանտը,
Կարծես բոնեցին գող ապստամբը,

Էլիփ չգիտցող յիմար չաւուշը,
Առիւծ կը կտրէր, մտնէր դօվուշը:

Այս, հոս ալ էլիփ չգիտցող Քէօր Ասիլը առիւծ կտրած կը մըտնէր զօվուշը, ցոյց տալու իր ուժը երկու հայ հաչմանդամներուն, եւ ինքզինքը հերոս կը կարծէր պատերազմի դաշտէ չատ հեռու ու ապահով վայրի մէջ: Ահա թուրք բարձրաստիճան պինուորականը:

Քէօր Ասիլը պատերազմի առաջին օրերուն իբեն թիկնապահ առաւ Շոթիկեան Յակոբ ապայի ապան, պինապօթ Մկրտիչը, եւ զայն միշտ հետը կը տանէր ուր որ երթար: Մկրտիչ չատ վեհ ու պրուիչ տեսք ունէր: Վերջը ի՞նչ եղաւ, ո՞ր կարաւանով ղրկեց եւ ո՞ւր, չիմացանք: Վայրապութիւնները օրէ օր աւելի ու աւելի կը սաստկանային: Իմ քոյրերէս մէկը, Ազատիի, որ հարս զացեր էր Սէմէրճեանները տունը, ամիսներ չարունակ ահուդողի մէջ էր, անեցիներն ալ միասին: Երեք եղբայր տունն էին, երկու եղբայր Ամերիկա: Զանոնք ձեռք ձգելու համար ինչ սոսկալի նեղութիւններ տուին: Հակառակ անոր որ պինուորական փրկապին վճարած էին: Բայց նեռեցին բանտ: Քրոջս պզտիկները, 5–7 տարեկան, կու գային մեր տունը եւ իրենց մանկական լեզուով կը պատմէին պատահած բարբարոսութիւնները:

Տիվրիկի հայերը շատ զարհուրելի տանջանքներ կրեցին: Թօրծապրուած պզտիկութիւնները մէկիկ-մէկիկ թուելու համար նախ սիրտ պէտք է, երկրորդ՝ այն բոլոր անձերը որ կրեցին զանոնք իրենց մօրթին վրայ: Ինչ որ պիտեմ, իմ տեսածներս են: Շարունակենք: Գուցէ այդ պատճառով ողջ մնացի: Զուլումի առաջին օրերուն Տօնոյենց Տիվրանը (կամընցի Օհան ապայի փեսան), իմ դասընկերներէս Սիմոն Բալըգեանի բսած է· «Սիմոն, այս բոլորը լաւ միտքդ պահէ որ յառաջիկային պատմես»: Նահատակ Տիվրան, Սիմոնն ալ քեզի պէս նահատակուեցաւ: Իմ վրայ ինկաւ պարտականութիւնը: Ես պիտի պատմեմ:

Զորս Գոդանեան եղբայրներ կային (մեծէն Գոդանեաններէն հեռու)։ Մեծ եղբայրը Սողոմոնը երկար տարիներ Ամերիկա անցուցած, քանի մը տարի առաջ տուն դարձեր, հիւանդ է թոքախտէ, պառկած է։ Իրմէ պզտիկը, Մարտիրոսը բաներ են։ Երրորդը, Արամը, պահուած է։ Պէտք է ամէն միջոցով ձեռք ձգել զայն։ Զորրորդը Գրիգոր, հազիւ 18 տարեկան, իրենց ճանկին մէջ է։ Պէտք է յայտնէ եղբօրը՝ Արամի տեղը։ Քէօր Ասիլի հրամանով ծեծ, տանջանք, ամորձիքները սեղմիչ դործիքով ալտրել, որպէսզի յայտնէ եղբօր թաքստոցը։

Վահան եղբայրս երկար չպահեցին բանտին մէջ։ Ձերբակալուած օրէն 6 կամ 7 օր յետոյ, ըստ սովորականի առաւօտեան նախաճաշը տարի։ Բանտապահները կարպաղրած էին մանրամասն քննել ուսելիքի ծրարները։ Իսկ հետուկները ձեռքի ճպոտով խառնելէ վերջ կ'արտօնէին ներս առնել։ Այդ ձեւականութիւնը վերջացաւ ու ես ներս մտայ։ Բանտի բակին մէջ 50է աւելի երիտասարդներ նստած էին չոր գետնի վրայ։ Նայեցայ չորս կողմ ու պատ եղբայրս։ Մօտեցայ իրեն, հայց եմ բերեր, եղբայր, ըսի։ Առանց պատասխանելու սառած աչքերով պիշ-պիշ երեսս նայեցաւ։ Երկրորդ անդամ կրկնեցի ես, թէ եղբայր, կաթ չե՞ս խմեր։ Չէ, ես տար, ըսաւ, հայի ծրարը ու կաթի լեցուն ամանը մնաց ձեռքս։ Ի՞նչ ընեմ։ Մտածեցի բարձրանամ վեր, խուշտանպուտածներու մասը, թերեւս անոնք խմեն կաթը։ Ընդհանրապէս մայրս ճաշ, կաթ, տարբեր ուտելիքներ չատ կը դնէր, նկատի առնելով որ ուրիշներու հետ կ'ուտեն։ Ելայ վեր, ներս մտայ այն բաժինը, ուր 10–12 հոգի պառկած կը տեսնէի։ Անոնց մէջ ես երկուքին հետ խօսելու համարձակութիւն ունէի։ Մին Տէր Գրիգոր Զարդարեանը, մեսրոպեան մեծ սրահի հսկող պրն. Ղազարոս Պալթայեանը։ Նախ Տէր Գրիգորին մօտեցայ, ըսի որ մայրիկս կաթ ղրկեց որպէսզի խմէք։ «Չէ, Թորոս, ախորժակ չունիմ», ըսաւ։ Ես յաջորդաբար միւսներուն ալ առաջարկեցի, բոլորը մերժեցին։ Վերջապէս կարգը եկաւ դպրոցի հսկող պրն. Ղազարին։ Քիչ մը արագ մօտեցայ իրեն։ «Ամաո, Թորոս, հիչ մը կամաց, ըսաւ։ Ամենափոքր ցնցումը անգամ ցաւ կը պատճառէ ոտիս վէրքերուն»։ Ես ուշադրութեամբ նայեցայ բոլորին ոտքերու կապերուն ու սարսափեցայ։ Այնքան շատ փաթթեր էին, որ մէկ ոտքը միւսէն հեռու ըլլալու վիճակին մէջ պահած էին։ Ա՛լս, սիրելի պրն. Ղազար, թող մաքէդ չանցնի որ Թորոսը կը մատրիէ այն պատգամին հարուածները, որ տուեր ես մեր ձեռքերուն, չարութիւն ըրած ժամանակնիս։ Չէ, պրն. Ղազար, հալալ թող ըլլայ այն հարուածները որ տուեր ես, մեզ դաստիարա-

կելու համար։ Պրն. Ղազարը նոյնպէս մերժեց խմել կաթը։ Գլխիկոր եւ պիտի վերադառնայի, յանկարծ տեսայ Նշան հօրեղբայրս, որ կողքի բաժինէն այս կողմ կու գար չատ համարձակ քայլերով։ Ձիս տեսնելուն պէս ֆէսը քաշեց վար, մինչեւ քթին վրայ, որպէսզի ես չտեսնեմ ճակտին վրայ ըրուշմուած չիկացած պայտի վէրքերու տեղերը։ Ու աւելի խրոխտ քայլերով մօտեցաւ ինծի ու ըսաւ. ի՞նչ կայ, Թորոս։ Ըսի, հօրեղբայր, մայրիկս կաթ ղրկեց, եղբայրս չխմեց, հոս բերի, որ որ կ՚առաջարկեմ կը մերժեն խմել։ — Աստնք տղամա՞րդ են որ խմեն, ըսաւ, ձեռքէս առաւ կաթի մեծ ամանը, դլուխը քաշեց, կէսէն աւելին խմեց։ Ցետոյ ամանը վերադարձնելով ինծի ըսաւ, — Գնա, եաւրում, բան չկայ···։ Բան չկա՞յ···։ Ա՛խ, դեռ ի՞նչ ըլլար, խե՛ղճ հօրեղբայր···։

Ես դուրս ելայ այդ դժոխքէն ու իջայ բակ։ Կալանաւորները, աւելի ճիշդ մահուան դատապարտուածները դեռ նոտեր էին նոյն տեղերը, նոյն ձեւով։ Բացօթեայ անօրոշութեան մէջ։ Այսինքն ամէն մարդ պիտէր, կը զդար թէ չարդ կայ, բայց ոչ ոք կ՚ուզէր հաւատալ կամ կը ձեւացնէր այդպէս։ Մինչեւ որ առտուընը չիջնէ դլուխն։ Այո, այդպէս էին այն օրերը։ Թմրած՝ հայութիւնը։

Մօտեցայ նորէն եղբօրս։ Ըսի, եղբայր, ես կ՚երթամ, ըսելիք մը չունի՞ս։ Նոտէ քոյս, ըսաւ։ Նոտայ իր մօտ։ Այն տեղն աւելցուց.— Վազը մեզ պիտի տանին։ Իրենց խօսքով իբրեւ թէ Ակթասթա։ Բայց ո՞վ պիտի ո՞ւր···։ Դուն տակէ մեկնելուդ պէս դնա Բաղտիեանց տունը ու ըսէ Եղիսաբէթ քոյրիկին, որպէսզի Աբրամ փեսան չտեսով պայ յանձնարի։ Վերջը ուշ մնացողներուն հետ աւելի խիստ պիտի վարուին։ Անպայման կ՚երթաս։ Ցետոյ դիս համբուրեց։ Հայրիկին, մայրիկին բարեւ ըսէ ըսաւ ու պնդեց, որ չտեսով երթամ կատարեմ իր յանձնարարութիւնը։

Դուրս ելայ բանտէն ու մինչեւ տուն հասնելս հեռեւեալը մտածեցի։ Ճիշդ է, մինչեւ այդ օրը Եղիսաբէթ քրոջս ամուսինը Աբրամ չէր յանձնուած։ Ոստիկանութեան կողմէ ալ առանձնապէս ուշադրութիւն չէին դարձուցեր անոր։ Գուցէ այն պատճառաւ, որ Աբրամ նշանաւոր դերդ ունէր։ Բայց ուրիշ անկէ աւելի մեծ դերդի տէր մարդիկ չտատնց չէի՞ն տարած։ Զարմանալին այն է, որ տակաւին երեք օր առաջ գացեր էին իրենց տունը դէնք պահանջելու։ Քոյրս ալ ուրիշներու պէս թուրքերէն ծախու առնելով հատ մը յանձնած էր։ Ջնայած որ Աբրամ ինք դէնք ունէր։ Թերեւս առածը իր խոհական դէնքն էր։ Կարեւորը այդ չէ։ Տակաւին Աբրամին դէնքը առած օրն ալ դեռ Աբրամին խօսքը ըրած չէին։ Այդ դէնքը առնողները անձամբ ինքը

Քէօր Ասիլը, երկրորդ գապանը հանգիստացող Վէլի Զաւուշ կոչուած խորամանկ սրիկան եւ մեր ղրացի փոլիս Խուլիսին։ Օրը մթնելու վրայ էր, երեքը միասին եկան մեր պարտէզը, Արամէն առած դէնքը ձեռքերնին։ Մեր պարտէզի այն մասը՝ զոր երկու տարի առաջ հայրս փոլիս Խուլիսէն գնելով մխացուցած էր մեր մեծ պարտէզին։ Այդ երեքը մեր պարտէզը գալու ժամանակ ես եւ եղբօրս կինը, Զարուհին, այնտեղ էինք։ Զիրենք տեսնելուս պէս, Զարուհի, ըսի, դուն չուտ հեռացիր ծառերու մէջէն։ Զարուհին անհետացաւ։ Իմ երթալս անյարմար էր, քանի որ մեզ տեսան։ Փոլիս Խուլիսին վրս կանչեց։ Ահուդողով մօտեցայ։ Այն տաեն ըսաւ, որ պէտք մեզի բարմոցներ բեր (միւնեէր), նստելու համար, յետոյ երեք հատ օղիի բաժակ եւ ընթրիքի ատեն։ Ես չունէ քաչկի։ Գացի ուղածները բերի։ Իրենց անձնական օղիի չիշը հանեցին, նոյնպէս հանեցին իրենց ուտելիքը, դրին մէջտեղ։ Այն տաեն Խուլիսին ինծի ըսաւ.— Թորոս, լսէ, նայէ Ասիլ էֆէնտին ինչ պիտի ըսէ քեզի։ Ես կրկին սարսռացի։ Նայեցայ Քէօր Ասիլին, բարձրահասակ, սեւ, դաժան դէմքով, աչքերը մանր ու պճլատուն, դեռ գրեթէ հապիւ չափահաս։ Դողդողալով եւ մեծ ուշադրութեամբ երեսին նայեցայ։ Քէօր Ասիլ, ամէն մէկ բառի վրայ չէջտ դնելով ըսաւ ինծի.— Շուտով կ'երթաս կառավարութիւն, բանտին դուռը, այնտեղ էֆէնտին կայ, անոր կ'ըսես, որ հարիւրապետ Ասիլը այս գիշեր քիչ մը ուշ պիտի գայ, թող չմտահոգուին։ Յետոյ աւելցուց որ կրկնեմ իր ըսածները։ Ես հատիկ-հատիկ կրկնեցի իր ըսածները, հարիւրապետ Ասիլի վրայ աւելցնելով նաեւ էֆէնտի բառը։ Ու վարանած վիճակով հեռացայ։ Ինծի համար չատ երկիւղալի էր այդ ուշ ժամուն երթալ բանտի դուռը, անցնելով Թրքական թաղերէ։ Այդ պարապան կարծես նկատեց մեր ղրացի Խուլիսի էֆէնտին, եաեւէս եկաւ ու ըսաւ.— Թորոս, մի վախնար, գնա՛, եթէ ճամբան ուզեն նեղել քեզ, ըսէ որ Ասիլ էֆէնտիի յանձնարարութեամբ կառավարութիւն կ'երթամ։ Բեզի բան չեն ըներ։ Այս խօսքերուն վրայ քիչ մը քաջալերուեցայ։ Մեր պարտէզէն դուրս ելայ, քիչ մը ճամբայ քալած էի, յանկարծ ահռելի կերպով ցնցուեցայ։ Այս տողերը որ կը գրեմ, նոյն սարսափին մէջ եմ տակաւին։ Ի՞նչ կ'ըլլար իմ վիճակս, եթէ ես Քէօր Ասիլի ինծի ըսած խօսքերը կրկնելու պահուն Ասիլ էֆէնտի ըսելու տեղ ըսած ըլլայի Քէօր Ասիլ, ինչ որ չատ հաւանական է, քանի որ օրը հարիւր անգամ Քէօր Ասիլ կը յորջորջուէր բոլորիս կողմէ։ Վերջապէս ահուդողով հասայ կառավարութիւն, երկար միջանցքէն յետոյ մօտեցայ բանտի դրան։ Հոն էր այն մարդը, որուն ես պիտի ընէի Ասիլի յանձնարարութիւնը։ Այս մարդը չատ

երիտասարդ, սիրուն ու ժպտադէմ մէկն էր, ափսոս որ անունը չեմ յիշեր, ամէն անգամ վրան լաւ տպաւորութիւն թողած է իր քաղաքավարի վերաբերմունքով։ Քանի մը օր առաջ մօտ 100 երիտասարդներ պիտի ուղարկէին, ես հոն էի, տղաքը ըսին, որ արդեօք սափրիչ կանչե՞նք ածիլուելու համար։ Այս մարդը երբ լսեց տղոց խօսքերը, չատ քաղաքավարի ձեւով ըսաւ, որ ես ձեզի խորհուրդ կու տամ չածիլուիլ, ճամբան արեւը կը վառէ ձեր դէմքերը։ Ինք անշուշտ չատ լաւ պիտէր, որ ճամբան պիտի սպաննուէին, բայց իր ըսելու ձեւին մէջ հեգնանք չկար։ Թերեւս կը սխալիմ, թերեւս ան նոյնպէս ճիւաղ մըն էր ներքնապէս։ Չխ չատ լաւ կը ճանչնար, քանի որ բանակի ամէնօրեայ այցելուն էր։ Իրեն տարօրինակ թուեցաւ այդ ժամուն ներկայանալս, քանի որ չատ ուշ էր ու հայց տանելու ժամանակը անցած։ Նայեցաւ երեսիս ու ըսաւ. «Հը, ի՞նչ կայ, երիտասարդ»։ Ես յայտնեցի Աթիլի խօսքերը չատ մեծ պուչուլթեամբ, որպէսզի յանկարծ չսպրդեցնեմ էէօր ածականը։ Միայն աւելցուցի, որ մեր պարէնն են։ Սովորական ժպիտով ըսաւ. «Կը խմե՞ն»։ Ես դլխով հաստատեցի իր ըսածը ու հեռացայ։ Եկայ տուն, չնպատլերուն մօտ ու յայտնեցի, որ իրենց հրամանը կատարուած է։ Բաւական ուշ էր ժամանակը։ Հայրս դեռ չէր պառկած, այլ կծկուած վիճակով նստած էր։ Ինծի առանձին բան չխօսեցաւ, միայն հարցուց, թէ Թէօր Աթիլը չըսա՞ւ որ հայրդ տունն է կամ ուրիշ բան։ Չէ, հայրիկ, ըսի, քեզ չհարցուց։ Ա՛խ հայրս ահուդողով անկողին մտաւ։ Իսկ ես ու մայրս սպասեցինք, որ բորենիները հեռանալէ վերջ երթամ, ինչ որ տարեր եմ իրենց համար ես բերեմ։ Թէ այլեւս ի՞նչ պէտք էին այդ բաները մեզի, չեմ գիտեր։ Մնաւ յայտ։ Քանի մեռած չենք, ամէն բան պէտք է։ Բաւական երկար սպասեցինք որ դոնէ մեր դրացի Ռուլիսին կը կանչէ պիտ՝ թէ Թորոս, այս բաները տար։ Բայց ձայն չկար։ Երթամ նայիմ, ըսի մօրս, թերեւս կորսուեցան գացին։ Իսկապէս ալ գացեր էին։ Ամէն ինչ երեսի վրայ թողած։ Ես հաւաքեցի բրդեայ փափուկ բազմոցները, բաժակները, ամաններս, եղրակացնելով որ մենք այլեւս գոյութիւն չունինք իրենց համար, այդ բաները պէտք չեն մեզի։ Ցետոյ Ռուլիսի այն չարժուձեւերը իր վաճառած պարագաներին մէջ, կարծես ըսել ուզէր, թէ չուտով նորէն իմս է այս հողը, դուք պիտի կորսուիք երթաք։ Բայց իմ այս մտքերս մօրմէս գաղտնի պահեցի։ Որովհետեւ Զաթիկէն քանի մը օր առաջ հօրս հետ բաղնիք գացինք։ Մեր սովորութիւնն էր հետերնիս հայց առնել, բաղնիքին մէջ ուտելու համար։ Եւ երբ հօրս հետ նստած հայ կ'ուտէինք, յանկարծ պայմազամը եկաւ ու հայրս առանձին պէս ըսաւ.— Մկրտիչ

Էֆէնտի, էմմէ՞ֆ մի եիեօրսրն (*Մկրտիչ էֆէնտի, հա՞յց կ'ուտես*)։ *Այս խօսքը իմ վրաս դէշ ապատօրութիւն դործեց։ Կարծեմ պամպազ-մը ըսել ուզեց, թէ դեռ հայ ուտելէ չե՞ս հրաժարած։ Եւ երբ այս մասին մօրս պատմեցի, մայրս բարկացաւ ինծի, որ նման նենթապրու-թիւններ չընեմ, եթէ հայերդ լսէ, կը նեղանայ։ Պատանի վիճակագ-մը պէտք ըսօքեր կ'ընես։ Քէօր Աթել յաճախ կերուխում դրած էր հօրս հետ։ Բայց այդ իրիկուն որեւէ ակնարկութիւն չըրաւ հօրս մա-սին։*

... Եւ ահա երբ եղբօրմէս բաժնուելցայ ու բանտէն ասուն կու դայի, կը մտածէի այս բոլորի մասին, թէ այդ երբորդութիւնը ան-ձամբ պայքար են քրոջս աստուն եւ անկէ առած դէնքը ձեռքերնին, եկան մեր պարտէզը։ Բայց ինչո՞ւ չէին պահանջած որ յանձնուի նաեւ քրոջս ամուսինը Արամը։ Ոչ ոք չի կրնար հասկնալ իրենց սադայէլա-կան մտքերը։ Տուն հասայ, ըսի որ վաղը եղբայրս պիտի տանին։ Կէսօրուայ մօտ հայրս երկու ոսկի պատրաստեց որ եղբօրս հասցնեմ, քանի որ դրամը միշտ եւ ամէն տեղ պէտք է։ Նոյն իրիկունը մայրս եւ մեր հարսը Զարուհին տունը չէին։ Հայրս, ես եւ ինձմէ երկու տարի պզտիկ քոյրս Ովսաննան տան առջեւի մեծ բակը կեցած էինք, երբ յանկարծ փողոցի մեծ դուռը բացուեցաւ։ Ներս մտան երկու թուր-քեր։ Մէկը մեր դրացի Տինէ Օղլու Հաճին, իսկ միւսը հարկահաւաք Օսմանը։ Երկուքն ալ մէկզմէկէ պարչելի։ Տինէ Օղլուն կարճահասակ, վորը ուռած, պեհերը չէկ, վերին տասիճան հայատեաց։ Իսկ Օսման հակառակը, բարձրահասակ, չոր, ջղուտ, դաժան դէմքով ճիւղ մը, մօտեցան հօրս։ Օսմանը հօրս աչքին առջեւ բացաւ մատեանը, բաներ մը հաշուեց ու հօրս ըսաւ, որ «Գապանճեան, դուն 100 ղրուշ պարտք ունիս»։ Հայրս պատասխանեց. «Օսման էֆէնտի, որքան դիտեմ ես այդ պարտքը վճարած եմ, իսկ եթէ ես կը սխալիմ, կը խնդրեմ որ քանի մը օր ժամանակ տաք ինծի, որովհետեւ վաղը տղաս կը ձամ-բեն, երկու ոսկի կայ ճամբու ծախսի համար, վերջը կը նայինք»։ Հրէշ Օսմանը չթողուց որ հայրս խօսքը աւարտէ, ձեռքը տարաւ բե-րանը, ուժեղ ապտակ մը զարկաւ հօրս։ Մենք քրոջս հետ սոսկալիօրէն ճչացինք, այնպէս որ մեր ձայնը հասաւ դրացիներու տուները։ Ասոր վրայ հայրս ներս չդնաց, այլ քիչ մը պարտէզին կողմը, ու ափին մէջ եղած մէկ ոսկին դրաւ Օսմանի ճանկին մէջ։ Այդ ատեն հայրս վախցա՞ւ ներս երթալէ, խորհելով որ շուները հոնկէն նե՞րս կը խուժեն։ Բոլորիններդը հեռացան։ Միւս առտու պացի Բալպեանններու տունը, Եղիսաբէթ քրոջմէս ոսկի մը բերի, քանի որ հօրս քով ուրիշ դրամ չկար։ Ասի այդ երկու ոսկին, հասցուցի կերպով մը եղբօրս,

պոր կ'սօրվ առաջ տարին։ Վահան եղբայրը չունէի այլեւս։ Բայց ես պեռ չպատահեցայ բանակ դնելուն։ Եղբօրս տարեւելուն յաջորդ օրը երկու ոստիկան կը ներկայանան քրոջս տունը ու կը պահանջեն Արա– մը։ Ան ալ բանան է։ Հիմա նորէն առաու–երեկոյ հաց պիտի տանիմ։ Չեմ պիտեր թէ արդեօք այս բոլորը պրեզով բան չէ՞մ մոռնար։ Ան– հնար է յիշատակել ամէն ինչ։ Յանկարծ կը յիշեմ, որ մէկուն մասին բան մը մոռցած եմ։ Թէեւ անկապ բլլան պրածներս, կարեւորը այդ չէ ինձի համար։ Վերջապէս ես ո՛չ պրող եմ ոչ ալ պրելու ձիրք ու– նեմ։ Էականը այն է որ յիշատակութիւն բոլոր պատահածները, դէմ– բերը եւ դէպքերը։ Յիշատակութեան արժանի է հետեւեալ անճնաւո– րութիւնը, որ թերեւս մոռնայի, Բռիկեան Պօղոսը (Բռիկանց Պօղոս)։ Այս մարդը քալ եւ մեծ կամքի տէր մէկն էր։ Պատերազմէ սկսած օրէն մինչեւ վերջը ինչքան ատաք որ բանակ պացին, ամէն անգամ կու պար ճամբու դնելու քաջալերական խօսքերով ու խրատներով։ Իր բո– լոր բառածները կարծես մոզական պատգամի պղպեցութիւն կը թողին ադոց վրայ։ Ափսո՛ս, չատ ափսո՛ս, որ վերջը ի՛նչ վախճան ունեցաւ, ո՛ր կարատանով եւ ե՛րբ տարին այդ յեղափոխականի տեսար անվե– հեր մարդը, չեմ յիշեր։ Միայն պիտեմ որ անոր ալ չատ չարչարանք– ներ տուին բանտին մէջ։ Այս մարդը Ամերիկայի մէջ տպաներ ունէր, իսկ պզտիկ տպան՝ Կարոն Տիվրիկ էր, չատ ճարպիկ ու ժիր։ Մենք կը խօսինք Կարոյի մասին, մեր պատմութեան մէջ, երբ տեղը գայ։ Որքան պիտեմ, ներկայիս Ամերիկա է Կարոն։

Հաւաքեցին տարին բոլորը։ Մարդ չմնաց։ Չկնք չմնաց։ Թուր– քերը զարմեր էին համարձակ։ Երբեմն զարձուածքներով, երբեմն ուղղակի, սկսան հասկցնել մեզի մեր ճակատագիրը։ Առաու մը հօրս հետ կեցած ենք մեր դուռը, պառաւ կին մը մզկիտեն մօտեցաւ հօրս։ — Էֆէնտի, պիտե՞ս ինչ եղեր է։ — Ի՞նչ կայ, ըսաւ հայրս։ — Կամամանի, Չիմառայի եւ Բինկեանի հայերը ազատեր են չատ ոստկալի չարչարանքներով։ — Ինչէ՞ն պիտես, ըսաւ հայրս։ — Էֆէնտի, ճիշդ է, ճիշդ է, ծանօթ նկոզներ ըսին։ Հայրս ներս քաշուեցաւ։ Մեզ պա– ռաւը անէծքներ տալով թուրքերու հասցէին, հեռացաւ։

Այդ օր հօրս բերանը բնաւ չբացուեցաւ. ո՛չ խօսեցաւ, ո՛չ բան մը կերաւ։ Իրիկունը պառկեցանք։ Հայրս չէր քնանար։ Այս ու այն կողմ կը պառնար անկողնին մէջ։ Ես նոյնպէս չկրցի քնանալ։ 1895ի կոտորածի մասին լսածներս, ներկայիս իմ աչքերուս առջեւ կատար– ուածները ոստկամ կ'ապրէին ինծի։ Յանկարծ ես ալ մխիթարելու համար յիշեցի հետեւեալը։ 1908ի Սահմանադրութեան նախօրեակին պրութիւնը փափուկ էր։ Հայերը նորէն ահուդողի մէջ էին։ Յանկարծ

Սահմանադրութիւն հռչակուեցաւ։ Թուրք փաշաները, պէկերը մեր տունը լեցուեցան։ Հօրս հետ համբուրուեցան։ Հայերէն ապպասիրական երգեր երգեցինք։ Ի՞նչ երանելի օրեր։ Անցաւ բաւական ժամանակ։ 1909ի գարնան բօթ մը չըլեցաւ, թէ կիլիկիան ջարդեր են։ Բոլոր հայերը մորթեր են հոն։ Հոս ալ նոյնը պիտի ընեն։ Մեծերը սկսան բերնէ բերան խօսիլ։ Ցեղով մինչեւ մեր պզտիկներուն ականջը հասաւ զարհուրելի բօթը։ Ահուդողով պառկեցանք։ Կէսգիշերէն վերջ մեր դուռը զարկին։ Մայրս պնաց բանալու եւ իմանալու, թէ ո՛վ է եկողը։ Եւ ահա ուրախութեան ազաղակներով ներս վազեց ու ըսաւ հօրս.— Մա՛րդ, ելի՛ր, թագաւորը գահէն վար առեր են։ Հայրս «ի՞նչ, ըսաւ ու նստաւ անկողնին մէջ, ո՞վ ըսաւ, կնիկ, ո՞վ բերաւ այդ լուրը»։ «Մեր Եւա խնամին», պատասխանեց մայրս։ Եւա խնամին միշնեկ հօրեղբօրս զոքանչն էր։ Թէեւ անուս կին, բայց եւ այնպէս հայրս հասկցաւ, որ այդ կինը ինքնագլուխ չէ եկեր գիշեր ատեն, ուղարկողը խելքը գլուխը մարդ է։ Հայրս չունչ քաշեց ու մինչեւ սիկառը վառելը նորէն հնչեց Ազգային Ներսիսեան երկսեռ վարժարանի հայերէն ու թուրքերէն երգերու ձայնը։ Առաւօտուն թուրքերը լեցուեցան նորէն մեր տունը, նորէն համբոյր ու պիրկընդխառնում. ուրախութիւն. երեք օր հրաժառութիւններ։ (Տօնանմա սալթանաքը օսմանիյէ)։ Եաշասուն Սուլթան Ռէշատ. կառավարութեան բակին առջեւ հաւաքուիլ ամբողջ օրը ու «պատշաճ թուրքերէն երգերը թող հայ դպրոցականները երգեն, մերիններդ չնորհ չունին»։ Թուրքերու առաջարկն է։ Ցեղով մեզի բոլորիս շարքաթ խմցնել։ Երանելի՛ օրեր։ Բայց չէ, Թորոս, անոնք յոյսերէ մի տարուիր։ Այս անոր չի նմանիր։ (Պու գընա օ գընայա պէնզէմէզ)։ Այդ երանելի օրերն է, որ ծնունդ տուին այս դժբախտ օրերուն։ Ինչպէս հայրս դուշակած էր։ Ան լաւ աչքով չէր դիտած օսմանեան Սահմանադրութիւնը։ Շատեր ըսած էին՝ Մկրտիչ Էֆէնտին միշա յոռետես է։

Այդ սարսափի օրերուն, Ղօչկիրիէն ծերունի քիւրտ մը եկաւ մեր տունը։ Շէկ դէմքով, չափազանց ճերմակ մազ ու մօրուքով, մօրեղբայրս Սէմէրճեան Ցակորը զրկած էր զայն ու հօրս զրած, որ եղբօրս՝ Վահանի խանութի ապրանքը յանձնենք այդ մարդուն։ Եթէ պատահի որ ողջ մնանք, դիւրին է անկէ եւս առնելը։ Եղբօրս խանութի ապրանքը տունն էր։ Բանակ երթալու առաջին օրերուն, խանութը դոցեր ու եղած–չեղածը փոխադրեր էինք տուն։ Հայրս հաւանութիւն տուաւ ու եղածը ամբողջութեամբ յանձնեցինք, որ իր անասուններուն բեռցած տարաւ։ Ցակոր քեռիս ամբողջ կեանքը Ղօչկիրի անցուցած էր, Ալիշան պէկի հետ լաւ էր, բայց ինչո՞ւ, բայց ինչո՞ւ

թուրքերը չէին պահանջած որ յանձնեն։ Իր փեսան՝ Գէորգ Բալաբան նոյնպէս հոն կը պահուէր իրրեւ կլայպործ։ Քեռիս չատ ծեր էր։ Թերեւս այլ է պատճառը, որ աչքաթող ըրին զինք։ Իսկ փեսան, Գէորգը, մնաց իր արհեստին շնորհիւ, որովհետեւ պիւզացու հոգին է անապատրծութիւնը։

Հայրս այդ ապիտալի գառն օրերուն իր ծանօթ բարձրաստիճան թուրքերու ոչ մէկուն տունը կ'երթար։ Այդ կեղծաւոր չուները իրենք ալ չէին պար մեղի։ Միայն մէկ–երկու անգամ հայրս գնաց մեր զրացի փոլիս Մուլխլիի տունը։ Մուլխլին արտաքնապէս մեծ յարգանք ունէր հօրս հանդէպ։ Շատ քաղաքավարի վերաբերմունք ցոյց տուած էր, բայց բոլորովին չէր անզրագարձած օրուան կացութեան։ Իսկ հայրս չէր համարձակած ուզդակի հարցնել եւ իր անուղդակի ակնարկները մնացեր էին անպատասխան։ Մուլխլի մեծ ճարպիկութեամբ փոխած էր խօսակցութեան նիւթը։ Վերջին օրերուն, երբորդ անգամ ըլլալով հայրս անոր մօտ գնաց։ Դուռն անգամ չէին բացած։ Մոայլ ու տըրտում եա եկաւ։

Կամաճ, Զիմառա, Բինկեան պիւզերու աքսորին բօթը առնելնուս երկրորդ օրը մեր տունը եկաւ Զօլաք Օղլու Սիւլէյման ապա կոչուած թուրքը։ Սիւլէյման ապա հօրս մտերիմ բարեկամներէն մին էր, ուստի յաճախ եկած է մեզի ճաշի, իր իսկ բազմանքով։ Ապահութիւն չէր ըրածը, այլ մեր կերակուրներուն պերապանցութիւնը՝ զորս ախորժակով կ'ուտէր։ Միշտ կ'ըսէր, որ թրքուհիները չեն կրնար հայուհիներուն պէս լաւ ճաշ պատրաստել, ինչքան ալ առատ միս ու իւղ ունենան։ Բոլորս, մեծով–պզտիկով կը յարգէինք Սիւլէյման ապան եւ իր ըսածը ճիշդ էր։ Տիմրիկցի հայուհին կրնար մէկ քիլօ միսով տասը տեսակ համեղ կերակուր պատրաստել։ Արդիւնք՝ իր ունեցած հին քաղաքակրթութեան։ Մեր տան մէջ Զօլախին Սիւլէյմանը կ'անուանէինք զինքը։ Թէեւ թուրքերու չատ բարձր խաւին չէր պատկաներ, բայց իր ծանրաբարոյ բնաւորութեան համար կը յարգուէր բոլորէն։

Յետոյ հայրս ըսաւ, որ «Սիւլէյման ապա, Վահանի զինուորական փրկագինը վճարելու աոթիւ տասը ոսկի փոխ առի քեզմէ։ Հիմա կանխիկ դրամ չունիմ որ վճարեմ։ Մեւնոյն տեղն մեր տան պոյքերը տանելու համար քեզմէ յարմար մարդ չկայ։ Տար բոլորը, մօտդ թող մնան»։ — «Ի՞նչ կ'ըսես, Մկրտիչ էֆէնտի, քեզ կորսնցնելէ եաք ի՛նչ սրտով նայիմ այդ բոլորին վրայ»։ Յետոյ ըսաւ, որ քանի մը օրէն ձեզ պիտի աքսորեն։ Ես եւ ինծի նման ուրիշներ ապահովութիւն առացանք, որ հոս քեզի չդպչին ու ընտանիքիդ հետ աքսորեն։ Լաւ

որ ապաս, Հեթումը, վրկաւեցաւ, ըսաւ հայրս։ Հեթումէն պատեբազմի սկիզբը նամակ առացանք, որ Պուլկարիա է ինք։ Գացած էր նախապէս հոն պանուղ հօրեղբօրորդիին մօտ։

ՍԵՒ ՕՐԵՐ

ՓԱՍՏԱԲԱՆՆԵՐՈՒ ԳԻՇԵՐԸ

Սիւլէյման ապայի այցելութեան յաջորդ առաւօն յայտնեցին, որ բանաը պանուղները ամբողջութեամբ պիտի ճամբեն։ Կրկին իբաբանցում։ Լացուկոծ։ Բանաը հաց տանելու կարիք չկար այլեւս։ Ձէնն ընդուներ։ Եղիսաբէթ քոյրս եկաւ երեք ոսկի տուաւ ինծի, որ կերպով մը ամուսնին յանձնեմ։ Շատ ծանր խնդիր էր։ Ի՞նչ կերպով պիտի յաջողէի։ Կէսօր չեղած բացին բանտին դուռը ու դուրս հանեցին մօտ 200 հոգի, հինգական հոգի թեւ–թեւի կապած։ Այլեւս անիմաստ էր երթալ բանտի մօտերը, որ ամբողջովին թրքական թաղ էր։ Հոն դժուար էր յաջողիլ։ Թերեւս մեր կողմերէն անցուելու ժամանակ, որ քաղաքի ծայրամասն է կամ քաղաքէն դուրս, յաջողէի այդ երեք ոսկին իրեն տալ։ Զօրս կողմէն պաշարուած, կ'անցնի մեր աչքերուն առջեւէն։ Ես դիտեցի որպէսզի նախ տեսնեմ, թէ ո՞ր չարքին մէջ է Ապամ քեռայրս։ Կարաւանի մէջտեղի չարքերն է։ Ես ալ կողմն եմ։ Իմ կողմէս հինգ հոգիի երկրորդն է։ Հեռուէն կը հետեւիմ իրեն, աչքէ չկորսնցնելու համար։ Հնար չկայ։ Խառնւ արդիլուած է մօտենալ։ Ցոյս չեմ կտրեր։ Կը քալեմ։ Վերջապէս քաղաքէն դուրս հանք։ Մօտ 200 մեթր հեռաւորութեան վրայ յանկարծ ոստիկաններու հսկողութիւնը նօսրացաւ։ Ինծի ուշադրութիւն չդրին։ Ես յաւկեցի քեռայրիս մօտ։ Ձիս տեսնելուն պէս պլուխը միւս կողմ դարձուց։ «Քեռայր, երեք ոսկի դրամ բերեր եմ քեզի»։ — «Ի՞նչ դրամ», պատասխանեց, առանց պլուխը դարձնելու իմ կողմս, «ծոցս, դրպանս ձգէ», ուելցուց։ Բայց ծոցի դրպանը, ոսկիները ձգեցի այնտեղ։ — «Քեռայր, ըսելիք չունի՞ս»։ Ես քշուելով հեռացայ, չափազանց յուզուած։ Թէ ինչո՞ւ աչք դպցնին որպէսզի դրամ տանք ազգ, պարզ է։ Իրենք պիտի կողոպտեն։

Օրը բաւական առաջացեր էր, դարձեալ լուր տարածուեցաւ, թէ ուրիշ կարաւան ալ պիտի տանին։ Նորէն թափեցանք ճամբու վրայ։ Ինչ յետոյ ոստիկաններով չրջապատուած, բերին մօտ 15 հոգի։ Առաջինը մեր Նշան հօրեղբայրը, երկրորդ եւ երրորդ՝ Հայրանեանի

մեծ ապան՝ Յակոբ ապան ու միջնակ որպիներէն Յովհաննէսը, չորրորդ՝ Մկնէնտեան Դանիէլ ապան, հինգերորդ՝ Տիվրիկի Սնճան պիւղէն մարդ մը եւ ուրիշներ։ Առանց թեւերը չէին կապած։ Երբ հասան մեր պապենական տան առջեւ գանուած ապրիւրի մօտ, հրամայեցին կանգ առնել։ Կեցան։ Այդ միջոցին խումբը առաջնորդող պետը ըսաւ, որ ով որ կը փափաքի տեսնուիլ ու խօսիլ իր մեծաւորներուն հետ, ապատ է։ Հրամեցէք, խօսեցէք միասին։ Ձիշդ այդ րոպէին ոստիկաններէն մին, Հայրանեան Յովհաննէսէն եւս ուզեց իր կնոջ վրայ ոսկիները, զոր դրաւ ձգելով դրամ առած էր անկէ։ Յովհաննէս ապա պատասխանեց. «դրամս առէք, վերադարձ առէք»։ Եւ ահա ոստիկանը, կատղած, դառաց Յովհաննէսի վրայ ու լիակատ հայհոյութիւններով քաշեց տարձանակը, որ տեղն ու տեղը սպաննէ զայն։ Մեծ եղբայրը, Ձերունի Յակոբ ապան, երեք անգամ ծռեցաւ այդ չանը առջեւը համբուրելց, որ գոնէ կին ու մանուկներու աչքերուն առջեւ սպանութիւն չկատարէ։ Եւ կարգ մը ուրիշ խօսքեր, չատ ցաւէն վախտալով։ Գազանին բարկութիւնը մեղմացաւ։ «Հայտէ, ի սէր Ձերունի եղբօրդ, թնացեցի» ըսաւ։

Մինչ այդ մեր Նչան հօրեղբօր կինը գնաց ամուսնին մօտ։ Նչանը պզտիկ ձեւով նստաւ գետինը։ Նոյն ձեւով նստաւ նաեւ Հնազանդ մայրիկը։ Նոյնը ըրաւ Դանիէլ ապան իր կնոջ հետ։ Թէ ի՞նչ ըսաւ այս երկրորդը իր կնոջ, մեզմէ ոչ ոք խմացաւ ու տեղեկացաւ։ Իսկ թէ ի՞նչ ըսաւ Նչանը Հնազանդ մայրիկին, քիչ յետոյ կը յայտնենք։ Թոյլտուութիւնը եւ խօսակցութիւնը տեւեց քառորդ ժամ։ Պետը հրամայեց. «Հայտէ, բանական է։ Բաժնուեցանք։ Հրաման տուին քալել։ Գացին։ Այլեւս ոչ քաշուեցաւ։

Ես եւ Նչան հօրեղբօր ապան Սիմոնը, որ ինձմէ մէկ կամ երկու տարի պզտիկ էր, մնացինք ապրիւրի վերեւ, բարձունքի վրայ ու սկսանք նայիլ պացոզներու եռեւէն, մինչեւ անոնք կորսուեցան մեր տեսողութենէն։ Տուն պիտի դառնայինք, յանկարծ տեսանք որ երկու ոստիկաններ մեծ դունդ մը պարան, մէջտեղէն տակուն փայտ մը անցուած, փայտի երկու ծայրերէն բռնած, եկան անցան մեր աչքերուն առջեւէն։ Դունդը այնքան մեծ էր, որ զժուարութեամբ կը տանէին պացոզներու եռեւէն։ «Այս ի՞նչ բան է», հարցուց Սիմոնը։ Պատասխանեցի. «Ով պիտի թերեւս քաղաքէն դուրս պիտի կապեն թեւերնին, ինչպէս կապած էին միւս տարուցներուն թեւերը»։ Յետոյ ըսի. «Սիմոն, ես պիտի երթամ բանամ, Արամ քեռայրին անկողինը բերելու, դուն չե՞ս գար հայրիկիդ անկողինը բերելու, միասին երթանք»։ «Լաւ, երթանք» ըսաւ։ Գացինք Սիմոնի հետ իրենց տունը։ «Մայ-

բիկ, բսաւ Սիմոնը, Թորոսը բանտ պիտի երթայ քեռայրին անկողինը բերելու, ես ալ երթամ հայրիկին անկողինը բերեմ»: Հնազանդ մայրիկը ապշած, մեր երեսներուն նայեցաւ. «ի՞նչ անկողին», բսաւ արցունքոտ աչքերով: Ձեռայ չուզեց աւելի խօսիլ: Պահ մը մտածելէ վերջ. «Լաւ, կ'երթաք, պագէք», աւելցուց: Մենք Սիմոնին հետ հեռացանք: Դեռ կառավարութիւն չհաստած, բանական հեռուներէն լսեցինք թմբուկի ու զուռնայի ձայն: Միտքերնէս անցաւ, թէ կ'երեւի թուրք մը հարսանիք ունի: Մօտեցանք կառավարական չէնքին ու տեսանք, որ կառավարութեան առջեւի բակին մէջ հաւաքուած ոստիկաններ, պաշը–պօզուքներ ուրախութեան մէջ են: Ես մտածեցի, թէ անպատճառ թշնամին վերջնականապէս պարտուած է, յաղթանակը կը տօնեն: Իրենց մէջէն անցնելով մտանք բանտ: Քեռայրիս՝ Արամի իրերը վարի յարկն էին, իսկ Նչան հօրեղբայրինը վերը: Բարձրացանք անդամ մըն ալ ու տեսանք ոտքերնին ծեծուած, պայտուած ու խոշոր լաթերու մէջ փաթթուած թշուառներէն Տէր Գրիգոր Զարդարեանը: Կանչեց պիս իր մօտ: Տրամադրութիւնը միւս անդամէն աւելի լաւ գտայ: Բմծիծաղով բսաւ. «Թորոս, այսօր ոտքերուս ցաւը չատ չէ» ու երկու ոտքերը չարժեց: Հարցուց հօրս մասին: «Բարեւ խօսէ իրեն ու բսէ, որ այսօր քիչ մը լաւ եմ»:

Մենք չեչաեցինք Տէր Գրիգոր Զարդարեանի անունը. ուստի, երկու խօսքով թուենք նաեւ իր արժանիքները: Տիվրիկ ունէր երկու եկեղեցի: Վերի եկեղեցիի քահանան Տէր Սերովբէն էր, դեռ երիտասարդ, բարձր կրթութեան տէր: Նախապէս մեր դպրոցի ուսուցիչ էր պրն. Քերովբէն: Ձեռայ երբ վերի եկեղեցիի քահանան, Պալթայեան Տէր Յակոբ պապան մեռաւ, Քերովբէն դրկեցին Սիս, քահանայ ձեռնադրուելու: Կինը չատ դէմ էր, լացաւ, բսելով որ չատ երիտասարդ է եւ յարմարութիւն չունի երէցկին կոչուելու: Պրն. Քերովբէն դպրոցի աշակերտութիւնը թէ դուրսը Գորօ կ'անուանէին: Ուստի, երբ դառնալով Տէր Սերովբէ, վերապարձաւ, ժողովուրդին համար մնաց Տէր Գորօ, իսկ պաշտօնապէս Տէր Սերովբէ: Ես պզտիկ էի տակաւին, բայց չատ լաւ կը յիշեմ Սիսէն վերադարձը: Սպիտակ ձի հեծած, երեսին քօղ, բոլոր հայերը դիմաւորեցին դինքը ու տօօք–փառօք մտաւ Տիվրիկի փողոցները ու չիտակ եկեղեցի տարին: Հակառակ իր բարձր ուսման, իրրեւ քահանայ ձախողեցաւ: Երաժշտութեան մէջ խեղճ, ո՛չ կարդին պատարագ, ո՛չ արարողութիւն կրնար ընել: Իր ծուխերը սկսան արտնջալ, եւ այդ խակ պատճառով ժողովուրդը կրկին իր հին անունով կը կոչէր դինքը՝ «Մեր Գորոն»: Բայց եւ այնպէս ունէր իր արժանի տեղը, իրրեւ դիտակից մարդ:

կը յիշեմ իր ձերբակալութիւնը։ Զայն ալ բանտական չարչարեցին։ Բայց թէ ե՞րբ տարին եւ ի՞նչ վախճան ունեցաւ՝ չեմ յիշեր։

Վարի եկեղեցւոյ հոգեւոր հովիւը Տէր Գրիգորն էր։ Իր ծուխին կը պատկանէինք մենք։ Ճիշդ է որ Տէր Գրիգորը առաջինին չափ ուսեալ չէր, բայց լաւ աշխարհաբար եւ պարզ կ'իմէր, իսկ իր պաշտօնին մէջ շատ կերպանց էր հասարակ քահանաներէն, իր պարկեշտ ձայնով ու նեղդաշնակութեամբ կը կատարէր եկեղեցական արարողութիւնները։ Ինչպէս որ ամէն ոք Տէր Գրիգորի պատարագը մոխիկ ընելու ցանկութիւնն ունէր։ Տէր Գրիգոր բնաւորութեամբ ծանրաբարոյ, համեստ ու լուրջ մարդ էր։ Մեր մեծերը միշտ կ'ըսէին, թէ Տէր Գրիգորը ոչ թէ վարդապետութեան, այլ եպիսկոպոսութեան արժանի է։ Անոր երկած «Տէր կեցո զու զհայս»ը նշանաւոր էր մանաւանդ պատ։

Հօրս մտերիմն էր։ Ինքը, հայրս եւ Սուքիասեան Հայրապետ պատուելին, դպրոցի նախկին ուսուցիչ, այնքան մտերիմ եղած են, որ ժողովուրդը պիրենք երբորդութիւն անուաներ է։

Տէր Գրիգոր բանտին մէջ հինգ րոպէի չափ խօսեցաւ ինծի հետ։ Կրկին պատուիրելով որ չմոռնամ հօրս բարեւել իր կողմէ։ Ես բաժնուեցայ իրմէ ու Սիմոնին հետ հաւաքեցինք ինչ որ կար ու դուրս ելանք բանտի դռնէն։ Կառավարական չէնքի ամբողջ նրբանցքէն անցնելով դուրս եկանք բնդարձակ բակը։ Դեռ կը չարունակուէր թուքքերու զուռնայով ու թմբուկով լրած ուրախութիւնը։ Ծանօթ թուքքերէն մէկը տեսաւ զիս ու մօտեցաւ ինծի հեռուեռաւ խօսքերով. «Հէյ, Ղազանճի Օղլուի տղայ, դուն պիտե՞ս որ մեր թագաւորը, Սուլթան Ռէչատ ծանր հիւանդ էր, հիմա բուժուեր է եւ այդ պատճառով մենք ուրախութիւն կ'ընենք։ Ճիշդ է որ հայերուն չատ պէշ չուենիւն պիտի լլլար, բայց թագաւորին առողջութեան վրայ ձեզի նեղում չնարհուած է։ Գնա տուն, հօրդ ըսէ ու դուք ալ ուրախութիւն ըրէք»։

Ես պատանի գլխուս հասկցայ այդ խօսքերուն իմաստը, ուր մնաց որ երեսմ տուն եւ հօրս ըսեմ ու իր ցաւը չատցնեմ։ Մտածեցի բանչըսել այդ մասին, անկողինը քրոջս մօտ տանելէ վերջ եկայ տուն ու հօրս հաղորդեցի Տէր Գրիգորի բարեւները։ Հայրս չատ մռայլ էր, բսածներս լսել անդամ չուզեց եւ որեւէ խօսք չփոխանակեց ինծի հետ։

Երեկոյ է, ամառ է, Յունիսի երեկոյ։ Մայրս սովորականին պէս սեղան դրաւ։ Հայրս չուզեց ուտել։ Մենք ալ չկերանք։ Սեղանը նոյնութեամբ վերցուցին։ Մութ է արդէն։ Նստած ենք տան առջեւ, ծաղիկներու մէջ։ Մեր ամենամօտ դրացիները Տէլճէնիք, հարս ու

կեսուր, եկան մեր մօտ նստելու։ Անոնց ալ ման մարդը, Բրուտճի Գրիգորը չտանից տարած էին։ Խօսակցութեան նիւթը օրուան դէպքերն էին։ «Դուք խօսեցէք, բայց հայրս, ես պիտի պատկիմ», ու նեբս գնաց։

Հօրս պատկելէն վերջ երկար չնստան մեր դրացիները։ Ձիկիրչան թաղի բարձրէն, ճիշդ մեր դպրոցի հետեւարութեամբ, եզան սայլերու ձայնը չարաղուչակ վայրենի նման կը հասնէր մեր ականջները։ Ճրզդ, ճրզդ, ճրզդ։ «Օ՛ֆ, ինչ վիս ձայն է, կարծես սիրտ ուղնիք լսելու, սեւ բուի նման են ձայները», ըսին հարս ու կեսուր ու մեկնեցան։ Մեր Զարուհին ու ես ալ ելանք որ նեբս երթանք, սայլերու ձայնը դէպի ցած կ՛իջնէր։ Մեր տունէն ցած մեծ ճամբուն աւելի արագ հասնելով, անախորժ ճղռտոցի ձայնը, ճրզ, ճրզ, ճրզ։ Ես անկողին մտած էի, մայրս իր չրջապտեսը կիսովին հանած էր, յանկարծ դուրսի դուռը արագ-արագ եւ ուժեղ հարուածներով զարկին։

— Ինչ սայդրսըզ (անհոգ) մարդիկ են այս մեր դրացիները, անպատճառ իրենց տան բանալին կամ ուրիշ բան մը մոռցած են, եւ եկան ուզելու։ Ձեն ալ մտածեր, որ այսպիսի ժամանակներ, այդ աստիճան ուժեղ դուռ ծեծելը անբարեխղճութիւն է, — մենախօսեց մայրս ու գնաց դուռը բանալու։

Հազիւ դուռը հասած էր բանալու, յանկարծ սոսկալիօրէն ճչաց ու նեբս վազեց։

— Ի՞նչ կայ, կնիկ, — բայց հայրս ու անկողնէն ցատկեց ելաւ։

— Ճանապարհանները, ճանապարհանները, դուռը։ Մէկ հատն ալ պարտէզի կողմէն նեբս եկեր է դուռը ինքը բանալու։

Հայրս մերկ, դիւերազգեստով, բոպիկ դուրս վազեց։ Երբ դուռը հասաւ, ան արդէն բացուած էր։ Մէկը ուժեղ կերպով հօրս թեւը բռնեց։ Քէօր Ասիլն էր։

— Ի՞նչ է անունդ, — հարցուց։

— Մկրտիչ, — պատասխանեց հայրս։

— Իսկ մականո՞ւնդ։

— Գազանճը Օղլու, — բայց հայրս դողդոջ ձայնով։

— Լաւ, Գազանճը Օղլու, որպէսզի այս դիւերը հանդիստ մնաս տունդ, երկու հատ ատահարուածեան դէնք ունիս, պիտի յանձնես։

— Ասիլ էֆէնտի, դուք չատ լաւ պիտէք, որ ես դէնք ունի՞մ թէ ոչ։ Իսկ եթէ չէք հաւատար, Աստուծոյ անունով կ՛երդնում որ ես դէնք չունիմ։

— Հայտէ, ուրեմն, — բայց, հօրս թեւէն քաշելով։

— Թողէք հագուստներս հագնիմ, — խնդրեց հայրս։

— Բեզի հագուստ պէտք չկայ, Թող զաւակներուդ յիշատակ մնայ, — պատասխանեց։

Սակայն եւ այնպէս, եղբօրս կինը, Զարուհին, տարաւ հօրս ժաքէթը որպէսզի հագնի։ Թահսիլտար Թէվֆիքն ալ անոր ըսաւ, որ «գրգրմ, կէօբիւրտուդրմդզ եէր շուրտա տըր, ամա սէնըն պապաներն խաթրի իչուն ալըրըմ — (աղջիկս, տանելիք տեղերնիս ահա հոս է, սակայն քու հօրդ պատիւին սիրոյն կ'առնեմ) ու ժաքէթին դրպանի քսակը, բոլոր թուպեները Զարուհիին յանձնեց։ «Աշաղտա արապա տօլու տըր, արապա իչէն կիտէճէք» (վարը կառքը լեցուն է, կառքով պիտի երթայ) աւելցուց։

Տարին եւ հայրս։ Իմ խեղճ հայրս, որ կեանքին մէջ մրջիւնի վրայ անգամ կոխած չէր։ Մենք բոլորս ճչացինք։ Բոլորը, բարեկամ, ղրացի թափեցան մեր տունը։ Սայլերու չարապուչակ ճըզդզոցները չէին լսուեր քիչ առաջ։ Նորէն սկսաւ չաու դանդաղ ճըզդ, ճըզդ, ճըզդը։ Եկող բարեկամները մխիթարական խօսք չունէին մեզի ըսելու։ Իրենք ալ մեզի հետ կու լային։ Անցաւ քառորդ ժամ, «ատ՛ւս, ձայն մի՛ հանէք», ըսաւ մայրս։ Լսեցինք ու ականջ դրինք։ Հրացանի ձայներ լսուեցան։ «Վախ, պարկին», դոռաց մայրս։ Նորէն սկսանք լալ ու կոծը։ Բաւական ժամանակ մնացին ղրացիները ու պայմն իրենց տուները, մեզ յանապարհով, թէ թերեւս բանա տարին։ Լուսաբացին կ'իմանանք։

Զարուհի կը լսէ հրացանի ձայներ ու կը մարի կ'իյնայ։ Նեբսը կը տեսնէ որ հարսը չկայ։ Դուրս կ'ելլէն փնտռելու, թէ արդեօք փախցուցի՞ն։ Կը տեսնէն որ ուշքի եկեր է։ Կը հարցնէն, թէ ի՞նչ եղաւ իրեն։ «Ոչինչ, պլուխս պտտին զարնուեցաւ, ինկայ», կը պատասխանէ։

Գացին բոլորը։ Մեր մօտ մնաց միայն մեր Նչան հօրեղբօր քոյրը, Վարդանուշ, մնաց իրրեւ տան աղջիկ, մխիթարելու մայրս, չաու ճիզ ու ջանք թափելով։ Այդ միջոցին մեր պարտէզի ծառերուն մէջէն խարխափելով մէկը դէպի մեր կողմը կու գար։ Վարդանուշ քոյրիկը եւ ես մօտեցանք հասկնալու համար թէ ո՞վ է, ի՞նչ գործ ունի այս ժամուն։

— Ես եմ, Վարդանուշ քոյրիկ, — ըսաւ եկողը դողդոջուն ձայնով։

Տիրաբեան Աբիսողոմ ապան էր։ Թէ ո՛րքան ինքզինքը կոսընցուցած էր, որ Վարդանուշը քոյրիկ անուանեց, մինչ ան իր պզտիկ երախանեաւն տեղն էր։

— Ի՞նչ կայ, դուրսան լլլամ քեզի, Աբիսողոմ ապա։ Ուրկէ՞ կու գաս այս ժամուն։

— Բանտէն, բանտէն: Մանուկս տարին: Կրակ կը թափի: Գացէք ներս, — ըսաւ մարդը մղկտալով:

— Ի՞նչ է, փախա՞ր բանտէն:

— Չէ, իրենք թող տուին: Տուն պնա, ըսին:

— Տէ լաւ, — ըսաւ Վարպանուշը:

— Ի՛նչ լաւ, ի՛նչ լաւ... — ու չկրցաւ չարունակել, դեմքը նստաւ ու սկսաւ դառնօրէն արտասուել, մազերը քաշելով: Սկսաւ հեկեկալ:

— Հանդստացի՛ր, հայրի՛կ, ի՞նչ է պատահեր:

— Ինչ պիտի ըլլայ: Ինծի տուն պնա ըսին ամմա, ազգը բոլորին թեւերը կապկպին, ու բացէ ի բաց ըսին, որ պիտի զարնենք ձեզ:

Խեղճ մարդ, այնքան էր չփոթած ու վախցած, որ ինքզինք ձղեր էր պարակներու մէջ, որպէսզի ճամբան թուրքի չպատահի:

— Մի՛ վախնար, կարելի է չեն սպաններ, — ըսաւ Վարպանուշը:

— Չէ, աղջիկս, չէ, պիտի զարնեն, ես դիտեմ, — ըսաւ ու ելաւ խարխափելով, հեկեկալով դնաց:

Բայց զարմանալին այն է, որ երբ ես Սիմոնին հետ երեկոյեան բանտ դացի, ա՛չ վարը, ա՛չ վերի յարկը մարդ տեսանք, բացի 15–20 խաչանդուածներէ· ո՞ւր էին այդ մարդիկը, որ կէս գիշերէն վերջ կապած ու տարած են սպաննելու: Ցաջորդ առաւօտ իմացանք, որ խեղճ Տիրաբեան Աբիւսդամ աղա տուն երթալով բարձրացեր է երդիք ու ականջ դրեր, թէ ե՞րբ կը լսուին հրացաններու կրակոցները, իսկապէս լսեր է ու սարսափէն գարձեր է կիսամեռելագար:

Անոր երթալէն եաք մեր լացուկոծը չարունակուեցաւ: Կասկած չկար այլեւս· բոլոր գէպքերը կը հաստատէին, որ այդ օր իրենց բոլոր տարածները սպաննած պիտի ըլլան, եւ այդ՝ քաղաքէն ոչ չատ հեռու: Լոյսը բացուելու մօտ էր· մենք բնաւ չքնացանք: Եկաւ առաւօտ, մեր ազգը կը չարունակուէր տակաւին: Դարձեալ բարեկամ ու գրացի լեցուեցան մեր տունը: Անոնց չարքին եկան նաեւ թուրք փաշաներու եւ պէկերու խանումները, կեղծաւորութեամբ սկսան ըսել մօտս, թէ «Նազիկա հանըմ, դուն երախայ չես, ի՞նչ զարնել է, ի՞նչ սպաննել է, հա՞ւ է մարթածնին: Մկրտիչ էֆէնտին բանտ տարած են: Տղուն հետ հապուռանները պրկէ, թող հաղնի· մեղք է»: Ցետոյ իրենց խօսակցութեան ուրիշ գարձուածք տալով իրարու հետ, յիշեցինք, որ իրենց մխիթարին ըսեր է· «Եթէ գիմացինդ պիտի սպաննես, ամենագիւրին միջոցը ջուրն է: Ջուրը կը ձգես, մէկ անգամ խըխ կ'ընէ ու

վերջացաւ։ Եւ թէ կարիք չես ունենար պիակը թաղելու։ Ջուրը կը քշէ կը տանի ու սուրբ հողն ալ չի պղծուիր»։ Այս խօսքերէն վերջ նորէն սկսան պնդել մօրս, թէ «Նունիա հանդմ, չուտ ըրէ, Մկրտիչ Էֆէնտիի հարուստները ազուն հետ պրկէ, հաւատա, որ ան բանտն է։ Հան չկայ, վաղը մուս օր բոլորը կ'ապատին։ Այս օրերը կ'անցնին»։

Թէեւ մենք չհաւատացինք այս չլրկնելու խօսքերուն, սակայն, մտածեցինք, ա՛վ պիտէ, թերեւս ճիշդ ըլլայ, քանի որ աչքով չտեսանք զարնուելնին։ Հօրս հարուստները պատրաստեցին, ես սկսայ դոզալ։ Տեսակ մը սոսկում եկաւ վրաս։ Գիշերուայ պէպքերը, Արմաղամ ազայի խօսքերը ոչ թէ թուրքերու թաղերէն, այլ նոյնիսկ հայերու փողոցները սոսկում կ'ազդէին ինծի։ Մնացած հայերը այլեւս մնայն կին ու երախայ, իրենց զանները զոցած նեղս էին մտեր։ Մեռելային վիճակ էր, ամայացած փողոցները։ Հազար հօրաքոյրս կտահեց իմ ատամմունս։

— Տղան ո՞ւր կը պրկէք մինակ, ես ալ հետը կ'երթամ։ Քալէ հաւրում, մի վախնար, — բսաւ։

Հարուստները առինք Հազար հօրաքրոջս հետ եւ ուղղուեցանք բանտ։ Անմատոյց հասանք կառավարութեան առջեւի ընդարձակ բակը։ Թուրքերը հոն խումբ-խումբ կեցած, ուրախ տրամադրութեամբ կը խօսէին։ Անցանք իրենց մէջէն բանտ մտնելու համար, թուրքերը քմծիծաղներով ու ակնարկներով մեզ ցոյց տուին իրարու։ Հասանք բանտին դուռը. պահակ չկար։ Դուռը սովորականին պէս բաց չէր։ Այս ու այն կողմ նայեցանք, վերջապէս ոստիկան մը մօտեցաւ ու հարցուց, թէ ի՞նչ կ'ուզենք։

— Հայրս պիշերը մեզի վիճակի մէջ բանտ տարին, հարուստ ենք բերեր, — ըսի ես։

— Ա՛յ տղայ, հայրդ բանտ չբերին, այլ Սեբաստիա տարին, — բսաւ։

— Բայց մե՞րկ, բոպի՞կ, — ըսի։

— Տղայ, դու մանուկ ես, կառավարութեան համար հարո՞ւստ, կօչի՞կ կը պակսի։ Հայրդ առօք-փառօք հարուստեցուցին ու կառքի մէջ ալ հանպիստ նստած, Սեբաստիա պրկեցին։

— Վեր ելլեմ տէրտէրը տեսնեմ, — ըսի։

— Ա՛յ տղայ, եթէ դուն նեղս մտնես, նոր բանտարկեալ կ'ունենանք։ Ես քեզի ըսի, որ բոլորը, տէրտէրն ալ մխասին, պիշերը կառքերով Սեբաստիա պրկեցինք։ Նորէն կ'ըսեմ քեզի, եթէ նեղս մտնես, նոր բանտարկեալ կ'ունենանք։ Հը, բանտ՞մ դուռը։

Ես սոսկացի, ետ-ետ քաշուեցայ։ Դուրս եկանք։ Հօրաքոյրս

ակսաւ ինքնիրեն խօսիլ, թէ այս անասունածութիւն է։ Բակը հաւաքուած թուրքերէն մէկը մօտեցաւ մեզի ու հօրաքրոջս հարցուց, թէ ի՞նչ կը խօսիս։

— Եղբայրս պիչերը տարին, ապա, — ըսաւ հօրաքրոջս։

— Բան չկայ, Սմպատ տարին։

— Բայց եղբայրս մերկ էր, ապա։

— Եղբօրդ… հայհոյանքներ…

Հօրաքրոջս թեւէն քաշելով ըսի.

— Բալէ հօրաքոյր, հայրս զարկեր են, թէ ոչ այս մարդը չէր կրնար հօրս այսպէս հայհոյել։

Հեռացանք։ Հազիւ 50 մեթր քալած էինք, յանկարծ ակսան կարկուտի պէս քարեր տեղալ մեր վրայ։ Թուրք լակոտներն են, կը պոռան. «Գաւլը Գազանճիները» (Արհեստաւոր Գազանճիներ)։ Անզգալաբար կրկնելով կը վազեն մեր եռուէն։ Ես վախայ։ Բաւական հեռուէն կը դիտեմ, թեզճ հօրաքոյրս քարէ կարկուտներու մէջ է, չի կրնար վախչիլ։ Ի՞նչ ընեմ։ Օգնելու հնար չկայ։ Յանկարծ տեսայ որ թոզին քարերը, հեռացան։ Թերեւս թուրք բարեխիղճ կին մը զանոնք սաստեց։ Թեզճ հօրաքոյրս խարխափելով եկաւ հասաւ ինծի։ Եկանք մեր դպրոցին առջեւ, ու լսեցինք լացի ձայներ։ Այնպէսի պոռում-պոչում, որ կարծես տակաւին այսօր ականջներուս մէջ է։ Այդ ազգակիները մեր տունէն կու գային։ Տեսանք նաեւ կանանց բազմութիւն մը մեր տան առջեւ։ Այլեւս պարզ է։ Մերինները խմացեր են ամէն ինչ։ Հօրաքոյրս կորսնցուց ինքզինք, չի կրնար քալել։ Ես ալ դժուար կը փոխեմ քայլերս։ Կերպով մը տուն հասանք։ Հազիւ դռնէն ներս մտեր էինք, առաջին դռացողը եղբօրս կինը, Զարուհին եղաւ. «Զարկեր են, եղբայր ջան, զարկեր են, բոլորը զարկեր են»։ Այդ սուտ ու չիւանին մէջ որո՞ւ հարցնեմ, թէ ի՞նչ նորութիւն կայ, ուրկէ՞ լաւ են հասատատ կերպով սպաննուելնին։ Ճար չկայ։ Իմ ու հօրաքրոջս ձայներն ալ խառնուեցան միւսներու ձայներուն։ Ինչքան կ'ուզես լաց, ո՞վ է խղճացողը։ Թուրք չլրիկ կիները կորսուեր պացեր են։ Վերջապէս պէտք է հասկնալ լուրերուն պղտիրը։ Կերպով մը հարցուցի Զարուհիին, թէ ուրկէ՞ լաւ է։

— Մարդ փախեր է, մարդ փախեր է զարնուածներու մէջէն ու եկեր ամէն բան պատմեր է։ Կ'ըսեմ, սիրելի եղբայրս, կ'ըսեմ յետոյ։

Այդ վիճակին մէջ Զարուհին չէր կրնար աւելին ըսել։ Ուստի կրկին մեր ձայները խառնեցինք միւսներու ձայներուն։ Ծոյրերս, հօրեղբայրներուս կիները եւ բոլոր ազգականները մեր տունն են։ «Զարկեր են, զարկեր են», այս է բոլորին բերնին մէջ։ Սուգը մէկ

չէ: Զանոնք զարկեր են, մեզ ալ պիտի զարնեն:

Կինեբու լացուկոծին ես ալ կը մասնակցէի, երբ Հազար Հօրաքոյրս եկաւ թեւէս բռնեց ու ըսաւ.

— Թորոս, միւս սենեակը երթանք, քեզի ըսելիք ունիմ:

Երկուքս միասին դացինք: Հօրաքոյրս դուռը իր ձեռքով դոցեց: Ջիս նստեցուց իր մօտ ու հեռեւեալը պատմեց, պատուիրելով որ լաւ միտքս պահեմ իր ըսածները:

— Թորոս, դուն պիտես, որ մենք լաւ դերդաստան եղեր ենք: Քու մեծ հայրդ չատ դօրծունեայ, հարուստ, բայց վերին աստիճանի խղճամիտ մարդ էր: Կը յիշե՞ս դուն մեծ հայրդ: — «Այո, հօրաքոյրս, յատկապէս հիւանդ, անկողնի մէջ եւ մեռած օրը չատ լաւ միտքս ենն» —: Ազէկ լսէ, որ մեծ հայրդ 95 տարեկան էր երբ մեռաւ: Միեւնոյն ժամանակ պէտք է պիտնաս, որ չատ մտքուր եւ ճաչակի տէր մարդ էր: Մեր հին տան առջեւի հաւլուն (դրան առջեւի բակ), ինչպէս հիմա ալ կայ, մաքուր սալարկուած, իսկ այն մէջտեղի յատկած աւազանին մէջ կարմիր ձկնիկներ կային: Հարսերը պարտաւոր էին ամէն առաւ սալայատակի բոլոր քարերը մի առ մի մաքրել թաց քուրջերով: Մեծ հայրդ արհեստով պղնձագործ էր, միեւնոյն ժամանակ մեր քաղաքի ամենահմուտ աշար առնողը (դիւղի բերքերու աճուրդի դրուած տասանորդը): Շատ աշար կ'առնէր, այդ դործը կը յանձնէր իր տղոցը եւ վաստահելի բարեկամներու: Իսկ ինքը թեւերը վեր քաշած, իր արհեստին կ'աշխատէր, ըսելով. «Այդ աշարը, վաճառականութիւնը հեչ (ոչինչ), բոլորը կ'երթան, բայց աս պիէզիկս (ապարանջան) կը մնայ»: Միաժամանակ չատ ուժեղ ու սրտոտ էր: Անդամ մը լեռան մէջ Տէրսիմի քիւրտերը բռնեցին պինք եւ ուխտեցին, որ իր ձեռքով նամակ դրէ տուն, փրկագին բերել տալու, որպէսզի ազատ ձդեն: Բայց մինչեւ նամակին հասնիլը ինք ալ եկաւ: Կերպով մը փախած էր քիւրտերու ձեռքէն: Բոլորէն կը յարդուէր, որովհետեւ ոչ ոքի վատութիւն ըրած էր, բայի բարիքէ:

Իսկ հայրդ երիտասարդութեանը Պոլիս դնաց, այնտեղ իրատարանութիւն ուսանեցաւ, լաւ պատուի ու անունի տէր եղաւ: Այնպէս ձի կը պահէր, որ մինչեւ հօրդ պլիուն հաւասար վեր-վեր կը ցատկէր: Է՛հ, եաւրում, այնպիսի երանելի օրեր տեսանք: Դուն պիտես մեր Դաւիթի կախուիլը: Անդամ մը եւս պատմեմ ամբողջութեամբ որպէսզի միտքդ մնայ:

Առջի թալանէն առաջ, մեր Տիվրիկը մօրուսաւոր մարդ մը եկաւ: Թիրա՞յր էր, ի՞նչ էր անունը: Յեղափոխական է, կ'ըսէին: Մեր Դաւիթին, Մանանանց Նաթանին եւ ասոնց պէսներուն սիրելին էր:

Միշտ միասին էին: Բաւական ժամանակ Տիվրիկ մնալէ վերջ դնաց, բայց ատոց ղլխուն մէջ սերմեր ցանած էր:

Դաւիթը մեծհօրդ եղբօրորդին էր, Գրիգոր էմու տղան: Հայրը մեռած էր, Դաւիթ կը դաստուէր մեր խնամքին տակ: Այդ մօրուսաւոր յեղափոխականին մեկնելէն առեն մը վերջ այս տղաքը ժողով կ'ընեն եւ կ'որոշեն սպաննել Ղարաչէն Օղլու անունով թուրքը, որ լրտեսութիւն ու ամէն տեսակ ազտոտութիւն կ'ընէր, հայ ազգիկները կը վախցնէր կամ կ'առեւանգէր: Քուէի կը դնեն. քուէն կ'իյնայ մեր Դաւիթին եւ ուրիշ 3–4 երիտասարդներու: Առանք չատ երիտասարդ են դեռ, անխոհեմ: Ղարաչէն Օղլուն ամառը պարտէզը կը պահէր: Կ'ելլեն կ'երթան մարդուն պահած տեղը: Մարդը կ'արթննայ: Դաւիթ իսկոյն կոկորդէն կը բռնէ, կը սեղմէ որ ձայն չհանէ: Ա՛խ, Դաւիթ չա՛տ ուժեղ էր, չա՛տ: Երբ բարկանար, ղլխուն մազերը պիշ-պիշ կը կանգնէին: Արդէն իր հայրը, Գրիգոր ամուն դեւի ուժ ունէր: Երբեմն կառաւկի համար կ'ըսէր, որ «տղաք, ես սենեակի մէջ կանգնիմ, մինչեւ կոկորդս ոսկի լեցուի»: Իսկ տղաքը կ'ըսէին, որ «Գրիգոր ամու, եթէ մենք կանգնինք չ'ըլլա՞ր»: «Չէ, կ'ըսէր, դուք չէք կրնար մէջէն դուրս ելլել»:

Ճիշդ այդ պահուն, երբ Դաւիթ թուրքին կոկորդը կը սեղմէ, միւս տղաքը դանակներով կը պարնեն: Տղոցմէ մէկն ալ կը մտածէ, որ անմիջապէս թուրքի կոկորդին պարնէ որ չուտ սառի: Մութին մէջ չի տեսներ Դաւիթի ձեռքը, ու պարնելուն պէս Դաւիթին ձեռքը կը կտրուի: Տղաքը կարծելով որ թուրքը սառեցաւ, Դաւիթը կ'առնեն կը հեռանան, կը բերեն մինչեւ մեր ազբիւրի քարերէն վեր կը բարձրացնեն, կը թողուն կ'երթան: Դաւիթ վիրաւոր վիճակի մէջ ներս կը մտնէ: Երբ հայրը ու մեծ հայրը կը հարցնեն, թէ այս ի՞նչ բան է, Դաւիթ չխտակը չ'ըսեր: «Մէկու մը պարտէզին ընկերներով անցնելու ժամանակ ուզեցինք քիչ մը պտուղ քաղել, տէրը հալածեց մեզ, հասաւ ինծի ու դանակով զարկաւ ձեռքիս: Այդ ժամանակ Տիվրիկի մէջ հայ բժիշկ կար: Գիշերով կանչեցին այդ բժիշկը, որ Դաւիթին ձեռքը կարէ: Մինչ այդ լոյսը բացուելու մօտ էր: Ծսխան նէնէն կ'ելլէ սովորականին պէս բակը աւլել-մաքրելու ու կը հասնի ազբիւրի մօտ, կը տեսնէ որ դեռեզերքէն երկու հոգի, զաւազանները ձեռքերնին, դեռնի վրայ բան մը ցոյց տալով կու գան դէպի մեր կողմը: Ծսխան նէնէն կը հեռաքրքրուի, թէ այս մարդիկը ի՞նչ ցոյց տալով կու գան: Վերջապէս կը հասնին ազբիւրին եւ իրենցմէ մին կ'ըսէ. «Ահա գտանք, Գաղանճի Օղլուենք են»: Առտու վրայ Ծսխան նէնէն կը ծռի ու կը տեսնէ, որ ազբիւրի քարերը ամբողջ արիւնով

ներկուած են։ Անմիջապէս եւ կը դառնայ, որ երթայ ներսը լուր տայ, բայց յանկարծ կը սարսափի։ Բակը ոսոխականներով լեցուն էր։ Ի՞նչ է պատահեր։ Երբ ինք բակը մաքրելով զբաղած էր…

Չէ՞ որ թուրքը սատկած չէր, թուրքի կռմկէն ալ մարդ կու գայ հայ բժիշկը տանելու։ Եկողները իր եղբայրը եւ քեռին են։ Բժիշկի տունէն կ'լսեն ,որ ան Գալանճի Օղլուենց գնայ։ Բժիշկը ախվրիկցի էր, Գազանճեաններու փեսան։ Կ'ելլեն կու գան մեր տունը, կը տեսնեն որ բժիշկը ձեռքը կը կարէ։ Ղարաշէն Օղլուն լսած է եղեր, որ մէկուն ձեռքը կտրուեցաւ։ Ուստի եղբայրը քեռին կ'ըսէ, որ եա տուն երթամ, գուն գնա բժիշկը բեր։ Անմիջապէս կառավարութեան լուր կու տայ։ Ատոր վրայ ոսոխականները մեր տունը լեցուցին։ Ահա, Թորոս, մենք երկու կռմկ մատնուեցանք։ Դաւիթը այդ վիճակով բանտ տարին։ Թուրքը 3–4 ժամ վերջ սատկեցաւ։

Ինչքան Դաւիթը տանջեցին, ծեծեցին, սոխպեցին որ ընկերները յայտնէ, Դաւիթ միշտ ոտկայ ու յամառօրէն կրկնէց, թէ ինք մինակ էր, ընկեր չունէր։ Դաւիթը տարին Սեբաստիա։ Հայրանեան (վարի Հայրանենց) Սարգիս ագան ալ գործով Սեբաստիա կ'երթար։ Ճամբան միշտ Դաւիթը կը համոզէ, որ գոնէ իր ընկերներէն մէկ–երկուքը բերան տայ, քանի որ մէկ հոգիի համար քանի մը մարդ չեն կախեր, քանի մը տարի բանտարկութեան կը դատապարտեն, յետոյ բոլորն ալ կ'ազատին։ Դաւիթ կը մնայ անդողդողդ։ Վերջապէս երբ Սարգիս ագա չատ կը պնդէ, Դաւիթ անկէ կը խնդրէ, Սարգիս ագա, ականջդ մօտեցուր քեզի ըսելիք ունիմ։ Եւ երբ կը մօտեցնէ ականջը, Դաւիթ կը յայտնէ, որ «մէկն ալ քու փեսադ էր, կ'ուզե՞ս որ ըսեմ»։ Այս լսելուն պէս Սարգիս ագայի մարիլը կու գայ ու ալ չի խօսիր այդ մասին։

Դաւիթի եաուէն հայրդ գնաց Սեբաստիա։ Ուրիշներ ալ, որպէսզի ագան ազատելու միջոց մը գտնեն։ Շատ մեծ քանակութեամբ ոսկի մէջքատցաւ թէ՛ մեր, թէ՛ ուրիշներու կողմէ։ Միայն Դաւիթը փրկուէր։ Այդ ժամանակուայ Սվազի կուսակալը վատ մարդ չէր։ Հօրդ կ'ըսէ, «Մկրտիչ էֆէնտի, ես դէմ չեմ որ ձեր ագան ազատի։ Միայն հարկ է որ մեռնողին կռմկը արեան փոխարէն արիւն չպահանջէ (գաւրմա գարշը գաւ) եւ կամ տուժող կողմին հետ համաձայնիք, եթէ ոչ ձեր ագան իր ընկերները մատնէ· փրկութեան ուրիշ ճար չըկայ»։

Սվազի մէջ ալ շատ նեղեցին, շատ տանջեցին, Դաւիթ իր ընկերներուն անուները չտուաւ։ Իսկ սատկող թուրքը երկու շատ վրէժխնդիր քոյրեր ունէր։ Զիերը հեծած Սվազ գացին, որպէսզի Դա–

ւթթի կախուելը տեսնեն: Մեր գոնէն անցնելու ժամանակ պրացինները մեզի խորհուրդ տուին, որ երթանք անոնց ձիերուն ամբակներն իյնանք, ազաչենք, պաղատինք, մեծ դումարներ առաջարկենք, որպէսզի արեան փոխարէն արիւն չպահանջեն: Երբ բոլոր հարս ու աղջիկներս ուղեկցինք այդ խորհուրդին հետեւիլ, հայրդ չկար, Դաւիթի հետեւէն Սվազ գացած էր: Մեծ հայրդ երբ լսեց, խաթիւ արգիլեց, ըսելով որ «ինչքան այդպէս ընէք, աւելի կը կատղին»: Ա՛խ, խելօք էր իմ հայրս, խելօք: Երբ այդ չղխինները անցան մեր գոնէն, տեսնելու բան էր, թէ ինչպիսի սպառնալիքներ ու հայհոյութիւններ կը տեղացնէին մեր հասցէին.

— Գանլը Գազանիըօղլուպար, դուք կը տեսնէք, թէ ինչո՛ւ պիտի ընենք ձեզի, դուք մեր եղբօրը արիւնը մտաք:

Գոնէ սառած եղբայրներին բան մը արժէր. քթին մէջէն խօսող խմխմին մէկն էր: Ահա այդ օրերէն ասդին է, որ երբ թուրքերը կատղին հայերու դէմ, մէյ մեզ գանլը Գազանիը Օղլուպար կ'անուանեն:

Սառկողի քոյրերուն Սվազ մեհնելէն քանի մը օր յետոյ մեր կիները որոշեցին Աստուածամայր ուխտ երթալ ազօթելու, որ Աստուած Դաւիթի զօրծին բարի յաջողութիւն տայ: Թորոս, դուն պիտես, որ Աստուածամայրը բաւական հեռու է: Պէտք է միասին հայտնել, մինչեւ իրիկուն հոն մնալու համար: Ելանք պացինք, չատ ազօթեցինք, չատ լացինք, յետոյ նստանք մենք մեզ մխիթարեցինք: Բաւական երկար ժամանակ անցաւ, անօթեցանք, հացի ծրարները բացինք որ քիչ մը բան ուտենք, ու երբ նստանք անոնց չուրջ, յանկարծ իմ աչքերէս պղպիւրի նման արցունք թափիլ սկսաւ հէլվայի վրայ: «Ի՞նչ եղաւ, ի՞նչ կայ, Հազար», ըսին աղջիկները: Ա՛խ, աղջիկներս, այս հէլվան առնը դեպի-դեղին էր, իսկ հիմա սեպ-սեւ դարձեր է, ըսի ու վեր ցատկեցի: Գալեցէք, աղջիկներս, գալեցէք, իմ հոգիս վատ բան կը զուշակէ ըսի ու սկսայ Աստուածամօր գարեւոր վրայէն գազաք իջնել: Մեր աղջիկները ծրարները հաւաքեցին ու սկսան եռեւէս գազաք իջնել: Կը վազէին: Բոլորս կու լայինք: Կէս ճամբան հանդիպեցանք ձէլէլեան (Քրքրեանց) Վարդան ապային, որ ձեռքը բռնած գոյդ մը ազաւնի, Աստուածամայր ուխտի կ'երթար: Հարցուցինք իրեն, թէ «Վարդան ախպար, ինչ կայ չկայ, գազաքը մեր Դաւիթի մասին բան չե՞ն խօսիր»: «Չէ, բան մը չկայ», ըսաւ ու անցաւ: Այո, եղածը մեզի պիտի չըսէր, քանի որ Դաւիթի ընկերներէն մէկը Խաչոն, եթէ Հայրանեան Սարգիս ապային փեսան էր, իր ալ ազան էր: Երբ Դաւիթի կախաւելուն բօթը կը հասնի Տիվրիկ, «վա՛ռ քեզ Աստուած, ըսեր է Վարդան ախպարը, Դաւիթ մեր ազա-

քր բերան չառած կախուեցաւ, մեր ազան ազատեցաւ»։ Ու անմիջապէս գոյղ մը ազատնի առած ուխտ կու գար։ Մենք հասանք տուն։ Հանդարտ էր ան։ Խաղաղ։ Կը նայինք բոլորի երեսին, ոչինչ յայտնի է։ Մթնշաղին մեր հարսնեւէն մէկը եկաւ յայտնեց, որ Միքաէլ եղբայրը Սմպղէն եկեր է, գուբսը, ազրիւրին պլուխը, քարին վրայ նըստած, ձիուն սանձը թեւը սիկառ կը ծխէ։ Ասոր վրայ հայրս բսաւ որ «պապէք կանչեցէք, չուտ թող ներս գայ»։ Հայրդ կը պատասխանէ. «Հիմա, սիկառս վերջացնեմ ու գամ»։ Մեծ հայրդ անհամբեր, նորէն բսաւ որ կանչեցէք, չուտ թող գայ։ Երկրորդ անգամ որ կ'երթան, եղբայրս չի կրնար դիմանալ, կը վազէ ու կը սկսի լալ։ Սուզը սկսաւ մեր տունը։ Յետոյ բսին, որ կախուած ժամանակ Դաւիթ գարկեր է գահիճին ու պարանը ինք իր ձեռքով վիզը անցուցեր։ Այս կէտը միշտ կը չեչահին մեր տունը։ Բայց հաւանական չէ, քանի որ կախուողի ձեռքերը եաեւ կապած կ'ըլլան։ Թերեւս ոտքով գահիճին գարկած ըլլայ, բսել ուզելով՝ «Թողէք ես անձամբ չուտեր վիզս անցընեմ»։

Ահա, Թորոս, այսպիսի ապրասիրութիւն կար։ Ընկերները չըմտանեց, ինք գոհուեցաւ։ Դաւիթի կախուելէն վերջ քու Հեթում եղբայրդ ծնաւ։ Եկեղեցին կնքելու ժամանակ քահանան հարցուց, թէ «ի՞նչ անուն պիտի դնենք երախային», «Դաւիթ», բսինք։ Յանկարծ հայրդ ընդմիջեց, որ «չէ, Հեթում»։ Բայց բսինք. «Մենք կ'ուզենք Դաւիթը վերակենդանացնել»։ «Այո, Դաւիթը պիտի կենդանանայ», բսաւ, խնդրելով քահանային որ Հեթում մկրտուի։ Դուն մի բսեր, հայրդ պիտէ եղեր որ Դաւիթի յեղափոխական անունը Հեթում եղեր է։ Հիմա Սմպղի Ս. Նշան վանքին քով Դաւիթ ու Նաթան քով-քովի թաղուած են։ Սերասուցիք տեսեր են որ անոնց գերեզմանին վրայ լոյս իջեր է։ Ա՛խ, Դաւիթ, Դաւիթ։ Կախուած ժամանակ Սերասուհոյ երիտասարդները կ'ուզեն ցոյցեր ընել, Դաւիթը վախցնել ու հօրդ առաջ կ'ըսեն, որ «Միքաէլ էֆէնտի, գուն դնա, մի կենար, կարելի է ցոյցի ժամանակ քեզ մեզադրեն»։ Ասոր վրայ հայրդ ձին հեծած եկաւ։

Դաւիթ միեակ այդ չունը սատկեցնելու գործը չէ որ բրած է։ Դեռ ինչե՛ր բրեր են այդ Փիրայրի, Նաթանի եւ իրենց պէս երիտասարդներու հետ։ Դաւիթի վրայ յօրինուած երգ կայ.

Բանտիս դռներն էին եօթը զօրեղով, զօրեղով,
Շէնիճն էր ամուր պատած երկաթ բարերով, բարերով։

Ա՛լ ինչ ըսեմ Դաւիթի մասին։ Գիրքերու մէջ անցած է։ Պատ-

մուքիւն ունի։ Ողջ մնայինք, չատ կը կարղայիր։ Ա՛խ, ո՞ւր են հիմա ան մօրուքով, Նաթանը, Դաւիթը։ անոնք ողջ ըլլային ու թուրքին մեղի ըրած այս բաները տեսնէին, ոտքի կը հանէին ամբողջ հայութիւնը, եւ եթէ յաղթութիւն ալ չտանէին, գոնէ թուրքերուն չատ սուղի կը նստէր, իրենցմէ ալ հազարաւորներ կը սատկէին։

Ահա, Թորոս, չես մոռնար այն բոլորը, որ պատմեցի քեզի։ Դուն ալ, տղաս, չատ մի մտածեր։ կարելի է հայրդ զարկած ըլլան, բայց ով գիտէ, իրիկուայ եւ առաւուայ տէրը Աստուած է»։

Այսպէս վերջացուց հօրաքոյրս։ Ես ելայ իր մօտէն դուրս երթալու համար ու երբ դուռը բացի, վերստին դոգելու տեղն եռեւ դարձայ ու նշմարեցի հօրաքրոջս վերէն վար իմ հասակս չափելը եւ աչքերը յանկարծ փակելը, որոնցմէ այնպիսի դառն արցունք կը թափէր, որ ո՛չ գրչով ոչ ալ խօսքով դժուար է նկարագրել։

Այո, սիրելի հօրաքոյր, չմոռցայ պատմածներդ։ Եւ այն բոլորը որ տեսայ ու լսեցի։ Միայն չեմ գիտեր, թէ իմ չմոռնալս ունեցա՞ւ որեւէ օգտակարութիւն։

Հօրաքրոջս քովէն գալով յարմար առիթ գտայ Զարուհիին հետ խօսելու։ Իրողութիւնը հետեւեալն էր։ Մեր Նշան հօրեղբօր հետ տարուածներուն մէջ կար նաեւ Գալանեան Սեդրակը (Յօնոյենց Սեդոն)։ Այս մարդը ծեր էր։ Զիրենք տարեր են մինչեւ Տէրիկ Տէրէ (Խորունկ Ձոր) կոչուած տեղը։ Հոն կանգ առնելով գետինը մեծ թաշկինակ մը կը սփռեն եւ կալանաւորներուն կ'առաջարկեն, որ ինչ որ ունիք ձեր վրայ, ձգեցէք այս թաշկինակին մէջ։ Բոլորը կը հանեն իրենց մօտ եղած դրամները, զարդերը, մատանի, ժամացոյց, ծխախոտի տուփ, եւայլն, ու կը լեցնեն թաշկինակին մէջ։ Այն տեղն ժանտարմաններու հրամանատարը կը հարցնէ, թէ այս զարդերը եւ դրամները ինչո՞ւ ձեզի հետ տեղ էք, ի՞նչ կը կարծէիք թէ ո՛ւր պիտի երթայիք»։ Պատասխած, չխոխած են բոլորը, ոչ մէկուն բերանը կը բացուի բառ մը ըսելու։ Ցանկարծ քաջարի Նշանը կը պատասխանէ.

— Էֆէնտիներ, դրամը մարդիկ տեղծեր են, մարդոց համար։ Իսկ երբ մէկը կը մեռնի, այդ դրամը կը մնայ իր ժառանգորդին։ Երբեմն ալ աւազակները կը սպաննեն այդ դրամ ունեցողը ու կը յափշտակեն եղածը։ Հիմա դուք մեզ պիտի սպաննէք եւ այս դրամները կը մնան ձեզի։

Հապաւ այս խօսքերը վերջացած, Սիմոնի հետ մեր տեսած չուանի դունդը հասած էր արդէն։ Կը սկսին բոլորը կապել։ Ձոհերը զոհասեղանի առջեւ են։ Ամէն մէկուն եռեւ մէկ ժանտարմա պիտի

կենար կրակելու։ Ձիշդ այդ պահուն Նշան իր մօտ կը կանչէ իր որ–սորդութեան ընկերը, Թաղուտցու Օգլու Շեւքէթը, որ յետոյ ինք ալ չուտով մեռաւ է, ու կ'ըսէ անոր.

— Ծխախոտիս տուփը չեմ ձգած թաշկինակին մէջ, իմ թեւերս կապուած են, դուն հանէ դրպանէս ու սիկարէթ մը փաթթէ։ — Մարդը կը փաթթէ սիկարէթը ու կը մօտեցնէ Նշանի բերնին։ Նշան կ'ըսէ.— Սիրելի ընկեր, այդ ինձի համար չէ, դուն պիտի ծխես։ Քեզի հետ մեռնին չատ կերեր ու ջուր խմեր ենք. չատ ծխեր ենք. այս իմ հրամ–յուցած վերջին սիկարէթս է քեզի. մեռայն քեզմէ կը խնդրեմ, որ դուն ինձի կրակես իմ վրաս. իրրեւ լաւ նշանառու, մէկ անգամէն հոգիս ազատես մարմինէս։

Այդ մարդը, յուզուած, կը փաթթուի Նշանին ու կը խնդրէ հրամանատարէն, որ իրեն թոյլ տայ հեռանալ այդտեղէն։ Հրամանա–տարը, ջղայնացած, ոչ միայն չի թոյլատրեր հեռանալ, այլ կը ստի–պէ անպայման զարնել իր ընկերը։ Բոլորը կը կրակեն։ Զոհերը կ'իյ–նան։ Դահիճները կը ծոին, ականջ կը դնեն, թէ ողջ մնացած կա՞յ։ Կասկածելիներու վրայ դարձեալ կը կրակեն, որմէ յետոյ կը խու–զարկեն դիակները, գուցէ կողոպտուելիք բան մնացած ըլլայ հովեր–նին։ Յետոյ կը թողուն կը հեռանան։

Գիշեր է, աստղազարդ գիշեր։ Ամէն կողմ լռութիւն։ Տէրին Տէրէի խորհրդաւոր ձորին մէջ միայն թեթեւ զեփիւռն է, որ կը շոյէ նահատակներու դէմքերը, ցիրուցան տարուբերելով անոնց գլխու մազերը։

Յանկարծ այդ լռութեան մէջ, ուրուականի նման մէկը մե–ռելներու մէջէն կը բարձրանայ։ Կը նստի։ Կը նայի շուրջը։ Յետոյ շատ կամաց կը ձայնէ.— *Տղաք, ո՞վ ողջ է, լսէք փախչինք։* Պատաս–խան չկայ։ Երկրորդ անգամ կը կրկնէ իր ըսածները։ Այս անգամ ինչ առաջ մեր յիշած ծերունի Գսգանեան Սեդրակ կը պատասխանէ.— *Ա՛յ մարդ, ես ողջ եմ, թեւերս կապուած են։ Ու թեւէս ալ զարնուած։ Ի՞նչպէս ազատիմ։* Միւսը, որ այս շարքին մէջ մեր յիշած Սնճաճցին էր, որուն գրպանը մնացած էր փոքր գմբէթի մը, շատ դժուարու–թեամբ կը յաջողի գայն գրպանէն հանել։ Իր կապերը կտրելէ վերջ, կու գայ կը կտրէ նաեւ Գսգանեանի թեւին կապերը։ Թէեւ վիրաւոր, բայց ազատ են։ Ո՛ւր երթան, ո՛ւր պահուին։ Սնճաճցին կը բռնէ իր գիւղի ճամբան, իսկ ծերունի Սեդրակը խաղաղ, իր տունը։ Տէրին Տէրէն շատ հեռու չէ Տիվրիկէն։ Հազիւ երեք խառնրդ ժամ կը հաշէ։ Բայց այդ հասակի վիրաւոր, վախցած մարդու համար ժամեր պէտք են տուն հասնելու։ Հեւ ի հեւ կը մօտենայ Խաչին Ձայինն։ Հոդ ականջ–

ջին կը հասնի սայլերու ճզրտոցի ձայնը ու խուժանի հայհոյանքի, հռհռոցի ձայները: Կը սոսկայ: Փոսի մը մէջ կը պահուի: Խուժանը կը մօտենայ ու կանգ կ'առնէ իրմէ բիչ հեռու: Սայլերու մէջէն բաշկըռտելով դուրս կը բերեն մարդիկը ու կը սկսին ոմանց վրայ կրակել, ոմանք դանակներով մորթել: Այս գազանային ոճիրը գործադրելէ վերջ նորէն ամայութիւն կը տիրէ: Լուռ է ամէն ինչ: Թուրբերու թաղերը հեռու են ատկէ: Նոյնպէս մեր տունը այդ տեղէն բաւական հեռու է: Մեր գիշերային գոռում-գոչումները չեն հասնիր այդ մարդուն: Ինքը մօտ է բաղաբի ծայրի հայ թաղերուն: Բոլորը սարսափահար բաշուած են ներս: Մեռելային լռութիւն է: Սոսկալի, սոսկալի է Փաստաբաններու գիշերը:

Ծերունի Սիմոնը բաւական ժամանակ վախի ու սոսկումի մէջ սպասելէ յետոյ, իյնալով-ելլելով կը հասնի տուն: Կը պատմէ այս բոլորը: Առաւօտուն կայծակի արագութեամբ ան տարածուած էր բոլոր հայերու մէջ:

«ԹՈՒՐՔԵՐ, ԻՐԱՒՈՒՆՔԸ ՁԵՐՆ Է, ՔԱՆԻ ՈՐ ՄԵՆՔ ԱՅՍՔԱՆ ԹՈՒԼԱՄՈՐԹ ԳՏՆՈՒԵՑԱՆՔ»

«Փաստաբաններու դիշեր» վերնագրով մեր սկսած առաւօտեան մինչեւ յաջորդ առաու կատարուած պատանութիւններու եւ վայրագութիւններու ճշգրիտ պատկերը հետեւեալն է: Նոյն առաուն հինգ հինգ հոգի իրարու կապուածները տարեր են քաղաքէն երկու ժամ հեռու անտառ մը եւ հոն սպաննած: Քեռայրս Արամը կերպով մը կ'ազատի ու քանի մը տասնեակ մեթր կը փախչի. հետէն կը կրակեն ու կը տապալէ: Իսկ երեկոյեան նշանի հետ տարուածներուն վախճանը իմացանք: Իսկ ի՞նչ վերաբերում ունեցեր են մնացած խոշտանգուածներուն հետ: Զանոնք ոտքով տանիլ հնարաւոր չէր: Ուստի կը սպաեն որ մթնէ: Այն առեն եզան սայլեր կը բերեն եւ այդ թշուառները կը նետեն անոնց մէջ, արդէն կիսամեռ: Զանոնք քաղաքէն դուրս հանելու համար մեր տունէն դէպի վար հազիւ 50 մեթր էր: Մենք արդէն լսեցինք այդ սայլերու չարագուշակ ճղռոցը, երբ կանգ առին: Այդ մթնոցին եկան տարին նաեւ հայրս: Մեր քաղաքը ունէր երեք հայ փաստաբան, հայրս, Պողոսեան Համբարձում էֆէնտին եւ Կիրաոն պիւզէն Արամ էֆէնտին: Պողոսեան Համբարձում էֆէնտին, հօրս նման տունէն հանած ու դիշերանոցով կտոր նետած են, իսկ չեմ դիտեր թէ Արամ էֆէնտի՞ն ալ տունէն բերին թէ ոչ բանան էր

արդէն։ Երբ հայրս սայլ կը նստի, Պողոսեանի հետ քանի մը խօսքեր կը փոխանակէ։ Ցետոյ Տէր Գրիգոր Զարդարեանի հետ։ Ափսոս որ թուրքերը հայերէն չգիտնալով, չէին հասկնար հօրս խօսածները։ Մնացածը պիտանք արդէն։ Լսեցինք գնդակներու արտաը եւ ծերունի Սեդրակ ապայի իրենց հանդիսակով պահուիլը։ Միայն ջարդերէն վերջ, երբ ազատելով Տիվրիկ վերադարձայ, ծանօթ թուրք մը ինծի խոստովանեցաւ, թէ հայրդ սպանուելու ժամանակ ըսեր է· «Թուրքեր, իրաւունքը ձերն է, բանի որ մեզի այսքան թուլամորթ գտնուեցանիք»։

Առանցմէ վերջ տեսանք Տիրարեան Աբխազամ ազան, որ պատմեց, թէ ապաքը բոլորը կապելով սպաննելու տարին։ Առանք ալ բանտին մէկ անկիւնը մնացածներն են, որոնք ոմ գիտէ ինչ պատճառով, չեն ուզած ցերեկին միացնել մեծ կարաւանին։ Այս վերջիններուն թառնած են նաեւ նոյն գիշերը գիւղերէն, այս կամ այն ձեւով ձերբակալուածները։ Բայց ձերբակալելու ինչ պէտք կար, քանի որ գիւղացիք բոլորը քաղաք թափեցան, թպաւարէն եկած կարգադրութիւք փերմանը··· լսելու։ Ցետոյ նորէն պայմն յանձնուեցան մնացորդները, որպէսզի իրենց տուները չվառեն···։

Այդ գիշերուան անունը «Աւուգաք կէնէսի» (Փառատարաններու գիշեր) դրած են թուրքերը, քանի որ երեք փառատարաններն ալ նոյն գիշերը մրատին նահատակեցին։ Այդ գիշերէն վերջ բանտին դռները պղպուեցան։ Ա՛լ պէտք չկար բանտարկելու։ Իսկ եթէ մէկ քանի հոգի դեռ ձեռք անցընէին, կը տանէին քաղաքէն քիչ մը հեռու ու կը սպաննէին։

Բայց ի՞նչ ըսեր էր Նշանը իր կնոջ, Հնապանդին, այդ 10–15 րոպէ առաջ խօսակցութեան ընթացքին··· երբ դեռեւ վրայ պրպած նստաւ Հնապանդ մայրիկի հետ։ Ահա իր կնոջ տուած վերջին պատուէրները·

«Մեզ միւնչեւ Տէրին Տէրէ պիտի տանին ու հոն ալ սպաննեն։ Ձեզ բանի մը օրէն ախտորի պատրուակին տակ պիտի տանին հեռուները եւ սոսկալի չարչարանքներով վերջացնեն, բանի որ բաղաքի մէջ այդքան կին ու երախայ սպաննելը դժուար է։ Ամբողջ բաղաքը կ'ապականի։ Այդքան մեռել հատաքելը շատ դժուար է իրենց համար։ Արդ, դուն պէտք է գիտնաս, որ շատ սոսկալի պիտի ըլլայ այդ ջարդը։ Կիներ, աղջիկներ, նոյնիսկ երախաներ պիտի բռնաբարուին ու անուրը տանջանքներով սպաննուին։ Եւ որպէսզի դուք այդ բաներուն ենթակայ ու ականատես չըլլաք, ես ձեզի խորհուրդ կու տամ, որ տունէն դուրս չգաք։ Հիմա, անմիջապէս տուն երթալուդ, եւ կամ

վաղը առտու ճաշ մը կ'եփես ու աւոր կը խառնես իմ այն երկու շիշ քոյնը, զոր գայլ կամ աղուէս որսալու կը գործածէի: Առանց պզտիկ–ներուն քաղ մը ըսելու, կ'ուտէք եւ ամէն ինչ կը վերջանայ: Ի՛նչ ը–նեւիֆ, այս է եղեր մեր նակատագիրը: Մահը մահ է, ուշ կամ կանուխ պիտի մեռնիւիֆ»:

Ինչպէս Նշան, նոյնպէս իր տղան, Հրանդ, չափազանց ուժեղ ու անվախ էր: Քաղաքին մէջ թուրք թէ հայ, բոլոր երիտասարդները կը քաշուէին իրմէ: Երբ այլապէս ու հայ տղաք կռուէին ու Հրանդը երեւէր հեռուէն, իսկոյն թուրք լակոտները կը վախչէին:

Բանտին մէջ ես չատ խոշտանգուած մարդիկ տեսայ, ծանր դրութեան մէջ, բայց այդ բոլորը իմ աչքերուս առաջ չկատարուե–ցան: Այդպիսի սոսկալի դէպքի մը ականատես եղած է Մուքիասեան Վահանը (Ազիւսասունեց), որ տակաւին ողջ է ու ինծի դրացի. յաճախ սոսկումով կը պատմէ Նշանի վրայ գործադրուած պատնային ծեծը, կառավարութեան բակին մէջ, աւելցնելով որ ո՛չ լեզու եւ ոչ դրիչ կրնար զայն նկարագրել: Երեք անգամ դեռնի վրայ ահաւոր կերպով ծեծած են. երկու անգամ կիսամեռ վիճակի մատնուած է. պաղ ջուր նետած են դէմքին, քիչ մը ինքզինքին գալէ յետոյ, կ'առաջարկեն խ–րեն.

— Ըսէ, Նշան, ինչ որ պիտես ըսէ:

— Ես ոչինչ չեմ պիտեր. կուսակցութիւններու չեմ պատկա–նիր: Ի՞նչ կ'ուզէք ինձմէ, — կը պատասխանէ:

Երրորդ անգամուն կ'ըսէ.

— Սպասեցէք, պիտի յայտնեմ ամէն ինչ:

Կը դադրեցնեն ծեծը ու կը սպասեն յայտնութիւններու, որ ահաւասիկ.

— Դուք ի՞նչ կ'ուզէք ինձմէ, պիտ չատ ուշ բռնեցիք, մինչեւ իմ յանձնուիլս ամէն ինչ վերջացուցած էք: Ո՛չ այլ մարդ մնացեր է ոչ ալ զէնք. վերջինը ես եմ որ ինկայ ձեր ձեռքը. ալ ի՞նչ ըսեմ, ո՞վ մատնեմ, կրնե՞րը, երախանե՞րը. ան ալ ձեր խղճին, ինչպէս կ'ուզէք այնպէս վարուեցէք:

Ահաւասիկ ականատեսի մը վկայութիւնը:

Անգամ մը բանտ այցելող տարեց մարդ մը հարցուցած է Տէր Գրիգորին, թէ Նշանը ի՞նչպէս այդքան ծեծի ու չարչարանքներու տակաց եւ բան չյայտնեց: Տէր Գրիգոր կը պատասխանէ, որ «նախ եթէ Նշանը բան յայտնէր, ինչո՞ւ այդքան պիտի չարչարէին. յետոյ ի՞նչ կայ մէջտեղ յայտնելիք: Ա՛խ, երանի բոլորս Նշաններ ըլլայինք, այն ատեն այս վիճակին չէինք հասներ:

Քիւրքճեան Սենեքերիմ էֆ.ի եղբօր մեծ տղան՝ Ապապէկը ամուսնացած էր Համբիկեան Սարգիսի աղջկան հետ։ Ապապէկ մինչեւ «փաստաբաններու դիչերը» տակաւին ձերբակալուած չէր։ Իր զոքանչը, Ալմաս, չատ ճարպիկ, դիչերները փեսան կը բերէ Խանթէմուրհանններու տան երդիքը, ուրկէ՝ Ամենակի հետ կը քնանան։ Բաւական ապահով տեղ, քանի որ Ամենակի անչափահաս ըլլալուն պատճառաւ, տունը հետապնդման առարկայ չէր։ Բայց ըստ երեւոյթին, տանտիկինը վերջերս դգուչացուցած է Ալմասը, որ այլեւս չերթայ իրենց տունը, վախնալով որ եթէ իմացուի, իրենք կը վտանգուին ու Ապապէկը ձերբակալելու առեն Ամենակն ալ կը բռնեն։ Արդ, բորենիները, Տէրին Տէրէն ու Խաչին Զալի իրենց սեւ գործը վերջացնելէ յետոյ, չենք գիտեր ուրկէ լուր առած են Ապապէկի հոդ պահուած ըլլալը։ Կու գան Խանթէմուրհաններու դուռը կը ծեծեն։ Տանտիկինը, որ երդիքը պատկած չէր, նեռէն կու գայ որ դուռը բանայ եւ կը հանդիպի Ալմաստի, սաւանի մէջ փաթթուած, որ երդիքէն ելեր է նոյնպէս դուռը բանալու։ Կամ տեսնելու համար, թէ ո՞վ է դուռը պարնողը։ Տանտիրուհին երբ կը լսէ ժանտարմաններու ձայները, յանկարծ Ալմաստի հետ դէմ դիմաց կը գտնուի, կը յարձակի Ալմաստի վրայ, թէ «աղջի, դուն նորէ՞ն փեսադ բերեր ես մեր կալը, ես քեզի չէի՞ բսած, որ ալ չերեւես»։ Մինչ երկու կիները կը վիճին ու դուռը կը բանան, Ապապէկն ու Ամենակը, առանց հապաւելու, պարտէզ պարտէզ կը փախչին, իսկ պահիճները տունը խուզարկելէ վերջ կը տեսնեն որ երդիքը գոյդ մը անկոպին կայ եւ այլ մարդու հագուստներ, որուն վրայ Ալմաստը կը բանեն, թէ «ո՞ւր պահեր ես, յայտնէ»։ Ճարահատ, Ալմաստ կ'ըսէ, որ «թողէք գիս այստեղէն, հիմա կանչեմ, կու գան»։ Ու ինքզինք պարտէզ նետելով կը փախչի։ Կը հանդիպի փեսին ու Ամենակին, ծառի մը տակ։ Երեքը միասին գողալով, պարտէզ պարտէզ, գոնէ այդ գիչեր կը փրկուին։

ԱՊՏՈՒԼԼԱՀ ՓԱՇԱ, ՀԱՅՐԱՆԵԱՆ ԵՒ ՀԱՅՐՍ

Տիվրիկն ունէր չորս հատ չքանչանակիրներ (բուքպէկի)։ երեք հայ եւ միայն մէկը Թուրք։ Հայերն էին Կարապետ Հայրանեան, ծանօթ մեծահարուստը, Սենեքերիմ էֆ. Քիւրքճեան, սքանչելի ու պարպացած անձնաւորութիւն, որ վաճառականութեամբ կը զբաղէր չուկան, երբորդը բժիչկ Սեւեան, Կասման գիւղէն։ Իսկ Թուրքերէն՝ միայն Ապտուլլահ փաչան, Ապուչ պէյի տղան։ Թուրքերը հայերէն

չորս անդամ աւելի էին թիւով: Բացառութիւնը պարզ է. նախ՝ թուրքերու ժլատութիւնը, որովհետեւ բաւական մեծ գումար յատկացնելու էր այսպիսի ախտաց ունենալու համար, յետոյ իրենց անշնորհքութիւնը այդ ատեիճանը փառաւորապէս վայելելու մէջ: Առաջին եւ երկրորդ հայերէն յետոյ, թուրքերու մէջ միայն Ապտուլլահ փաշայի վայել էր այդ: Նախ քաղաքի հայերու եւ թուրքերու մէջ ամենապեղեցիկ տղամարդն էր: Իսկապէս փաշայավայել: Միամիտ թուրքերու կողմէ ճանչցուած էր իրրեւ հարազատ պէյթեան ծագում ունեցող: Իր հօր՝ Ապուչ պէյին բազմաթիւ կալուածներ եւ հարստութիւն ժառանգած էր: Իր քաղաքավարութիւնը կը հանդէր ծայրայեղութեան: Այդ կեղծաւոր վերաբերումը կը չոայլէր նաեւ հայերու: Իր դուռը միշտ բաց էր. յաճախ ճոխ ու չոայլ խնճոյքներ կը սարքէր: Երկար ժամանակ այդպէս չարունակեց իր կեանքն ընթացքը: Սահմանադրութենէն քանի մը տարի առաջ սկսան նշուշիլ իր եկամուտները: Հայրանեանի եւ ուրիշ թուրք կալուածատէրերու իր պլհուն իջեցուցած հարուածները չմեղուցին պինքը: Այդ պատճառով իր տան դռները սկսան գոցուիլ: Անգամ մը հօրս ըսած է, թէ ըմպելին պիտի ձգէ: Հայրս պատասխանած է. «Փաչա էֆէնտիմ, պարզ խօսէ, դռները պիտի փակեմ ըսէ»: Օր մըն ալ մեր Նշանը կ'երթայ իր մօտ, պայն կը գտնէ մինակը նստած, առջեւը չիչ մը օղի, մէկ-երկու հատ կիր խմէ ու գոզ կտուրի նման բերանը սրբելով կը քաշուի: Յաջորդ օրը Նշան քաղաքին մէջ տարածեցնեց, թէ «փաչան բօշայ դարձեր է»: Չհանդուրժելով այդ վիճակին, Պոլիս գաղթեց: Բայց ինչպէ՞ս ապրիլ Պոլիս Տիմրիկի կալուածներուն հասոյթով: Ճարահատ վերադարձաւ Տիմրիկ: Ճամբան կը հանդիպի տիմրիկցի հայու մը, տեղեկութիւններ կ'ուզէ անկէ Հայրանեանի մասին, իսկ լսելով որ «ես քաղաք հասնիմ, ինչեր պիտի խաղամ իր պլհուն»: Տիմրիկ հասնելով չարունակեց նոյն սահմանափակ կեանքը:

Թէ ինչպիսի փոխյարաբերութիւններ կային Ապտուլլահ փաշայի եւ մեր տան միջեւ, պատմենք: Մեծ հայրս չատ մօտիկ, սերտ յարաբերութիւն ունեցեր է փաշայի հօր՝ Ապուչ պէկի հետ: Փաշայի մայրը, մեծ հանրմը նոյնպէս կը յարգէր պապս: 1895ի կոտորածէն առաջ մեծ հայրս գնած է անոնց պարտէզին մէկ մասը, որուն վրայ չինած էր մեր հին, պապենական տունը: Բայց այդ կոտորածին, մերինները ալ, ուրիշներու պէս, կը հետեւին Ալիշան պէկին: Մեր տունը առաջին երկու օրերը մնացեր է անմնաս: Երրորդ օրը միայն Ապտուլլահ փաշայի ուշադրութիւնը կը գրաւէ: Գացէք այրեցէք, կը հրամայէ իր ծառաներուն, թող աչքիս չերեւայ: Մերինները կը վե-

բաղատեան Ալիշան պէկի քովէն ու տունը կը պահեն բոցերու մէջ, որմէ յետոյ, օր մը մեծ հայրս խանութին այցելութեան կ'երթայ: Խանութը չատ սիրալիր կերպով կ'ընդունի պապս, զայն կը հատեցնէ իր քովիկը ու ցաւակցութիւն կը յայտնէ մերիններուն, միաժամանակ անիծելով իր զաւակը. «Օհաննէս ախա, ասուս ծծած կաթը թող հասամ ըլլայ, որ իմ անմիջական բարեկամս ու դրացիս հանդիսացող Օհաննէս ագայի ընտանիքը չպաշտպանելէ զատ, չկրցայ պաշտպանել նաեւ չոր բնակարանը՝ որ աւերակ դարձաւ մեր աչքերուն առջեւ: Օհաննէս ախա, իմ մարդասիրութիւնս կը կատարուի, ահա այս պատին վրայ կը գծեմ, որ իմ ախոյեան չէչ վախճան կ'ունենայ, թերեւս նաեւ հայերու ձեռքով»: Ու մեծ խանութը բթամատի եղունգով պատին վրայ գիծ մը կը քաշէ: Մերինները մինչեւ վերջը կ'ըսէին, որ մեծ խանութին քաշած գիծը տակաւին յայտնի է: Ինչ կլինը չէր գիտեր, թէ մեր տունը իր տարի վաճառ տուած է: Այդ թուականէն անցեր էր 12 տարի. հայրս իր եղբայրներէն բաժնուած էր: Վարձքով ուրիշի տուն կը բնակէինք: Ապուլլահ փաշա, անանկացած, սկսած էր իր կալուածները ծախել: Ուստի պապուս գնած պարտէզին միւս մասը, որ կ'ըլլար երկու հեքթար, կէսը հայրս գնեց նոր տուն շինելու: Ձիշդ այդ ժամանակ հռչակուեցաւ Սահմանադրութիւնը:

Փաշայի կեղծաւոր յարաբերութիւնը հօրս հետ սահման չունէր: Երկար տարիներ իր գաղերը հայրս վարած էր: Պայրամին, ինչպէս ուրիշ թուրքեր, փաշան ալ իրենց ազնական ընտիր ճաշերէն մեզի բաժին կը դրկէր: Մերիններն ալ փոխադարձաբար, Զատկին հաւկիթ ու խմորեղէններ կը դրկէին իրենց: Երբ 1910ի ամառը մեծ եղբայրս, վահանը պիտի ամուսնանար, մեր հարսերն ու աղջիկները մօրս միշտ կ'ըսէին, որ հայրիկին ծանօթ թուրքերը անպայման հարսնիքի կու գան եւ մենք չենք կրնար ազատ չարժիլ, հարամ պիտի ըլլայ մեր հարսնիքը: Ուստի հարսնիքը յետաձգեցինք աշնան սկիզբները, թըրքական ծոմի օրերուն:

Փաշայի նկարչական զբաղումները աւելի ծանրացած էր: Պատերազմէն երկու տարի առաջ, Հայրանեանը փաշային տունը 400 ոսկեով գնեց: Իսկ տունը կրկին կ'արժէր: Քաղաքին ամէնէն աչքառու տունն էր, իր մեծութեամբ, իր գեղեցկութեամբ եւ հակայ պարտէզով: Այս բանը դէչ ազդեց թուրքերուն: Թէ ինչո՞ւ պէյզատէի մը տունը հայու ձեռք անցնի: Այդ պատճառով որոշեցին օգնել փաշային նկուածակէս ու բարոյապէս, որպէսզի տունը ետ առնէ: Հայրանեան յամառ էր: Պայքարը մինչեւ ծայրը տանող վճռական կամքի տէր: Հայեր եւս իրեն խորհուրդ տուին, որ դիմի, թուրքերը հայերու դէմ

չզրգռելու համար։ Բայց անօգուտ։ Հայրանեան բոլորին հայհոյանքներով կը պատասխանէ։ Խնդիրը երկարեցաւ։ Դատ, դատարան։ Փաշան ուզեց հայրս վճռատարան վարձել։ Հայրս մերժեց, առարկելով որ Հայրանեանի հետ քէնով եմ հիմա, եթէ այս դործը ձեռք առնեմ, ինքը եւ ուրիշներ պիտի առարկեն, թէ վրէժ լուծելու համար այս դործին մէջ մտայ։ Իսկապէս ալ Հայրանեան ամէն տեղ կը բամբասէր հայրս, իբր այս խնդիրը արծարծողը։ Դործը հոն հասաւ, որ հայրս սոխպուած վիաչայի պաշտպան վճռատարանը դարձաւ ու տունը եա տրուեցաւ անոր։ Հայրանեանի նշանաբանն էր· «Մարդու բարիք ընելը մահացու մեղք է»։ Իր երկու զաւակներուն՝ Արմէնի ու Թաթուլի բարձրագոյն կրթութիւն տուած էր Ջուխկերիա։ Առաջինը բժիշկ, երկրորդը իրաւաբան, որոնք 1914ին երկիր եկան ու նահատակուեցան։ Հայրանեան ազգապաշտ չէր· միշտ եւ ամէն ժամանակ հայերը կը պաշտպանէր թուրքերու դէմ։ Օրինակ մը·— Հայ արհեստաւոր մը դիւղէն քաղաք գալու ժամանակ վրան ատրճանակ մնայ եղեր։ Ոստիկանները մարդուն ատրճանակը կ'առնեն ու դինքն ալ կը բանտարկեն։ Հայրանեան կ'իմանայ։ Անմիջապէս կը փութայ մարդը բանտէն ազատել ու ատրճանակը եա առնելով իրեն յանձնել, քանի որ եղածը ոազմական դէնք չէ, այլ հասարակ ինքնապաշտպանութեան միջոց։ Երբ ոստիկանապետը կ'ընդդիմանայ դէնքը յանձնել, Հայրանեան, փրփրած, կը սկսի պոռալ, թէ այս ի՞նչ տեսակ սահմանադրութիւն է, որ թուրքը իրաւունք ունի դէնքով դիւղ երթալու համար, իսկ հայուն նոյն բանը արդիլուած է։ Կը սպառնայ նաեւ դիմել բարձրագոյն վարչութեանց։ Ու այսպիսով մարդուն դէնքը եա կը վերադարձուի։ Ահա եւ նման դէպքեր շատ են իր կեանքի մէջ։ Ազգային դործերու ալ միշտ կ'օժանդակէր, պայմանաւ որ խելքին պատկէր, թէ լաւ պիտի դործածուի առնուած դումարը· նամանաւանդ պարտատէրը այդպէս վարուած է։ Իսկ կուսակցութիւններու դրամական պահանջին կը պատասխանէր· «Ախպար, երկու գիւղպէ կու գաս փարա կ'ուզեն· զեմ պիտի գնեն եղեր։ Ծօ տաւիֆ, տալը չէ, երանի թէ ակֆ ըլլան երթան։ Բուրջի կտոր տէֆտէրի մը մէջ անունդ ալ կը գրեն, թէ Հայրանեան այսքան դրամ տուաւ։ Ծօ, փարա կ'ուզէֆ, առէֆ գացէֆ։ Ա՛լ տէֆտէ՞րը ինչ է։ Ջէ՞ֆ գիտեր որ թուրքը առիթի կը սպասէ գիս փետած հաւ դարձնելու։ Իսկ ձեր ի՞նչը պիտի առնէ, գիւղպէներ։ Դուք մէջը ի՞նչ ունիֆ»։ Հայ հարուստի հոգեբանութիւն, չափազանց նշանակալից, մեր ճակատագրի ու ջարդերու առընչութեամբ։ Աւելցնենք, որ Հայրանեան Տիվրիկի մէջ ո՛չ պայմանդամ կը քաշուէր ոչ ալ կառավարական ուրիշ պաշտօնեանեռէ։ Իր

դործը ուժեղ կերպով կապած էր նահանգի, Սվազի հետ:

Քանի որ այս դլուխին մէջ յիշեցինք երեք դէմքեր, Ապտուլլահ փաչան, Հայրանեանը եւ հայրս, երկու խօսքով ուզենք նաեւ հօրս դիմապիծը, անոնելու համար մեր բուն պատմութեան:

Հայրս եղած է Տիվրիկի Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան ակդիռնական կազմակերպիչը: Բայց յետոյ, տեսնելով Դաշնակցութեան առաջ դալը եւ այս երկուքին հակառակութիւններն ու վէճերը եւ իրենց վրան–բաց դործունէութիւնը, կը քաշուի, իր պատեհանին մէջ խաղաղ ապրելու համար: Քաղաքին Ազդային Ներսէսեան երկսեռ վարժարանը կառուցուած է նոյնպէս հօրս նախաձեռնութեամբ, քաղաքի ամենաաչքառու տեղին վրայ, Ճիկիրչան թաղի դիմաց դըտնուղ հողմրտիքի ծայրը, որ կ'իշխէր Սկլամէթ Թէփէսիի, մինչեւ Աղջիկ կամուրջը: Այս կամուրջը եւս ունի իր առանձին պատմութիւնը, զոր դժրախտաբար չենք դիտեր: Մենք նախապէս ըսինք, որ այս չէնքը Տիվրիկի ամենանշանաւորներէն մին էր: Թոդունք անոր արտաքին տեսքը, պատուական քաղաքի մը համար խիստ հոյակապ, ու նկարագրենք անոր ներքին մասերը: Դպրոցի մեծ ու ընդարձակ սրահը 300 աշակերտի տեղ ունէր, սերտողութեան համար: Դրասեղաններուն առջեւ, մեծ ու բարձր, վեցական աշակերտ կը նստէին: Դրասեղանները դասաւորուած էին երկու կողմերու վրայ, իսկ մէջտեղը ազատ էր տարածութիւնը: Ճիշդ այս տարածութեան երկու կողմերուն վրայ ճաշակաւոր պատչգամներ, արեւելեան եւ արեւմտեան կողմերը: Արեւմտեան կողմի վրայ դետեղուած էր ճուտաճեւ ու թաւիշով ծածկուած մեծ սեղանը, վրան զանդակը: Սրահը ունէր կարգապահութեան համար յատուկ հսկող, որը մեր օրով, ինչպէս յիշեցինք, պարոն Ղազարոս Պալթայեանն էր: Դասարանները դասաւորուած էին սրահի երկու կողմերուն վրայ: Ցած դասարանները պզիկները կը նստէին: Առանց ամենամեծին մէջ դասը վերջանալուն, պրն. Ղազարը զանգակը կը զարնէր: Մեծ կարգապահութեամբ տղաքը դասարաններէն դուրս կ'ելլէին: Իսկ նոյն ժամուն դաս ունեցողները կը մտնէին դասարան:

Տիվրիկի դպրոցի աշակերտութիւնը ընդհանրապէս 400–450 մանչ էին: Այս մեր պրածը վերնայարկի մասին է: Ներքեւի յարկը նոյնն էր, միայն առանց պատչգամի: Երկրորդ, հիւսիս արեւելեան կողմը դասարաններ չկային: Այդ մասը անջատուած էր աղջիկներու համար: Նախապէս աղջկանց դպրոց չենք ունեցեր... որպէսզի աղջիկները իրենց նշանածներուն... նամակ չդրեն...

Դպրոցի մուտքը արեւելքէն էր: Դպրոցը հողմրտիքի մէջ չին-

ուելուն համար մեզապրած են հայրս։ Մայրս օր մը ըսաւ անոր. «Մարդ, քեզ մեզապրողներ կան, որ հոգվբոիքը ազբանոց դարձուցիր»։ Հայրս քթին տակէն ժպտալով պատասխանեց. «Ի՞նչ ընենք, կնիկ, մերթ վարպետները իրենց ձեռքերով չէնք կը բարձրացնեն, վերջը այդ մարդը նոյն չէնքին մէջ կը բանտարկեն։ Քալմպաս ալ Ամերիկան պաաւ, բայց չղթայակապ բանտ նետեցին»։

Հին ժամանակ Տիվրիկի հայ պանդուխտները, Պոլիս, հայրենակցական միութիւն կը կազմեն, ու չարաքաղաքական քանի մը փարա հաւաքելով բաւական կանխիկ դրամագլուխ մը կը կազմեն։ Այդ դրամագլուխով կը գնեն կալուածներ, խանութ, տուն, գոնէ վարձու տալով, հասոյթը կը յատկացնեն վարժարանին եւ այլ ազգային կարիքներու։ Բայց բաւական ժամանակ կը թագաւորի միութեան մէջ ու կը մնայ Ազգային Պատրիարքարանի քմայքին ենթակայ։ Հօրս եւ Շուիկեան Յակոբ էֆ.ի երկար ու աքնաչան աշխատանքներէն յետոյ, որոշ մաս մը կը վերագործուի, յատկացուելու քաղաքի եւ գեղերու կարիքներուն։ Ի լուսն հօրս ազգային գործունէութեան, արդիւնքը եղեր է Տիվրիկի Ուսումնասիրացոյ կազմակերպումը, որմէ եաք ալեկոծութենէ հանգարտած ծովի նման կ'ապրէր, յարգուած բոլոր հայրենակիցներէն։

*
**

«Փաստաբաններու պիչեր»ը Ապտուլլահ փաշա Տիվրիկ չէր։ Մօտաւորապէս երեք չարաթ առաջ Սեբաստիա գացած էր, չէնք գիտեր անձնական՞ գործերով թէ նահանգապետ չուն Մուամմէրի հրաւէրով, կոտրածի պարագաները կազմակերպելու համար։ Հաւանական է երկրորդ ենթադրութիւնը։ Այդ զարհուրելի պիչերուայ երկրորդ օրը վերադարձաւ։ Մենք 48 ժամէ ի վեր կը սպասինք ու կ'արտասուէինք հօրս խողխողումը։ Երբ մայրս լմացաւ փաչային գալը, ինծի հրամայեց, որ «Թօրոս, գնա փաչային մօտ, իրրեւ թէ տեղեկութիւն չունիս հօրդ սպաննուելէն, ու ըսէ, փաչա էֆ., երկու օր առաջ հայրս մերկ վիճակի մէջ Սեբաստիա տարին, դուք որ Սեբաստիայէն եկաք, ճամբան չհանդիպեցա՞ք իրեն»։

Մօրս պատուէրին վրայ գացի, մեր պարտէզի կողմէն, ու բարձրացայ տան վերնայարկը։ Փաչան նստած էր մուտքի մօտ, առանձին սեղեակ մը (սէլամլըք), փափուկ ներքնակի վրայ, կինը եւ պատկները բոլորած չուրջը, ուշադրութեամբ մտիկ կ'ընէին իրարու ըսածները։ Անկասկած օրուան ծանր դէպքերու մասին։ Ու երբ ես

նեբս մտայ, մեծ ապչիկը, Ասիլէ Հանըմ, պիս տեսաւ ու հայրը զգուշացուց: Փաչան պլուխը վերցուց ու ըսաւ.

— Հը, ի՞նչ կայ, ատաս, եկուր տեսնեմ:

Ես կրկնեցի մօրս ըսածը ու հետեւեալ պատասխանը առացայ.

— Գիտե՞ս ինչ կայ, Թորոս, ատաս, ես Աբրահամիկէն ձիով եկայ, իսկ հայրդ կառքով տարած են: Այդ պատճառով ալ իրար չտեսանք: Գանի որ ես ձիով կարճ ճամբայ բռնեցի, իսկ անոնք պլիտար խճուղիով պայլին: Բայց հոգ չէ, վազը անմիջապէս պիտի հետապրեմ եղբօրս, Հաճի պէկին ու տեղեկութիւն առնեմ: Միաժամանակ պիտի հրահանգեմ եղբօրս, որ պէտք եղած աջակցութիւնը ցոյց տայ հօրդ: Դնա, ատաս, մի մտահոգուիր, հայրդ ողջ-առողջ է, բան չկայ:

Այսպիսի չաղաքարթ լեզուով պիս ճամբեց: Երբ մօրս պատմեցի, մայրս գոչեց. «Գապա՛ն»: Բայց ի՞նչ պիտի ընենք մենք: Մուգը, լացուկոծը օգուտ չունի: Այլեւս բացայայտ կերպով թուրքերը կը խօսէին մեզ ահաբեկելու մասին: Տեղեակ էինք որ վերադարձ չկայ, մահ է: Այնուամենայնիւ, ո՞վ պիտէ...: Ուրեմն ի՞նչ ընենք մեր գոյքերը: Պահե՞նք: Ո՞ւր: Մեր տան իրերու պլիտար հարստութիւնը կը կազմէին պղնձեղէնը, բուրդէ անկողնի պարագաներ ու այլ գործածելու փափուկ բաներ: Շաթըր Օղլու, երբ հայրս իր գաւառը կը չահի, անոր կ'ըսէ. «Քեզի ամէն տարի պիտի զրկեմ երեսուն լիր բուրդ (մէկ լիրը 6 օգայ է), հօթը լիր պանիր, հինգ լիր իւղ: Ասի քեզի եկամուտ մրն է. կ'ըլլայ որ տարիէ մը մեռնիմ: Կ'ըլլայ 10 տարիէն: Զաւակներուս կտակ կ'ընեմ. եթէ յարգեն, ապէկ, եթէ ոչ բախտիդ»: Այդ տէօշէկնեբուն բուրդը անոր զրկածն էր: Մէկ անգամ առացանք, եւ անք աքսոր: Ախտը ունէինք երեք հատ կթան կով եւ մէկ դեռ չծնած կով: Հարթեբով մթասին հօթը հատ. երկու հատ ալ ուղարկած էինք սար: Այս ահաւոր օրերուն անասուններդը թողած էինք անխնամ: Ախտին խոտնոյր եւ յարդնոյր բացած էինք ու խոչոր պղինձներու մէջ ջուր լեցնելով թողած իրենց վիճակին: Եւ եթէ պատահէր որ մըտնէինք ախտ, խղճալի տեսարան մը կը պարզուէր մեր առջեւ: Խեղճ անասուններդը ազատած, դունաթափուած կը բառաչէին, կը հատուէին, կը լիզէին մեր ձեռքերն ու հագուստները: Խեղճ անմեղ անասուններդը. կարծես իրենք ալ կը զգային մեր եւ իրենց դժբախտութիւնը:

Եղբօրս կինը Զարուհին եւ Նշան հօրեղբօր ապչիկը Հայկանուշ մտածեր են, որ եթէ բրդեղէնները հողի տակ պահելը դժուար է, գոնէ պղնձեղէնները կարելի է: Ա՛ւ այս յարմար դտած են մեր հին,

պապենական վառած տան մէկ անկիւնը պահուող կիսակործան թոնրատունը, որ անզործածելի էր։ Փորեցին փոքր սենեակի մը չափ տեղ ու հոն պահեցին մեր Նշան հօրեղբօր ու Յակոբ հօրեղբօր պղնձեղէններն ու ամէն տեսակ մնասուղէ իրեր։ Հողը լաւ ծածկած էին եւ ամէն հետք կորսնցուցած։ Աղջիկներու կարծիքով ապահով էր հոն։ Միայն կը կասկածէին Թօփալ Պէքիրի տղան, Եուսուֆին, որ մեր տան դիմացի արտը պոստան ըրած էր եւ մեր պարտէզներէն կ՚անցնէր միշտ։ Իսկ Եուսուֆ չոն պէս հոտառութիւն ունէր։

Ապտուլլահ փաչան Սեբաստիայէն վերադառնալու երկրորդ օրը իր պարտէզի կողմէն անցաւ մեր պարտէզը ու ծառի մը տակ նստելով կանչեց մայրս։ Մայրս ու ես գացինք իր քով։ Փաչան իր սովորական քաղաքավարութեամբ ըսաւ մօրս, թէ «Նունիա հանըմ, մտածելու տեղիք չկայ։ Բարեկամս Մկրտիչ էֆէնտին Սվազ տարին. ողջ առողջ է։ Զեզ ալ Արաբկիր պիտի փոխադրեն։ Արաբկիրի հայութիւնն ալ կա՛մ այստեղ, կա՛մ ուրիշ քաղաք մը պիտի փոխադրուի։ Ի՛նչ ընենք։ այսպիսի մեծ պատերազմի մէջ նման բաներ կը պատահին։ Շուտով պատերազմը կը վերջանայ։ Բարեկամս, Մկրտիչ էֆէնտին Սվազէն կը վերադառնայ, դուք ալ Արաբկիրէն եւ ամէն բան կը մոռցուի։ Արդ, որպէսզի բարեկամիս մօտ ամօթով չմնամ, պատրաստ եմ պաշտպանել ձեր դոյքերը, որպէսզի չթալանուին։ Ձեր դոյքերուն համար մէկ մեծ սենեակ կը պատրաստեմ, բերէք լեցուցէք, թող մնան մինչեւ ձեր վերադարձը»։

Մայրս պատասխանեց. «Փաչա էֆէնտի, ես գիտեմ թէ ինչ եղաւ ամուսինս, գիտեմ նաեւ թէ ի՛նչ պիտի ըլլաւ եւ ո՛ւր պիտի մըննաւ մեռաւ։ Այդ պատճառաւ սիրտ չունինք դոյքեր փոխադրելու։ Շատ չնորհակալ ենք ձեր ազնուութենէն. իսկ եթէ դուք հնարաւորութիւն ունիք, խնդրեմ, մենք դէմ չենք, փոխադրել տուէք»։

Մօրս խօսքերուն վրայ բան չըսաւ փաչան։ Ելաւ տուն գնաց։ Մէկ ալ տեսնենք փաչայի ծառաները, ապասուհիին տղան, աղջիկները, Թափեցան մեր տունը ու սկսան կրել անկողին, դոյգ, կարպետ, բարձեր, բազմոցներ։ Մայրս ինքնիրեն կը խօսէր ըսելով, թէ «տրէք, ամէն ինչ տարէք, թող աչքերնիդ Աստուած կչտացնէ, չվայելէք, դուք ալ մեղի պէս ըլլաք, մեր տարօսին հասնիք»։ Մերը վերջացաւ, սկսան Նշան հօրեղբայրենցը եւ Յակոբ հօրեղբայրենց տունէն եւ վարդանուշ քոյրիկենցը։ Այս օրինակին հետեւեցան քաղաքի բոլոր հայերը։ Ով որ թուրքի տունի մօտ էր, իրենց իրերը փոխադրեցին այդ ծանօթի տունը։ Մէկ խօսքով քաղաքավարի թալանը սկսաւ։ Այո, շատ քաղաքավարի եւ հալալ. ի՛նչ կայ որ, խղճի խայթը

անպոյ է, հայերը իրենց կամքով ունեցածնին տուին: Ինչո՞ւ հալալ կերպով չուտեն: Հայ բարեկամ չունեցող Թուրքերը դժբախտ էին: Անոնք ալ տունէ–տուն ինկած, կը համոզէին, որ իրենք ուելի խղճամիտ են(*), ուելի լաւ կը պաշտպանեն: Ջմռոնանք յիշատակել, որ թէ՛ այս թալանի ընթացքին, թէ՛ զէպքերու սկսած օրերէն ի վեր, մէկ Թուրք միայն ձեռնպահ մնացեր էր եւ բացէ ի բաց կը յայտարարէր, թէ իր ձեռքերը հետու պիտի մնան է՛ւ արիւն թափելէ է՛ւ թալանէ: Միաժամանակ կը յայտարարէր, թէ կու գայ օրը, որ հաշիւ կը պահանջեն այս բոլորին համար. այն ատեն առաջին վկան ինք

Կոտորա՛ծ . . .

պիտի ըլլայ, ամէն ինչ յայտնող: Ափսոս որ այդ Թուրքին անունը մոռցած եմ. Թեւրեւս թահսիլտար (հարկահաւաք) Թեւֆիքը ըլլայ:

Ապաւէնած փաշան մեր ինչքերը տունը լեցնելէ վերջ, իր սպասաւորներէն մէկը եկաւ մօտս յայտնեց, թէ փաշան քեզի ըսելիք ունի, երթանք միասին: Ես եւ ինձմէ պզտիկ քոյրս Ովսաննան հետեւեցանք մօտս ու ներկայացանք փաշային, որ մեզ ծայրայեղ քաղաքավարութեամբ ու ժպտագէմ ընդունելով, առաջնորդեց այն սենեակը, ուր ամբարած էր մեր եւ մեր ազգականներուն գոյքերը:

— Ահա, Նունիա խանում, տեսէք ձեր աչքերով, ամէն ինչ լեցուած է այս սենեակին մէջ, ոչ մէկը չի կրնար ձեռք տալ, մինչեւ

(*) Պուրսայի մէջ հայերուն արտօներ են ոսոխին, իրենց ինչքերը ծախել:

ձեր վերադարձը··· Հաւատացէ՛ք··· Նունիա խանում, որ շուտով ողջ եւ առողջ կը վերադառնամ··· ու այն ատեն իմ ծառաներս իրենց ձեռքերով կը բերեն եւ կը դասաւորեն ձեր տան մէջ···»:

— Փաշա էֆէնտի, անշուշտ կը վերադարձնես մեր իրերը··· եթէ՛··· մեմ··· վերադառնաս(*), — պատասխանեց մայրս:

Փաշան չհասկնալ ձեւացուց մօրս ենթէի վրայ դրած շեշտը ու շարունակեց·

— Նունիա խանում, եթէ կ'ուզես, սենեակը կղպեմ··· ու բանալին տամ··· ձեզի»:

— Շնորհակալ եմ, փաշա էֆէնտի, դուք այս սենեակը բանալու պէտք կ'ունենաք:

Փաշան դարձեալ մօրս բառերն լմնցուր չհասկնալու եկաւ: Փաշայի եւ մօրս խօսակցութեան ժամանակ իմ ուշադրութիւնս դրաւեց հետեւեալը: Այդ սենեակը շատ ընդարձակ էր: Մեր ինչքերը լեցուցած էին սենեակի երեք կողմերու վրայ· ճիշդ մէջտեղը բաւական տարածութիւն ազատ մնացած էր: Այդ ազատ տարածութեան տեղը կանգնած էինք մենք: Հոն, մեր առջեւուն մօտ, կապերտով ծածկուած բան մը կար: Մերը չէր ան, իրենցն էր: Ի՞նչ կար արդեօք այդ կապերտի տակ: Խօսակցութիւնը վերջացած էր: Փաշան բարեմաղթութիւններով մեզ ճամբեց: Հազիւ դուրս ելած էինք իր պալատէն ու պարտէզ մտանք, քոյրս Ովսաննան ըսաւ· «Շո՛ւն, դուռը պիտի կղպէիր ու բանալին մեզի տայիր, բայց եթէ չեն ձգերը Սվապէն բերած կաղիններդ (փընտըզ) ուտել ուզէին, ի՞նչպէս պիտի բանային դուռը»: Այս ըսելով ափը բացաւ ու ցոյց տուաւ 3–4 կապին: «Ադջի, ի՞նչ ըսել կ'ուզես», հարցուց մայրս: «Մայրիկ, ըսաւ Ովսաննան, այն մէջտեղի կապերտով ծածկուած ղէդը ամբողջ կապին էր:: Ձեր խօսակցութեան ժամանակ այս քանի մը հատը ուժ»: Ու մեզի ցոյց տալէ վերջ նետեց կապիններըը: Մայրս վերսկսաւ անէծքներու չարաշնը· «Զվայելէք մեր ապրանքներըը, դուք ալ մեր տարտսին հասնիք: Տունդ քանդուի· մուրատ չառնես···», եւայլն:

Այո, փաշա էֆէնտի, կը կատարուին քու մօր դուշակութիւնը եւ իմ մօր անէծքներըը: Եւ մենք կը տեսնենք այնուամենայնիւ, թէ մարդը ձեռքէ թողած չէին, մաղելու ու գտնելու համար մոռցուածներ: Այդպիսիներու համար կարաւան չկար: Բազաքէն քիչ մը հեռու ու վերջ:

Մեր տունը պատարկելու յաջորդ առաւօտը դարձեալ խուժեցին

(*) Իրօք վերադարձաւ: Փաշան սատկած էր: Շիւղ մը անգամ հետ չտարին:

հայոց տուները, խուզարկելու համար, թէ արդեօք մնացե՞ր են աչքի պարնոց ապաք ու ծերունիներ: Ես անմիջապէս պարտէզի կողմէն ի–ջայ Գլըճեան Զիմաոզի մայրիկենց տունը այն նպատակով, որ իրրեւ աչքի չդարնոց բնտանիք, թերեւս հոն խուզարկութեան չդան: Զի–մաոզի մայրիկը իր պզիկ տղուն, Առաքելի հետ մեզ պահեց իրենց տան մէջ պահուած յատուկ թաքստոցի(*) մէջ: Այն դպրոնի թաքըս–տոցը, ուր ճիշդ քսան տարի առաջ պահուած էր Նշան Հօրեղբայրս: Առաքել ինձմէ 2–3 տարի մեծ էր: Երկուքս ալ ահուդողի մէջ ենք: Տունը պլխաւոր խճուղիի վրայ էր: Ձամբէն անցնող ձիերու ամբակ–ներուն զոլիւնները կը լսէինք ու տակաւ կը մեծնար մեր վախը, անհեղեակ դուրսի անցուդարձերէն: Ուշ երեկոյեան Զիմաոզի մայ–րիկը մեզ դուրս կանչեց մեր թաքստոցէն: Բոբեհինները քաշուած էին իրենց որջերը:

Միւս առաւօտ լուր տարածուեցաւ, թէ առաջարկութիւն կայ հայերուն իսլամութիւնը (*հապ ալին*) ընդունելու եւ ազատ ու հան–գիստ մնալու իրենց տուները: Բայց չարաբաստիկ հրամանը ա՛յնպի–սի ընդդիմութեան բախեցաւ հայ կիներու կողմէ, որ թուրքերը իրենք ալ շշմեցան, տեսնելով հայուհիներու կորովի ընթացքը: «Պէտք չէ՛, գլուխնի՛ն ուտէ իրենց *հապ ալին* ալ, իրենց կրօնն ալ: Մեր տղամար–դիկը ջարդեցին, մեր ունեցածները խլեցին, կարգը եկաւ մեր ազ–գութեան, հաւատքին ու լեզուին: Անոնք ալ խլել կ'ուզեն: Մեզի հա–մար նոյնն է մեռնիլ կամ բրբաճալ: Կորսուիլը կորսուիլ է: Ա՛լ ին–չո՞ւ իրենց ազգը շատցնենք»: Այս էր տիվրիկցի հայուհիներու հոգե–բանութիւնը:

Միայն 15 ընտանիք ընդունեցին այս առաջարկը, որոնց առա–ջինը Բուչնոց Պօղոսը, որ քաղաքին այդ տարուան կովարածը ըլլա–լով, տեսած էր Տէրին Տէրէկի եւ ուրիշ տեղերու սպանուածները, եւ սոսկումէն խելքը ընդունեց թրքութիւնը: 2֊ Լուսինեան Մանուկ ազան, իր ընտանիքով: 3֊ Խաբրեբրգցիի ընտանիքը: 4, 5֊ Խար–բերգցիի երկու աներձագերու՝ Գէորգի եւ Մխիթարի ընտանիքները: 6֊ Պալթայեան Ծերունի Յակոբ ազան իր ընտանիքով: 7֊ Քիւրք–ճեան Աենեքերիմ էֆէնտիի եղբօր կինը՝ Սուլթան եւ իր աղջիկը, ո–րուն տղուն՝ Ազապէկի մասին խօսեցանք այն ազիտալի դիշերին: 8֊ Ազապէկի զարհանչ Ալմաստը, որու մասին նոյնպէս պատմեցինք: 9֊ Ազարեան Ծերունի Առաքելը (Ազարենց Մօրուքը) եւ իր մեծ որ–դան Գրիգորը: 10֊ Պալթայեան Նազարէթը ընտանիքով: 11֊ Տիվ–

(*) Հայ տուները, բացառութիւն թէ գիւղերը, ունէին նման թաքստոցներ, վտանգի պահուն հոն մարդ պահելու համար:

բնկերներու յայտնի մանկարարձուհի, տեղական բարբառով պայեկ, պայեակ, Անոման պայեկը եւ քանի մը ուրիշներ: Առանց կարծելու կարելի նաեւ Գալանեան Աւետիս Էֆէնտիի (աննման հայ) հօրեղբօր կինը, որուն մեծ տղան Արիստոդոմ տարած էին, իսկ պզտիկ տղան Եղիան, թոքախտէ պահուած էր ծանր վիճակի մէջ: Մայրը այդ առաջարկը ընդունեց, հիւանդ տղան խնամել կարենալու համար: Բայց քիչ վերջ եկան, այդ վիճակի մէջ գտնուող հիւանդ տղան էշը հեծցուցած, տաբին տպաննեցին հետեւեալ ձեւով.— Փորած են փոս մը, մինչեւ կէս մէջքը թաղած են ու գլուխը թողուցած: Առտ վրայ մայրը իր թըրքուհիները չեղեալ նկատել առաւ բսելով, որ «ես իմ տղուս սիրոյն ընդունեցի ձեր առաջարկը· քանի որ տղաս տպաննեցիք, ձեզի թող ըլլայ ձեր հագ տիւը»: Նոյն օրը կատարուած է նաեւ ուրիշ կարեւոր դէպք մը: Սուքիասեան ծերունի Գրիգոր տղան, որ մինչ այդ մոռա՞ծ թէ ուրիշ կասկածելի նպատակներով տունը թողած էին, քանի մը ոստիկաններ կու գան իր զրամները կը պահանջեն: Մարդը կ՚ոտարկէ, որ տունը կանխիկ զրամ չունի: Զայն ալ կը հեծցնեն էշը ու կը տանին· տունէն քիչ հեռացած էր, կը բերեն տուն, խեղճ մարդը կը հանէ անտուկէն մեծ, դանուտր թաշկինակով ոսկի ու կու տայ իրենց: Ոսկիները տանելէ յետոյ, կրկին կը հեծցնեն էշը ու կը տանին: Իրենց տունը ձիկիւրչան Թաղի մօտ ըլլալուն, կիները կը հետեւին աչքերով իր վախճանին: Քաղաքէն քիչ հեռու, գեռ Մաչին Զայը չհասած, կը տեսնեն տուրբ չոչոզալը ու Սուքիասեանի Թուալլերը իշուն վրայէն իյնալը:

Սուքիասեան Գրիգոր տղա քաղաքին մէջ բաւական աչքի զարնող անձնաւորութիւն էր իր առացուածքով, տղցմամբ ու Թոռներով, եւ գլխաւորը՝ իր կարգապահութեամբ: Իրեն համար օրէնք էր ճաշէ պրկել տղցմէն մէկին ու միւսը, որ առանց որոշ պատճառի, սովորական ժամուն սեղան չէր գտնուեր: Առտ համար ալ ժլատի անուն հանած էր, եւ խոպոպէս ալ իր բոլոր ծախսերը չափուած–ձեւուած էին: Վերջին տարիները գնաց... Երուսաղէմ ու գարձաւ... հանի, մահտեսի: Այդ պատճառաւ գինքը կ՚անուանէին Հանի Գրիգոր տղա: Ահա խեղճ մարդը իր ամբողջ խնայողութիւնը, գատակներուն եւ Թոռներուն տպտպան յանձնեց իրենց, այն յոյսով, թէ Թերեւս խնայեն իրեն:

Խալամութիւն առաջարկուելուն երկրորդ օրը Զոլոպ Օղլու Սիւլէյման տղան եկաւ մեր տունը: Մայրս արտօսրահեղ աչքերով ըսաւ, որ «Սիւլէյման տղա, բարեկամիդ համար քու դիմումներդ օգուտ չունեցան, տարին տպաննեցին: Ան գնաց: Իսկ ի՞նչ պիտի մը-

ատեն այս պզտիկներուն համար, պիտի թողուս որ առո՞ղք ալ ըս-պաննեն»։

Սիւլէյման ապա, որ մինչ այդ լուռ էր ու միայն ձեռքերը ճմռ-ռելով պլուխը կ'օրօրէր, ի պատասխան մօրս այն խօսքին, թէ պիտի թողուս որ պզտիկնե՞րն ալ սպաննեն, պատասխանեց.

— Ի՞նչ ընեմ, Նունիա խանում, միայն մէկ ճար կայ, ան ալ պիտեմ որ չէք ընդունիր։ Այդ պատճառով ալ լեզուս առաջ չ'երթար ձեզի բաելու։

— Ո՞րն է այդ ճարը, — հարցուց մայրս։

— Իսլամութիւնը ընդունիլ, — պատասխանեց Զոլաղ Օղլուն։

— Ուշ, չէ՛, չէ՛, լաւ մարդը իր ազգութիւնը չի՛ փոխեր։

Սիւլէյման ապա չպատասխանեց։ Քիչ մը խորասուզուած մտածելէ վերջ հարցուց, թէ գոյքերու մասին ի՞նչ կարգադրութիւն ըրեր ենք։

— Ապաուլլահ փաչան իր մէջոցներով տարաւ իր տունը, — բաւ մայրս։

— Հը, այդ հեչ, կարեւորը ձեր ողջ մնալն է, — բաւ ու մեկ-նեցաւ։

Բոլորին տուները պատարկուած էին. ամանք թաղած հողի մէջ, ուրիշներ թուրքերու մօտ... պահած։ Հայոց բոլորը թաղերը ամայութիւն ու սոսկում կը տիրէր։ 3–4 տուն մէկ տան մէջ հաւաք-ուած կը մնային, սպասելով նորանոր ոգէհաներու։ Թալանելու բան չկար. ինչ որ տարին, պնաց։ Ա՛լ եա չի պար։ Ո՛չ ոգամարդ մնաց, ո՛չ պոյք։ Ուսաի թուրքերը այլեւս չէին երեւար հայոց մօտ։ Զէինք կըր-նար պիտնալ, թէ ի՛նչ կ'անցնի կը պատնայ։ Դպրած էր աչխոյժ կեանքը, աչխատանքը, գործը։ Անգամ հայ կանանց ըսի-ըսուններըն։ Բերաններու տեղ աչքերը միայն կը խօսէին։ Արցունք, չարունակ արցունք։ Լուռ էր ամէն ինչ։ Այս վերջին 2–3 օրերը լուռ էին մար-դիկ։ Լուռ էին անասուններըն։ Լուռ էր նաեւ բնութիւնը՝ այդ յու-նիսեան օրերուն...

... Երբ գոյքերուն խնդիրը ելաւ, Քէօր Ասիլ եւ ընկերները կ'ուզեն ըսին, որ գոյքերը պէտք է եկեղեցին երթայ որ ապահով ըլլայ։ Երբ եա գաք, կրկին ձեզի տան։ Մեր Զարուհին ալ ըսաւ, որ «մենք մեր խալիները ծախեր ենք, ունեցածնիս աս է։ Ես եկեղեցի չեմ տա-նիր. եթէ ձեզի պէտք է, եկէք տարէք»։ Դուրս ելանք, որ ժողովուրդը չալկեր, եկեղեցի կը տանին։ Սակայն բոլորը մեր տունը լեցուցին։ Զարուհին կ'առաջարկէ. «Քոյրերդ առ եկուր, ձեզի տուն մը կու տամ։ Եթէ կ'ուզես տունդ նստէ։ Մեզք էք, ըսաւ, ձեզ պիտի տանին

Եփրատ թափեն»։ Զարուհի կը պատասխանէ, որ տեղը կենիչ է, դուք ալ կը սպմիք, մենք ալ։ Տեսաւ որ չեզաւ. «Վայլահա, ձեզ մինչեւ Աբարկիր պիտի տանինք», ըսաւ։

ՄՈՒՆԵՏԻԿՆԵՐ

Ա. ՓՍՈՐ

1915, Յունիս քսանի առաւօտ։ Հին տամարով։ Մունետիկներ ինկած են հայոց թաղերը եւ ուժեղ ձայնով հետեւեալը կը յայտարարեն.— Ո՛վ ՀԱՅԵՐ, ԼՍԵՑԻՆՔ–ԶԼՍԵՑԻՆՔ ԶՐՍԼՔՔ։ ԴՈՒՔ ԱՅՍՏԵՂԷՆ ՊԻՏԻ ԵՐԹԱՔ։ ՈՒՏՍՏԻ ՄԻՆՉԵՒ ԱՐԱԲԿԻՐ ՃԱՄԲՈՒՆ ՊԱՇՄԱՐ ԵՒ ՈՒՐԻՇ ՊԻՏՈՑՔՆԵՐ ԱՌԼՔ ՉԵՉԻ ՀԵՏ։ Միեւնոյն առեն թաղերու մէջ որոշեցէք յատուկ տուներ, եւ 8–10 տնուր, ձեր գոյքերը հաւաքեցէք այդ տան մէջ, որպէսզի կառավարութեան կողմէ կնիքուի ու հսկողութեան տակ առնուի, այլապէս եթէ կորսուին, կառավարութիւնը պատասխանատու չէ։

Խուճապ. իրարանցում. լացուկոծ. վայնասուն։ Օրը Շաբաթ է. կը մնայ երկու օր։ Աքսորը որոշուած է երկուշաբթիի համար։ Ի՞նչպէս պիտի պատրաստուինք։ Ի՞նչ միջոցներով պիտի երթանք։ Ելախաններ, պառամած ծերունիներ, անկողին պառկած հիւանդներ ի՞նչպէս պիտի տանինք։ Թալանճիները ինկան նորէն հայոց տուները։ Թուրք չորեպաններ, քաղաքէն թէ պիւգերէն, լեցուեցան, թէ «մենք ձեզ կը տանինք»։ Հայեր սկսան գանոնք վարձել քառապատիկ գիներով։ Մենք վարձեցինք վէյսէլ անուն չորեպան մը, ան ալ իսլամացող Պալթայեան Նազարէթի միջոցով, որ քրոջս տալոջ ամուսինն էր։ Ինք ալ ժամանակին չորեպանութիւն րրած էր ու վէյսէլ իր մտերիմ ընկերն էր։ Մէկ չորիի համար տուինք երկու կով, հոթիերով միասին եւ երեք կարմիր ոսկի։ Տիվրիկէն Աբարկիր հասիլ 40–45 քիլոմեթր ճամբայ էր։ Ուրիշներ աւելի սուղ գիներով վարձեցին։ Իսկ մեր մէւս անասուններէն հասիլ կրցանք ծախել իրենց գիներուն մէկ երրորդովը։ Շաբաթ առաւօտէն մինչեւ կիրակի իրիկուն չորեպան վարձելու եւ մեր տանելիք իրերը պատաւորելով պրպեցանք։ Միեւնոյն առեն ապրանք փոխադրել այն տուներէն՝ զորս կառավարութիւնը ոչնչած էր։ Պէտք է ըսել, որ կարեւոր բան մնացած չէր, եղածը այլեւս արժէքէ զուրկ էր։ Իսկ տունը գանուած մեծաքանակ սննդամթերքին երեսը նայող չկար, հակառակ անոր որ պատերազմի ա-

ասկին տարին էր, դեռ աննկատելի այնքան աժան էր մեր կոպեկը, որ փոխադրելը անգամ ձեռնտու չէր Թուրքերուն համար: Թուրքերը կառավարեն ալ ունէին, թէ հայերը կրնան թունաւորած ըլլալ ուտելիքները: Մենք այս կրկնակ հոգսերէն չատ ազատ էինք: Ջորին վարձեցինք առավօտ օրը, իսկ երկրորդ՝ կառավարութեան կողմէ մեր տունը որոշուած էր պրոֆիներու պոյքերը հոն ամրարելու համար: Շաբաթ կէսօր էր, ԵԷրէլէկեան խաչիկ աղան, որուն պարտէզը մեր պարտէզին մէկ կողմին սահմանակից էր, իջած էր պարտէզ: Մօրս հետ գացինք իր մօտ: Մայրս արցունքոտ աչքերով հարցուց ասոր, թէ «ի՞նչ պիտի ըլլայ մեր վիճակը»: ԵԷրէլէկեան պատասխանեց, թէ «մի՛ վախնար, ես գացի հեռագրեցի Բարձրագոյն Դրան, ահա հեռագրի պատճէնը գրպանս է»:

Ան՛դ մարդ, այնքան կատարեալ էր բանականութիւնը, որ յոյսը դրած էր... Հեռագրի պատճէնին վրայ: «Այս մարդն ալ շաշրրմիշ ըրեր է, ըսաւ մայրս· բայց թէ ի՞նչպէս տակաւին ձերբակալուած չէր, քանի որ իրմէ առլի տարեցները տարուած էին, այդ կը մնայ հանելուկ: Մանաւանդ որ երկար տարիներ Պոլիս ապրած, աշքառու դէմք էր»:

Նայն իրիկունը կեցած ենք մեր դրան առջեւ, տեսանք մարդ մը, որ խարխափելով մեր կողմը կու գար: Գէորգեան Յարութիւն ազան, խոր ծերութեան մէջ, որ նախապէս չձերբակալուելու դժբախտութիւնն ունեցեր է, որպէսզի աւելի սոսկալին տեսնէ: Ինք բողոքական, ազգը լաւ կրթութիւն տուած էր: Ամերիկեան դպրեվներր, զրս Տիվրիկին չի ճանչնար: Մեծ ազան պրն· Յակոբսոբ, — պրն· Յակոբսոն որդին Յարութիւնը Քանաքեոպէսի պլխաւոր ճարտարապետն էր, որ մեռաւ 1947 Դեկտեմբեր 31ին —, լաւ գաստիօն էր, մեծ յարգանք ունէր Աբտուռհոյ, ամերիկացիներու թէ հայկական չրջանակի մէջ: Յարութիւն ազան շուկայի կողմէն կու գար: Մայրս այս մարդուն հարցուց, թէ «Աբրիճ ազա, ի՞նչ կայ, ի՞նչ պիտի ըլլաւիք»:

— Բան չկայ, մի՛ վախնար, — պատասխանեց Աբրիճ ազան, — մեզ մինչեւ Արաբկիր պիտի տանին, Արաբկիրի հայութիւնն ալ այստեղ պիտի փոխադրեն: Եւ բոլոր բաղաքներու հայերը պիտի տեղափոխեն, որպէսզի իրենց երկիրներէն անմասնօր տեղեր երթալով բան մը չհասնին: Ի՛նչ ընենք, օղուլ, կառավարութիւն է, իր ապահովութեան համար զգուշական միջոցներու կը դիմէ: Հոգ չէ, վաղը միւս օր պատերազմը կը վերջանայ ու ամէն ինչ կ՛անցնի, — ըսաւ ու խարխափելով հեռացաւ:

— Ահա այս մարդն ալ չաշըրմիշ ըրեր է, — ըսաւ մայրս:

Մեր թաղին մէջ ո՛չ երիտասարդ, ո՛չ ծերունի մնացած էր: Միայն իրրեւ բացառութիւն մէկ հոգի, կարծեմ թաղին մուխթարը, ծերունի Ղազար ախպարը, որ Աբթին ապայի պէս կը խօսէր: Ա՛ս ալ շաշըրմիշ ըրած էր: կեղծաւոր թուրքերը լեցուցած էին իրենց պլուխները... Իսկ զարմանալին այն է, որ այդ ժամանակ եէրլէկեան ինչ համարձակութեամբ պացած էր հեռապրելու եւ կամ Աբթին ապան, այդ վախի ժամանակ պացեր էր չուկայ, ուր սպանդանոցը հայ կը մորթէին: Արդեօք իսկապէ՞ս շաշըրմիշ ըրած էին այս մարդիկ: Բայց ինչո՞ւ միայն ասոնք: Մենք բոլորս շաշըրմիշ ըրած էինք: Իսկ թուրքերը աւելի ու աւելի կատղած, անդադար կերպով զոհեր լծուած էին, ծրագիրներ մշակելու, աքսորը կազմակերպելու համար: Հայերը իրենց հետ ճամբու համար պրամ կ'ունենան, ի՛նչ ձեւով կողոպտեն. հեռեւիլ կարաւանի՞ն թէ մնալ քաղաքին մէջ, իմնալու հայոց դատարկ տուները, խուզարկելու, փնտռելու պահուած պրամ կամ արժէքաւոր իրեղէններ: Թալան, միայն թալան ու ջարդ, ահա իրենց նչանաբանը: Հոգ չէ թէ ժամանակ մը յետոյ, այդ ամէնը սպառէր, նորէն նոյն անօթի չուներն էին:

Ուշ երեկոյ է: Բոլորը յոգնած են: Ապրանք կրելով որոշուած տուները եւ ճամբու պատրաստութիւն տեսնելով: Դրացիները հաւաքուած են մէկ քանի տուներ, պիչելու: Վապը կիրակի է: Մէկ օր եւս ունինք: Ցետոյ պիտի լքենք մեր օճախները, հեռանանք: Առաւօտուն պաշտօնեաներ եկան կնքելու պոներըն այն տուներուն, ուր ապրանք հաւաքուած էր: Եկան նաեւ կնքելու մեր տան դուռը: Մէկը մեզի ծանօթ փաստաբան Տէլի Ասլէթը, միւսը անծանօթ երիտասարդ մը: Մենք դուրս ելանք տունէն, մեր տանելիք իրերով մխտին: Տէլի Ասլէթ պրպտանէն հանեց կնիքը ու դուռը կնքեց, եւ երբ մայրս իրեն հարցուց, թէ «Ասլէթ էֆէնտի, չկարողացա՞ր պաշտօնակիցդ պաշտպանել, որ տարին սպաննեցին», Տէլի Ասլէթ քմծիծաղով պատասխանեց, թէ «սպաննուած չէ, օր մը կու պայ»: Դուռը կնքելէ յետոյ երիտասարդ պաշտօնեան սկսաւ ցուցակագրել անուններըն այն թաղկիներուն, որ իրենց իրերը մեր տունը բերած էին: Ցուցակագրութիւնը հետեւեալ կերպով կատարուեցաւ: Տան տարմարդուն անունը, յետոյ կնոջ, ու ամէն անդամ երբ հարցնէր կնոջ անունը, «զէվճէխ՞», այնպիսի ուժեղ հարցականով, այնպէս ուժեղ եղանակով, որ Սիմոնը եւ ես երկար ժամանակ իր ըսած ձեւով իրարու հետ կը խօսէինք:

Այս գործն ալ վերջացաւ: Դռները կնքուեցան: Բանալիները յանձնուեցան իրենց: Իսկ հայերս զրաղած ենք մեզի հետ տանելիք

իրենով եւ ուտելիքով։ Ամէն մարդ չալակով կամ պատուի միջոցով կարենալ առնելիքը կը պատրաստէ։

Մենք արդէն պիտինք չըջակայ բոլոր հայ պիւզերու սեզոնառումը, կատարուած քանի մը օր առաջ, իսկ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ վանքի փոքրաթիւ կազմը սեզոնի վրայ աշնչացուցեր են։ Անոնց գըլխաւորը եւ վանքին սիւնն էր խուլ մարդ մը, որուն Հաճի կ'ըսէր ամէն ոք։ Հաճին Մշոյ կողմերը քանի մը մարդ սպաննած է։ Վերջը կը ձերբակալուի։ Ժանտարմաներուն ըսեր է. «Բռնեցիք պիս, ա՛լ պիտի սպաննէք, թողէք ապօթք մը ընեմ, վերջէն»։ Կը ծալ որ ապօթէ, աւազ կը վերցնէ, պահճներուն աչքերուն մէջ կը նեայէ ու կը փախչի։

... Իրիկուն է։ Վաղը առաւօտ պիտի աքսորեն մեզ։ Բայց ո՞ւր պիտի երթանք, մեզ առաջնորդող Մովսէս չունինք, որ կարմիր ծովը

Գաղթի ճամբուն վրայ

անցընէ կամ Յեսուէ՝ որ Աւետեաց Երկիրը առաջնորդէ։ Աւետեաց Երկիրը հայրենիքն է։ Ահա անկէ է, որ կը քշեն մեզ։ Դպրոցէն պիտի բարձրացնեն մեզ եւ մեր պուճներուն փուշէ պատկ պիտի դնեն։ Վաղը առաւօտ պիտի թողունք մեր սիրելի ծննդավայրը։ Մինչ այդ փոքր բացատրութիւն մը տանք, թէ ի՛նչ վիճակի մէջ թողած պիտի հեռանանք։

Նախապէս ըսինք, որ 20ի չափ ընտանիքներ իսլամացան։ Ասոնք պիտի մնան։ Երկրորդ, Տիվրիկի արեւելեան կողմը գտնուող բերդի տակ քարայր մը կայ, ուր 50է աւելի գեղահաս ու քանի մը չափահաս պահուած են բառական ուտելիքով եւ գէնքերով։ Երրորդ՝ Վարդան Շահպազը, որ երկար հետապնդումներէ յետոյ չհարուա-

յան ձեռքակալել, ու հիմա չարք մը իրեն պիտոյք եւ քանի մը քաղաքացի ընկերներով Օտուռ մօտ էօրէկի ասրը կը դանուի: Ձարբորդ՝ Հայրանեանի ազան, բժիշկ Ամէնչահը Սեբաստիա է իրրեւ պետական բժիշկ: Հինգերորդ՝ Ծոմիկեան Մոսրով էֆէնտին իրեւ փոստարան Շապին Գարահիսար է: Շապին Գարահիսարի ապրստամբութեան ոչին ան եղած է, զոր սխալմամբ Մեծաուսրեան անուանած են: Անոր կինը եւ ազան Արարկիր մնացեր են եւ ոչ եղած են: Վեցերորդ՝ Քիւրքճեան Սենեքերիմ էֆ. Սեբաստիա է իրրեւ պետական պանճապահ (սանտրգ էմինի): Եօթներորդ՝ Տիվրիկի Ազգ. վարժարանին երկարամեայ տնօրէն Սուքիասեան (Ապչասուղենց) Հայրապետ պատուելին քանի մը տարի առաջ Գանկալ զոլճած էր: Ութերորդ՝ Գանկալ կը դանուէր նաեւ Բոլիկեան Փիլիպպոսը, զէպքէն երկար տարիներ առաջ հայ հասարակութեան հետ ունեցած հակատութիւններու պատճառով: Իսլամութիւնը ընդունած էր չատոնց ու թուրք անունով կը կոչուէր Ազիզ էֆէնտի: Ասոր ազաքը հիմա Ամերիկա են: Իններորդ՝ «Փոստարաններու պիչեր»ը Տէրին Տէրէկի մէջ ապաննուածներէն ու վիրաւորուելով ետ եկած Գալանեան Ծերունի Սեդրակը: Այս մարդը քալելու ուժ չունենալուն, որոշած էր վակուած մնալ իր տան մէջ: Տասներորդ՝ զէպքէն մէկ քանի տարի առաջ Պոլիս մեկնող Բալթայեան Սարգիսը, որ Սամսոնի առջեւ ծովը սեսնելուն խենթեցած էր ու ետ եկած: Այս մարդը, նոյնպէս անեցիները հնարաւորութիւն չունէին միասին տանելու ու տունը թողուցին: Տասնմէկերորդ՝ ինչպէս ըսինք նախապէս, իմ քեռի Սէմէրճեան Յակոբը, որ իր փեսայ Բալըգեան Գէորգի հետ կը դանուէր Ղօչհիսր, մեծ ազան, Յովհաննէսը նոյնպէս: Բայց քանի մը չարաթ առաջ, երբ քալաք կու գայ, ճամբան կը բռնեն ու կը խառնեն վերջերս տարած երիտասարդներու հետ: Մինչեւիկ, Աբահոր Պոլիս, իսկ պզտիկը՝ Մխաքը Ամերիկա կը դանուէին: Այլ չենք խօսիր այն միւս երիտասարդներու մասին, որոնք նախապէս պահպտած էին Ամերիկա, Պոլիս կամ այլուր: Մենք ատոնց չատերը պիտէինք, բայց ոչ այն երիտասարդները, որոնք Տէրին Տէրէկի մէջ պահուած էին:

Երեկոյ է: Ամէն բան պատրաստ: Վաղը առաւ պիտի մեկնինք: Շատ մը բարեկամներ ու ապրպականներ հաւաքուած են, որպէսզի մխասին ըլլան: Բոլորը նստած են ճամբան տանելիք իրերու վրայ: Մեզի հետ ալ կան ապրպականներ, բայց մենք զուրսը բացօթեայ պիտի պիչերենք: Մեր տան դուռը կնքուած ու կղպուած է: Ներս մտնելու իրաւունք չունինք: Վերջին անգամ լացուկոծով ազօթեցին... կիները:

Գ.

Ա Ք Ս Ո Ր

ԱՒԱՋԻՆ ՕՐ, ՅՈՒՆԻՍ 18

Վարպետաբ պահոց երկուշաբթին է, Յունիս 18: Առաւօտուն, դեռ արեւը չծագած, ձիաւոր ժանտարմաներ, պաշը պօղոսքներ, ձեռքերնին հրացան, բիր, մահակ, լեցուեցան հայոց թաղերը ու հրամայեին.— Շուտ դո՛ւրս ելէք, ճամբայ իջնէ՛ք, աքսոր պիտի երթաք, աքսո՛ր: *Մինչեւ անգամ ժամանակ չեն տար անասուններդ բեռցընելու պէտք եղածին պէս: Վարձուած թուրք կառապաններդ անոնք որ խղճամիտ էին, ևկան· ուրիշներ, ճամբան թալանի մատնակցելու պիտառորութեամբ ներկայացան: Ուրիշ կառապաններ ալ կանխիկ դրամբ առած բլլալով հանդերձ, մէջտեղ չելան: Զարհուրելի տեսարան: Թափեցաւիք ճամբան: Կիներ լացուկոծի մէջ: Կը լսուին ձայներ· «Աղջի՛, այսինչ բանը չմոռնաք»: «Երախան ո՞վ գրկեց»: «Նէնէիդ ձեռէն բռնեցէք»: «Մեր ջորեպանը առաջ անցա՞ւ թէ ետ մնաց»: Այս եւ ասոր նման հարիւրաւոր ազգականներ: Միւս կողմէ թուրք խուժանը կեզտատ հայհոյութիւններդ.—* Շո՛ւտ, խրճիզը կեաւուրներ, ՍԻՒՐԿԻՒՆԷ ԿԻՏՒՃՔՍՐՆԸՋ, ՍԻՒՐԿԻՒՆԷ (ԱՔՍՈՐ ՊԻՏԻ ԵՐԹԱՔ, ԱՔՍՈՐ): *Վայ եա մնացողներուն, բիրերը կը չաչեն: Այս ձեւով եղանք մեր տունէն վար, պղտաւոր ճամբու վրայ եւ մէկ քանի դուռ հայարնակ թաղերու բնակչութիւնը իրար խառնուած, սկսանք բարձրանալ դէպի վեր, ձիկիրչան թաղամասը: Հասանք Ազգային Ներսիսեան վարժարանի առջեւ: Ձիկիրչան թաղի ժողովուրդը եւս միացաւ մեզի:* Ահա այստեղ, ձիեր հեծած, երեւացին թուրք բարձր խաւի պատկանող անձնաւորութիւններ՝ *Քէօր Ահմէտ, Վէլի Զաւուշը եւ ուրիշ պինաւորականներ ու ոստիկաններ:* Իսկ պաշը պօղոսքներու մէջ նշանաւոր էր Օսման պէկի տղան Իսահք պէկը: Ապտուլլահ փաշայի աներջապը, *որ մեր կանանց լացուկոծին հետեւեալ պատասխանը տուաւ.—* Մի՛ լաք, դեռ կանուխ է· երբ ճամբան վայրի գազանները ձեր մարմինները յօշոտեն, երբ ագռաւները ձեր աչքերը կուգահաբեն, այն ժամանակ լացէք: *Բայց ինչո՞ւ այս մարդը իր սրտի մաղձը թափեց, քանի որ մինչ այդ՝ հայերու հետ այնքան ալ վատ վարուած չէր: Եւ հակառակ անոր որ 1895ի կոտորածին, իր հայրը, Օսման պէկը, հայերը պաշտպանեց ու Գպտանեաններէն քանի մը ընտանիք պահեց իր տան մէջ: Իսկ հայերը իրենց երախտապիտութիւն, երբ էսէֆա*

պէկը դառապարտուեցաւ մահուան, իբրեւ ոճրագործ, վրկեցին դինքը կախաղանէն, Տիվրիկի Կառման պիւղէն Թելեաննեաւ եւ Օրմանեան պատրիարքի միջնորդութեամբ։ Թելեաննեաը Պոլսոյ մէջ մեծ հեղինակութիւն ունէին եւ չիման մէջ էին Բարձրագոյն Դրան եւ Սուլթան Համիտի հետ։

Ահա բարի հօր ապերախտ զաւակը։ Բայց մենք կը տեսնենք նաեւ իր ալ վախճանը։ Վերջին անգամ նայեցանք մեր պատմին, որ մեզի հետ կու լար կարծես։ Շարժեցանք առաջ, չուկայի կողմը, եւ քիչ յետոյ մեզի միացան նաեւ Ս. Սարգիսի, Բերդառաքի եւ ուրիշ թաղերու հայեր։ Այսպէսով անցանք չուկային ու հասանք քաղաքի ծայրամասը, հարաւ արեւելեան կողմի վրայ։ Հոս կեցուցին մեզ, որպէսզի բոլորը ամփոփուին, միանան ու այնպէս չարժինք առաջ։ 5–6 ծերունի, փաթոցաւոր թուրեր, թաշկինակները աչքերնուն դրած կու լային, թէ Հալլա, Հալլա, աս ի՛նչ գուրամ է որ կը կատարուի հայերուն։ Զենք պիտեր, թէ կեղծաւորութի՞ւն էր թէ ոչ սրտաբուխ։ Բայց ի՛նչ պէտք ունէին կեղծաւորութեան, այդպիսի պահու մը ան ալ։ Գոնիա, նամանապէս, երկար, ճերմակ մօրուքով թուրք մը, տեսնելով հայոց աքսորական կարաւանը, մօրուքը բռնելով կ'ազազակէ.

— Ալլա՛հ, Ալլա՛հ, պու հա՞նկի բիբապա եազըլու սըր (Աստուած, Աստուած, այս ո՞ր դրքին մէջ գրուած է)։

Հրամայեցին մեզի քալել։ Թողուցինք քաղաքը։ Քիչ յետոյ սկսանք բարձրանալ Սուսուղ պէկ կոչուած բարձունքը։ Վերեւլքը դժուար է, չոր է, չատ չոր է։ Եւ ծարաւ, բերաննիս ցամքած, չունչերնիս կարուելով, հազիւ դժուարաւ քայլ կը փոխենք։ Վերջապէս չատ դժուարութեամբ հասանք գագաթը։ Անկէ քաղաքը հայելիի պէս կ'երեւայ։ Եաեւ նայեցանք։ Անգամ մըն ալ տեսանք մեր ծննդավայրը Տիվրիկը։ Անգամ մըն ալ ճչացին տիվրիկցի կիներն ու երախաները, որմէ հեռ օձապտոյտ նեղ արահետով սկսանք իջնել Թուզուտ գիւղի մօտ գտնուող Ջարըլ Օղլու Ջայ կոչուած գետակի վրայ։ Մեզ տանող ժանտարմաներու թիւը մօտաւորապէս 150ի կը հասնէր։ Իսկ կարաւանին հետեւող պաշտպօզուքները 300է աւելի էին։ Բայց մեզի աւելի սոսկում ազդողը քիւրտերն էին, որոնց թիւը հազարներու կը հասնէր։ Զորս կողմերնիս գտնուող բլուրներու վրայ սեւ անպզնեաու պէս հետեւէն կը հետեւէին, որպէսզի առաջին առթիւ յարձակին մեր վրայ ու սպաննեն ու թալլեն։ Զեռքերնին ունէին գէնքեր, կայիններ, մանզաղի նման սուրեր ու մանզաղներ, մահակներ, վերջապէս ով ինչով որ կրցեր էր գինուիլ։ Տիվրիկի չրջակաները գանազան քրտական ազիւթներ կան, այս քիւրտերն է որ եկած էին։ Տարճանցիներ, Աբ-

մացիներ, Սինանցիներ, Փառչիքէնցիներ, Ախուշաղցիներ, Պրիմոք-ցիներ եւ դանապան մանր ցեղեր։ Լացով, ահուդողով ասոնցմանէ իջանք Սուսուղ Պէյի սահրատը։ Հիմա մեր առջեւ քիչ մը հարթ տա-րածութիւն կայ, որմէ յետոյ Ցաղըլ Օղլու Զայն է։ Եւ ահա այստեղ էր, որ առաջին զարհուրանքը տեսանք։ Ճամբու վրայ, կռնակի վրայ պառկած ազամարդու մը դիակը, սոսկալի կերպով ուռած, կապուտ-ցած։ Մեր կիները սկսան ապիշորեմ կերպով ճչալ, թէ մեզ ալ այս վիճակին պիտի հասցնեն։

Վերջապէս ձոր իջանք։ Գետակի վրայ։ Թէեւ այս գետակին ջուրը չատ քիչ է, բայց ձորը չատ լայն։ Արդէն երեկոյ եղած էր։ Հրամայեցին նստիլ։ Զօրեպաններըը մեր բեռները թափելէ վերջ, կա-րաւանապետը անոնց հրամայեց որ քաշուին ու դուրս գան կարաւա-նէն։ Այս բանէն մենք սկսանք կասկածիլ, որ Զօրեպաններու անջատ-ուելուն պէս կոտորածը պիտի սկսի։ Մենք նստած ենք գրուած, ու երկար տարաձութեան վրայ։ Հրամայեցին երթալու մօտիկ դալ։ Ասոր վրայ մեր կասկածները ալ աւելի չատցան։ Քիւրտերը սկսան մեզի մօտենալ ու մեզ օղակի մէջ առին։ Բոպէ առ բոպէ կը սպասենք մեր եղեռնական վախճանին։ Եւ ահա ժանտարմաններըը իրենց հրացաններըը քիւրտերու կողմը ուղղելով սկսան օդի մէջ կրակել։ Ասոր վրայ քիչ մը հեռացան ու նստան։ Անկէ յետոյ ժանտարմաններըը ջուրի թասերը բռնած, մատն կարաւանի մէջ, բանալով թէ քիւրտերը ձեզ պիտի ըս-պաննէին, մենք պաշտպանեցինք եւ միշտ պիտի պաշտպանենք, ուս-տի մեզ պէտք է վարձատրէք։ Կինները, օրհնէնքներով, ամէն մէկը քանի մը ղրուչ նետեցին թասերու մէջ։

Նստած ենք մարդկային ժանիքաւոր գազաններով չրջապատ-ուած։ Ահա ծառի մը տակ հաւաքուած են կարաւանը առաջնորդող ոստիկանները, կարաւանապետին չուրջ։ Ահա քիչ հեռու թալանճի-ները։ Ահա քիչ այն կողմ ակրվիչ մը, որ իր ձեռքի մահիկաձեւ տա-պարի երկար ձողը խրած հողը մահիկի պէսով իր երեկոյեան նա-մազը կը կատարէ։ Այս ակրվիչի համար կիները այն կասկածը ու-նէին, որ եթէ մեզ սպաննեն, իր ձեռքի տապարով մեր փորոտիքը պիտի ճեղքէ, ոսկի փնտռելու համար։ Կարաւանին չէին հեռանար Քէօր Աթլը, Խսէֆ պէկը եւ այն անձնաւորութիւնները, որ պարոցի առաջ ձիեր հեծած, վերջին անգամ բլլալով ականատես եղան մեր պատահած վիճակին։ Բայց Աթլի ամենամօտ մտերիմը, Վէլի Զա-ուուշ իր ահարկու տեսքով մեզի հետ էր։

Այս տապարը պետին խրած ակրվիչը կը բանէ տիկին Պայծառ Զօլպեանը, թէ անպատման քեզ պիտի տանիմ։ Կինը, զաւակները կու լան, կ'ողբան։ Վերջապէս փախաւ ձեռքէն։

Մութ է արդէն։ Ամուդոդի մէջ ենք։ Ոչ ոք քնանալու մասին կը մտածէր։ Բան ալ կերած չենք։ Միայն անկողու, անմեղ մանկիկներն են, որ օրուան չարչարանքէն վերջ իրենց մօր գիրկերուն մէջ կը նիջեն։ Ու յանկարծ ճչոցներով վեր կը թռչեն։ Հոս պատահեցաւ հետեւեալ դէպքը։

Մատաճառ Գրիգեան Մկրտիչ թաղը ընկեր մը ունէր, Խաթամենց Սիւլէյման։ Այս մարդը, ներկայիս ժանտարմա, ճամբան Մկրտիչի մօր եւ կնոջ կ'ըսէ, որ Մկրտիչը 12 տարեկան պզիկը, էմմասը իրեն յանձնեն, որ ես վերապարձնէ, տանի մեծ մօրը Աննամանի, քանի որ Աննաման խրամատցած էր, եւ Մկրտիչի պատանին էր։ Մեզք է, սիրուն պզիկ է, թող փրկուի։ Երկար տատանումէ ետք մայրը ու մեծ մայրը կը համաձայնին։ Բայց պզիկան թոյն կու տան լսելով, որ եթէ այս մարդը ճամբան քեզ համբուրելու եւ պտուելու պէս բաներ ընէ եւ դամ քաղաք հասնելէ յետոյ մեծ մօրդ չտանի, այս թոյնը կը խմես։ Պէտք է ըսել որ մարդը տատնց չար մարդի անմնաս կը տանի։ Բայց երբ քաղաք կը հասնին, նախ իր տունը կը տանի, որ քիչ մը հանդստանալէ վերջ մեծ մօրը կը յանձնէ։ Պզիկը կարծելով որ տոթէթ եկած է, մեծ մօր տունը չտարաւ, թոյնը կը խմէ եւ մահուան ճիրաններու մէջ կը պալարուի։ Սիւլէյման Չաուշ խղճահարուած, ետ եկաւ ու պիչերով ընտանեկան պարագաները անջատեց կարաւանէն ու Տիվրիկ տարաւ։ Մինչեւ հասնելնին, պզիկը մեռած էր։ Սիւլէյման Չաուշ մատաճառ Մկրտիչի երկու պաւակները, որդան Մարկարը, պզիկը պերճուհին իր տունը տանելով վրկած է։ Անոնք ներկայիս կը գտնուին Ֆրանսայի Վիէն քաղաքը։ Սիւլէյման Չաուշ այն տաեն 45–50 տարեկան էր։

Կէս պիչեր է։ Չարհուրելի ագմուկներ։ Ոտիկաններու հայհոյանքներ։ Չիներու խրխինջներ։ Բիւթաերու ապտակներ, որոնք ամէն կողմ կրակ վառած նետած են բլուրներու վրայ։ Ու ահա նոքն եկան ոտիկանները, թէ կարաւանապետի հրամանով 600 ոսկի պէտք է հաւաքել, այլապէս կոտորածը կը սկսի։ Այս պատճառով կանչեցին մեր մէջ գտնուող քանի մը գառամած ծերուկներ, որպէսզի որոշեն թէ որքան պէտք է տանին հարուստ, միջակ կամ չքաւոր ընտանիքներէ։ Չեմ գիտեր թէ ո՞վ ինչքան տուաւ։ Երկու քոյրերուս հետ ամէն մէկս մէկմէկ ոսկի տուինք։ Հայրանեան ընտանիքէն 40 ոսկի առած էին։ Այսպէսի վաղով լուսցաւ։

Առաջին պիչերը Թոյն խմեցին մեռան Զօլֆենց Կարապետին կինը, Ոսկանենց Սոզոմոնին կինը, Զմրուխը, իր մայրը եւ պզիկը Առաղիկ։ Պզիկը պզուիկ էր։ Չէ մեռած։ Յետոյ Սեբաստիոյ որբանոցը տեսնուած է։

ԵՐԿՐՈՐԴ ՕՐ, ՅՈՒՆԻՍ 19

Առաւօտ է։ Պայծառ առաւօտ։ Բայց արեւը մեղի չի ժպտիր։ Կարծես ան ալ մեղի հետ սուգի մէջ է։ Հրաման տուին ջրեպաննե–րուն, որ գան բեռնին։ Բոլորս ոտքի ենք։ Իրարանցում է։ Սկսանք պատրաստուիլ։ Մէկ քանի ջրեպաններ եկած չէին։ Ուստի այդ ըն–տանիքներու դարձը աւելի դժուար էր։ Պէտք է իրենց տանելիք իրերը հոգ թողած հետնատէին։ Մեր ջրեպան Վէյսելը եկաւ։ Սկսանք մեր իրերը բեռնել։ Մենք, բացի Վէյսելէն, մէկ ջորիի նման էշ ունէինք։ Եղիսաբէթ քոյրս ճամբու համար պնած էր պայն, տալով 12 մեծ թա–պիք, մէկ լուացքի մեծ կաթսայ, եւ մէկ ոսկի։ Ձիշդ այդ մէջտեղն ասանք, որ մեզմէ քիչ անդին պանուող երեք կիներ լուսաբացին թոյն խմած էին ու մահուան ճիրաններուն մէջ կը զալարուէին։ Մէկը պզտիկ հօրեղբօրս կինը, Փառպուխն էր, միւսը իր քոյրը Հնա–պանդ, բացի քիչ առաջ մեր պիտացածներէն։

Այս կիներէն իմացած էին որ բռնաբարումներէ պիտի կատար–ուին, ուստի մահը նախընտրեր էին անպատուութենէ։ Շատ բարեւ–ներ Սվիւազի հայ աղջիկներուն...։ Իսկ հօրեղբօրս կինը իր աղջկան, Սիրանոյշին ալ խմցուցած էր թոյնը, բայց մօտը եղողները կաթ ու մածունով ազատեցին պայն։ Բայց ինչո՞...։ Ո՞վ պիտի կրնար հոգալ աղջնակը։ Անկէ ոչ իր երախան անգամ չէր կրնար խնամել։

Մենք բեռցանք մեր իրերը։ Բոլոր պնած հէրը ինծի յանձնուած էր։ Անկողին մը բեռցանք անոր, վրան ալ հեծցուցինք քրոջս 6 տա–րեկան աղջիկը, Սիրանոյշը։ Ես հէրը պիտի քշէի։ Ջորիին ալ բեռցած էինք նոյնպէս անկողին եւ ուրիշ իրեր, վրան ալ հեծած էր Բալագեան քոյրերուս հօրաքոյր Յաղութը, որուն երկու աչքերն ալ չէին տես–ներ։ Մնացած երախաներէն ծծկերները պրկած, միւսներուն ալ ձեռ–քերէն բռնած, կը քալէինք։

Մեր ճամբան սկսաւ աստիճանաբար բարձրանալ։ Քիւրտերը հետնատէ մեզ չունէին։ Մեզ չորս կողմէն շրջապատած, քայլ առ քայլ կը հետեւին կարաւանին։ Ու երբ էլանք բարձունքը, որ Մաստուզ Պէլի նման էր, քիւրտերը բոլորովին մօտեցան մեղի։ Կիները սկսան վայնասուն բարձրացնել, աղաղակել, լալ, ողբալ։ Ոստիկաններէն մէկը սկսաւ պոռալ, թէ «Մի վախնաք, բան չկայ»։ Ու հրացանը ուղ–ղեց քիւրտերու կողմը ու քանի մը անգամ օդի մէջ կրակեց։ Ասոր վրայ դարձեալ քիչ մը հետացան։ Վերջապէս սկսաւ զտելմարը։ Կէս–օրէ բաւական վերջ իջանք խոր ու նեղ ձոր մը։ Հոգ ջաղացք մը կար։ Անոր առջեւի հարթ տարածութեան վրայ նստեցուցին մեզ ու

կրկին հրամայուեցաւ Ջորեպաններուն, իրենց անասուններուն հետ միասին դուրս գալ կարաւանէն: Մեր Ջորեպանին յանձնեցինք նաեւ մեր աւանակը, որպէսզի անասունը արածէ, քանի որ մեր եզած տեղը հնարաւորութիւն չկար արածելու: Ոստիկանները ամէն մէկը նորէն կրակեցին քիւրտերու կողմը: Սովորականին նման նորէն քիչ մը հեռացան: Հոս 16–17 տարեկան երկու տղոց հանդիպեցանք, որոնք մեր վազուայ երթալիք ճամբու կողմէն կու գային, գլուխները ճերմակ փաթթած, իրրեւ սարուխ: Ոստիկանները բռնեցին այս տղաքը եւ հարցուցին անոնց, թէ ո՞վ են: «Էլհամտուլլահ, մուսլիման ենք» ըսին: «Ձէ, դուք հայ էք, եւ ասկէ առաջ պացող կարաւանէն փախած էք» ըսին ու խառնեցին մեր կարաւանին: Իսկապէս ալ տղաքը մեր Տիվրիկի հարաւային կողմը դանուող հայ գիւղերէն էին, որոնք քանի մը օր առաջ տեղահանուած էին: Կարգը եկաւ մեզի, տղաքը հարցաքննելու, թէ ի՞նչպէս տարած էին զիրենք եւ ո՞ւր: Տղաքը յայտնեցին, որ մեր վազուան երթալիք ճամբուն վրայ կը տեսնենք իրենց կարաւանին ենթարկուած վիճակը: Եթէ մինչ այդ... ողջ մնանք: Բոլորը դանակներով, կացիններով զարդած էին, նորածինէն մինչեւ 100 տարեկանը: Եւ իրենք հապա յաջողած էին կերպով մը պրծիլ այդ ահռելի սպանդէն: Ամպխիպ գոյներով նկարագրեցին կոտորածը, որ իրարու ետեւ մորթուածներու արիւնէն փոքր ջարերը գլորած, ըզշուած են:

Խեղճ տղաքը սպաննուած կիներու ճերմակ լաչակները գլուխնին փաթթած, «էլհամտուլլահ մուսլիման ենք» ըսելով եկան խառնուեցան մեզի: Բայց այս տղոց պատմածները լսելու երկար ժամանակ չտուին մեզի: Յանկարծ տեսանք, որ ջաղացքին երդիքը մէկը կայնած, հայերէն լեզուով սկսաւ պոռալ.— Ժողովուրդ, մեր վազուան երթալիք ճամբան վտանգաւոր է: Մեծ քանակութեամբ քիւրտեր կան, որ կը յարձակին մեզ թալանելու, եւ թերեւս մեզ պաշտպանող ոստիկանները ի վիճակի չըլլան անոնց հետ գլուխ ելլելու: Ուստի կարաւանապետը կը հրամայէ, որ ինչքան չքամ, ոսկեղէն, զարդեր եւ այլ թանկարժէք իրեր որ ունիք, բերէք յանձնեցէք կարաւանապետին: Ձեր անուններով պիտի ցուցակագրուին այդ իրերը եւ Սբարկիը հասած օրերնիս ետ վերադարձուին: Իսկ եթէ հակառակ պարագային չբերէք ձեր զրամները, կիներուն վրայ մանրակրկիտ խուզարկութիւն պիտի կատարուի, մինչեւ անգամ վարտիքներուն մէջ:

Մունեւիրի ձեւով կանչող այս մարդը մխիթարի ծերուկ Մանծոյեան կարապետն էր: Կիները սկսան իրարու մէջ փսփսալ, թէ

«լաւ, մեր պրամներու պաշտպանութեան համար ի՞նչ կարիք կայ այդքան հոգատար վերաբերմունք ցոյց տալ: Եւ եթէ իւօք վերաբերձնելու միտք ունին, ի՞նչ պէտք է մեր վրայ խուզարկել: Եթէ քիւրտերը թալանեն, մեր պրամն է, թող տանին: Բայց պլխաւոր թալանճիները ասոնիկներն ու կարաւանապետն են: Մնացինք չիոթուրթեան մէջ: Ի՞նչ ընենք, տա՞նք թէ չտանք: Եթէ հաստատ գիտնանք, որ մեզ պիտի կոտորեն, տանինք, պլուխին ուտէ, իրենց թող ըլլայ: Հապա եթէ ողջ մնացինք: Զէ՞ որ պրամը միշտ անհրաժեշտ է: Մօտ հետ կարաւանի ծայրամասը պացինք, այն յոյսով որ Ջորեպան Վէյսէլը կը տեսնենք ու իրմէ խորհուրդ կը հարցնենք: Իսկապէս ալ չէինք սխալած: Վէյսէլը գտանք: Հարցուցինք, թէ ի՞նչ ընելու ենք: Վէյսէլ բաւ, որ հետեւինք իրեն, կարաւանէն քիչ մը հեռու, ինք կը գիտէ մեր ընելիքը: Ոստիկաններէն մեզի ուշադրութիւն դարձնող չեղաւ: Աղջեւնիս թիւ մայտո, անասո է: Բաւական խորացանք այդ անտառի մէջ: Այն տանն Ջորեպանը բաւ, որ եթէ գուք ընաւ բան չտանիք, երեւելի ընտանիք էք, իրենց ուշադրութիւնը կը գրաւէ: Ու կու գան ձեզի նեղութիւն կու տան: Իսկ եթէ ձեր բոլոր ունեցածը տանիք, ալ պիտի, թերեւս ետ չվերադարձնեն: Ուստի ես ձեզի խորհուրդ կու տամ որ մաս մը բաներ տանիք տաք իրենց, իսկ մնացածը տուէք ինծի, Աբարկիր հասնելուս պէս ետ կը վերադարձնեմ ձեզի: Վէյսէլն ալ իր մանածը նեբկելու մասին կը մտածէր: Այս խօսակցութիւնը վերջացած ըլլալով, մայրս հարցուց, թէ «Վէյսէլ ազա, ի՞նչ պիտի ըլլայ մեր վիճակը, չիտակն ըսէ, մեզ պիտի ջարդե՞ն: «Զէ, բաւ Վէյսէլը, ջարդել չկայ: Միայն թէ ձեզ հարիւր հեռադրական ժամ ճամբայ պիտի տանին, ինչ որ հաւանաբար է մտհուան»: Թէ ի՞նչ բան ուզեց, ո՞րն է այդ հարիւր հեռագրական ժամը, մայրս թախանձելով անոր մտքին բաւ, թէ որեւէ միջոց չկայ այս չարչարանքներէն փրկուելու, մարդը բացէն յայտնեց, թէ փրկութեան ոչ մէկ հնարաւորութիւն կայ եւ ոչ ոք այժ ունի մէկ հոգի իսկ փրկելու: Միայն Աստուծոյ հրաշքը կրնայ ազատել մեզ: Մենք արդէն վերագաթեր էինք անտառէն եւ մօտեցեր կարաւանին, երբ Ջորեպանը բաժնուեցաւ յայտնելով, որ ինք կարաւանի բոլորտիքը կը պտտնուի, այն պարագային երբ իրեն յանձնել ուզէինք մեր ունեցածին մէկ մասը, պինքը չուտով կը գտնէինք:

Վէյսէլէն բաժնուելէ յետոյ, պատահեցանք Ջաղացքի տանիքէն գիլիի նման յարտարարութիւն ընող միականի ծերուկ Մածայեան Կարապետ հօրեղբօր: Այս մարդը իսկապէս մեր հօրեղբայրն էր: Մեծ հօրս երկրորդ կինը Մանճայեաններու տոհմէն եղած է: Կարապետը

ծնելէ վերջ ամուսինը մեռած ըլլալով կարդուած էր մեծ հօրս հետ։ Հայրս եւ հօրեղբայրներս իրրեւ եղբայր, կարապետը չատ կը յարգէին։ Ինք ալ փոխադարձաբար մեզ չատ կը սիրէր։ Կարապետ հօրեղբայրս չորս տղայ ունէր. ամենապզտիկը Սեդրակ, որ ինձմէ քիչ մը պզտիկ էր ու չատ սիրուն, հլւանդացաւ ու մեռաւ։ Մեծ տղան Պօղոսը ամուսնացած էր Սահմանադրութենէն քիչ առաջ։ Սահմանադրութիւն հռչակուելուն պէս իրմէ պզտիկ եղբօր, Հայկի հետ գացին Ատանա, 1909ի Կիլիկիոյ կոտորածին նահատակուեցան։ Իսկ երրորդ զաւակը Մանաս, բռնեցին տարին մխանելուն պէս, եւ հիմա ինքը իր հարսին եւ ազջիկ թոռնիկին հետ էր։ Մենք ու մխականի ըլլալուն, պինքը չէին բռնած։ Կարապետ հօրեղբայրը ծայր աստիճան հնարամիտ ու բաւական ճարպիկ մարդ էր։ Մեր քաղաքի բոլոր անցուդարձերը իր մէկ հատիկ աչքէն չէին վրիպեր։ Ականջները նմանապէս սուր էին։ Ինչ որ հարցնէին պատասխան ունէր։ Մեզ տեսնելուն պէս, կէս մը ուրախ դէմքով մօտեցաւ։ Մայրս հառաչելով ըսաւ.

— *Կարապետ եղբայր, ի՞նչ պիտի ըլլայ մեր վիճակը. որեւէ յոյս չկա՞յ. այս փորձանքներէն պիտի չազատի՞նք։*

Կարապետ հօրեղբայրը զգուշութեամբ չորս կողմը նայեցաւ, ձայնը ցածցուց ու ըսաւ.

— *Ինծի նայէ, հարս, ես արդէն քեզ կը վնասէի։* Նախ պէտք է գիտնաս, որ որեւէ յոյս չկայ։ Երկինքէն Աստուած գայ եւ ըսէ, որ դուք կը փրկուիք, չհաւատաս։ Իմ ալ այդ ոյժը չունի փրկելու։ Միայն մէկ միջոց կայ։ Եթէ դուն ինչ մը ճարպիկ գտնուիս ու հանգամանքները օգտագործես, դուք ալ, մենք ալ փրկուած ենք։ Աչէդ լաւ քաց։

— *Կարապետ ախպար, ո՞րն է այդ միջոցը, ըսէ, մատաղ ըլլիմ քեզի,* — հարցուց մայրս։

— Տէ, մտի՛կ ըրէ ըսածներուս, — *պատասխանեց Կարապետ հօրեղբայրը։* — Կը յիշե՞ս Պալէանեան պատերազմի ժամանակ Իւրտպէկ մը կու գար Մկրտիչ եղբօրս մօտ, իր ունեցած դատին համար։ *Տաըճանի աչերկթին պեռը, Տէլի Սիլոյի տղան Շաթըռ Օղլու Մըստաֆա էֆէնտին։*

— Շատ լաւ պիտեմ, — *ըսաւ մայրս, — չատ անգամ մեր տունը պիշերած է։ Եղբայրդ չատ կը սիրէր։*

— Հա, ճիշդ այդ մարդը։ Ու միայն ան կարող է մեզ փրկել։

— *Բայց ո՞ւր գտնենք այդ մարդը։*

— Լսէ, նորէն կ'ըսեմ, լաւ լսէ. Մստաֆա էֆ–ի երկու տղաքը քիչ առաջ տեսայ կարաւանին չուրջ։ Հիմա այստեղ պիտի գտնես պի–

բնիկ ու խօսիլ։ Եղբայրս իրենց գաղթ չահեցուց։ Շաթըր Օղլուն ապերախտ մարդ չէ, անպատճառ կ'ուզտակ մեզ։

— Ա՛խ, կարապետ ախպար, ես միայն դինքը կը ճանչնամ, ուզածը տեսած չեմ։ Քանի որ դուն կը ճանչնաս, ինծի ցոյց տուր դիրենք, մնացածը ես կը խօսիմ։

— Լաւ, լաւ, հարս, քանի որ այդ ուզածը տեսայ, ներսս ուրախութիւն մը կայ։ Մենք այսօրուընէ ազատած ենք։ Ազատէ իմ խորհուրդներուս. ես յետոյ կու գամ կլ խօսիմ քեզի հետ, — ըսաւ ու հետացաւ Կարապետ հօրեղբայրը։

Մօրս հետ վերադարձանք մեր իրենց մօտ ու մեր ունեցած դրամներուն համար հետեւեալ կարգադրութիւնը ըրինք։ Որոշեցինք մաս մը պարգեւներ եւ քանի մը ոսկի յանձնել կարաւանապետին, մաս մըն ալ Վէյսէլին տալ, եւ մէկ մասն ալ մեր քով պահել։ Ու այդ մեր մօտ եղածը պիտի պահէինք այն կարպետի տակ, որուն վրայ նստած էինք։ Եթէ մինչեւ առտու ողջ մնայինք, կարպետի տակէն կ'առնենք ու ճամբայ կ'ելլենք։ Այդպէս ալ ըրինք Մինչ այդ օրը մթնելու վրայ էր, ուզեցի էշը մեր մօտ բերել, որ առտուն պատրաստ պտնուի։ Այդ պատճառով երկրորդ անգամ դուրս ելայ կարաւանէն եւ ուզտաեցայ անտառին կողմը։ Վէյսէլը չկար, բայց անասունները բոլորը հոն կ'արածէին։ Մօտեցայ անոնց։ Ձիշդ մեր էշին նման 4–5 հատ կային։ Դժուար էր դիրենք զատորոշել։ Համեհաները նոյնպէս նման էին։ Շատ զղջացի, որ դոնէ մեր էշի համեհաին վրայ որեւէ նշան չէինք կարած։ Ի՞նչ ընեմ, ո՞ր մէկը տանիմ։ Շփոթած կը նայէի անասուններուն, երբ անոնցմէ մէկը մօտեցաւ ինծի։ «Կ'երեւայ թէ այս է» բան ու խառնեցի առջեւս։ Հետացայ, միշտ մտածելով, թէ արդեօք մե՞րն է, իսկ եթէ մերինը չըլլայ, ամբը կու գայ մեր ձեռքէն կ'առնէ ու մերն ալ չենք կրնար գտնել։ Ու հիմա ալ դեռ կը մտածեմ, թէ իրօք մե՞րն էր թէ ոչ։

Գիշեր է. պառկած եմ կռնակիս վրայ, եւ ահա թէ ինչ կը մտածեմ։ Կարապետ հօրեղբայրը ըսաւ, որ Շաթըր Օղլուն, մինակ ան կրնայ մեզ ազատել։ Այո, միայն ու միայն Շաթըր Օղլուն, վեհափառ Շաթըր Օղլուն։ Աչքերս յառած աստղերուն կը մտածեմ, թէ Պալքանեան պատերազմի ժամանակ քանիցս մեր տունը եկած, հօրս հետ մտերմօրէն խօսակցած է։ Որքան զեղեցիկ էր այդ մարդը. հակառակ մօտ 65 տարեկան րլլալուն. առոյգ, կարմիր երեսներով, բարձրահասակ, արծուեռունդն, աչքերը սրատես։ Ու յիշեցի հետեւեալ խօսակցութիւնը, հօրս եւ Մարիձա քրոջս ամուսնին՝ Բալտզեան Յովհաննէսի միջեւ։ Գարնան վերջերը, երբ եղբայրս պահուած էր հօրաքրոջս

ման մէջ եւ հայրս մտատանջ էր, իրիկուն մը Յովհաննէսը մեկի եկաւ ու երբ խօսք եղաւ եղբօրս մասին, թէ ի՞նչ հեռեւանք կ'ունենայ բանակէն փախչելով պահուիլը եւ մինչեւ ե՞րբ կը տեւէ այս վիճակը: Հօրս այս խօսքերուն Յովհաննէսը պատասխանեց.

— Մկրտիչ էֆէնտի, ինչո՞ւ վահանը չես դրկեր այդ քեղի ծանօթ քիւրտ պէկի մօտ: Իմ կարծիքովս եթէ դրկես, այդ մարդը չատ լաւ կը պաշտպանէ:

— Այդ մարդը 95ի կոտորածին Տիվրիկի թալանիին էր, ինչպէ՛ս վստահիմ իրեն, — ըսաւ հայրս:

— Չէ, Մկրտիչ էֆ., այդպէս չդատենք: Մարդիկ երբեմն վատութիւն ընելէ վերջ կը զղջան ու քաւութեան միջոց կը փնտռեն: Եւ տակէ զատ, ո՞վ գիտէ թէ իրօք այդ մարդը 95ի կոտորածին այդ ընթացքի մէջ դանուեր է, թէ ոչ թուրքերն են ըսողները եւ մենք ալ անոնց խօսքին կը հաւատանք, որ իրր թէ Շաթրը Օղլուն հակառակեր է Ալիչան պէկի: Բայց մեր կարգ մը երիտասարդներու կարծիքը փոխուեցաւ:

— Ի՞նչ պատճառով անոնց կարծիքը փոխուեցաւ, — հարցուց հայրս:

— Կը յիշե՞ս, Մկրտիչ էֆ., Պալքանեան պատերազմի ժամանակ, երբ այդ մարդը քեզի կու գար, օր մը քեզի հետ երեկոյեան տուն երթալու ժամանակ, երբ կ'անցնէինք օթեւանի մը առջեւէն, մենք, երիտասարդներս կեցած էինք դրան առջեւ. այդ մարդը քեզի հետ տեսնելով, որպէսզի լսելի դառնայ, բաւական բարձրաձայն հեռաւեւալ բացատրութիւնը ըրինք.— Ահա, տղաք, 95ի կոտորածին թալանճին է, թալանճին, աւազակը, կողոպտիչը: — Բայց մարդը բնաւ կարեւորութիւն չտուաւ մեր խօսքերուն. կարծես չէր լսած. մեր կողմը անգամ չնայեցաւ: Իսկ մենք քանի մը անգամներ կրկնեցինք նոյն խօսքերը: Դուք հետեւանքէ վերջ մենք եկանք այն եզրակացութեան, որ այդ մարդը բաւական լրջօրէն զատող ու կշռող մարդ է եւ դիւանագէտ, եւ քանի որ լաւ դատողութիւն ունի, չէր կրնար պատճառ եղած ըլլալ թալանին: Ձեմ գիտեր, Մկրտիչ էֆէնտի եւ չեմ կարծեր, որ դուք լսեցիք մեր խօսքերը, քանի որ իրարմէ քիչ մը բաց կը քալէիք եւ ինք մեր կողմէն կը քալէր:

Հայրս պատնօրէն ծիծաղելով ըսաւ.

— Նախ, Յովհաննէս, ձեր ըրածը ազգային բան էր: Ես ձեր լսածները լսեցի, ինչպէս լսած էր նաեւ Շաթրը Օղլուն. բայց տակէ ի՞նչպէս հետեւցնել, որ մեղսակցութիւն ունեցած չէ: Անոր համար՝ որ լրջութիւն ունեցեր է ձեր խօսքերուն չպատասխանելո՞ւ: Իմ կար-

ծիքով նոյնը պիտի ընէր նաեւ յանցաւոր ըլլալու պարագային։ Կեցիր ես պատմեմ նոյն երեկոյ ինծի հետ ունեցած խօսակցութիւնը, որ թերեւս աւելի համոզուիս անոր անմեղութեան։ Բայց ես տակաւին լրիւ համոզուած չեմ։ Երբ մենք տուն հասանք, Շաթըր Օղլուն չատ մոայլ ու մտածկոտ էր։ Ես չհամարձակեցայ պատճառը հարցնել։ Ձայնէն յետոյ Շաթըր Օղլուն լսուէ.

— Գապանճը Օղլու, ես քեզի հետ չատ կարեւոր բանի մը շուրջ պիտի խօսիմ։

— Ի՞նչ կայ, Մըսաաֆա էֆէնտի, — ըսի։

— Պատերազմ է, Մկրտիչ էֆէնտի եւ չենք պիտեր, թէ ինչո՞վ կը վերջանայ։ Թէեւ այս պատերազմը մեզմէ չատ հեռու է, Պալքանները ո՛ւր, մենք ո՛ւր։ Բայց յայտնի չ'ըլլար, թերեւս կրակը հասնի մինչեւ մեզի։ Ձեր հայ ազգը ինծի դէմ չատ դէշ լսուած են, իրենք 1895ի կոտորածի թալանին պատճառ հանդիսացող։ Եւ եթէ ահիթ ներկայանայ, դիս բզիկ-բզիկ կ'ընեն։ Մահէն չեմ վախնար։ պայմանաւ որ դիս պարզապէս սպաննեն։ Սակայն եթէ իմ զաւակներս ու թոռներս սպաննեն իմ աչքերուս առջեւ ու դիս ալ տանջանքներով մեռցնեն, քաշեն եղունդներս եւ տեսակ-տեսակ տանջանքներ տան, այդ սոսկալի է։ Եւ իրաւունք ունին, քանի որ այդպէս համոզուած են։ Թերեւս պատերազմը ուրիշ հանգամանք առնէ, ու Թուրքերը, կատղած, հայերուն վատութիւն ընեն։ Այդ պարագային անկեղծօրէն կրնաս վստահիլ, որ քեզ կը պաշտպանեմ իմ կեանքի գնով։

Իսկ ես, իրրեւ պատասխան ըսի.

— Շաթըր Օղլու, ինչո՞ւ այդպիսի ենթադրութիւններով միտքդ կը պղտորես։ Հզօր Օսմանեան կայսրութեան դիմաց ի՞նչ են յոյները, պուլկարը, սերբը կամ սա փոքր Ղարաւաղը։ Վաղը միւս օր կը տեսնես, որ գասերնին առած կը նստին իրենց տեղերը։ Երկրորդ, ինչո՞ւ համոզուած ես, որ հայերը քեզի թշնամի են։

— Այս, Գապանճի Օղլու, քեզի յարմար է այդպէս խօսիլ։ Բայց կրակը մէկ լուցկիով կը վառէն, կը դառնայ հրդեհ։ Պալքանեան պատերազմ թէ ուրիշ պատերազմ, ամէն պարագայի Օսմանեան կառավարութեան դիրքը խախուտ է։ Երկրորդ, Հայերը ինծի թշնամանալուն համոզուելու համար, բաւական է ձեր ազգ ինծի հանդէպ ունեցած այս իրիկուան արտայայտութիւնը։ Տակաւին առիթ չէ եղած, որ ես ուրիշ մէկուն պատմեմ, թէ ի՞նչպէս պատահեցաւ Տիվրիկի թալանը։ Ինչպէս գիտես, 1895ի աշնան սկիզբը կոտորածը ամէն տեղ տարածուեցաւ։ Իսկ երբ կարգը եկաւ Տիվրիկի, Ալիշան պէկի մեծ ազան, Մըսաաֆա պէկը եկած էր Տիվրիկ ու բազմելով կառավարու-

թեան մէջ, բացարձակապէս կ'ուզէր արգիլել Յարոյը։ Քաղաքի թուրքերը եւ կառավարութիւնը կոմճակից էին կատարածին։ Մըտաֆա պէկը այս երկուքին վրայ ալ ազդեցութիւն բանեցուց։ Իր ցեղակից Գաշկիրիցիները խումբ-խումբ կը լեցուէին Տիվրիկ, իրենց պետին կամքը պարտադրելու համար։ Երկար վիճաբանութիւններէ վերջ, Մըտաֆա պէկը յաղթող էր հանդիսացեր։ Թուրքերը խորամանկութեան դիմեցին Ալիշան պէկին դիտաւորութիւնը վիժեցնելու նպատակով։ Այդ պատճառաւ ալ քանի մը օրեր առաջ վիճաբանութիւններէ վերջ պիշերանց լուր ղրկեցին ինծի եւ Ամմա աշիրէթի պետ պաթտալ էֆ֊ին, որպէսզի մենք իրենց կողմը բռնենք։ Երբ մենք հաստանք Տիվրիկի վիճաբանութիւնը աւտակացած էր։ Ես հանդարտօրէն մոխիկ կ'ընէի։ Այդ միջոցին յանկարծ թուրք պաշտօնեայ մը ինծի հարցուց։

— Դո՞ւն ինչ կ'ըսես, Շաթըր Օղլու։ — ես, որպէսզի պատասխան մը տուած ըլլամ իրենց ու ատանց մատածելու ըսի։ «Դիւրին է, բան մը կ'ընենք»։ Ահա այդ «բան մը կ'ընենք»ը իրր հաւանութիւն ընդունելով, «կեցցէ Շաթըր Օղլուն, ան ալ մեր կողմէն է» ըսուելով կատաղած ազգանչանը արուեցաւ։ Ես չփոթեցայ։ Ամմայի պաթտալ էֆ֊ձեռնպահ մնաց։ Իսկ Ալիշան պէկի Մըտաֆա էֆէնտին նայեցաւ մեր բոլորի երեսին ու ըսաւ։ «Դուք բոլորդ կողոպտուած մարդիկ էք։ ԿԵԱՆՔԵՐԸ ԻՆՁ, ԻՄԿ ԹԱԼԱՆԸ ՁԵԶԻ։ Անմիջապէս դուրս ներուեցաւ, հեծաւ իր ձիւն, ու իր բիւրեղուն հրամայեց պահել հայոց բաղերը եւ չքդդուլ որ սպանութիւն կատարուի։ Ինք աճապարք պոռալով յայտարարեց, թէ ՀԱՅԵ՛Ր, Ո՛Վ ՈՐ ԻՐ ԿԵԱՆՔԸ ԿԸ ՍԻՐԷ, ԹՈՂ ՁԻՆ ԱՄԷՆ ԲԱՆ, ՏՈՒՆ ՏԵՂ, ՍՏԱՅՈՒԱԾՔ ՈՒ ԻՄ ԱՌԱՋԵՒՍ ԻՋՆԱՅ։ ՀԱՅԵՐԸ ԻՐԵՆՑ ԶԱԻԱԿՆԵՐԸ ԳՐԿԱԾ ՏՈՒՆԵՐԷՆ ԴՈՒՐՍ ԹԱՓԵՑԱՆ։ ՔՒՒՐՏԵՐԸ ՇՐՋԱՊԱՏԵՑԻՆ ԶԱՆՈՆՔ, ԵՒ ԱՅՍՊԷՍ, ՄԸՍՏԱՖԱ ՊԷԿ ԱՌԱՋԻԸ ԽԱՌՆԱԾ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻ ՄԵԾԱՄԱՍՆՈՒԹԻՒՆԸ, ՔՇԵՑ ՏԱՐԱՒ ԻՐ ԱՇԻՐԷԹԸ, ՂՕՇԿԻՐԻ։ ԻՆՁՊԷՍ ԳԻՏԵՆՔ, 1895Ի ԿՈՏՈՐԱԾԻ ՀՐԱՄԱՆԸ ԵՐԵՔ ՕՐ ԷՐ։ ԵՐԵՔ ՕՐ ՅԵՏՈՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ ԵՏ ՎԵՐԱԴԱՐՁԱՒ, ԵՒ Ի՛ՆՁ ՏԵՄՆԵՆ, ԱՄԲՈՂՋ ՏՈՒՆԵՐԸ ԹԱԼԱՆՈՒԱԾ, ԲՈՑԵՐՈՒ ՄԷՋ ԿԱՅԻՐԻՆ։ ԱՇՈՒՆ ԷՐ։ ՅԱՒԱԼԻ ԷՐ ԽԵՂՃԵՐՈՒ ԴՐՈՒԹԻՒՆԸ։ ՄԵՐԿ ՈՒ ԱՆՕԹԵՒԱՆ։ Ի՞ՆՁ ՊԻՏԻ ԸՂՂԱՐ, Ո՞Վ ՊԻՏԻ ՄՏԱԾԷՐ ԱՅՍ ԹՇՈՒԱՌՆԵՐՈՒՆ ՄԱՍԻՆ։ ՄԱՆԱՒԱՆԴ ՈՐ ԱԼԻՇԱՆ ՊԷԿԸ ԱՋԲԻ ՋԱՐՆՈՂ ՄԱՐԴԻԿԸ ԴԵՌ ԻՐ ՔՈՎ ՎԱՐ ԴՐԱԾ ԷՐ, ՄՏԱԾԵԼՈՎ ՈՐ ՏԱԿԱԻԻՆ ԿՐՆԱՅ ԿԱՐԴ ԿԱՆՈՆԸ ՀԱՍՏԱՏՈՒԱԾ ԶԸԼԼԱՒ։ Ահա, Ղազանճի Օղլու, իմ յանցանքս, իմ չմըտածուած մէկ խօսքս, թէ «դիւրին է, բան մը կ'ընենք», պատճառ դարձաւ անուղղակիօրէն այդ ազգին։ Եւ այդ օրէն խղճիս վրայ

ծանր քար մը պրատած է։ Այսպէս ալ նպատակաւոր կամ մխիթար, յանգանքը յանգանք է։ Եւ ձեր ինները իրաւունք ունին։ Իսկ դուք, Մկրտիչ էֆ., ինչպէս կ'ուզէք այնպէս պատեցէք։ Միայն հաւատացէք բանծնեցուս։ Ես քու նեղ օրիդ կռնակը եմ, կը կրկնեմ, անկեղծօրէն պէտք է հաւատաս։

— Հապա ալ ինչո՞ւ կը կասկածիս, ինչո՞ւ այդ մարդու օժանդակութեան չես պիտեր, — բաւ Յովհաննէս խանդավառուած։

Հայրս պատասխանեց.

— Յովհաննէս, ես այդ մասին ոչ թէ հիմա, այլ պատերազմը սկսած առաջին օրէն մտածեր եմ. բայց խնդիրը այն է, որ Պալքանեան պատերազմին, երբ ես իր պատահան զօրձերը կը տեսնէի, ինք միշտ քաղաք կու գար, իսկ քաղաքէն հեռանալէ վերջ յաճախ նամակներ կը գրէր, եւ զօրձի մասին հարցնելէ վերջ, տեղեկութիւն

Զարդի գոհերուն խողխողուած մարմինները

կ'ուզէր նաեւ պատերազմի մասին եւ օրուան քաղաքականութեան չուրջ։ Բայց այս պատերազմը սկսած օրէն բնաւ չերեւցաւ, ոչ ալ նամակ գրեց։ Իմ գրկած նամակներուս ալ պատասխան չստացայ։ Բայց այն նամակներէն, որ ուզարկեցի քիւրտերու հետ, նաեւ նամակներ գրկեցի Ակն եւ Աբարկիր, այն հասցէներուն, որ ինք ժամանակին ինծի տուած էր։ Ուստի պէտք է հետեւցնել, որ ան ալ չի կրնար բան մը ընել։ Օրինակը մէջտեղն է. ի՞նչ եղան Ալիշանի պէկի մօտ ապաստանողները։ Կառավարութիւնը եւս բերել տուաւ։ Քանի մը անգամ մտադրեցի վահանը իրեն գրկել քիւրտի մը հետ, բայց այդ

ալ վտանգաւոր է. ինք հոն չպտնուելու պարապային, կարելի է միւս քիւրտերը ապաննեն տղաս:

... Եւ ահա, կոնակի վրայ պառկած, աչքերս երկնի անհունին, կը մտածեմ այս բոլորի մասին: Ու նորէն Շաթըր Օղլու կը պատկերանայ աչքիս առջեւ: Կարծեմ չեմ լսեր տեղի ունեցող ազմուկները: Ու այսպէս՝ մինչեւ կէս-պիչերը անցաւ: Վերջապէս աչքերս յոգնեցան ու սկսան փակուիլ: Այլեւս ո՛չ ոստիկաններու հայհոյանքները, ո՛չ ձիերու խրխինջը, ոչ ալ մեր կիներու լացուկոծը չկարողացան խանգարել կոպերուս ծանրանալը: Միայն լուսաբացին, մայրս պլուխս չարժելով, «ելի՛ր, Թորո՛ս» ըսելուն վրայ աչքերս բացի ու տեսայ, որ ժողովուրդը ոտքի է: Մեկնումի հրամանը տրուած է:

ԵՐԲՈՐԴ ՕՐ, ՅՈՒՆԻՍ 20

ՍԱՐԸ ԶԻՋԷԿ

«Մի՛ վախնաք, տղաք, մահը մահ է, ծնած ենք ու պիտի մեռնինք ուշ կամ կանուխ...»:

Տիվրիկցի պատանի
ՅՈՐԷՆ ՔԷՔԼԻԿԵԱՆ

«Հայ ծնած ենք, հայ ալ կը մեռնինք»:

Տիվրիկցի պատանի
ԳԱՐԵԳԻՆ ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ

Վէյսէլը եկեր ջորին կը բեռցնէր: Էշն ալ բեռցուցինք: Սիրտնոյչը պրկելով բերան վրայ նռեցուցի ու ճամբայ ինկանք: Մեր պիչերած տեղը ձորի մէջ ըլլալուն, նորէն առջեւնիս պառիվեր է: Դժուարութեամբ սկսանք բարձրանալ, չարեպաններուն ըսելով՝ «այսօր պիտի հասնինք Սարը Զիչէկ (Դեղին Ծապիկ) կոչուած լեռը: Ան քիւրտերու ամենալաւ արօտատեղին է, Բաւական առաջանալէ վերջ, ճամբան հարթուեցաւ ու երեւցան Սարը Զիչէկի լեռները, բնութեան հրաշալիքներէն մին:

Յառաջացանք, յառաջացանք ու մեր կիները մտահոգ, հարցուցին նախորդ օր մեզի խառնուած երկու հայ տղոց, որոնք պատմած էին իրենց ժողովուրդի կատորածը, թէ դեռ հեռո՞ւ է չարա-

բաժակ տեղը։ Տղաքը յայտնեցին, թէ արդէն ճամբան վռնտեցին, մեզ ուրիշ ճամբով կը տանին։ Զանազան ենթադրութիւններ, թէ արդեօք մեզ պիտի չկարդե՞ն։ Ի՞նչ տարբեր սադայէական նպատակներով մեզ ուրիշ ուղղութեամբ կը տանին։ Բիչ մը եւս քալելէ վերջ հասանք Սարը Զիչէկի ամենահրաշալի վայրը, ուր սկսան երեւիլ քիւրտերու վրաններըը։ Ձիշդ այտեղ մեր եռուէն ձիաւոր մը եկաւ ու կարաւանապետին յանձնեց Տիվրիկէն բերած թուղթ մը, — կոտրած հրամանը։ Մեզի հրամայեցին կանգ առնել։ Ինչո՞ւ։ Տակաւին երեկոյ չէ։ Հապա միջօրէ։ Կեցանք։ Բայց բեռները վար առնելով նստելու խօսք չկայ։ Կարաւանի մոնակցող բոլոր ասոլիականներու ու պաշտպաններու պլխաւորները հաւաքուեցան կարաւանապետի չադրջ ու ձիերէն իջնելով, դեղին ծաղիկներու վրայ նստած կը խորհրդակցին։ Քիւրտերը գարձեալ սկսան օղակը սեղմել ու մօտենալ մեզի։ Այլեւս ամէն ինչ պարզ է։ Թուրքերը սկսան բացէն խօսիլ, թէ ժողովը կոտրածի մասին է։ Թէ ի՞նչպէս եւ ի՞նչ ձեւով սկսին որ քիւրտերը բաժին չունենան աւարէն։ Վայնասունը լինկաւ գարձեալ անպաշտպան ու անտէր–անտիրական հայուհիներու մէջ։ Լացուկոծի ազազակները տարածուեցան մինչեւ Սարը Զիչէկի հեռաւոր լեռները։ Այսպէս տեւեց քանի մը րոպէ։ Այդ ժամանակամիջոցին յանկարծ Աբաքկիրի կողմէն երեւցաւ պաշտպուած ձիաւոր մը, որ իր ձին կը էշէր ծայրայեղ արագութեամբ։ Երբ մօտեցաւ կարաւանին, բարձրաձայն պոռաց։

— Հայե՛ր, մի՛ վախնաք, ո՛չ մէկիդ բիբը պիտի արիւնի։

Ու այսպէս պոռալով անցաւ կարաւանին մէկ ծայրէն միւսը։ Վեր հասաւ հոն, ուր ճիւաղները ժողով կ՛րնէին։ Ձին կեցուց, վար իջաւ ու հարցուց, թէ ինչի՞ մասին է իրենց խորհրդակցութիւնը։ Կարաւանապետը անոր ցոյց տուաւ իր Տիվրիկէն ստացած գրաւոր հրամանը։ Մարդը, անոր բովանդակութեան ծանօթանալէ վերջ պատռեց թուղթը ու ըսաւ։

— Ես այդպիսի հրաման չեմ ճանչնար։ Եթէ հոս որեւէ բան պատահի, իմ ձեռքէս չէք ազատիր։ Ահա այսքան։ Ես գացի։

Ու հեծաւ ձին ու սրարշաւ հեռացաւ այնպէս, ինչպէս եկած էր։ Ո՞վ էր այս մարդը։ առ այժմ չենք գիտեր։

Անոր մեկնելէն յետոյ մեզի հրամայեցին առաջ չարժիլ։ Այսօր հանդիպեցայ ծերունի Գէորգեան Յարութիւն ազային, որ Թռնէկնները կոչու վրա նստեցուցած, խարխափելով կը քշէր անասունները։ Խե՛ղճ մարդ, չեմ պիտեր, թէ տակաւին նոյն համոզումը ունի՞ս, թէ մեզ Աբարկիր կը Թողուն։ Կէսօրէ քիչ յետոյ հրամայեցին

նաեւ: Զօրեպաննեբուն մեր մէջէն պատրա էլլելէ վերջ, ոսոխականները ճպռանները առած ձեռքերնին, մտան կարաւանի մէջ եւ աչքերնուն դարկած 10–11 տարեկանէն վեր տղոց այդ ճպռաններով մէյմէկ թեթեւ հարուած տալէ վերջ անոնց հրամայեցին, որ կարաւանէն դուրս գան: Աւելորդ կը համարինք նկարագրել տղոց լացը, կանանց վայնասունը: Այդ արդէն սովորական բան էր:

Մեզ մեր հարապաններէն անջատելէ վերջ, առաջնորդեցին քիչ մը վեր բարձունքի մը վրայի ժայռերուն մէջ: Հոս իրենց դործադրելիք նպատակին համար յարմարագոյն վայրն էր: Ամէն կողմէ չրջապատուած պարսպանման ապառաժներով, միայն մէկ տեղէ անցք ունէր: Մեզ լեցուցին այդտեղ: Մեզ չրջապատող բնական պարիսպին բարձրութիւնը 6–7 մեթր էր: Շուրջ 300–350 տղայ ազատ կերպով տեղաւորուելանք այդ բացուածքին մէջ: Մեր ներս մտած անցքը փակուեցաւ ոսոխականներու կողմէ: Իսկ կարաւանապետը, իր մարդակեր վհմակին հետ, կանդնած էին պարիսպի վրայ, բոլորը զինուած: Այդ վիճակի մէջ պարտաւորելի աչքերով մեզի նայելէ վերջ, նոտան ու իրենց արմուկներուն կռթնած երկարելեան գեանի վրայ: Բոլորը լուռ են: Անցան մէկ քանի սոսկալի րոպէներ: Ու յանկարծ կարաւանապետը, որ իր կարճ հասակով, ուռած փորով, կարճ ու սպիտակ մօրուքով, ոսքի ելաւ եւ հրամայեց մեզի, որ երգ մը երգենք: Մենք բոլորս ոտքի վրայ կեցած, պապանձեր էինք: Ոչ ոքի բերանը չէր բացուեր: Յանկարծ մեզմէ մին հարցուց, թէ «էֆէնտիներ, ի՞նչ երգ կը ցանկաք· չարքը՞, մանի՞, կոպէ՞լ:

— Եօֆ, եօֆ, էրմէնիճէ, գամիթա, փեեաչի շարգըլարընտան (Ոչ, ոչ, հայերէն, փեեաչի, կուսակցական երգերէն):

Այս խօսքերուն վրայ մեր տղոցմէն մէկը դառնալով մեզի, «այդպիսի բան չկայ, տղաք, բաւ: Մեզի այդպիսի երգեր երգել պիտի տան, որպէսզի աւելի կրկնապատկուած եռանդով սպաննեն մեզ: Աւելի չարչարելով իրենց պետերը զոհացնեն մեզ»:

Ոսոխականներէն մին, որ հայերէն կը հասկնար, այս խօսքերուն հետեւեալը պատասխանեց·

— Այդպիսի բան չկայ: Նէ՞իմիշ, պարխաճա միւտիրի էմր իտիյօր, սէօյլէճի, եոզսա, շիմտի, իր՞... (Ի՞նչ ըսել է, այդպիսի բան չկայ: Կարաւանապետը կը հրամայէ, երգեցէք, թէ ոչ, հիմա...):

Մեր դպրոցի աշակերտներէն Յոբէն Քէլքիկեանը, որ ամենալաւ երաժիշտն էր ու 17 տարեկան, հպարտօրէն դլուխը բարձրացուց եւ խօսքը մեզի ուղղելով բաւ·

— Մի վախնաք, տղաք, մահը մահ է: Ծննդեան ենք ու պի-

ՏԻ ՄԵՌՆԻՆՔ ՈՒԾ ԿԱՄ ԿԱՆՈՒԽ։ ԵՐԳԵՆՔ ԱՅՆՊԻՍԻ ԵՐԳ ՄԸ, ՈՐ ԱՅՍ ՏՈՒԱՄԻՆ ՀԱՄԱՊԱՏԱՍԽԱՆ ԸԼԼԱՅ։ ԵՒ ԻՆՔ ԲԱՐՁՐԱՁԱՅՆ ՍԿՍԱՒ։—

Երկտող էշոշկից էր հրաման տուած դահիճ Սուլթանը,
Ռումքի նման պայթեցաւ բոլոր տղոց ձայնը։

Բոլորը միաբերան սկսան երգել։ Վերջացաւ այդ երգը։ Առաջարկեցին ուրիշ մը։ Նոյն խորհնը սկսաւ։

Ազատութեան սիրոյն համար շատ արիւններ թափեցան,
Անմեղ հայրեր ու զաւակներ եկան այստեղ թաղուեցան։

Բոլորը կ'երգէին։ Եւ այդ մէջտեղին կարծես կ'արհամարհուէր ամէն վտանգ ու սպառնալիք։ Միայն խոստովանիմ, որ ես չմասնակցեցայ երգերուն։ Ու երբ կը տեսնէի լեռնային երեկոյեան հովերէն օրօրուող դեղին ծաղիկներն ու խոտերը եւ երկու աչքերէս արցունք կը թափէր։ Բայց այդ արցունքները վախէ արցունք չէին, այլ տեսակ մը յուզում եւ հայ ժողովուրդի տակաւնութեան վրայ սքանչացման արցունք։ Այո, այժ մը կայ, ներքին թաքուն զօրութիւն մը այս ժողովուրդին մէջ, որ լերան պէսէսը, զահիճներուն առջեւ կը խօսի Խորէն Քէքլիկեանի բերնով։ Այժ մը, այժ, այժ, որ այս ժողովուրդը փրկելով մինչեւ ներկան հասցուցած է, անցնելով քանի–քանի կարմիր փոթորիկներէ։ Ահա թէ ինչու յուզուած, կու լայի։ Անկարող ուրիշ բան ընելու, այդ ծուղակին մէջ... Ուր իր վերջին վայրկեանները կ'ապրէր փունջ մը թարմ ծաղիկ, հին ու հերոսական հայրենի քաղաքէս...

Միշտ հրամանի վրայ, երգուեցայ երբորդ երգ մը։ Կարաւանապետը, որ երգելու հրամանը արձակելէ վերջ նաեւ էր, ոտքի ելլելով կրկին հրամայեց.

— Պռոացէք երեք անգամ՝ փատիշահիմ չօգ եաշա (թագաւորս չատ ապրիս)։

Բարձր ձայնով երեք անգամ պռոացինք.— Փատիշահիմ չօգ եաշա։

Անկէ յետոյ ըսաւ.

— Տէ, հիմա լաւ լսեցէք։ Մենք ցարդ ձեզի ըսած էինք, որ ձեր մեծերը, հայրերը, եղբայրները Աբտուռահիա ուղարկեցինք։ Սակայն արդէն դուք ալ հասկցաք որ դանդաղ բոլորը միանգամայն...

(ու ալ ձեռքը օդը բարձրացնելով, սուրով կտրելու ձեւը բրաւ)։ Մը-նացեր էք դուք։ Դուք ալ մեր ձեռքին մէջն էք։ (Նորէն ալ ձեռքը օդի մէջ պարզած, ափը դէպի վեր պահած)։ Եթէ ուզենք ձեզ եւս վերեւ կը բարձրացնենք այսպէս... (Կրկին ձեռքը օդին մէջ վերցուց)։ Իսկ եթէ ուզենք ալ՝ այսպէս... (ու ափը դարձուց դէպի վար)։ Եւ որ-պէսզի վեր բարձրացնենք ձեզ ու ապրիք, միայն մէկ միջոց կայ· այդ միջոցը մեր սուրը կրօնը ընդունիլն է։ Հը, ի՞նչ կ'ըսէք, կ'ընդունի՞ք մեր լոյս հաւատքը, մեր բարձրեալն Մուհամմէտի կրօնը։

Լռութիւն։ Ոչ մէկ պատասխան։ Բայց չէ, ահա յանկարծ Գա-բեգին Զարդարեանի ձայնը·

— Էֆէնտիներ, եթէ հապատա համոզուած ըլլանք, թէ կեան-քի փրկութիւն կայ, ոչ միայն Մուհամմէտի կրօնը, այլ ամենասուր-բին դաւանանքն անդամ կ'ընդունինք։ Բայց մենք հապատա պիտինք, որ դուք մեզ պիտի կատարէք։ Ալ ի՞նչ կարիք կայ այս բոլոր ձեւա-կերպութիւններուն։ Դուք քիչ առաջ լաւ ըսիք, որ մենք ձեր ափին մէջն ենք։ Մենք մահմետականութիւն չենք ընդունիր, ՀԱՅ ԵՆՔ ԾԸ-ՆԱԾ, ՀԱՅ ԱԼ ԿԸ ՄԵՌՆԻՆՔ։ Ուստի, ինչպէս կը թելադրէ ձեր խիղ-հը, այնպէս վարուեցէք։

— Լաւ՛, լաւ՛, ակրաէրի տղայ, — ըսաւ անոր ասիկաններէն մին։

Իրօք, Գարեգին Տէր Գրիգոր Զարդարեանի տղան էր։ Ինք չա-փահաս, սկիզբէն պինուոր տարին, բայց աչքերու ակարութեան պատ-ճառով եա դրկեցին։ Գարեգինի այս խօսքերուն վրայ, բոլոր պա-զանները կարաւանապետի աչքերուն նայեցան, որ գլուխը չարժելով առամնները կը կճրտացնէր։ Երկմայրկեանները օրհասական էին։ Աչ-քի նշան մը ու հրացանները պիտի պարպուէին մեր վրայ։

Կարաւանապետին եաեւի կողմը, քիչ մը հեռուն, երիտասարդ մը կանգնած էր, բաւական վայելուչ հագուած։ Այս մարդը հան-դարտօրէն կը դիտէր անցուդարձը, առանց միջամտելու։ Ժանիքա-ւոր գազանները փսփսացին իրարու հետ ու իրենց դէնքերը առնելով բարձրացան գետնէն։ Նորէն նայեցան իրենց պետին, որ կսկծոտը մաքրելու համար հագաց, թքաւ ու տեսակ մը չարժուժ կատարեց խօսելու համար։ Այդ միջոցին իր եաեւը կանգնող երիտասարդը ա-րագաքայլ մօտեցաւ հրէշին ու առանց թոզելու, որ ան խօսի, թէթեւ կերպով անոր ուսին զարկաւ։ Կարաւանապետը եաեւ զարձաւ ու նա-յեցաւ այս մարդուն երեսին։

— Ի՞նչ մտադրութիւն ունիք, ի՞նչ է ձեր այս բրածը, — ըսաւ եկաւորը։

— Հէյ ճանըմ, ժամանակ անցընելու համար տղաքը բերինք, քիչ մը երգել տուինք:

— Անոմօթներ, դուք երգ լսելու ախորժակ ունիք, իսկ տղաքը երգելու սիրտ ունի՞ն: Ցեսոյ ի՞նչ ըսաւ ձեզի քիչ առաջ եղբայրս: Ըսա՞ւ, որ եթէ առանց սեւէ մէկուն քիթը արիւնի, ձեռքէս չէք ազատիր: — Այս խօսքերէն յետոյ դարձաւ մեզի ու ըսաւ.— Մի վախնաք, տղաք, պացէք ձեր մայրերուն մօտ:

Ելքի ճամբան բացուեցաւ եւ մենք դուրս թափեցանք այդ անիծեալ որջէն ու վար վազեցինք, մեր մայրերուն մօտ:

Հոս մարզկային պրիչը անզօր է նկարագրել տեղի ունեցած պրկրընդխառնումները: Ով որ ականատես եղած է հազարաւոր մանչիները կթելէ վերջ զառնուկները թող տալը, միայն ան կրնայ պատկերացնել մօր եւ զաւկի հանդիպումը:

Մեր վերապառնալէն եաք ինչ պատահեցաւ չեմ գիտեր. միայն իրարանցում քիւրեերու եւ ոսոխականներու միջեւ: Այս վերջինները կրակեցին ու քիւրտ մը սպաննուեցաւ. բայց թէ ի՞նչ պատճառով, այդ է որ մեզ զարմացուց: Ինդիրը հաչտարար կերպով կարգադրուեցաւ: Հապա թէ քիչ մը հանդարտած էինք ու կիները իրենց զաւակները վերապանելնուն ուրախացած, այս անգամ ալ սկսաւ նոր պատուհաս: Ոսոխկան կոչուած հրէշները նորէն մտան կարաւանի մէջ ու սկսան պատանային կիրք ցուցադրող լպիրշ ծիծաղներով աչքէ անցընել հարս ու աղջիկ, որոնք սկսան իրենց դէմքերը պահել, որպէսզի աչքի չզարնեն: Մենք մոռցանք նախապէս յիշելու, որ հարսերն ու աղջիկները, աքսորէն դեռ երկու օր առաջ գանգատ միջոցներու դիմեցին իրենց դէմքերը այլանդակելու, մազերը անճոռնի ձեւով կարել, դէմքերը սեւցնել, քուրջեր հագնիլ, փորերնուն վրայ հագուստներ ու քուրջեր կապել ու այսպիսի տարրեր ձեւեր: Բայց հրէշները ժամանակին արդէն գիտէին, թէ որո՞ւ հարսը կամ աղջիկը դեղեցիկ է: Ինչ պատահներդ սկսան զգուշացնել ճահիճները.— Աղջի, աչքիդ վրայ լաթ մը կապէ, աղջի, պառկէ, վրադ քուրջ մը ձգեմ, գլուխդ կախէ, աղջի այն կողմ մի նայիր, եւայլն: Այնուամենայնիւ երեք հատ սիրուն աղջիկ յափշտակեցին ու ձիերը հեծցուցած տարին: Առանցմէ մէկը Սեւ Հարսենց, Գրլրճեան Միքայէլի թոռը, Հայկանուշը, որուն դեղեցկութեան համբաւը ծանօթ էր, երկրորդ՝ Դոխիկեան Մարթայի աղջիկը, Սաթենիկ, — Մարթան Հայրանեան կարապետ ագայի մէկ հատիկ աղջիկն էր: Երրորդը՝ Հնազանդ անունով, որ Սեբաստիա ուսած, մեր աղջկանց վարժարանի ուսուցչուհին էր: Այս երեք հատով պոհացան, գոնէ այդ օր: Ու գիշերը վրայ հասաւ:

ՅՈՒՆԻՍ 21

Ամբողջ գիշերը աչքերնիս չկրնք պտցած : Եւ երբ առաւօտն մեկ–նելու հրաման տուին, բոլորս զղջզղալով ոտքի ելանք : Սարը Զիլկ չատ ցուրտ էր : Կարաւանը մէկ կողմէն սկսաւ չարժիլ : Այլ միջոցին միջնեկ հօրեղբօրս կինը լալով մեր մօտ եկաւ :

— Ի՞նչ արտակարգ բան կայ, Լուսօ, — ըսաւ մայրս :

— Ի՞նչ պիտի ըլլայ, մեր կարապետ հօրեղբայրը մարթիներ են քիւրտերը :

— Ախչի, Լուսօ, ի՞նչ կ'ըսես, դեռ առջի իրիկուն տեսանք, բաւական ուրախ էր, եւ մեզի ըսաւ, որ Շաթըռ Օղլուի ոտքը տե–սայ ու խոստացաւ ինծի ցոյց տալ պանոնք, որպէսզի խնդրեմ իրենց–մէ, մեզ ազատեն :

Ճիշդ այդ պատճառով, — ըսաւ հօրեղբօրս կինը :

— Ինչո՞ւ այդ պատճառով, — հարցուց մայրս :

— Որովհետեւ կարապետ ամուն Շաթըռ Օղլուի ոտքը մէկ անգամ տեսնելէ վերջ, չատ փնտռեր է պանոնք, բայց ի զուր. ուստի, մատծեր է, որ ատոնց պատճառով կ'ըլլան : Անոնց ամառնային վրաններըը ասկէ չատ հեռու չեն : Այս պատճառով կարաւանէն հեռացեր է որ երթայ անոնց մօտ ու հարկ եղածը խօսի. բայց հապա թէ քիչ մը հեռացած, ծանօթ քիւրտ մը կը պատահի, որուն հետ ժամանակին վէճ ունեցեր է ներկայարուեթեան դործի մէջ. այդ անպիտանը իրրեւ վրէժխնդրութիւն, կը բռնէ խեղճ մարդը ու պանակով կը մորթէ : Այդ յոյսն ալ դնաց, ըսաւ մայրս : Բնազատկնք մեր ինչքերը ու սկսանք քալել : Ամբողջ ցերեկը արտակարգ ոչինչ պատահեցաւ. միայն թէ պահ մը քալելու ընթացքին, ես հետաստրեցայ Երէլեկեան Ֆաչիկ ազային : Գլխիկոր կը քալէր խեղճ ծերունին : Չեմ գիտեր, թէ արդեօք Բարձրադոյն Դրան տուած հեռապրի պատճէնը գրպա՞նն էր : Մոքսիս անցաւ խօսիլ իր հետ : Այդ միջոցին ծանօթ թուրք մը մօտեցաւ անոր ու ըսաւ.

— Հը, Ֆաչիկ ազա, քէֆդ ո՞ղն է, ի՞նչպէս ես :

Երէլեկեան չպատասխանեց : Բայց այդ արկեան հեռանալու միտք չունէր : Ուստի չարունակեց անոր խօսիլ.

— Ֆաչիկ ազա, մենք ձեզ ազա գարձուցինք, պէկ, փաչա, ֆէֆնամ եւ ամէն ինչ, իսկ դուք խային էք, ապերախտ. եւ քիչ մնաց մեր թշուառութեան պատը չտեսնէիք : Է, հիմա լա՞ւ է, ըսէ տեսնեմ :

Խեղճ ծերունին բնաւ չպատասխանեց, միայն մէկ–երկու անգամ քթին տակով բրթր, բրթր չընչաց։

Վերջապէս հասանք մեր պիչերուս վայրը։ Արարկիրի չատ մօտ փոքր սարալանջի մը վրայ նստանք։ Այտեղ առատ ջուր կար, քանի մը տեղերէ կը հոսէր, եւ չատ պաղ ու քաղցրահամ էր։ Օրը մթնելու վրայ է։ Թուրքերու նայելով վաղը չատ չուտ պիտի հասնինք Արարկիր։ Այս պարապան քիչ մը ուրախացուց մեզ այն ենթադրութեամբ, որ եթէ ամբողջ ճամբու ընթացքին չչարդեցին, կը նշանակէ, որ քաղաքի մէջ այլպիսի բան չեն ըներ, ու թերեւս ճիշդ է մեզ Արարկիր բնակեցնելու ծրագիրը։

Մութ է արդէն։ Յանկարծ կիները սկսան աղաչանել, որ թուրքերը իրարու բսած ըլլան, թէ «այս պիչեր պիտի սպանենք» եւ այդ խօսքը պանապան մարդիկ կրկնած են։ Նոքն վախը պատեց մեր սրտերը։ Այս խօսակցութեան մէջ մոտաւ 17 տարեկան տղայ մը, Մկրտիչ, Գալանենց Վարդանի տղան, ըսելով, թէ «մի վախնաք, այդ խօսքերը դեղեցիկ աղջիկներ առնանելու մասին են»։ կարծես կատաղելիքը չատ պարզ ու չմտահոգելիք բան ըլլար։

Անցաւ բաւական ժամանակ։ Հէս պիչերուան մօտ ժանտարմանները նոքն մտան կարաւանի մէջ եւ սկսան քաշկռտել ծերունի այրերը, թէ «դուրս եկէք կարաւանէն»։ Խեղճ ծերունիները խարխափելով, լալով ու մնաք բարով ըսելով դացին, իսկ կիները սկսան վայնասունը։ Անցան մէկ քանի ժամեր, ձայն ձուն չկայ։ Կը թուի, թէ դանակներով մորթեցին, քանի որ հրացանի որոտ չլսուեցաւ։

— Վախ, չորնամ, ի՞նչպէս դիմացան դազաններու դանակներուն տակ։ Զեռքերնիդ կոտրի, չուներ, անխիղճ անզգամներ, խիղճ չունիք, Աստուած չունիք, գութ ալ մեր տարոսին հասնիք, մեզմէ պերբեր ըլլաք։

Այս էր մեր կիներուն արտայայտութիւնը լացակոծի մէջ։

Վերջապէս լուսցաւ, մէկ մըն ալ տեսնենք մեր ծերունիները խարխափելով, օրհնէնքներով եկան։ Ուրախութիւն, իրարանցում, հարցումներ, թէ ի՞նչ պատահեցաւ։ Եւ պատմեցին, թէ «մեզ պիտի մորթէին, բայց մէկ օրը հազար ըլլայ Աթմայի ցեղապետ Պատատալ էֆէնտիին։ Եկաւ ու չթողուց»։ Այտեղ մեռաւ Հայրանեան Հաճի Կարապետ ազգի կինը, Մարանիկ հանըմ. թաղեցին, ինչքան որ կրցան։

Մեկնելու հրամանը արուեցաւ։

Ա. Ր Ա. Բ Կ Ի Ր

ՅՈՒՆԻՍ 22, 27, 28

«Աղջի, ի՞նչպէս մեր հաւատքը, մեր Քրիստոսը ուրանաճիք»:

«Աղջի, ի՞նչ կայ, սուտ-մուտ հա կ'ըսենիք, մինչեւ պատերազմը վերջանայ: Նորէն հայ ենիք ու հայ ենիք: Հապա ի՞նչ ընենիք, անլեզու երախաները ջարդե՞լ տանիք: Այդ ալ մեղք չէ՞: Արաբկիրցիները որ այդ անուան տակ մնացեր են, ի՛նչ եղեր է: Մեր մօտ եկան, նորէն հայերէն խօսեցան»:

«Մեղա՛յ, տէր Աստուած, մեղա՛յ: Չե՛մ քրմանար: Լոյս հաւատքս չե՛մ փոխեր: Քրիստոսիս զոհ կ'երթամ, Գուցեի անունը չե՛մ տար»:

Տիվրիկցի հայուհիները՝
Ջարդի հոսանքին մէջ...

Այսօր Արաբկիր պիտի հասնինք: Հոն ալ կը մնանք մենք: Եթէ ոչ, ինչո՞ւ քաղաքէն պիտի տանէին մեզ: Ուրիշ ճամբայ չկա՞ր տանելու: Կը նշանակէ որ ճիշդ է, ճիշդ, Արաբկիր կը մնանք»:

Այսպիսի խօսքերով կ'երթայինք առաջ: Մէկ ժամ քալելէ յետոյ, Արաբկիրի կողմէն երեւցան մեծ քանակութեամբ ձիաւոր ժանտարմաներ: Հասնելով մեր մօտ, չրջապատեցին մեզ ու յայտարարեցին, թէ տիվրիկցի ժանտարմաներու պարտականութիւնը վերջացած է ու կարաւանը յանձնուած իրենց: Մեր կարաւանապետը ուզեց իր մարդոցմով վերադառնալ, բայց արաբկիրցիները առաջարկեցին մինչեւ Արաբկիր ընկերանալ իրենց, պատճառաբանելով որ Արաբկիրի կառավարութեան հրամանն է այդ, որով լուսաբանութիւններ տալու համար: Արաբկիրէն եկող ժանտարմաներու չարքին կը պատուէին Արղաւանի չրջանի պիւղերէն Ղարայիկցի Մառոն, Թահիր պիւղացի Աղա Հիւսէինը, որոնց հետ մեր պատմութեան մէջ դարձ պիտի ունենանք: Արաբկիրի ծառապարտ պիւղերու եղերքէն քալելէ վերջ, կէսօրէ առաջ հասանք Արաբկիր: Մեզ իջեցուցին քաղաքի եղերքը ղըտնըլուղ արաբկիրցիներու յայտնի Ղայնաճա կոչուած ջուրի վրայ, բաւական հարթ տարածութիւն ու ծառաստան: Ջորեպաններըը մեր բեռները թափելէ վերջ հալածուեցան: Մեր վէյսէլն ալ գնաց, իր հետ տանելով մեր իրեն պահ տուած զարդեղէնները: Դացին նոյնպէս այն ոսկիներն ու զարդեղէնները, զոր ջաղացքի մօտ կարաւանապետին

տուած էին։ Ղայնաճայլի մօտ եկան Արարկիրի յայտնի ասեկաններէն փոխս Ֆաղլըն եւ ուրիշներ ու նարտ խաղցան։ Փոխս Ֆաղլըն մեզադրեց Տիվրիկի ժանտարմաները, մեզի հետ չատ անխիղճ վերաբերուելնուն համար։ Պատուհներու հասունցած ժամանակն է։ Արարկիրցի թուրքերը բերին իրենց պատուհները մեզի ծախելու։ Մեր կիները քիչ թէ չատ պնդեին մանուկներու համար, առանց նկատի առնելու, որ այդքան ժամանակ անօթի ծարաւ մնալէ վերջ պատուհասելը վտանգաւոր է եւ հիւանդութիւններ կ'առաջացնէ։

Մեր քով եկան նաեւ մէկ քանի արարկիրցի հայ սիրուն պատանիներ, պլուխնին ճերմակ փաթթած։ Մենք հարցուցինք անոնց իրենց վիճակին մասին։ Պատասխանեցին, որ այբերուն մեծամասնութիւնը տարին ապաննեցին, իսկ մնացածները կիներուն հետ, 15 օր առաջ ձեզի պէս կարաւանով երկու ժամուայ ճամբայ տանելէ վերջ հոս բերին։ Առայժմ խլամացած ենք ու մնացեր. չենք գիտեր թէ վերջը ինչպէս կ'ըլլայ։

Մենք այս խօսակցութեան մէջ էինք, յանկարծ քանի մը ժանտարմաներ, քթի մէկ կողմի թերթը կարուած պաչը պօղուք մարդու մը հրամանին տակ, ձեռքերնին թիեր ու բրիչներ, հրամայեցին մեր ազգ, որ մեզմէ քիչ անդին փոսեր փորեն։ Ահա, մտածեցինք, մեզ այդ փոսերուն մէջ պիտի լեցնեն։ Ես պահուեցայ կիներուն մէջ։ Տզաքը գործի սկսան։ Բաւական փորելէ վերջ պատպարակներ բերին ու սկսան չորս կողմէ մեռելներ հաւաքել ու այդ փոսերու մէջ թաղել։ Այդ մեռելները մեզմէ առաջ Արարկիրի վրայով եկած կարաւաններէն մնացած էին։ Արդէն մեր եղած տեղը կրակներու մոխիրները, կիներու կարուելով թափած մազերը ցոյց կու տային, որ մեզմէ առաջ ուրիշ կարաւաններ իջեւանած են այստեղ։

Վերջապէս դիշեր եղաւ։ Գոնէ այս դիշեր ապահով ենք։ Քաղաքի անմիջապէս մօտիկը կառարած չըլլար։ Կողոպտուէ ալ վախ չունինք, քանի որ Արարկիրի թուրքերը իրենք ալ հասկցան, որ Տիվրիկի չունեցը իրենց ոսկոր չեն թողած։ Աղջիկ առնանգելէ ալ չենք վախնար, այն ենթադրութեամբ, որ Արարկիրի հայերու թիւը 3–4 անգամ աւելի է մեզմէ։ Եթէ այդպիսի յանկութիւն ունենան, իրենց մօտ եղած հայերու վրայ կը թափեն իրենց գազանային կիրքերը։ Երկրորդ, որ Արարկիրի թուրքերը մեզի հետ որեւէ անձնական հաշիւ չունին։ Նման եղրակացութիւններէ վերջ, նորէն անուտ յոյսերու խօսքը եղաւ։ Քանի որ Արարկիրի հայերը երկու ժամ տանելէ վերջ հոս վերադարձուցած են, մեզ ալ կա՛մ հոս կը տեղաւորեն եւ կամ հոս կը տանին մեր տուները։ Հրամանը ընդհանրական է. մէկ տեղը այս

տեսակ, միւսը ուրիշ չըլլար: Նման խօսակցութիւններով ու ենթադրութիւններով պիշերը առաջացաւ, որմէ յետոյ կը թուի, թէ ամանք քնացան նոյնիսկ: Ա՛խ, վատը այն է, որ Տիվրիկի մէջ ոչ միայն մեզ, այլ մեր չունեցն ու կառուներն անգամ բնաջնջեցին: Ջառայի կառաւանը Տիվրիկէն անցին չէ կրցած երթալ: Ջարդուած է հոն...

Եկաւ 23ի առաւօտը: Դարձեալ ժողովուրդի մէջ զանազան խօսակցութիւններ ու ենթադրութիւններ: Իրրեւ թէ Արաբկիր պիտի մնանք...: Մահմետական անուան տակ, եւ այդ գործի համար մեծ չանք թափողներն են Տրիժանի քիւրտերու ցեղապետ Շաթըռ Օղլուն եւ Ամմա աշիրէթի պետ Ալիսա Օղլու Պատուալ Հֆէնտին:

«Աղջի, ի՞նչպէս մեր հաւատքը, մեր Քրիստոսը ուրանանք:

«Աղջի, ի՞նչ կայ, սուտ-մուտ հա կ'ըսենք, մինչեւ պատերազմը վերջանայ. նորէն հայ ենք ու հայ ենք: Հապա ի՞նչ ընենք, անլեզու երախաները ջարդե՞լ տանք: Այդ ալ մեզք չէ՞: Ահա արաբկիրցիները, որ այդ անուան տակ մնացեր են, ի՞նչ եղեր է: Մեր մօտ եկան, նորէն հայերէն խօսեցան»:

«Մեղա՛յ, տէր Աստուած, մեղա՛յ, չե՛մ թրքանար, լայս հաւատքս չեմ փոխեր. Քրիստոսիս պահ կ'երթամ ու Գունտի անունը չեմ տար: (Տիվրիկցի հայերը Մուհամմէտը Գունտ կ'անուանէին, որպէս զի թուրքերուն անհասկնալի ըլլայ): Մեղայ իմ Աստուծոյ»:

Այս խօսքերը լսողը, որ Տիվրիկէն աւետարանը չալկած մինչեւ այտաեղ բերած էր ու առջեւը առած, զայն կարդալով, վերոյիշեալ քարոզները կու տար ժողովուրդին:

— Մայրիկ, — ըսի ես, — այս խօսքերը բոլորը պարապ բաներ են: Մեր նահատակ կարապետ ամուն լաւ ըսաւ, որ «երկնքի Աստուածը դայ, չի կրնար մեզ փրկել»: Ա՛ռ կարապետ ամու: Ինկաւ պարտականութեան ճանապարհին: Մեր փրկութիւնը միմիայն ՇԱԹՐՈՒ ՕՂԼՈՒՆ է: Անկէ կախուած է: Եւ քանի որ այդ պետը Արաբկիր կը մնայ ներկայիս, մենք կերպով մը քաղաք մտնենք եւ հարցուփորձ ընելով գտնենք զինքը:

Մայրս իմ խօսքերուս հաւանութիւն տուաւ: Այս մտադրութեամբ ոտքի ելանք: Մայրս, Մարիճա քրոջս կեսուրը եւ ես մեր քայլերը ուղղեցինք քաղաք: Քաղաքը մեզմէ անջատուած էր փոքր վայրէ կամուրջով մը, որուն վրայ կը հսկէին երկու ժանտարմաներ, մեր քաղաք մտածը արգիլելու համար: Ուստի երբ մենք մօտեցանք իրենց, հրացաններնին ուղղեցին մեր կողմը, ըսելով թէ «հա գարձէք, արգիլուած է»: Մինչեւ մեր պատասխան մը կարկաչը, երիտասարդ տղայ մը, մեզի ծանօթ Գաբրիէլ Գալայեան, Կիւլվարդենց Յակոբի

ապան, արտաքսյալ մօաեցաւ։ Ոսոխկաններըը այս անգամ հրացաններըը ուղղեցին անոր վրայ ու պոռալով ըսին.

— Ո՞ւր կ'երթաս, չե՞ս գիտեր որ արգիլուած է, հիմա ապիքներդ դուրս կը թափենք։

Բայց մեր Գարրիէլը չատ հանդարտ ու պաղարիւն կերպով պատասխանեց.

— Ահ, ներեցէք էֆէնտիներ, չատ անզգոյշ էք եւ ձեր անզգուշութեամբ, հայերու հետ միասին մէկ քանի մուսլիմաններ ալ կրնաք զոհել։ Պէտք է ձեր մեծաւորներուն լսդոքել։

— Ներողութիւն, էֆէնտի, անցէք դուք, — ըսին ոսոխկաններըը։

Գարրիէլ կամուրջէն անցաւ։ Սրիկաներըը նորէն խօսքը մեզի ուղղեցին ըսելով.

— Եա դարձէք, արգիլուած է։ Եասաֆ տըր, եասաֆ։

Մայրս պրպտիններըը խառնեց, 15 դրուշ հանեց ու ըսաւ.

— Էֆէնտիներ, ընդունեցէք այս չնչին նուէրը եւ թոյլ տուէք մեզի քաղաք մտնել, երախտիներուն համար քիչ մը հաց եւ ուտելիք պիտի գնենք, դուք ալ երախտիրու տէր էք։

Ոսոխկաններէն մին անմիջապէս դրամը խլեց մօրս ձեռքէն ու ըսաւ.

— Շո՛ւտ, անցէ՛ք։

Մենք ալ անցանք այդ փոքր կամուրջէն։ Կամուրջին տակը ցամքած էր. կը թուի, թէ միայն անձրեւներու ժամանակ ջուր կ'անցնէր անկէ։

Կամուրջին այն կողմը, հազիւ մէկ բանի բայլ առած, տեսանք մեռած կին մը, երեսը դէպի վեր, կուրծքը բաց ու կմախացած երախտաւոր կուրծքին վրայ, բերանը ծիծերուն խեղդով կը ճուար։

Գլուխնիս պտըտուցինք ու արագ-արագ քալեցինք, այդ սրտաճմլիկ կենդանի պատկերին առջեւէն։ 50 մեթր անդին ահա ուրիշ սրտաճմլիկ պատկեր մը։

Թուրքի ծառի մը տակ, աջ կողմի վրայ պառկած էր կին մը, արդէն մեռած։ Իր գլխուն վրայ նստած էր 10–11 տարեկան աղջնակ մը, բոլորովին կմախացած։

— Այս մեռած կինը հու ի՞նչդ է, — հարցուց մայրս։

— Իմ մայրս է, — պատասխանեց աղջնակը, մօրը վրայ բառած նաւնները հշելով։

— Հապա ինչո՞ւ մօտը նստեր ես, աղջիկս, մայրդ մեռած է, կը վախնաս, — ըսաւ մայրս։

— Ո՞ՒՐ ԵՐԹԱՄ, ԵՍ ԱԼ ՊԻՏԻ ՄԵՌՆԻՄ, ԳՈՆԷ ՄՕՐՍ ՄՕՏ ՄԵՌՆԻՄ, — պատասխանեց աղջիկը ու վերջին անգամ, մօրը վրայ թառած ճաճճերը էշելէ վերջ, ինք ալ երկնցաւ ու փաթթուեցաւ մօրը:

— Ո՛հ, մայրիկ, սարսափելի են այս պառկերները, կ'երեւայ թէ քաղաքի մէջ նման չատ սոսկումներ կան, ես ետ պիտի դառնամ, երթամ կարաւանի մէջ լաթ մը քաշեմ պլխուս, որ այս ամէնը չտեսնեմ:

Մայրս պիս համոզեց, որ իրենց հետ երթամ, թերեւս պանդոք Շաթըռ Օղլուն եւ այդ մարդը պիս տեսնելով կը խղճայ, քանի մը խօսք ալ ես կ'լսեմ:

Բայց ես չհամոզուեցայ ու ետ դարձայ: Մայրս ու քրոջս կեսուրը խորացան քաղաքին մէջ:

Ահուդողով ետ գացի ես եւ մանելով կարաւանը, մէկ կողմի վրայ երկարած, սկսայ մտածել: Ի՞նչքան ժամանակ անցաւ, չեմ յիշեր, յանկարծ կարաւանէն քիչ անդին տեսանք իրարանցում մը, քանի մը տղայ վազելը ու անոնց ետեւէն ոստիկաններու վոհմակը, որ վայրահաչ հայհոյութիւններով կը հալածէր պանդոք: Ձենք դիտեր, թէ ինչ պատահած էր: Վերջապէս տղաքը հետ ի հետ եկան, խառնուեցան մեզի: Հալածողներու վոհմակը իրենց ետեւէն: Ես ոտքի ելած, միայն տեսայ ու լսեցի, որ ժանտարմաներէն մին հրացանը ուղղած էր Տէր Գրիգոր Զարպարեանի եղբօր՝ Սիմոնի տղուն, Հայկի, ըսելով, որ «եթէ այս մանկիկը չալակդ չըլլար, քեզ չան պէս կը սատկեցնէի, բայց դնա ազատէ որ այս մանկիկը չալակդ է»: Թեզ Հայկը, որ հազիւ 18 տարեկան, սիրուն ու գրաւիչ պատանի մըն էր, այնքան լացաւ, այնքան հեկեկաց, որ մինչեւ այսօր ալ աչքիս առջեւն է այդ պատկերը: Երբ Տէր Գրիգոր անօրհնէքի գար, Հայկն էր քահանայ հօրեղբօր ընկերացողը, նշխարքի տոպրակը ձեռքին ու օրհնէնքի պահուն կը ձայնակցէր հօրեղբօրը: Եղելութիւնը հետեւեալն է: Հայկի պէս քանի մը տղաք որոշեր են քաղաք երթալ, Արաբկիրի թուրքերէն խնդրելու համար կամ անոնց առաջարկելու իրենց հաւատարիմ ծառայութիւնը: Հայկը մտածեր է, որ իրենց անեցիները մանկիկը միասին առնելու հնարաւորութիւն չունին, ուստի երախան ինք չալկեր է: Թերեւս մտածեր է, որ պանդուխ խղճամիտ թուրքեր, երախան եւ ինքը պահելու: Սակայն հազիւ կարաւանէն քիչ մը հեռացած, կը տեսնուին ոստիկաններէն, որոնք սպառնալիքներու եւ հայհոյանքի տեղատարափի մը տակ ետ վերադարձուցին պանդոք:

Եղաւ իրիկուն: Մայրս եւ քրոջս կեսուրը մէջտեղ ելան: Շատ տխուր էին:

— Ի՞նչ կայ, մայրիկ, — հարցուցի։

— Էհ, տղաս, ի՞նչ պիտի ըլլայ, ոչ մէկ տեղէ յոյս չկայ։

— Բայց մինչեւ հիմա ո՞ւր էիք, ինչո՞ւ այսքան ուշացաք։

— Գացինք քաղաքի մէջ, ինչքան քիւրտ տեսանք հարցուցինք, թէ արդեօք չե՞ն ճանչնար Տրիժանի մեծը, Տէլի Սլոյի տղան, Շաթըռ Օղլու Մուսաֆա էֆէնտին։ Ոչ ոք մեր խօսքին կարեւորութիւն տըւաւ։ Մենք ալ չենք դիտեր, ըսին անոնք։ Վերջապէս յոգնեցանք։ Քաղաքին մէջ պարտէ հա պարտէ։ Մեզի պատահեցան հայեր. հարցուցինք անոնց Գանդիլեան Մուրատ էֆէնտիի տունը։ Հայերը մեզ այնտեղ առաջնորդեցին։ Ներս մտանք ու հարցուփորձով իմացանք, որ Փայլակ եւ մեծ հայրը, Խաչիկ ապան, տարեր զարկեր են։ Իսկ կիները Արարկիրի միւս հայերու պէս անորոշ վիճակի մէջ են։ Լաւ վերաբերմունք ցոյց տուին մեզի, սեղան դրին մեր առջեւ, բայց ո՞վ ախորժակ ունէր ուտելու։ Վերջը մեզի ըսին, որ տպամարդ չէ, բայց հարազ կամ աղջիկներէդ մէկը, եթէ կ'ուզես, թող գայ մնայ մեր տունը։ Մեր ճակատագիրը ինչ որ ըլլայ, ան ալ մեզի հետ։ Ես պատասխանեցի, որ եթէ ձեր դրութիւնը անորոշ է, հարսս ու աղջիկս ալ թող մնան մեզի հետ. ինչ որ պատահի, միասին կ'ըլլանք։ Այսպիսով Գանդիլեաններու տունէն դուրս ելանք։ Ճամբան, վերադառնալու ժամանակ, նորէն պատահեցանք խումբ մը քիւրտերու, դլուխնին խաչաձեւ թաղիքներ դրած։ Ինամին ըսաւ, որ անգամ մըն ալ առանց հարցնենք, այս քիւրտերը տրիժանցիի կը նմանին։ Մօտեցանք ու հարցուցինք իրենց, թէ չե՞ն ճանչնար Շաթըռ Օղլու Մըսաֆա էֆէնտին։ Մարդիկը իրարու հետ քիւրտերէն խօսելէ վերջ, մեզի յոյս տուին արար երիտասարդ մը եւ ըսին, որ այս տղան Շաթըռ Օղլուի հոդեզաւակն է. ինչ որ պիտի ըսես, այս տղուն բացատրէ։ Արարին բացատրելէ վերջ, որ Շաթըռ Օղլուն մեզի ծանօթ է, հայրդ իր փաստաբանն էր, խնդրեցի որ դիս տանի անոր մօտ։ Արարը առարկեց ըսելով, որ իմ ակռս կառավարութեան մէջ նստած է, ուստի դժուար է քեզ իր մօտ տանիլ, ոստիկանները կ'արգիլեն. բայց դուն ինչ ըսելիք որ ունիս ըսէ, ես կ'երթամ, կը յայտնեմ իրեն։

Պէտք եղածը ըսի, բացատրեցի արարին, որ ես սիվրիկցի եմ եւ Շաթըռ Օղլուի մտերիմ բարեկամին կինը, ուստի, եթէ հնարաւոր է, ճար մը թող ընէ, իր բարեկամին երախաները փրկելու համար։

Արարը լաւ, լաւ, ըսաւ ու հեռացաւ, տեսակ մը վրայէն վանելու ձեւով։ Ահա այս է բոլորը, տղաս, ոչ մէկէն օգուտ չկայ։

Երեկոյ է։ Արարկիրը բլուրներու մէջեւ, ծառազարդ պարտէզներով եւ կապոյտ երդիկներով տարածուած է մեր աչքերուն առջեւ։

Ծառերուն մէջէն կ'երեւան Թրքական բարձր մինարէները։ Հայ ժողովուրդին սոսկում եւ խաղ ժողովուրդին խաղաղութիւն եւ երջանկութիւն պարգեւող մինարէները։ Այո, այս մինարէներուն տակ զբաղուող մզկիթներու մէջ քարոզչին մոլլաներն ու չէյխերը, որ իրենց վերին մարմիններու տուած հրամանը տեղին է եւ պէտք է անողոք դանուիլ հայոց հանդէպ· պէտք է կոտորել մինչեւ վերջին հայը, ծերը, կինն, երախայ· ով որ չատ հայ սպաննէ, ճէննէթին կ'արժանանայ։

Իսկ ո՞վ էր Գանդիկեան Մուրատ էֆէնտին, զոր մայրս տեսնելու գացած էր։ Ան բնիկ արաբկիրցի, յատկապէս պիւզերը ունէր եւ կամուտի աղբիւրներ։ Այս պատճառաւ աւելի չատ Տիվրիկ կ'ապրէին քան թէ Արաբկիր։ Բաւական հեղինակաւոր անձ էր։ Անոր ալ փոստարանը հայրս եղած է։ Այս մարդուն բրած բարեգործութիւնները մինչեւ իմ մեծնալս կը յիշուէր։ Մեր քաղաքը ունէր խենթ մը, Կալոյենց խենթ Մխաքը։ Մխաք մինչեւ իմ օրերս սովոր էր անօթեցած ժամանակ չուկան գալ եւ հարուստները պահարակել, մինչեւ որ մէկն ու միւսը փորը կշտացնէ։ Անգամ մըն ալ Մուրատ էֆէնտի Մխաքի փորը լաւ մը կշտացնելէ յետոյ, մէկ հատ ալ վերարկու հագցուցեր է։ Մխաք այդ բարիքը մոռցած չէր։ Ու չուկայ գալով կը պոռար·

— Կեցցէ Գանդիկեան Մուրատ էֆէնտին, անկցին Հարանեանի եւ ուրիշներու նման ժլատները։

Իմ օրերս Մխաքը զրկեցին Պոլիս, Ս· Փրկչի յիմարանոցը, ուր եւ մեռաւ։

Մուրատ էֆէնտի Տիվրիկի Թուզլուա պիւղը եկամուտներ ունէր։ Այդ պիւղին մէջ ալ սպաննած են պինքը։ Երբ Մուրատ էֆէնտի արտաքնոց մտեր է, 17 տաբեկան Թուրք տղայ մը կրակած ու տեղն ու տեղը սպաննած է պինքը։ Այդ մահափորձը կը վերագրուէր Ապտուլլահ փաշայի, որ նոյնպէս այդ պիւղին մէջ եկամուտներ ունէր։ Գանդիկեան ունէր Փայլակ անուն սիրուն տղայ մը, ինձմէ 6–7 տարի մեծ։ Փայլակ իր մօր հետ կը դանուէր Մուրատ էֆ·ի աներոջ խնամքին տակ։ Վերջերս մայրն ալ մեռաւ, իսկ Փայլակը զրկեցին Պոլիս, ուսանելու։ Եւ երբ արձակուրդի ժամանակ Պոլսէն կը վերադառնար, Տիվրիկ կու գար, քանի որ մեծ հայրը, Խաչիկ աղան, իրմէ առաջ Արաբկիրէն գալով մեր տան մէջ իրեն կը սպասէր։ Անգամ մը մեծ հայրը համոզեց հայրս, որ Փայլակը տանի Ապտուլլահ փաշայի մօտ, Փայլակ համբուրէ անոր ձեռքը ու խնդրէ հօր ունեցած իրաւունքները պինքլ։ Եւ երբ հայրս այդ ուղղութեամբ չօշափեց Փայլակի

տրամադրութիւնը, Փայլակ ծուռ-ծուռ նայեցաւ հօրս, բսելով.

— Միքաիլ էֆէնտի, մեծ հա՞յրս համոզեց ձեզ։ Եւ գուք ալ համաձա՞յն գտնուեցաք։ Ոչ միայն այդ փշրանքներու համար հօրս ապաննիչին ձեռքը համբուրել, այլ այդ չափ երեսն անպատ տեսնել չեմ ուզեր։ Միայն, Միքաիլ էֆէնտի, եթէ կարող էք աշխատանք տանիլ որ Զալթուն ձեռքէն խլենք, որչափ ալ սուղ վրան ուզէ կը վճարեմ։

Զալթուն, Ապտուլլահ փաշայի ապարակը, կը գտնուէր Տիվրիկիի տանջուէն անցնող Զալթու չայի եզերքը, քարաբէն բաւական ցած,

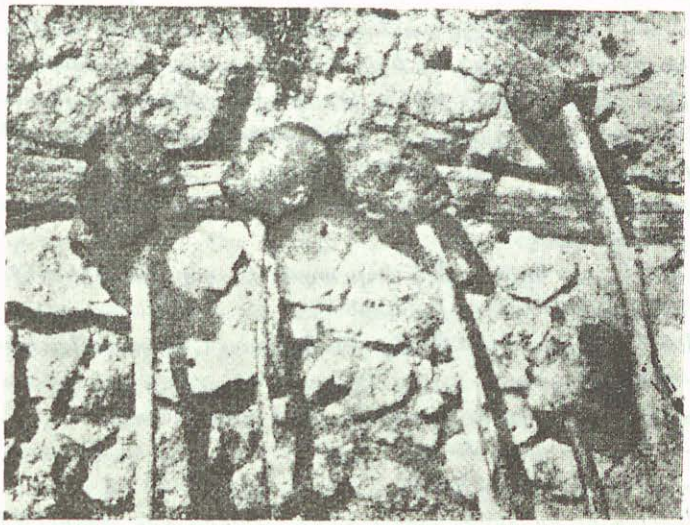

Զարդի ահաւոր տեսարան մը…

Եփրատի կողմը։ Փայլակ աչք անկած էր Զալթուին, անոր համար որ ապագայ երկաթուղին, Տիվրիկէն անցնելէ վերջ, առանձին կայարանը նախատեսուած էր այդտեղ։

Ուշ երեկոյ է։ Այս երկրորդ պիչերն է որ Արարկիր կ'անցընենք։ Նորէն գանատան կարծիքներ։ Ըստ ամանց մէկ-երկու օր հանգիստ պիտի տան։ Ըստ ուրիշներու մեր Արարկիր մնալու մասին կարգադրութիւններ կ'ընեն։ Յունիս 24ի առաւօտն է։ Մեր ականջները չորս բացած կը սպասենք, թէ ի՞նչ պիտի լսենք։ Կէսօր եղաւ, ձայն ձուն չկայ։ Կը թուի, թէ այս պիչեր եւս կը մնանք։ Բոլորիս համոզումը այդ է։ Բայց կէսօրը մօտ երկու ժամ անց, յանկարծ յայտնեցին, թէ չուտ, պատրաստուեցէք, ճամբայ պիտի ելլէք։ Պէտք չկայ նկարագ-

բելու տեղի ունեցած իրարանցումն ու լացուկոծը: Ամենագժուարը այն է, որ հնարաւոր չէ առաջ երթալ: Ջրելական չունինք այլեւս. ոչ ալ կրնանք ունենալ, քանի որ միջոց չեն տար: Երկրորդ՝ մինչեւ այստեղ կողոպտուած ըլլալով, մեծամասնութիւնը զրկուած է նեւթական միջոցներէ: Պատաս կանայք եւ մանուկները չարժելու կարողութիւն չունին: Ո՞ւր մնաց որ ճամբայ քալեն: Մեր ազազականերու պատասխանը ժանտարմաններու սուիններն ու խարազաններն են: Սակայն եւ այնպէս կարաւանը սկսաւ չարժիլ ու Ղայնաճայէն փոքր բարձունքով մը առաջանալ: Մենք ալ ոտքի վրայ ենք: Որոչեցինք անկողիններըը հոն լքել ու կոյր հօրաքրոջ մեռոէէն բռնած ֆալեցցնել: Մէկ խօսքով, ինչքան էշը տանելու կարող էր բեռցնել ու Սիրանոյշն ալ նորէն վրան նստեցուցած երթալ: Մենք այդ աշխատանքով զբաղած էինք, երբ լսեցինք մէկու մը ձայնը՝ թրքերէն լեզուով. կը հարցնէր մեր քովի կիներուն, թէ փաստարան Մկրտիչ էֆէնտիի ընտանիքը ո՞ւր է. առա՞ջ պացին թէ հոս են: Այս խօսքերուն վրայ, մեր ուշադրութիւնը զարձուցինք խօսող մարդուն կողմը, ու յանկարծ մայրս բացագանչեց.

— Ահ, սա երէկուան սրաթ տղան է, որ քաղաքի մէջ տեսայ ու խօսեցայ Շաթըռ Օղլուի մասին:

Իմ սիրտս ուրախութենէս թռնդ ելաւ: Արարը մեզ տեսաւ ու մօտենալով մօրս ըսաւ.

— Խանում, դո՞ւն էիր երէկ լինձի հետ խօսողը:

— Այո, — ըսաւ մայրս:

— Տէ, եկուր լինձի հետ:

Մայրս եւ ես հետեւեցանք անոր: Արարը մեր առջեւէն կը քալէր: Այսպիսով կարաւանէն դուրս եկանք: Հոդ մեծ ծառ մը կար: Արարը ըսաւ, որ «հոս կեցէք եւ բառնեռաս ուշադրութիւն ըրէք»: Ու ինք անցաւ ծառի հետեւ ու պահուեցաւ:

— Տես, խանում, այնտեղ կանգնած երիտասարդ պինաւորականը Շաթըռ Օղլուի կրտսեր տղան է: Անունը Ալի Բիպա է: Դուք Ալի Բիպա էֆէնտի ըսէք իրեն: Գնա անոր մօտ ու խօսէ եւ դուք անպայմանի կ'ազատիք:

Մենք, մայրս ու տղայ, նայեցանք այդ ոսոիկանական հագուստով երիտասարդին, որ բաւական գրաւիչ տեսք ունէր եւ արեւէն չնեզուելու համար գլխուն բռնած էր հովանոց մը. հազիւ 24–25 տարեկան էր:

— Այ տղայ, — ըսաւ մայրս արարին, — Շաթըռ Օղլուն քիւրտ է, իսկ այդ տղան քաղաքացիի զաւակ է:

Արաբը խնդաց ըսելով.

— Մայրիկ, Շաթրա Օղլու իր ազգը Խարբերդի մէջ ուսում առած է։ Պաշտօններ ունին։ Մի՛ վախնար, ես ձեզ չե՛մ խաբեր։ Գնա՛, գնա՛, շո՛ւտ բրէ, հիմա կը հեռանայ։

Մենք թողինք արաբը ծառին հետը եւ առաջացանք դէպի Ալի Բիպան, որ մեզ սենեակն՝ քարաքաշարի վերը առած, բսաւ մօրս.

— Խանում, կարծեմ թէ խօսիլ կ՚ուզէք ինծի։

— Այո, — պատասխանեց մայրս ու մօտենալով Ալի Բիպայի, երկու ձեռքերէն բռնեց ու բսաւ անոր, — էֆէնտի, դուք Շաթրա Օղլուի ազա՞ն էք։

— Այո, — բսաւ երիտասարդը զարմացած։

— Ես քու հօրդ ծանօթ վաստարանի կինն եմ, — չարունակեց մայրս։ — Երբ հայրդ Տիվրիկ կու գար, մեր տունը կ՚իջեւանէր։ Այս առթիւ կը խնդրեմ, որ մեզ ազատէք այս վտանգներէն։

— Այո, խանում, հայրս միշտ պատմած է ամուսնոյդ մասին եւ ես ուրախ եմ որ ծանօթացայ ձեզի, բայց յաւ ի սիրտ պէտք է բսեմ, որ որեւէ բան չենք կրնար ընել. հրամանները պետական ատեանէն են եւ չատ խիստ։ Դուն մի նայիր 1895ի կոտորածին, ուր Ալիշան պէկ պաշտպանեց հայերը. այն ժամանակ պատերազմ չկար եւ ջարդի հրամանը այսքան խիստ չէր։ Իսկ ներկայիս, սեւէ հայ պաշտպանողը ինք կը հասնի անոր վիճակին։

Մայրս սկսաւ ազաչել, պազատիլ, խնդրել, որուն վրայ Ալի Բիպան պատասխանեց.

— Բայց խանում, սպասէ, կարծեմ 40ի չափ ընտանիքներ նկատի պիտի առնեն, Արաբկիր թողելու համար։ Եկէք տանիմ ձեզ ցուցակագրել տամ այդ երեւելի ընտանիքներու կարգին։

— Այդ ընտանիքները պիտի ազատի՞ն, — հարցուց մայրս։

— Անշուշտ, ազատօրէն պիտի մնան Արաբկիրի մէջ, — յարեց Ալի Բիպան։

— Լաւ, — բսաւ մայրս, որու վրայ հետեւեցանք Ալի Բիպայի, որ մեզ տարաւ քիչ անդին ծառի մը տակ նստած պաշտօնեաներու մօտ ու արձանագրուեցանք։ Ձորս տուն մեր գերդաստանի համար, չորս տուն քոյրերուս կողմի համար, որմէ յետոյ ետ վերադարձանք։

Ալի Բիպան հեռացաւ, իսկ արաբը ծառին հետէն մէջտեղ գալով հարցուց մեզի.

— Ալի Բիպան ի՞նչ պատասխանեց։

— Մենք ամբողջը պատմեցինք իրեն։

Արաբը չզայնացաւ ու բերին տակէն մրմրալով, թէ «ի՞նչ կը

ոգեսուր այդ ճահիճ երիտասարդին», ու կրկին մեզի առաջարկեց հեռեւիլ իրեն։

Կարաւանին մեծ մասը պացած էր։ Արարը մեզ տարաւ քիչ մը ալին ու նայէն կենալով ըսաւ.

— Կը տեսնէ՞ք այդ մոխիկ հագած երիտասարդը։ Այդ սիրուն մարդը Շաթըր Օղլուի մեծ ագան է։ Քիւրտերը Մամիկ կը կանչեն, բայց դուք Մէմէտ էֆէնտի ըսէք։ Գացէք անկէ խնդրեցէք. ան կ'ազատէ ձեզ։

— Տղայ, — ըսաւ մայրս, — երբ Շաթըր Օղլուն մեր տունը կու գար, հալիւ այս տարիքի մարդ էր. ի՛նչպէս այսքան մեծ ազայ կ'ունենայ։

— Գնա՛, մայրիկ, գնա՛, չո՛ւտ ըրէ, անոնք քիւրտ են, առողջ են. հայրը իր ագուն տարիքը ունենալ կը թուի։

Մօտեցանք Մէմէտ էֆէնտիի, եւ իսկապէս շատ դեղեցիկ, առոյգ ազամարդ էր, հօրը պէս արծուեւռունդ, ժպտերես, հազիւ 40–45 տարեկան։ Նոյնպէս մեծ քաղաքավարութեամբ ընդունելով մեզ, հարցուց.

— Ի՞նչ կը փափաքիք։

Մայրս կրկնեց Ալի Րիզայի բառերը։ Պատասխանը եղաւ նոյնը։ Մօրս առաջիկ ազաչանք ու պաղատանքներուն վրայ, ըսաւ.

— Հէյէ դուք դացէք ձեր ճամբան, եւ չմնաք։ ՄԵՆՔ ՁԵԶ Կ'ԱՋԱՏԵՆՔ։

Հեռացանք իրմէ։ Արարը կրկին մէջտեղ ելլելով հարցուց.

— Ի՞նչ պատասխանեց, խանում։

— Այն՝ ինչ որ Ալի Րիզան, — բսինք մենք։

Արաբը բոլորովին սեւցաւ, գլուխը շարժեց ու նորէն բրիճ տակէն մռլտալով մտաւ բաղաբ։ *Մինչեւ մեր վերադարձը, շատ քիչեր էին մնացեր, ուստի աճապարեցինք մեր էշը բեռնալ ու հեռանալ կարաւանին։ Եւ մնալն ալ վտանգաւոր էր։ Լսած էինք, որ տակաւին Արարկիր չհասած, եւ մնացող պատաւները սպաններ են։ Այդ օր արտակարգ բան չպատահեցաւ ճամբան։ Հազիւ երկու ժամ երթալէ վերջ հրամայեցին կենալ, որովհետեւ մթնելու վրայ էր։ Մեր այդ իրիկուան իջեւանած տեղը գոգաձեւ ու չորս կողմերնիս կանաչազարդ էր։ Հազիւ թէ նստած էինք, յանկարծ տեսանք քանի մը պաշտօնեայ ու ոստիկաններ եկան եւ ըսին, որ իրենց ձեռքը եղած թուղթին մէջ կարգացուած անունին ախբերը առանձնանան ու գաղտին մնանեղէն։ Այս Արարկիր թողելու համար կազմուած ցուցակն էր, որուն մէջ մեզ գրել տուաւ Ալի Րիզան։ Առաջինը Հայրանեաններըն*

կարդացին. մինչեւ երկրորդ անունին կարդացուիլը՝ ժողովուրդը ի–բար անցաւ, պոռալով, թէ «ինչո՞ւ հարուստները ազատին ու ազ–քատները երթան սուրի ու թուրի բերանը: Ա՛ս ի՞նչ արդարութիւն է» եւ նման խօսքեր: Ոստիկանները աշխատեցան ժողովուրդը ետ հրել. անօգուտ. բոլորը իրար խառնուեցան: Ի վերջոյ ծագկաւեր ղէմքով ու խաչար քիթով ոստիկան մը նեղացած, հայհոյելով ըսաւ.

— Տէ, պացէք բոլորդ սատկեցէք:

Այսպիսով մեզի Հայրանեանները Արաբկիր տարին: Այստեղ, Արամ ձէլալեան անուն ազայ մը, ինձմէ 2–3 տարի մեծ, ըսաւ.

— Ժողովուրդ, ինչո՞ւ այս բանը կ'ընէք. եթէ պիտի ազատին այս մարդիկ, թող ազատին. իսկ եթէ իրօք ազատելու մէջոց կայ, ամանք ալ ուրիշ տեղեր կը փրկուին: Բայց այդ բանը դեռ հաւանա–կան չէ, քանի որ հարուստ ընտանիքները կը տանին: Ի՞նչ պիտէք, թէ կոպտաբարոյ համար չէ այս խաղը: Էհ, ո՞վ պիտէ, թերեւս բարին այս էր:

Մութ էր արդէն: Տեսանք քիչ մը անդին ջուր կայ: Ամանը առի ու պացի ջուր բերելու ու հոգ տեսայ, որ Ալի Բիւրան կեցած էր ջուրի վրայ. ուզեցի հետը խօսիլ եւ ըսել, որ էֆէնտի, ձեր մեզ պրել տալը օգուտ չունեցաւ, յետոյ միտքս փոխեցի, խորհելով որ ամէն ինչ գուր է: Բոլորին բախտը ինչ՝ մերն ալ այն: Ալի Բիւրան տեսած ըլ–լալս մօրս անդամ չըսի: Թերեւս բարկանար, թէ ինչո՞ւ կրկին չըլնը–ղրեցիր իրմէ որ փրկութեան ճար մը խորհի, եւայլն:

— Ադա, մինչեւ ո՞ւր պիտի տանիք մեզ:

— Մուրատ փաշա, Մուրատ փաշա:

— Հեռո՞ւ է այդ Մուրատ փաշան:

— Չէ, երկու օրէն կը հասնիք:

— Եւ հոն պիտի մնա՞նք:

— Այո, ձեր վերջնական տեղը հոն է:

— Ինչպիսի՞ վայր է այդ Մուրատ փաշան:

— Ջուր, չրարբի պարտէզներով պատառատ տեղ է, վերջապէս հոն կը գտնէք ձեր հանգստութիւնը:

Մեր կառանց հարցուփորձերուն այս պատասխանը կու տային ժանտարմաներն ու պաշտպօզուք թուրքերը: Ճէպիրէն Մուրատ փա–շայի փոխանակ: Տիվրիկէն մինչեւ Արաբկիր, երբ թուրքերուն կը հարցնէինք, թէ «մեզ ո՞ւր կը տանին», կը պատասխանէին՝ «ճէպի–րէ». իսկ հիմա կ'ըսեն «Մուրատ փաշա»:

Գիշերը կը կասկածէինք, որ եթէ Արաբկիրի մէջ մեզի նեղու–թիւն չտուին, հիմա քաղաքէն հեռու, իրենց պահանջները կը գնեն:

Դրամ կամ դեղեցիկ աղջիկներու առեւանդում։ Էհ, ինչ կ'ուզէ ան ըլլայ։ Մեր Քրիստոսը զօրաւոր չէ եղեր, Մուհամմէտ անկէ աւելի ուժեղ է։ Բայց անզենականը մերն է։ Չեմ գիտեր ինչի՞ վերագրել պիշերուայ մեր հանգիստը։ Արդեօք Ալարկիլի ոսոխականները համոզուած էին, որ կողոպտելիք բան չէ մնացեր մեր քով՝ թէ՞ աւելի բարեացակամ էին քան Տիվրիկի չուները։ Գիշերը խաղաղ անցաւ։

ՅՈՒՆԻՍ 25

Խ Ա Ր Ա Ճ

Առաւօտ սովորականին պէս ճամբայ ելանք։ Ամբողջ օրը արտակարգ բան չպատահեցաւ։ Միայն պէտք է ըսել, որ դիակներու վրայէն անցնիլը այլեւս սովորական էր։ Դիակներ՝ ճամբու վրայ, դիակներ՝ ճամբուն երկու կողմերու վրայ, դիակներ՝ ինչ հեռու, արտերու մէջ։ Եւ այսպէս, դիակներու վրայէն քալելով, իրիկունը հասանք Խարաճ։

Խարաճը Ալարկիլին կիսմիս մատչէն տանող ճամբուն վրայ, բայց դաշտի մէջ, ոսոխականատուն մըն է։ գարագօլ մէրմէզի։ Ձիերդ ոսոխականատան առջեւ իջեցուցին մեզ։ Հազիւ նստած էինք, յանկարծ մէջտեղ ելաւ կարճահասակ ու սեւ դիմագծով մարդ մը եւ մեր մօտ գանուղ ծերունի Յովակիմ աղան կանչելով սկսաւ խօսիլ հետը։ Անոր հետանալէն յետոյ Յովակիմ աղան յայտնեց։

— Այս մարդը Վարի Ամմայի քիւրտերու ցեղապետ Հորանցի Պէքիր էֆէնտին է ու շատ մեծ ազդեցութիւն ունի այս շրջանները։ Պայման դրաւ, որ տուն–գլուխ տասական ոսկի տուրդները կը տանիմ գիւղս եւ անմատոյց կը պահեմ։

Յովակիմ աղայի խօսքերուն վրայ հաւաքուեցանք չուրջ 30 հոգուս, ոսկիները համրեցինք, տուինք Յովակիմ աղայի։ Մենք, երկու քոյրերուս հետ, երկու տան հաշուով, 20 ոսկի վճարեցինք։ Մարդը եկաւ մեզ 40 հոգուրնեբս առանձնացուց, կարաւանէն քիչ անդին, մեր վրայ ալ իրրեւ հսկող, ժանտարմա մը դրաւ։ Դրամները առնելէն քիչ յետոյ Յովակիմ աղան յայտնեց։

— Այն ընտանիքները, որոնք հինգը մէկհոգ տուին կամ այլ զարդերով լրացուցին տասը ոսկին՝ պէտք է մէկմէկ ոսկի աւելի տան, որովհետեւ հինգնոցները չորսի տեղ ընդունենք։

Կերպով մը այդ պահանջն ալ գոհացուցինք ու խեղճ ծերունին տարաւ մարդուն յանձնեց։ Կարաւանէն քիչ անդին նստած ենք, այն

յոյսով որ առաւօտուն Հոթանցի Պէքիր Էֆէնտին պիտի տանի մեզ ու փրկէ։ Ժողովուրդը այս անգամ ձայն չհանեց. արդեօք դրամով էր առա՞ր համար, թէ՞ ձէլալեան Ամամի խօսքերուն ազդեցութեան տակ։ Երկուքն ալ հաւանական են։

Կէս գիշեր է։ Աչքերս դուց են կամ կէս քուն–կէս արթուն, լսելի մէկու մը, «ա՛խ, Թո՛ւ, վա՛խ հաւրում» խօսքերը։ Ելայ նստայ, տեսայ որ մեր Զարուհին ինձմէ առաջ նստած է։

— Ի՞նչ է Զարուհի, ո՞վ է այդ ախ ու վախ ընողը, հարցուցի։

— Սուս, պատասխանեց Զարուհի եւ լսա, թէ մեր դրամներըը առնող Հոթանցի Պէքիրը փախեր է եւ հիմա Յովակիմ ապան ախ վախ ընելով կ'լսէ, որ ժողովուրդին ալ պատճառ եղայ, որ այդ չանը մեծ քանակութեամբ դրամ տուին։ Հիմա առաւօն ի՞նչ պատասխան պիտի տամ իրենց։

Այս խօսքերուն վրայ ես ըսի բարձրաձայն.

— Յովակիմ ապա, եթէ քու ախն ու վախը մեզ չպատառելու մասին է, կ'արժէ. իսկ եթէ կը վերաբերի դրամի՝ բնաւ չմտածես։ Ոչ ոք քեզ կը մեղադրէ։ Պէքիր չունը չտանէր՝ Հասան չունը պիտի տանէր։

Այս խօսքերէն վերջ դլուխս կշեցուցի։ Յովակիմ ապա ձայնը կարեց։ Կը թուի թէ բոլորը քնացած էին եւ այդ խօսքերը միայն Զարուհին ու ես լսեցինք։ Կարաւանն ալ քնացած լլլալու էր, մեղմէ քիչ անդին։ Յոգնութիւնը յաղթեր էր ամէն բանի. մարդիկ, այլեւս վարժուած արհաւիրքներուն, իրենց եակատագիրը յանձներ էին Աստուծոյ։

Այլեւս քիւրտերու հարա–հուռան ալ չէր լսուեր։ Կ'երեւի բաւական հեռու էին կարաւանէն։ Մերթ ընդ մերթ կը հասնէին մեզի ձիերու խրխինջները եւ Խարաճի չրջակայ պիւղերու շան հաջոցները։ Գլուխս վար դնելէ վերջ, կրկին աչքերս յառած աստղազարդ երկընքին, մտածումներով պաշարուած, թէ ի՞նչ պիտի լլլայ մեր վիճակը եւ մինչեւ ո՞ւր պիտի տարուինք։ Ժողովուրդին մօտ դրամ չմնաց. քալելու այժ չկայ։ Արդեօք երանի պիտի տա՞նք, եթէ մէկ անգամէն մեզ կոտորեն ու վերջանայ։ Առաւօտը հեռու չէ։ Ոսոխականներու «հայտէ՛, հայտէ՛»ն պիտի վերսկսի։ Խարազաններըը պիտի չշէն, սըւիններըը գոտի պիտի ակսին։ Ա՛խ, ո՞ր մէկը մտածես։ Մտածես անմեղ երախաներո՞ւ մասին, մտածես խեղճ, պառաւած ծերունիներո՞ւ մասին, թէ՞ քո՛ւ իսկ կեանքիդ համար։ Ա՛խ, այդ Շաթըռ Օղլուներըը, յոյսերնիս իրենց վրայ դրինք, անոնցմէ ալ օգուտ չեղաւ։ Արդեօք կարողութի՞ւն չունէին, թէ՞ չկամեցան փրկել մեզ։ Ի՞նչ դիտնանք։

ՅՈՒՆԻՍ 26

Ե Փ Ր Ա Տ

Բացուեցաւ առաւօտը։ Երկու ժանտարմաներ եկան ու հրամայեցին մեզի երթալ խառնուիլ կարաւանին։ Գործին հանճնէն լուր չունեցող կիներ ըսին։

— Ազատեր, մեզ Պէքիր Էֆէնտին պիտի տանի իր պիւղը։

— Հա, — պատասխանեցին ժանտարմաները, — երբ Մուրատ վաչա հասնիք, հոն պիտի պայ տանէ ձեզ։

— Դեռ չատ կա՞յ այդ Մուրատ վաչան հասնելու։

— Չէ, չէ, այս իրիկուն կը հասնիք, ձեր վերջնական տեղը հոն է, պարապիդներ, ջուր, ջրարբի, դուք հոն չատ հանգիստ կ'ըլլաք։ Տէ՛, տէ՛, չո՛ւտ եղէք, խառնուեցէք կարաւանին։

Կիները անէծքներ թափելով Պէքիրի դլխուն, պայինք միացանք մեր ժողովուրդին։ Անոնք արդէն սկսած էին քալել։ Ես մերիններէն քիչ մը առաջ անցած, հէրը քշելով կ'երթայի։ Հաղիւ տասը րոպէ անցած մայրս հասաւ ինծի ու իչուն նայելով ըսաւ։

— Թորոս, ո՞ւր է Սիրանոյշը, իչուն վրայ չդրի՞ր։

Ես, նոյնպէս չշմած, ըսի։

— Մայրիկ, ես կարծեցի որ երախան ձեզի հետ է։

Մայրը ու տղայ եա վերադարձանք ու կարաւանին մէջ «Սիրանո՛յշ, Սիրանո՛յշ» պոռալով վազեցինք։ Այսպիսով հասանք մինչեւ կարաւանին վերջաւորութեան, բայց Սիրանոյշը չկայ։ Ի՞նչ ընել, թողուլ կարաւանը ու վազել ե՞տ։ Բայց չէ՞ որ վտանգաւոր է, եա մնացողները կը սպաննեն։ Ամէն ինչ աչք առած, բաւական եա վազեցինք։ ու յանկարծ նշմարեցինք Սիրանոյշը, որ ճչնելով կը քալէր, կարաւանին հասնելու համար։ Վերջապէս առինք պինքը ու համբոյրներու տարափով բերինք նստեցուցինք հէրը։ Զարմանալին այն է, որ երախան բնաւ չէր լացած։

Մեռելնե՛ր, մեռելնե՛ր, ամէն կողմ դիակնե՛ր։ Ահա ծերաններու դիակները, մարդ ու մօրուքը պեանի փուչիներուն մէջ։ Ահա պառաւներ, նոյնպէս փուչիներու մէջ, դիակները սեւցած երեսի մարմը փակած սկսրնեներուն։ Եւ ահա մանուկներու դիակներ, ամբողջովին թաղուած փուչիի մէջ։ Այս ամէնը կը ցուցնէ, որ այս ճամբով մեզմէ առաջ չատ հեռու քաղաքներէ կարաւաններ եկեր անցեր են։ Մենք հնարաւորութիւն չունինք սառչելու, թէ այս ամէնը յոյնութենէ՞, չարչարանքներէ՞ մեռած թէ՞ ուղղակի սպաննուած են։

Տիվրիկէն մինչեւ Ալթարկիր մեր ևկած ճամբան դաշտային էր, իսկ հիմա կանոնաւոր խճուղիով կը քալենք: Այս պատճառով ալ հեռապրական սիւներ կան: Ահա աւուցմէ մէկուն տակ նստած է 16–17 տարեկան տղայ մը, շագանակագոյն աչքերով, կը դիտէ մեզ, աւրիդհատ կը դիտէ մեր ալիցքը: Անշուշտ մեզմէ առջի կարաւանները է:

— Ինչո՞ւ նստեր ես միւնակդ, խառնուէ՛ մեզի, — ըսաւ աւոր մեր կիներէն մին:

Տղան, պատասխանի փոխարէն ոտքը ցոյց տուաւ:

— Վա՛խ, եաւրում, ոտքէն զարկեր են, — հեծեցին կանայք:

Ալիցաւիք իր առջեւէն: Իսկ տղան աւքարրք աչքերով կը նայէր մեզի: Եւ մինչեւ այսօր ալ աչքիս առջեւ նստած կը նայի դեռ···:

Մեր դիմաց եւան քիւրտ ճամբորդներ, իրենց ջորիներուն բեռները բեռցուցած:

— Ապա, դեռ չատ կա՞յ Մուրատ փաշա հասնելու, — հարցուց Գազանեան Աւետիս էֆէնտիի խորթ մայրը երիտասարդ քիւրտի մը:

— Ա՛ռ քեզի Մուրատ փաշա, — ըսաւ քիւրտը ու ձեռքի հատա մահակով զարկաւ խեղճ կնոջ թեւին:

Թշուառ կինը յաւէն մղկտալով կամաց-կամաց եկաւ:

Ինչ մըն ալ քալեցինք, մէյ մըն ալ տեսանք, մեր ձախ կողմէն ուրիշ կարաւան մը բերին խառնեցին մեզի: Կիները լացի մանիներով ու պէյրերով դիմաւորեցին իրար: Այս կարաւանը Շապին Գարահիսարի դիւղերէն էր: Կարաւանը մեծցաւ· իսկ քալելու հրամանները աւելի խստացան:

— Տէ՛, չո՛ւտ քալեցէք, Մուրատ փաշան մօտ է, հոն վերջնապէս պիտի հանգստանաք:

Այսպիսով հասանք Տէնիզլի կոչուած դիւղը:

Մեր ճամբան կ'անցնէր դիւղին քովէն: Հոդ, դիւղացի տղայ մը, իմ տարիքիս, մօտեցաւ ինծի ու ոտքիս կօշիկը նոր տեսնելով, ըսաւ·

— Կեաւո՛ւր, այդ կօշիկները հանէ տո՛ւր ինծի:

— Ի՞նչպէս հանեմ, — ըսի ես:

Այս խօսքիս վրայ ձեռքի մահակը բարձրացուց դլխուս·

— Կեաւո՛ւր, հանէ տո՛ւր ինծի, թէ ոչ դլուխդ կը ջախջախեմ:

Ինչ ընել, ճար չկայ, կօշիկները պիտի տամ, բայց ի՞նչպէս: Հանելու համար հարկ է նստիլ: Իսկ էշը առաջ կ'երթայ: Սիրտնոյշ կ'իյնայ, ոտքի տակ կը մնայ: Առաջարկեցի իրեն էշը կեցնել, որպէսզի կօշիկները հանեմ: Ձիշդ այդ պահուն, նոյն դիւղէն կին մը,

մեծ դոյլ մը բռնած, մեզ տեսնելուն պէս մօտեցաւ ու ըսաւ այդ տղուն.

— Շան լակոտ, ի՞նչ կ'ուզես այս խեղճ տղայէն, կորսուէ՛:

Շան լակոտը հեռանալու մտքէ չունէր: Աւտոր վրայ կինը դեռ նէն քար մը առաւ ու թէթեւապէս զարկաւ անոր: Լակոտը փախչելուն պէս կինը երկրորդ քար մը նետեց եաեւէն, ըսելով.

— Չհամարձակիս եա դալ: — Ցետոյ Սիրանոյշին նայեցաւ ու հծծեց. «վայ աւաւ, ի՛նչ սիրուն ապչիկ է»:

Այս ըսելով, ձեռքի մեծ չրամանը լեցուց պաղ թանով ու խմցուց Սիրանոյշին: Երախան ախորժակով խմեց:

— Նորէն կ'ուզե՞ս, ապչիկս, — ըսաւ ու կրկին լեցուց:

Սիրանոյշ երկրորդ բաժակը չկրցաւ խմել: Այս անգամ տատաւ ինծի, ես նոյնպէս ախորժակով խմեցի: Երկրորդ մըն ալ խմցուց ինծի ու ըսաւ.

— Բէհ հէը, մի՛ վախնար, այդ չան լակոտը ա՛լ եա չի վերադառնար:

Ես առաջ անցայ: Կինը ձեռքի դոյլին մէջի թանը բաժնել սկսաւ: Բիչ մը հեռանալէ վերջ եաեւ նայեցայ եւ տեսայ, որ կինը ձեռքի պարապ դոյլը առած դիւղ վազեց, կ'երեւի նորէն դոյլը լեցուցած պիտի դար բաժնելու:

Բիչ մըն ալ առաջացաւի. յանկարծ աւելի առաջ եղողները պոռացին.

— Եփրա՛տը, Եփրա՛տը, Եփրա՛տը:

Բանի մը բայլ առաջանալէ յետոյ, ես ալ տեսայ Եփրատ գետը, ուժեղ հոսանքով, բոլորովին պղտոր, կարծես արիւն կը վազէր: Հիմա բարձունքէն վար կ'իջնեի: Օձապտոյտ ձորի մէջ, Եփրատը պահ մը անհետացաւ մեր աչքերէն: Ձորին երկու կողմերը դիակներու շարանն է: Մենք տեսանք մէկ բանի դիակներ, բոլորովին հալած վիճակի մէջ, կարծես հողը իւղոտած ըլլար: Արդեօք արե՞ւը հալեցուցած է, թէ՞ վառել փորձեր են: Ձեռնի հոտը մինչեւ մարդուս գանկը կը մտնէ:

Այս ճամբան բաւական բանուկ է: Իսլամները կ'երթեւեկեն այդ հատերու մէջէն:

ԵՓՐԱՏԸ ԴԱՐՁԵԱԼ ԵՐԵՒՑԱՒ: ԱՐԴԷՆ ՀԱՍԱԾ ԵՆՔ: ԳԵՏԻ ՎՐԱՑՈՎ ՇԱՐԱՆ–ՇԱՐԱՆ ԲԱՆԵՐ ԿԸ ՆԿԱՏՈՒԻՆ: ԱՐԴԵՕՔ ՋՈՒՐԻ ՎՐԱՑՈՎ ՓԱ՞ՑՏ ԿԸ ՏԵՂԱՓՈՒՏԵՆ, ԹԷ՞ ՈՒՐԻՇ ԲԱՆ Է: ԱՒԵԼԻ ՄՕՏԵՑԱՆՔ: ՉԷ, ՓԱՑՏ ՉԷ, ԴԻԱԿՆԵՐ ԵՆ, ԴԻԱԿՆԵՐ, ՄԱՐԴԿԱՑԻՆ ԴԻԱԿՆԵՐ: Վերջապէս հասանք դեպի աւազուտ եւ քարքարուտ եզեր-

քը։ ՋՈՒՐԻ ՀԵՏ ՄԻԱՍԻՆ ԴԻԱԿՆԵՐԸ ՕՐՕՐՈՒԵԼՈՎ ԿԱՆՁՆԻՆ։ ԱՅՐԵՐՈՒ, ԿԻՆԵՐՈՒ ԴԻԱԿՆԵՐ։ ԿԻՆԵՐՈՒ ՇՐՋԱԶԳԵՍՏՆԵՐԸ ՀՈՎԱՆՈՑԻ ՆՄԱՆ ԲԱՑՈՒԱԾ ԵՆ։ ՊՋՏԻԿ ԵՐԱԽԱՆԵՐՈՒ ԹԱՓԻԿՆԵՐԸ ՏԱՐԱԾՈՒԵԼՈՎ ԴԱՆԴԱՂՕՐԷՆ ԿԱՆՁՆԻՆ ԵՒ ՔԻՉ ՄԸ ՎԱՌ, ՈՂՈՒՊՏՈՑՏ ՈՒԺԵՂ ՀՈՍԱՆՔԻ ՄԷՋ ԿԸ ԿՈՐՍՈՒԻՆ։ Հիմա հասկցանք, թէ ի՛նչ բան եւ ի՛նչ տեղ է Մուրատ փաշան, ուր մեր վերջնական հանգիստը պիտի գտնենք։ Միաժամանակ հասկցանք նաեւ թուրք ջրպիկ կինեալու ակնարկութիւնը, թէ իրենց մուֆթիին մզկիթին մէջ քարոզած է, որ ամենապուրին մահը ջուրն է։ մէկ անգամ խրխ կ'ընես ու վերջ։ Այո, եփրատն է այս, Հայաստանի ամենամեծ գետը, զոր թուրքերը Մուրատ կ'անուանեն։ Իսկ փաշան դիտմամբ աւելցուցած են, որպէսզի չհասկնանք։

Նստած ենք եփրատի ալ եզերքը։

Իրրեւ փոխադրական միջոց, դեռեւ վրայ կայ միայն մէկ տաշտաձեւ նաւակ, բաւական խոշոր, եւ երկու հատ ալ սիկերով կազմուած լաստեր (ֆէլէֆ)։ Հազիւ նստած, տեսանք 1–2 տարեկան երախայ մը, մեզմէ վեր եզող ապառաժներուն վրայ։ Մեզ տեսնելուն պէս, ուրախացած, քարերէն բռնելով, լեզուին տալով, կու գար մեր մօտ։ Թերեւս այն յոյսով որ մայրը կը գտնէ։ Ո՞ր կարեւանէն է մնացեր այդ մանկիկը, ե՞րբ, քանի՞ օրէ ի վեր անօթի է ու անպաշտպան, Աստուած գիտէ։ Բայց ո՞ւր կու գաս, սիրուն մանկիկ, մայրդ հոս չէ։ Ո՞վ պիտի փայփայէ ու խնամէ քեզ։ Ինչ յետոյ, ուրիշ մայրեր, իրենց ձեռքերով, եփրատի հոսանքին պիտի յանձնեն հու տարիքի եղող իրենց երախաները։

Ծարաւ ենք։ Ո՞ւր խմելու ջուր կայ։ Եփրատը լեցուն պիտակ է։ կը թուի, թէ այդ օրերուն յորդ անձրեւներ տեղացած են։ Ջուրը աբրիւնի նման է։ Աչխարհի ամենաքաղցրահամ ջուրը, որ եփրատինն է, պղտանքով պէտք է խմենք։ ամանք սկսան խմել, իսկ ուրիշներ դեռ կը յամառին։

Կէսօրը անցեր է։ Նաւակը եւ լաստերը եկան մեր եզած ափը։ Ամբողջ ժողովուրդը տարակոյսի մէջ է։ Արդեօք երթալո՞ւ այն կողմ պիտի անցընեն, թէ ոչ ջուրը թափեն։ Այդ պատճառով ալ մէկը մյուսին նայիլ սկսան։ Սակայն ստիպման տակ, սկսան լեցուիլ նաւակը եւ լաստերը։ Ու ապահովութեամբ անցանք եփրատի հանդիսակաց ափը։ Երէկ կեան Խաչիկ ազան հոգուստները հանեց կինեուն յանձնեց, ընտանիքը նաւակ դրաւ ու ինք լողալով անցաւ դեռը։ Քանի մը կիներ այս գործութեան մէջ անգամ ծիծաղեցան ասոր վրայ։

Ես ալ փորձեցի քանի մը անգամ ջուր խմել եփրատէն, բայց

չկրցայ։ Սակայն առաջիկ ծարաւ եմ։ Գետակներքի աւազին մէջէն ճկոյթ մաւի հասաւութեամբ ակ մը կը բխի։ Ան պղտոր չէր։ Զեռքով փորձեցի, որ նոյնիսկ պաղ է։ Բայց այդ ջուրին քով ալ մեռել մը թաղուած էր, թեւը աւազէն դուրս մնացած, վայրի նման ցցուած վեր։ Ջուրը պրեթէ անոր թեւին տակէն կը բխէր։ Նախընտրեցի տակէ խմել։ Աչքերս գոցեցի, ծռեցայ աւազին վրայ ու մինչեւ յատակը ծծեցի։ Երբ տեղէս վեր ելայ, տեսայ թուրք մը դիմացս կեցած, դլուխը ճօճելով ըսաւ.

— Տղաս, աւելի լաւ էր դեռ ջուրը խմէիր քան թէ այս ջուրէն։ Միայն այդ մեռելը չէ, որուն թեւը դուրս մնացեր է, այստեղ չատ դիակներ թաղուած են եւ այս բարակ ջուրը անոնց մէջէն քամուելով դուրս կու գայ։

Մարդուն խօսքերուն վրայ տատմոքս խառնուեցաւ ու բերնէս ջուր վազեց։

Դարձայ մերիններուն քով ու տեսայ, որ մայրս եւ եղբայրէիթ քոյրս չկան։ Հարցուցի, թէ ո՞ւր են։ Մեր Զարուհին պատասխանեց, որ չուղեցին դեռ ջուրը խմել ու մեր դրացի Աւագեան Ղազարի կնոջ տիկին Էլմանի հետ ձորն ի վար գացին, մաքուր ջուր գտնելու յոյսով։ Զարուհին դրկած էր եղբօրս Եղիան, մէկ տարեկան պզտիկ Արտաշը, որուն անունը իմ ցանկութեամբ էր դրուած։ Ես ամբողջ ճամբու ընթացքին այդքան ուշադրութեամբ չէի նայած իմ սիրուն Արտաշակին։ Դէմքը արեւէն այրած, շրթունքները պատռած, ինքն ալ պաղ-պաղ երեսս նայեցաւ եւ առանց լալու, արցունքները հաւաքուեցան աչքերուն մէջ։ Նայեցաւ ինծի, երկար նայեցաւ, թէ ինչո՞ւ չեմ դրկեր գինքը, չեմ փայփայեր։ Կարծես ինքն ալ կը զգար մեր դրութեան ահաւորութիւնը։ Այո, իմ սիրասուն Արտաս, այսօր, այս ողբերգութիւնը դրելու ժամանակ, թոռնիկներու ակէ եմ դարձեր եւ պզտիկ Յասմիկս դրկած փայփայելու ժամանակ երբ կը տեսնեմ քեզ Եփրատի ափին, ամբողջ մարմնովս կը դողամ եւ կարծես ուղեղս պիտի պայթի։ Թերեւս ես Արտաշակս անգամ մը դրկէի ու քիչ մը փայփայէի, բայց ժամանակ չմնաց։ Մայրս, քոյրս եւ մեր դրացի Էլմոն մայրիկը լալով ետ եկան ու յայտնեցին, որ բաւական առաջացանք այն յոյսով, որ ջուր կը գտնենք։ Յանկարծ տեսանք 2–3 քիւրտեր, որոնք քարերու տակէն դուրս ելան եւ յարձակեցան մեր վրայ։ Գրպաններս ու ծոցերնիս ինչ որ ունէինք՝ դրամ, զարդ, ամէն ինչ կողոպտեցին։ Ցետոյ մօտս մէջքի շալ գտան վիզը ձգելով ուզած են խեղդել։ Տիկին Էլմոնի «ժանտարմա՛, ժանտարմա՛» աղաղակներուն վրայ թողած փախած են, որպէսզի ժանտարմա հասնելով իրենց

կոպտաբար չհրացնէ. իսկ քոյրս կ'ողբար որ իր թոյնն ալ առած են: Պտիկ չիչի մէջ պահուած թոյներ: Շատ պզտիկներ է որ եւս տան: Բիւրտերը կարծելով որ ան աւելի արժէքաւոր բան է, քանի որ կը պզտիկ ու եւս կ'ուզէ, չեն տուած: «Թոյնս, թոյնս, նեղ ժամանակ պէտք էր» ըսելով արցունք կը թափէր: Յետոյ, իրրեւ լինքամխիթարութիւն կ'ըսէր, որ գոնէ քիւրտերը զայն կը խմեն ու կը սատկին:

Քոյրս իր լացը վերջացնելէ յետոյ, ձեռքը մէջքիս տարաւ ու գարմանքով հարցուց.

— Թորոս, ո՞ւր է այն հացը, որ ես քու մէջքիդ կապած էի:

— Ամէն ինչ գնաց, մէկ հատ հացը հոգդ թող չըլլայ, — ըսի ես քիչ մը սրանեղած ձեւով:

— Այ տղայ, ի՞նչ կը խօսիս, անոր մէջ բաւական ղրամ կար: Մէկ քանի հատ քրամիւյա (մէկ քրամիւյան երկուքուկէս կարմիր ոսկի էր) եւ ուրիշ ոսկիներ:

Այդ պահուն ես յիշեցի, որ տակաւին Ամարկիր եղած ատենները Զարուհին բաւ, թէ մէկ հատ ոսմուն հաց գնենք, մէջը ղրամ պահենք: Կոպտաբարդները հացը չեն տաներ մեր ձեռքէն: Իրաւ ալ մերինները ոսմուն (կլոր հաց) մը կը գնեն, միջուկը կը պարպեն, ոսկի կը լեցնեն տեղը: Ամուսնական, Զարուհիի պատկը, մօրը չալակն է, կռնակն ալ մանկիկին առջեւ, տա ոսմուներ ղրած են: Վերջը ըսին, թէ մանկիկները դերմանացիք որբանոց պիտի գնեն, երիտասարդ հարս ու աղջիկները լեհ պիտի հանեն, ծերերն ու հաշմանդամները ջուրը պիտի թափեն: Այն ատեն Զարուհի հացը կու տայ կեսարիոն, զոր թաչկինակի մէջ Թորոսին մէջքը կը կապեն: Բայց իրենց աճապարանքին մէջ կը մոռնան հանդոյց չինել: Թաչկինակը հոն է, հացը չկայ, ինկեր գացեր է: Զարուհի հազուստները կը հանէ որպէսզի մանկիկին հետ գետ նետուի, լեհ չհանուի: Վերջն ալ լսեր են որ առանկ բան չկայ, երկչկեան լողալով անցաւ: Ուրիշներ հազուստ կու տան, Զարուհին կը հագնի, ջուրէն դուրս ելլելէ յետոյ: Զարուհին կը պատմէ հոս.

— Ջուրէն ելլելով երբ հազուեցայ, յետոյ լմացայ որ հացը, այսինքն ղրամը կորսնցուցեր են. Բիչ անդին տեսայ երիտասարդ հարս մը, զոր սպանիներ են, մանկիկը վրան, մօրը ծիծը կը ծծէ: Երբ թուրբ պատանի մը եկաւ այդ տեսաւ, մանկիկը առաւ տարաւ: Ես ալ կարծեցի որ պահելու կը տանի: Տարաւ Բիչ անդին, սուրով զարկաւ, գլուխը մարմինէն անջատեց: Քիւրտերը վերէն սկսան ծափահարել ուրախութեամբ եւ կեցցէ՛ պոռալ: ԵՍ ԱՒ ՀՈԴ ԸՍԻ, ՈՐ ԱՍՏՈՒԱԾ ՉԿԱՅ:

... Պարզ է որ հայը պողպատ չէն, կոմունիստ եմ: Փնտռեցի, պայմ մինչեւ հոն, ուր մեռելի թեւի տակէն ջուր խմած էի ու ձեռնունայն եւ դարձայ: Մեր վիճակը չափազանց ծանրացաւ: Այլեւս բան չունինք: Հաղիւ մէկ քանի դրուշ մանր դրամ մնացեր է եւ եթէ ուտելու ախորժակ ունենանք, երկու օր կը բաւէ մեզի: Մենք հաշուեցինք, որ եթէ ճամբան մեր տարած դրամները մնացած ըլլային, եւ մենք ալ մնայինք ողջ, երեք տարուան կը բաւէր: Ես մոռցայ յիշելու, որ Տիվրիկի վերջին օրը, մայրս իր վրայ առած էր 80 մանր ոսկիներ (ոսկիի մէկ տասնեւրորդը): Զանոնք կորսնցուց խեղճ կինը. այնքան չփոթած էր, նոյնիսկ չկրցաւ յիշել, թէ ո՞ւր փնտռէր, բա՞ կը, պարա՞կը: Տուն չէր կրնար մտնել, քանի որ դուռը կնքուած էր: Անկէ յետոյ ամէն օր ժանտարմաներուն առածները, մեր յանձնածը կարաւանապետին, Ջրեսպան Վէյսէլի տարածը, Հորանցի Պէքիրին տրուած տասնական ոսկիները, քիչ առաջ ձորին մէջ փիւրտեր կողոպտածը, եւ հիմա մէջքէս լնկած հայկին մէջ եղածները. այդ բոլորէն վերջ ա՛լ բան չէ մնացեր:

Երեկոյ է: Մակուկավարները ժողովուրդին մեծ մասը դիմացի ափը փոխադրելէ վերջ, չաս քիչերս էինք մնացեր ասդին, դադրեցուցին իրենց աշխատանքը, գայն յետաձգելով միւս օրուան:

Նստած ենք աւազին վրայ, մեր նայուածքը յառած Եփրատի եւ անոր քշած չարան-չարան դիակներուն: Նստած ենք ախուր ու տրտում, աչքերնիս արցունք ալ չկայ, ցամքած է: Այդ օր Թուրքերու Բամպոնի առաջին օրն էր, ուսախ ծամ էին: Մեր մօտ նստած կին մը իրենց բուրդէ վերմակը ծախել կ'ուզէր. երախաներուն հաց գնելու դրամ չէր մնացած քովը: Թուրք մը եկաւ եւ գինը հարցուց: Կինը 25 դրուշ ուզեց, ըսելով որ մաքուր բուրդ է, երեսը եւ սատանը բոլորովին նոր են: Թուրքը, տարեց ու դաժանադէմ, ուզեց 15 դրուշ տալ: Կինը մերժեց: Աւոր վրայ մարդը բարկացաւ ըսելով.

— Քիչ վերջ կը տեսնես, կը քաշեն կ'առնեն ձեռքէդ:

Այս խօսքերուն վրայ երիտասարդ Թուրք տղայ մը մօտեցաւ ու հարցուց.

— Քանի՞ դրուշ տամ, մայրիկ:

— 25 դրուշ, տղաս, — ըսաւ հէք կինը:

Երիտասարդը վերմակը կնոջ ձեռքէն առաւ եւ անոր երեսը եւ մէջքի կողմը նայելէ վերջ ըսաւ.

— Չէ, մայրիկ, դուն չատ քիչ կ'ուզես: Ես քու վերմակիդ 35 դրուշ պիտի տամ. եթէ սրտով հալալ ընես, կը գնեմ, թէ չէ ծամ բերանով մեղքի տակ չեմ մտներ: Հաւատացիր, մայրիկ, որ վերմակը

ինձի այնքան ալ պէտք չէ. ես կ'ուզեմ որ երախտիքուդ հասկլ դրամ ունենաս։

— Սրտով հոլոյ է, տար տղաս, Աստուած քու սրտիդ համեմատ տայ, — պատասխանեց կինը օրհնութիւններու չարանով։

Երիտասարդը 35 դրուշը համրեց ու վերմակը առնելով հեռացաւ։

Ահա ուրիշ սրտաճմլիկ տեսարան մը։ Նախկին կարաւաններէն մնացած չափահաս աղջիկ մը, սեւցած, կմախացած, եփրատի ափը նստած կը ճուար, յանկարծ ինքզինքը յանձնեց յորձանքին։ Կը թուի, թէ դէպ։ սկսաւ օգնութիւն կանչել։ Մէկը դէմն մազերէն բռնելով դուրս քաշեց զինքը։ Ջուրէն ելլելէ յետոյ քիթէն–բերնէն սկսաւ ջուր պալ։ Նման դէպք մըն ալ մէս ափը պատահեցաւ։ Երբ ամենավերջին նաւակէն դուրս եկան, յանկարծ մակուկավարը ազայ մը դրկեց ու նետեց ջուրը։ Հոդ ալ ուրիշ ազայ մը քաշեց ու դուրս հանեց այդ ազան։ Մենք այս ափը բլլալով, չըմբռնեցինք կատարուածը։ Յաջորդ օր իմացանք, որ մակոյկին մէջի կիները մակուկավարէն կը խնդրեն որ պիրենք ազահով անցընէ մէս ափը, իրեն նուէրներ կու տան։ Ու երբ դիմացը կ'անցնին, կէզտուբեան Աբրահամի կինը՝ Զարդար, զբոսանքէն կը հանէ դրամապանակը (ճզտան)։ Այդ պահուն կէզտուբեանի մեծ ազան, Գրիգոր, 12 տարեկան, մօրը ձեռքէն կ'առնէ ճզտանը, որ ինք տայ մակուկավարի նաւէրը։ Մակուկավարի ազան, Գրիգորի տարեկից, երբ կը տեսնէ այդ սիրուն իրը, կ'առաջարկէ։

— Կեաւուրի ազայ, ինձի տուր այդ ճզտանը։

Գրիգոր անմիջապէս դրպանին մէջ կը պահէ զայն ու կը սկսի քաշկռտուքը։ Տղուն հայրը եւս կը պահանջէ, որ իր զաւկին վաճառքը կատարուի։ Տիկին Զարդար եւս կ'առաջարկէ Գրիգորի։

— Գոթ չունի՞ս, հանէ տուր։

Գրիգոր նորէն կը յամառի։ Ասոր վրայ մակուկավարը բարկացած, կը դրկէ Գրիգորը ու ջուրը կը նետէ։ Գրիգորի մօրաքրոջ տղան, Մէնէճեան Անդրէասի մեծ ազան, Միհրանը, որ Գրիգորէն բաւական մեծ էր ու լաւ լողալ գիտէր, կը նետուի դէմը ու դուրս կը հանէ Գրիգորը։

Մենք այդ ջուրէն հանուած աղջկան քիթէն–բերնէն հոսած ջուրին կը նայէինք, յանկարծ տեսանք մեզմէ քիչ հեռու Հնազանդ մայրիկը, հետ Հայկանուշը եւ Սիմոնը, երեքը մէկ լալով եկան մեր քով։

— Հա, ի՞նչ նոր բան է պատահեր, Հնազանդ, — հարցուց մայրիկս։

Հնազանդ մայրիկ հեկեկալով պատմեց։

— Քիչ առաջ թուրք մը Հայկանուշը տեսնելով, կ՚առաջարկէ մօրը այս սիրուն աղջիկը իրեն տալ, եղբայրն ալ հետը միասին կը տանի կ՚ապատէ, այլապէս կը սպառնայ բռնութեամբ քաշել տանիլ. այն տաեն եղբայրն ալ չապատիր: Անշուշտ, մենք մերժեցինք. տասը վրայ մարդը սպառնաց, վախցանք. ըսինք որ մենք մեծ ունինք, երթանք անոր հարցնենք: Հիմա այդ մարդը պատասխանի կը սպասէ: Ի՞նչ ընենք. մեզի խորհուրդ տուր:

Մինչ մայրը եղելութիւնը կը պատմէր, միւս կողմէ Հայկանուշ մօրա վիզը լնկած աղիողորմ հեծկլտալով կ՚ըսէր.

— Ա՛խ, նէնէ՛, ձեռքդ–ոտքդ պաղնեմ, չէ՛ ըսէ, մի՛ համաձայնիր, ես չեմ երթար, ես կը վախնամ:

Մայրս չիսթաձ, ի՛նչ պատասխանէր, ի՛նչ ըսէր: Ուստի, քիչ մը մտածելէ վերջ ըսաւ.

— Լաւ, Հնազանդ, կեսուրդ, Աստան նէնէն լնճամէ աւելի մեծ ու աւելի փորձառու է, ան ի՞նչ ըսաւ, ի՞նչ խորհուրդ տուաւ:

— Էհ, ի՞նչ կը սպասես կեսուրէս, թեղմը երեք անդամ ջարիէն վար լնկաւ. երկու օր է որ թեւերէն քաշկռտելով հագիս հոս հասցուցինք. հիմա ալ լնկած է, խելքը վրան չէ, թերեւս վազը հոս թողունք ու երթանք, քանի որ տեղէն չարժելու կարողութիւն չունի:

Այս խօսքերուն վրայ մայրս ըսաւ.

— Ինչ պիտնամ, Հնազանդ, ինչ պատասխանեմ: Ես չէ կ՚ըսեմ, վազը անանկ սարսափելի բան կը պատահի, որ երանի պատճառ չըլլայիր կ՚ըսես: Գոնէ քոյր ու եղբայր ուշտա կ՚ըլլային. թերեւս հակառակը, լաւ բան կը պատահի, այն ժամանակ կ՚ըսես, թէ մեծ կնիկ էիր, քեզմէ խորհուրդ ուզեցինք, խելօք բան մը չըսիր: Ուստի, դնա Հնազանդ եւ խելքդ կտրածին պէս չարժէ, ոչ ոք կը մեղադրէ քեզ:

Հայկանուշին թեւերը հագիս կարողացանք անջատել մօրա վիզէն, որ միշտ նոյն խօսքերը կը կրկնէր. «Ա՛խ, նէնէ՛, չէ՛ ըսէ, մի՛ թողուր, ես չե՛մ երթար, ես կը վախնա՛մ»: Մեր մօտէն երթալէ վերջ, այդ մարդու խիստ սպառնալիքներուն տակ Հայկանուշն ու Սիմոնը կը յանձնեն անոր եւ խեղճ Հնազանդ մայրիկը, ձեռքերը ծունկերուն դարնելով կ՚ըսէր.

— Ա՛խ, ձագուկներս, ինչո՞ւ ես ձեր հօր խրատները մտիկ չըրի: Ան ինծի պատուիրեց որ ապուր մը եփեմ, մէջը թոյն խառնեմ, բոլորս ուտենք եւ մեր տան մէջ մեռնինք:

Ահա այս անդամ ալ մեր դրացի Եղոն մայրիկը եկաւ մեր քով, իր ապուն՝ Մարգարի հետ. իմ զաւընկերս: Երկուքն ալ կուլային:

— Հա, ի՞նչ կայ, Ելմօ, — բաւ մայրս, — եղածը կայ ու կ'ևրեւի, արտակարգ բա՞ն մը պատահեցաւ։

— Ինչ պիտի ըլլայ, — բաւ, — Դաւիթս, Դաւիթս։

— Աղջի, ի՞նչ եղաւ Դաւիթդ։

— Ի՞նչ պիտի ըլլայ, սա պիմայի պիւղերէն թուրք մը եկաւ, Դաւիթս տեսաւ եւ բաւ, որ ճարպիկ, խելօք ոտայ կ'ևրեւայ, տուր տանիմ, իմ պատկիս պէս պահեմ, թող ապաւի։ մեղք է, ինչո՞ւ ձեզի հետ մեռնի։ Ես ալ համոզուեցայ ու տուի։

— Լաւ որ տուեր ես, — բաւ մայրս, — գոնէ այս չարչարանքներէն կ'ապաւի։

— Հա, — բաւ Ելմոն մայրիկը, եթէ հասատատ պիտնամ որ բարի նպատակաւ տարաւ, ճիշդ է, բայց ի՞նչ պիտնամ, չունեռուն վստահութիւն կա՞յ։ Խոբէնս ալ Ամերիկիր մնաց։ ահա մինակ Մարգարս մնաց ինձի հետ։ Սուրէնս ալ, ինչպէս պիտէք, պատերազմէն առաջ Պոլիս գնաց։ գոնէ ան մէկս յոյս ունիմ, որ ազջ կը մնայ։

Այս կինը չորս տղայ ունէր։ Սուրէնը մեծն էր, իրմէ պզտիկը Խոբէնը, յետոյ Մարգարը, ամենապզտիկը Դաւիթը, որ հազիւ 11–12 տարեկան կ'ըլլար։

Մենք այս խօսակցութեան մէջ էինք, յանկարծ քանի մը կիներ վազելին գեղերը։

— Աղջի՛, մի՛ ըլէք, մե՛ղք է, Աստուծոյ առջեւ պատասխանատու էք, դժոխքի բաժին կ'ըլլաք, — կը պոռային կիները։

Եղածը հետեւեալն է։

Երեք երիտասարդ կիներ որոշած են իրենց ծծկեր երախաները ջուրը նետել։ Իրրեւ պատասխան մէս կիներուն, անոնք կ'ատարկեն.

— Հապա եթէ հոս թողունք ու երթանք ուրիշ մեղք չէ՞։ Շուներու եւ պզտիներու երախներէ պիտի փարատուին, կամ արեւին տակ որչա՛փ պիտի ճտան, ապրքները չորցած։ եթէ պատահի որ մենք հրաչքով ազջ մնանք, ամբողջ կեանքերնուս մէջ պիտի մխանք, թէ արդեօք ի՞նչ եղաւ երախաս։ Գոնէ սա պիտենք որ վեր նետեցինք, ջուրը տարաւ։ Հապա ի՞նչ ընենք։ Ամէն մէկս 2–3 հատ ունինք։ Մէկուն ձեռքէն բռնենք, քաշկռտելով տանինք, մէկը պրկենք, հապա ատո՞նց ինչ ընենք։ Ա՛լ ուժ չկայ։ Տաինքնիս ալ չորցած է։ կաթ չկայ։ առանց տարը ալ արդէն մեռած են։ ԹՈՂ ԱՍՏՈՒԱԾ ՄԵՂՔ ՉՀԱՄԱՐԻ։ ԹՈՂ ԱՍՏՈՒԱԾ ԱՅՍ ՕՐԵՐՈՒՆ ՉՁԳԻՐ ՄԵՁ։

Ու ահա այս երեք կիները շարունեցան Եփրատի եզերքը, պատրաստ, երախաները ջուրը նետելու։ Յանկարծ, կիներէն մին առաջարկեց.

— Ջոյրե՛ր, եկէք փոխեցէք երախաները ու այնպէս գետը նետեցէք. գոնէ որդեսպան չեցէք ըլլար:

Այդպէս ալ ըրին: Ամէն մէկը իր երախան համբուրելէ վերջ յանձնեց միւսին եւ Եփրատի ալիքներուն յանձնելէ վերջ, իրենց գըլխու մազերը ֆաշելով, սարսափահար եւ ճչալով վազեցին ետ:

Առնցմէ մին Տէր Սերովբէ քահանային կինն էր, երկրորդը ախլրիկցիներու յայտնի ջութակահար Բռիկեան Սարգիսի (Գալուսին Գեղոն), կինը, Պայծառը, երրորդը՝ էլմաս Յուռնաուալեան, Սէմբճենց աղջիկը: Իսկ երախաներէն միայն չէկին անունը կը յիշեմ: Սարգիս մեզի գրասկ էր, իսկ կինը՝ Պայծառ, մօրս կոդմէ զարմիկ: Ուստի երախան ջուրը նետելէ վերջ, մեծ աղջիկը՝ Փայլածուն, որ 8–9 տարեկան էր, շատ սիրուն ու աչխոյժ, եկաւ մեր մօտ ու լինձմէ պզտիկ քրոջս ըսաւ.

— Մամաս մեր երեւակը ջուրը նետեց:

Այո, այդ ջուրը նետուած երախային անունը վարդուհի էր:

Այս բոլորէն վերջ մթնեց: Ինչպէս ըսի, Եփրատի աջ ափը մըներսպներս քիչ էինք: Յաղնութենէն առտուն վրայ երկարած ենք: Թալանուած ու մերկացած, վախ չունինք. ո՛չ քիւրտերու հառաչանքը կը լսուէր, ո՛չ ձիերու խրխինջ: Լռութիւն: Միայն Եփրատը, խիստ զայրացած, կը մռնչէ... ո՛ւ, ո՛ւ, ո՛ւ...

ՅՈՒԼԻՍ 1, 2, 3

ԿԷՊԱՆ ԿԱՄ ԿԻՒՄԻՒՇՄԱՏԷՆ

Առտուն վութով ական փախադրութիւնը: Մնացածները անցուցին Եփրատի ձախ ափը: Կարգը եկաւ մեզի: Մենք նստանք տաշտանման նաւակը, որը 50 մեթրի չափ ջուրի հոսանքն ի վեր բարձրանալէ վերջ, արագ կերպով խոյացաւ ուժեղ յորձանքի մէջ ու քշուելով նոքէն 50 մեթր ցած, միւս ափը գտնուող ապառաժի տակ: Նաւավարներէն մէկը հաստ պարանը նետեց, եզերքը գտնուղ մարդ մը անմիջապէս բռնեց զայն ու կապեց ապառաժի վրայ ամրացուած երկաթէ օղակին: Այսպէսով կեցաւ նաւակը եւ մենք սկսանք ափ դուրս պալ: Մեր առջեւ զառիվեր է ու դժուարութեամբ կարելի է բարձրանալ: Ապառաժի մէջէն նեղ, ոլոր-մոլոր ու բաւական երկար ճամբան անցնելէ վերջ հասանք դպաթը, որ քաղաքն է: Անկէ քիչ վար նստած է կարաւանը: Մենք ալ նստանք մեր ժողովուրդին քով:

Կիմմիչմաակն փոքր պիւպաքապաք մրն է, չատ քիչ բնակչութեամբ. ապառաժներու մէջ պտուելուն պատճառով ասլսափելի տաք է: Այստեղի արծաթի հանքերը ժամանակին կը չահագործուին եղեր Ակնայ Ապուչեհ պիւղէն Արփիարեան ամիրաներու կողմէ: Այդ ժամանակ բաւական եռուզեռ եղեր է հոս: Ամիրաները չինած են հոյակապ եկեղեցի մը, իսկ թաղքերը ունին մգկիթ մը: Բայց այժմ մեռած է քաղաքը: Կարծես կեանքի նշոյլ դոյութիւն չունի: Մեր նստած տեղը արծաթի հանքի փոսերն են: Հոս ալ բազմաթիւ մեռելներ կան. ամանք կիսամեռ վիճակի մէջ են. կը ճուան. օգնել. ի՞նչպէս: Ամէն ոք կարօտ է այդ օգնութեան: Շատ դժուար է չնչել: Մեռելներու հոտը անտանելի է եւ զարմանալին այն է, թէ ի՞նչպէս քաղաքը չի վարակուիր որեւէ հիւանդութենէ, համաճարակէ: Մեր հոս գալէն քիչ յետոյ, վերջին անգամ բլլալով տեսայ Երէյկեանը: Ջիս դպուչայուց, բսելով.

— Թորոս, չատ մը երեւար, կիներուն մէջ պահուէ, նորէն մեռելները թագնելու համար աչքի պարնաղները պիտի հատաքեն:

Նստած ենք արծաթահանքի փոսերուն մէջ, ամէն յոյս կորսընցուցած: Շապին Գարահիսարի պիւղերէն մեր կարաւանին խառնուած կիներու պատմածները, թէ ի՞նչպէս Գարահիսար հերոսաբար դիմադրեց, պահելով բարձր բերդի նախկին տիրոջ, Միհրդատ Եւպատորի, Տիգրան Մեծի աներոջ փառքի համբաւը: Թէ հերոսամարտի պլխաւոր դեկավարներէն մէկը, բնիկ տիվրիկցի փառատարան Ղասրով էֆէնտի Ծովիկեանն էր, իմ մօրեղբայրս, զոր Գարահիսարի դիրքին մէջ սխալմամբ Մեծատուրեան յորջորջուած է: Մեծատուրեան մականուն չկար Տիվրիկի մէջ. անոնք Բէկկի են: Միսաք Մեծարենց Մեծատուրեան է բուն մականունով եւ Բէկկի: Մեր կիները, պահ մը իրենց ցաւերը մոռցած, մոխիկ ըրին ոչ-առանց հպարտութեան, այդ պատմուածները: Ասոնց մէջ կային նաեւ հայ բօշաներ, որոնք պատչախութիւններ կ'ընէին. իրենց թեւերուն վրայ թիրամ վեր-վար չափելէ վերջ, «քու մարդդ ողջ է», ուրիշի մը՝ թէ «քուկինդ անհետացած է» եւ կամ մեր ապագայ վիճակի մասին: Ի՜նչ լաւ ընտրուած տեղ ու ժամանակ պատչախութեան: Ի՜նչ պարարտ հող···:

Առաջին եւ երկրորդ օրերը այսպէս անցան: Արտակարգ ոչինչ պատահեցաւ, բացի պիակներ հատաքելէ, որ բաւական մեծ նեղութիւն է մեզի համար: Ես կերպով մը պլտխա պահեցի:

Երրորդ օրը, կէսօրէ առաջ, Գարապեան Կիւլվարդենց Կարապետի տան Գաբրիէլը, որ ինծի հասակակից էր, մեր մօտ գալով առաջարկեց ինծի որ երթանք լողանք Եփրատի մէջ: Ես հակառակեցայ.

— Ծօ ի՞նչ լսդնալ, ի՞նչ սրտով։ Ա՛ա ի՞նչ բան է։

Գաբրիէլ պիս համոզեց, բսելով։

— Երթանք, բոլոր տղաքը պացին, մենք ալ երթանք, գոնէ քիչ մը կը պիտենք։

Գացինք։ Իջանք ցած։ Հաս, մեր նաւակով անցած տեղի հա-կառակ կողմը, ջուրը բաւական հանդարտօրէն կը հոսի։ Հասանք այդ տեղը։ Եւ ի՛նչ տեսնենք։ Օհօ՛, այս ինչ բան է, Տիվրիկի գլխոցի չարաճճի տղաքը բոլոր թափած եփրատի մէջ, «հա-հու» ընելով կը լողան ու գիակներու հպելով ուրախ-դուարթ, մէկ ափէն միւս ափը կ՚անցնին ու նորէն եա կու գան։ Կարծես խաղալ ժամանակ Տիվրիկի գեղը գանուէինք։ Լէնկրիմուրի ՍԵՒԱՍՏԻԱ արշաւանքն ու կոտո-րածն է, ուր հայերը ամէն ինչ կորսնցնելէ յետոյ, ինքզինքնին տուած են անհոգութեան եւ ուրախութիւն կ՚ընեն։ Մենք ալ Գաբրիէլի հետ քիչ մը զովանալու համար գետեղրը լողալէ վերջ եա եկանք։

Երբ հասանք մեր իններուն մօտ, արդէն կէսօր էր։ Կիներու վայնասունը լսելով հարցուցինք։

— Նորէն ի՞նչ կայ, ի՞նչ պիտի բլլայ։

— Յայտարարած են, թէ վագր տուող ոսկի պիտի տան։ Նորէն ճամբայ։

Մեր մէջ ամէնէն շատ ախ ու վախ ընողը եղիսաբէթ հոյրիկս էր, թէ ի՛նչպէս պիտի երթաւի։ Երեք երախայ ունէր։ Մեծը, Նիկո-դոսը, կերպով մը կը գալէր։ Սիրասոյզը նոյնպէս, մերթ գաշկռտե-լով, մերթ շալկելով փոխն ի փոխ կը տանիւի։ Կոյր հօրաքոյրն ալ ձեռէն բռնած կը գալեցնեւի։ Հապա ի՛նչ ընել կրծքի պզտիկ երա-խան, Յակոբը, զոր ոչ մէկ կերպով տանելու հնարաւորութիւն կար։

ՈՒՍՏԻ ԿՍԱՌԱՋԱՐԿԷՐ ՄԻՒՍՆԵՐՈՒՆ ՊԷՍ ՆԵՏԵԼ ՋՈՒՐԸ։

Ես եւ մայրս ի զուր կը ջանայինք համոզել զինքը, թէ կը տա-նիւի, որեան որ հնարաւոր է։

— Ա՛խ, չէ՛, ո՞ր մէկը տանիւի, իմինե՞րս թէ բրոջս, Մարի-գայիները, որ նոյնպէս երեք հատ ունէր, վարդգէսը, Պերնը եւ կրծքին եղող Փառանձեմը։ Ա՛խ, մի՛ ըսէք, ճամբան թողուլը աւելի գէշ է· ջուրը նետեմ, գոնէ յոյսս կը կտրի։

Ու կ՚անիծէր այն քերթող, որ պիբենք ձորին մէջ կողոպտելու ժամանակ Թոչնը հետ խլած էր։ Հիմա կը խմէինք ու ամէն բան կը վերջանար։ Ամբողջ ժողովուրդին մտահոգութիւնը նոյնն էր։ Շա-տեր փափաքը այն էր, որ մէկ անգամէն կրակ բանայինք մեր վրայ ու սպաննէինք· ամէն ինչ կը վերջանար։ Դժուարը ճամբան շարունա-կելն է։ Շատեր արդէն հիւծած, մաշած, կիսամեռ վիճակի մէջ են։

Մէկ կողմէ այս մտահոգութիւնը, միւս կողմէ արեւի կիզիչ ճառագայթները, որ կրակի պէս կը թափէին մեր գլուխներուն վրայ, գլուխս սկսաւ ասասիկ ցաւիլ, այդ պատճառաւ լաթ մը քաշեցի անոր վրայ ու ետիս կարելի ըլլալ, ականջներս ալ պիտի փակէի, բան մը չլսելու համար: Որչափ ժամանակ անցաւ այսպէս, չեմ գիտեր:

Յանկարծ լսեցի մեր Վարպանուշին տղջիկնեըէն մէկուն ձայնը, որ կ'ըսէր մօրս.

— Նէնէ, քեզի մարդ մը կը փնտռէ:

— Ո՞վ, ի՞նչ մարդ, տղջիկս:

— Նէնէ, երկու հոգի են: Մէկը միջակ տարիքով սիրուն ու պեղեցիկ պեխով, մօրիկը հագած է, իսկ միւսը երիտասարդ գինուորական մըն է, վայլուն կռճակներով ու գէնքով:

— Մայրիկ, մենք տպատեցանք, — ըսի ես:

— Ի՞նչ տպատիլ, ի՞նչ կ'ըսես, տպայ:

— Հա՛, մայրիկ, հա՛, չհասկցա՞ր, Շաթըռ Օղլուի տղաքը, Մէմէտ էֆէնտին եւ Ալի Րիզան են եկեր մեզ փրկելու:

— Հա, նէնէ, — բաւ Վարպանուշի տղջիկը, — այդպիսի բան լլլալ կը թուի: Շատ սիրալիր չեշտով հարցուցին. ես պատասխանեցի որ իմ նէնէս է, հիմա կը գտնեմ, կը բերեմ: Բայց նէնէ, մեզ ալ պիտի տանի՞ք ձեզի հետ:

— Տեսնենք, տղջիկս, նէյէ տեսնենք ի՞նչ բան է. ո՞ւր են, երթանք իրենց քով:

Աղջիկը մեր տունէն ելած, մայրս եւ ես պայմնք կարաւանէն քիչ մը դուրս: Թթենիներ կային հոն. անոնց տակ, ձիուն տանձերը թեւերնին անցուցած, քարերու վրայ նստած էին երկու եղբայրները: Երբ քանի քայլի չափ մօտեցանք իրենց, մօրս ըսի.

— Տես, մայրիկ, անոնք են, Շաթըռ Օղլուի տղաքը:

Այդ պահուն մեզ տեսնելով, երկու եղբայրը ոտքի ելան եւ քաղաքավարի դիրք առին: Մէմէտ էֆէնտին մօրս հարցուց.

— Ինծի ձեր անունը ի՞նչ է:

— Նունիա, — բսաւ մայրս:

— Նունիա խանում, իսկոյն ձեզի կ'ատեամ, որ գուք փրկուած էք: Եւ սկսաւ ձեռքով ցոյց տալ, թէ այս մեռելները, բոլոր այս պարհուրանքի տեսարանները այլեւս ձեզի համար չեն. գուք պիտի ապրիք այնպէս, ինչպէս կ'ապրէիք մեր բարեկամ լուսահոգի Մկրտիչ էֆէնտիի յարկին տակ: Ուրեմն, ինդրեմ, մօտեցէք որ խօսինք:

Մենք մօտեցանք անոնց: Նորէն քարերու վրայ նստան: Մեզի նոյնպէս առաջարկեցին նստիլ, որմէ յետոյ Մէմէտ էֆէնտին իր խօսքերը մտնատւորապէս չեշտելով բսաւ.

— Նունիա խանում, դուք պիտ Արարկիր տեսաք ու խնդրեցիք որ ձեզ ազատենք: Ինձմէ առաջ ալ տեսած էիք եղբայրս, Ալի Րիզան: Մեզ ձեզի ցույց տուողը մեր արարն էր. չատ չարաճճի է, բայց երբեմն լաւ կողմեր ալ ունի: Մենք, երկու եղբայր, չխոստացանք ձեզ ազատել, որով պատճառներով: Բայց կը յիշե՞ք, խանում, որ վերջին անգամ ես ձեզի ըսի՝ հէյէ պացէք, մենք ձեզ կ'ազատենք: Այդ «հէյէ պացէք»ի միտքը այն էր, որ մեր հօրը պիտի հարցնէինք: Առանց անոր հրամանին ու արտօնութեան աչինչ կրնայինք բնել: Ուստի, երբ մենք երկու եղբայր, մինչեւ երեքտաի եկերքը ձեր կարաւանին ուղեկցէլ չեաղ վերտպարձանք Արարկիր, մեր հօր մօտ ու պատմեցինք իրեն ձեր մեզի ըսած խօսքերը, զորս արարը նոյնպէս պատմած էր, հայրս խոհոյն հրամայեց մեզի, առանց այդ պիչերը քանալու ճամբայ իյնալ, պալ ձեզ փրկելու համար: Ու ահա մենք հոս ենք: (Ցետոյ միայն իմացանք, որ Շաթըռ Օղլուն իր քսակէն 50 կարմիր ոսկի տուեր է Կիւմիւշմաէնի պայմպամին, որպէսզի ոսոխական տայ, զան կարաւան մանեն ու մեզ զանեն: Այդ գումարը մեզմէ բնաւ չպահանջեց): Բայց հիմա լաւ ուշադրութիւն ըրէ ըսածներուս: Ես պիտեմ, դուք չատ զգուշականներ ունիք: Բոլորը ազատել անհնար է ու չատ դժուար. նախ՝ կարաւանի մէջ իրարանցում տեղի կ'ունենայ, ինչպէս պատահեցաւ Արարկիր, ուր 40 ընտանիք հա պիտի վերադարձուէր կառավարութեան կողմէ ու հապիւ կարելի եղաւ Հայրանաններըը փրկել: Երկրորդը ապրուստի հարցն է: Ձեզ բոլորդ մինչեւ հոս ամբողջովին կողոպտեցին: Պատրաստ զրամ չունիք, ոչ ալ արհեստաւոր ձեռքեր: Մենք խոհոյն կը հոգանք ձեզ: Բայց միւսնե՞րը: Առոր համար, խանում, դուն քու պարագաներով ու անմիջական ձեր մօտ գտնուածները հաւաքուեցէք եւ կողմնակի պատճառով մը կարաւանին մէկ ծայրը նայէք, իրրեւ թէ տեղերնիս յարմար չէր եւ աւելի յարմար տեղ փոխադրուեցաք. բայց նորէն կ'ըսեմ, Նունիա խանում, որ ձեզի հետ եղողները քիչ մը նրբամտական կարողութիւն ունենան: Թերեւս կասկածէք թէ արդեօք կողոպտելու մտքո՞վ կ'առաջարկեմ: Դուք այդ կասկածը չունենաք. եթէ մենք կողոպտել ուզենք, մէջտեղեր չատ կան: Կարծեմ հասկցաք ըսածներս: Ուրեմն հիմա պացէք պատրաստուեցէք, որպէսզի իրիկունը մութը կոխելուն պէս լուիկ մնջիկ ճամբայ ելլենք:

Մայրս հազարումէկ օրհնութիւններ ընելով հա եկանք: Ցետոյ մայրս գնաց գաւ Միսաք Հօրեղբօրս կինը, Լուսոյ մայրիկը: Երբ անոր յայտնեց, որ զան մեր մօտ, Լուսոյ մայրիկին հայրը, ծերունի Զոլագեան Պօղոս ազան մօրս ըսած է.

— Թևթևութիւն չընէք, մի հաւատաք։ Շաքըր Օղլուն չէ՞ր, որ 1895ի կոտորածին պատճառ եղաւ։ Ի՞նչ վստահութիւն քիւրտերուն։ Բոլորն ալ խարեբաներ են, — եւայլն։

Երբ մայրս յայտնեց ինծի Պօղոս խնամիի խօսքերը, ես ըսի։

— Մայրիկ, Մէմէտ էֆէնտիի նպաստակը չատ անկեղծ եւ բարի է։ Պէտք է երթանք իրեն հետ, ինչ կ'ուզէ ըլլայ։ Ախըզօք մեր վազուան ճամբան նոյնը չէ՞։ Ուրիշներու պատարկ խօսքերով մեր մտքերը չպղտորենք։

Ուստի, մեր չուրջ պտնուող բարեկամներով հաւաքուեցանք կարաւանին եղերքը։ Քիչ վերջ երկու եղբայրները կարաւանին չուրջ պտռնալէն յետոյ, եկան մեր պտնուած տեղը ու պայ յարմար պտան։ ՆԱԽԿԻՆ ԿԱՐԱԽԱՆՆԵՐԷՆ ՄՆԱՑԱԾ ՍՈՎԱՄԱՀՆԵՐ ՁԵՌՔ ԿԱՐԿԱՌՑԻՆ ԻՐԵՆ։ Մեծ եղբայրը հանեց ֆանի մը դրուշ բաժնեց, յետոյ Ալի Րիզայի հրամայեց, որ իւիֆ ալ ֆովի մանր դրամները բաժնէ սովահարներուն։ Անկէ յետոյ հետացան, մեզի պատուիրելով որ հոգ ոպատանք մինչեւ մթնէ։ Անոնց մեկնելէն քիչ վերջը ոստիկան մը մօտեցաւ մեզի ու հարցուց, թէ ինչո՞ւ կարաւանէն անջատ նստեր ենք։ Մենք յայտնեցինք, թէ հոս հարթ է եւ աւելի յարմար։ Մարդը ձեռքի խարտպանը չարժեց հրամայելով միանալ մնուններուն։ Ես ըսի, «ելլենք, եթէ մեր մարդիկը այժ ունին, նորէն կու գան մեզ կ'ոպատանեն»։ Իսկ ոստիկանը ուրիշ ոստիկան մը կանչելով ըսաւ անոր։

— Հիւսէյին, չուտ գնա կառավարութեան իմացուր, որ անծանօթ մարդիկ եկեր կարաւանէն աքսորեալներ անջատեր են։

Հիւսէյինը գնաց, մենք ալ ելանք մեր տեղէն։ Ճիշդ այդ րոպէին Ալի Րիզան հասաւ ու ձեռքի խարտպանը ցոյց տուաւ։ Մարդը պատրաստեցաւ։

— Էֆէնտի, ուրիշ ոստիկան մըն ալ պրկեց կառավարութեան լուր տալու համար, — ըսի ես։

— Ծօ սրիկայ, — բռաւ Ալի Րիզան, — օր ցերեկով կարաւանէն մարդ անջատողը նախապէս քու կառավարութեանդ հետ տեսնուած ու գործը կարգադրած կ'ըլլայ։ Շո՛ւտ, է՛տ կանչէ պրկած մարդդ։

Հիւսէյին ետ կանչուեցաւ։ Մինչ այդ ուրիշ քանի մը ոստիկաններ ալ մօտեցած էին մեզի։ Ալի Րիզան նորէն խօսքը ուղղելով առաջին ոստիկանին, ըսաւ։

— Ազթէկ որ մեծ եղբայրս, Մամիկը, հոս չէ, եթէ ոչ ծեծի տակ կը ոստիկէիր։ — Յետոյ մօտս գառնալով։ — Խնդրեմ, ձեր տեղէն չշարժիք, եթէ նոյնիսկ քաղաքի ոստիկանապետը պայ։

Այս խօսքերը բարձրաձայն կ՚ըսէր, որպէսզի մեր չուրջ դանդաղ բոլոր ժանտարմաները լսեն։ Ոստիկանները եւ Ալի Բիզան հետացան։

Մենք այդպէս սպասեցինք մինչեւ մթնեց։ Ու ահա երկու եղբայրները, իրենց ձիերուն սանձէն բռնած ու լաւ պինուած, մեզի առաջարկեցին տաքի ելլել առանց լացի ու ազմուկի, աւելցնելով·

— Ինչ ընենք, թէեւ դժուար է ձեր սիրելիներէն բաժնուիլ, բայց սահնակ պարապաներու ամէն մարդ պէտք է իր մասին մտածէ։

Բայց մեզի համար ամենասրտաճմլիկ պարապան Նշան Հօրեղբօր մօրը՝ Խոհան Նէնէի վիճակն է· ան տասիճան ակարացած է, որ ոեզէն չարժելու կարողութիւն իսկ չունի· պահակ ոեզէն վերցնել դժուար է, ծանրամարմին· չալիկէն ալ անկարելի է· անասունի վրայ հեծցնելու մասին մտածելը աւելորդ։ Իր խնդրանքն է որ իրեն չզըպչինք ու այդ պահակ վիճակին մէջ թողունք հետեւանք։

— Դուք պացէք, ապասեցէք, եաբունները, իմ օրերս համբուած են· իրիկուընէ առաու կը մեռնիմ։ Պացէք, ես ձեր եաեւէն կ՚ազօթեմ, որ Աստուած բարին կատարէ։

Բոլորս խոնարհեցանք, համբուրեցինք ձեռքերը եւ իր օրհնութիւնները առնելով հեռացանք։

ՔԻՒՐՏԵՐԸ ՏԱՐԻՆ ԱԶԱՏԵՑԻՆ ՄԵԶ

Մութի մէջ խարխափելով ճամբայ ելանք։ Երկու եղբայրները մեր առջեւէն, իրենց ձիերուն սանձերը թեւերնին անցուցած, քալելով մեզ առաջնորդեցին այնտեղ, ուր երկու օր առաջ Եփրատի ձախ ափը դուրս եկած էինք։ Մեզի հրամայեցին սպասաժի տակ, աւազի վրայ նստիլ։ Միւս ափը աեղ–աեղ կրակ ու բոց նշմարեցինք ու լսեցինք ազմուկ ու ազաղակ։ Յանկարծ հրացանի արձաներ։ Մամիկը մեզի հրամայեց իրարու սեղմուիլ, մեր դլուխները պահել սպասաժի տակ, աւելցնելով որ դիմացը նոր կարաւան եկած է, անպայման փլուրները յարձակեցան թալլելու համար եւ ոստիկանները կրակեցին։ Երկու բոպէ տեւեց հրացանաձդութիւնը, որմէ եդոյ լռութիւն տիրեց։

Հիմա համբեք, թէ քանի՞ հոդի էինք Շաթըր Օղլուներու հովանիին տակ, հոդ, Եփրատի ափը։ 1.– Մայրս, ես, մեր հարսը Զարուհին, անոր երեխան Արուսը ու ինձմէ պզտիկ քոյրս Ովսաննան, 5 հոդի։ 2.– Մարիամ քոյրս երեք երեխաներով ու կեսուրը, 5 հոդի։

3.— Եղիսաբէթ քոյրս երեք երախաներով ու կոյր հօրաքոյր եաղուբը (Իւղաբեր), 5 հոգի: 4.— Մարիձա քրոջս Ները, իր տղուն հետ, 2 հոգի: 5.— Նչան հօրեղբօրս կինը իր երեք տղաներով, 4 հոգի: 6.— Մեր Վարդանուշը իր երեք աղջիկներով ու տղուն՝ Վարդգէսի հետ, 5 հոգի: 7.— Կասմա գիւղի Թելեան Օհան աղայի աղջիկը՝ Իսկուհի Գըսդանեան, 1 հոգի: 8.— Տանոյենց Տիգրանի կինը, չորս աղջիկ, մէկ տղայ, մայրը եւ մեծ մայրը, 8 հոգի: 9.— Անոր մեծ քոյրը՝ Թուրանը, երեք տղայ, երկու աղջիկ, 6 հոգի: 10.— Միւս քոյրը՝ Եւան, երեք տղոցմով, 4 հոգի: 11.— Գարայեաններէն (Սաուայենց) Թադուհին, կազ, եւ աղջկանց դպրոցի ուսուցչուհի, 1 հոգի: Ընդամէնը 45 հոգի:

Հրացանաձգութիւնը դադրելէ ու լռութիւն տիրելէ վերջ, մեր ներքնահինէն ու վերմակները վռնցինք երկու եղբայրներուն ու բոլորս ընկողմանեցանք փափուկ աւազի վրայ:

Մէմէտ էֆէնտի իմ անունս հարցնելէ վերջ սկսաւ պատմել այն ամէնը, որ Տիվրիկէն մինչեւ հոս տեղի ունեցած էր եւ որուն մանրամասնութիւններուն մենք ծանօթ չէինք:

Ի՛ՆՉ ՊԱՏՄԵՑ ՄԷՄԷՏ ԷՖԷՆՏԻ ՇԱԹԸՐՒ ՕՂԼՈՒ

Նախապէս չեչտեց, թէ Տիվրիկի հայ գիւղացիները ջարդեցին Սարը Զիչէկի մէջ, աւելցնելով որ ձեզ ալ պիտի ջարդէին նոյն տեղը, ձեր ճամբայ ելլելու առաջին եւ երկրորդ օրերը, բայց Տիվրիկի կառավարութիւնը չէր թոյլատրած, քաղաքի մօտ ըլլալուն պատճառաւ: Իսկ երրորդ օրը, երբ Սարը Զիչէկ հասաք, հրաման տրուած էր կոտորածի, բայց, մենք քիւրտերս ընդդիմացանք, նկատի առնելով որ մեր պաշտպանները պիտի ապականին: Երկրորդ, մեր շրջաններուն մէջ տեղի ունեցած ջարդերը ամբողջութեամբ պիտի վերագրուէին մեզի՝ ՔԻՒՐՏԵՐՈՒՍ: Այս Թրքական քաղաքականութիւն է: Եթէ պատասխանատուութեան հարց ծագի, յանցանքը կը ձգէ ուրիշի վրայ: ԻԹԹԻՀԱՏ ՎԷ ԹԷՐԱԳԴՐ կուսակցութիւնը լաւ դաս առած է Սուլթան Համիտէն: Սուլթան Համիտ Բոսֆէրի մէջ իրար կը ձգէր յոյնը, պուլկարը, մակեդոնացին եւ ուրիշ ազգեր, «բաժանեա զի տիրեսցես» ծանօթ սկզբունքին վրայ, որմէ կ'օգտուէր: Իսկ պատեհ առիթին կը ձեւանար անմեղ զառնուկ: ՆՈՅՆ ԲԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԵԱՄԲ ԱՆԱՏՕԼՈՒԻ ՄԷՋ ՀԱՅԵՐԸ ԵՒ ՔԻՒՐՏԵՐԸ ԻՐԱՐ ԶԳԵԼՈՎ ԹՇՆԱՄԱՑՈՒՑ: ՔԻՒՐՏԸ ՔԻՒՐՏ ԷՐ, ԲԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀՈՏԱՌՈՒԹԵՆԷ

ՋՈՒՐԿ, ԹԱԼԱՆՃԻ։ ԻՍԿ ՀԱՅԵՐԸ, ՈՐ ԻՐԵՆՔ ՋԻՐԵՆՔ ԴԻՄԱՆԱԳԻՏԻ ՏԵՂ ԴՐԱԺ ԵՆ, ՁԿԱՐՈՂԱՅԱՆ ԹԱՓԱՆՑԵԼ ՀԱՄԻՏԵԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ, ԼԱՐՈՒԵՑԱՆ ՔԻԻՐՏԵՐՈՒ ԴԷՄ, ՈՒ ԱՅՍ ՍԵՒ ՕՐԵՐՈՒՆ ՄՆԱՅԱԾ ԵՆ ՄԻՆԱԿ…։ Ինչ որ է, այսպիսի հարցեր ըմբռնելու համար պէտ պզտիկ ես դուն։ Միայն դիտցիր, որ թուրքին քաղաքականութիւնը միեւնոյնն է, ըլլա՛յ թագաւորական, սահմանադրական թէ հանրապետական։ Անոնց հոգեբանութիւնը չի փոխուիր։

Առաջին անգամ Տիվրիկի հարաւային չրջանի հայ գիւղացիները մեր չրջանները չարդուելուն առթիւ, մենք այս պարագաները նկատի առած չէինք։ Ցետոյ, անոնք յանկարծակի պատահեցան։ Անկէ վերջ հայրս եւ Աթմա աչիրէթի պէտ Պաղտալ էֆէնտին համախորհուրդ հաշուի առնելով այդ պարագաները, թէ չարդի հրաման տրուելուն պէս, բիւրտերը կը յարձակին ո՛չ թէ սպաննելու համար, այլ թալանի ախորժակով, առանց մտածելու որ մինչեւ Սարը Զիլէկ հասնելնիդ, կողոպտուած էիք կարաւանապետ եւ ոստիկաններու կողմէ։ Ձեր մերկ մարմիններն է որ պիտի ետէին բիւրտերուն առջեւ, յօշոտելու համար։ Ուի երբ ձեզ կեցուցին ու իրենք նստան նորհրդակցելու, թէ ի՛նչպէս սկսին, մենք անմիջապէս արձիլելու համար ղրկեցինք պատդալ էֆէնտի մեծ տղան, մստաֆա էֆէնտին։

— Ուրեմն, արաբկիրի կողմէն սրարշաի գալով արգելք հանդիսացողը պատդալ էֆէնտիի տղա՞ն էր, — հարցուցի ես։

— Այո՛, նոցն ինքը։ Ահա հոգ, կարաւանապետը տեսնելով որ իր ոստիկաններով անզօր է մեզի դիմադրել եւ հաշուի առնելով, որ ըստ օրէնքի, կառավարութիւնը մեզ չի մեղադրեր, մեր չրջանին մէջ կառարուելիք չարդերուն արդելք հանդիսանալուս համար, քանի որ մենք կը պատճառաբանէինք, թէ այդ պատճառաւ կրնայ համաճարակ ծագիլ թէ՛ մեր եւ թէ մեր անասուններուն մէջ։ Բայց երբ գործը ձախողեցաւ ու չկրցան իրենց նպատակը իսկոյն հոգ իրագործել, այս անգամ ալ ուրիշ ծրագիր մէջտեղ հանեցին, մտածելով որ հայերու ապրանքները ամբողջովին թուրքերուն մնային, կրնայ պատահիլ որ կարաւանին մէջ գտնուող 10–18 տարեկան տղոցմէ ոմանք սա կամ նա կերպով ողջ մնան՝ իբրեւ հովիւ քիւրտերու մէջ, կամ առելի հեռաւոր վայրեր, իբրեւ ծառայ նոյնիսկ թուրքերու մօտ, եւ ո՞վ գիտէ թերեւս պատերազմէն վերջ եւս վերադառնան ու գան իրենց ապրանքները պահանջեն, այդ նպատակով, ձեզ, տղաքդ, հաւաքեցին այդ ժայռերուն մէջ, չարդելու համար։ Եւ որովհետեւ իրենց

կը հեռեւէինք քայլ առ քայլ, հոգ եւս ուղարկեցինք Պատգալ էֆէնտիի մէջնեկ տգան, ԱԼԻՍԱՄԸ, որ, ինչպէս պիտէք, եկաւ եւ արդիւնց նաեւ այդ ջարդը: Ալեսաը լաւ ուսում առած, կը պատկանի Իթթիհատի եւ այդ պատճառով մեծ հեղինակութիւն ունի: Իսկ եղբայրը Մատաֆան անուս է, բայց բարբարոս: Այդ պատճառաւ չէջանի բոլոր քէրեսները կը վախնան իրմէ:

Երրորդ անգամ ըլլալով, երբ Արաբկիրի մօտ ծերունիները պատեցին ձեզմէ, ուղղակի մօրթելու նպատակով էր: Պատգալ էֆ. ինքը հասաւ ու արդիւնց: Եւ վերջապէս երբ դուք Արաբկիր եկաք եւ Տիվրիկէն նշանակուած կարաւանապետը իր պարտականութիւնը վերջացած համարելով ուզեց եւս վերադառնալ իրեններով, Արաբկիրի կառավարութիւնը արդիւնց եւ կանչելով զանոնք, ձեզմէ կողոպտած ղրամները եւս առաւ անոնցմէ, որմէհետեւ հայերու ամբողջ ստացուածքը, ըստ օրինի, պէտք է մնայ ԹԷՖԹԷԼԻՖԻ ՀԱՐՊԻՅԷԻՆ (ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՕԳՏԻՆ): Իսկ Հօրանցի Պէքիրը, որ Խարաճ կոչուած տեղը ձեզմէ 10ական ոսկի կորզեց, փրկելու խոստումով, այդ ղրամն ալ իրեն չմնաց: Կառավարութիւնը անոր ձեռքէն ալ առաւ: Եւ այդ մատնողը ես եղայ, որովհետեւ Պէքիր ծայր աստիճան խաբեբայ սրիկայ մըն է ոչ միայն հայերու հանդէպ, այլ առհասարակ կեղծ ու խարդախ վարնոց մըն է: Անոր կինը իմ քոյրս է, ուրեմն քեռայրս կ'ըլլայ...:

Այս ալ լսեմ, որ Արաբկիրի մէջ ոստիկանութեան կողմէ 40 ընտանիքներու արձանագրութիւնն ալ, բոլորը ունեւորներէ բաղկացած, լաւ հետեւանք պիտի չունենար նմանապէս եւ եղբայրս Ալի Րիզան, անպիտակցաբար ձեզ արձանագրել տուած էր: Ձեր ունեցածները առնելէ յետոյ, թերեւս կարաւանին իսկ չթառնէին ու յարմար տեղ մը բոլորդ սպաննէին: Լաւ եղաւ որ չկարողացան անջատել ու մնայն Հայրանեաններն բերին Արաբկիր, որ առայժմ այնտեղ են: Թէ ի՛նչ կ'ըլլայ իրենց վերջը, ոչ ոք կրնայ պիտանալ:

Իսկ հոս, ձեզ ալ ուրիշներու պէս Եփրատը պիտի թափէին, բայց Եփրատի չէջակայ քաղաքացիները եւ գիւղացիները բողոքած են: Ահա, Թորոս, այն ամէնը որ ինքդ տեսար, բայց ներքին ծալքերուն անտեղեակ էիր: Հիմա ամէն ինչի իրազեկ դարձար: Գիշերը առաջացած է: Քիչ մը հանգստանանք եւ սպասենք առաւօտեան բարիին:

Այսպէս ըսաւ ու վերջացուց իր խօսքերը Մամիկ ու հրամայեց Ալի Րիզային, որ իրենք երթան քիչ անդին պառկին, որպէսզի մենք ալ մեր կողմէ հանգստանանք:

Վերցնելով անկողինները, երկու եղբայր բարձրացան մեր ըզբաղան դանուղ ապառաժներու վրայ ու պառկեցան։ Մեր երեխաները եւ մեծերէն չատերը փափուկ աւազին վրայ արդէն չատոնց կը քնանային։ Ես ալ բաւական ժամանակ տակաւին Մէմէտ էֆ.ի ըսածներուն չուրջ խորհելէ վերջ աչքերս փակեցի։

Գիշերը տարօրինակ ձայներ լսելով արթնցայ։ Ու նստելով լսողութիւնս լարեցի եկած ձայնին կողմը։

— Արզո՛, Արզո՛, լօ՛...

Կանչողը Մէմէտ էֆ.ն էր։ Ես ըմբռնեցի, որ Արզոն Ալի Բիզայի կրճատուած ձեւն էր։ Ինչպէս իրենը Մէմէտի տեղ Մամիկ եղած էր։ Այո, Մամիկ եղբայրը արթնցնել կ'ուզէր։ Բայց երբ տեսաւ, որ Ալի Բիզան խոր քունի մէջ է, մօտեցաւ ու հրացանի կոթով թեթեւօրէն հպեցաւ ուսին եւ արթնցուց զայն։ Ալի Բիզան ոտքի ելաւ ու երկու եղբայր սկսան խորհրդաւոր կերպով փսփսալ։ Այդ փսփսոցը այնքան զարհուրելի թուեցաւ ինծի, որ եթէ իրենց անկեղծութեանը վստահ չըլլայի, պիտի կասկածէի։ Երկու րոպէ փսփսալէ յետոյ, հրացանները առած բարձրացան ապառաժներէն, դէպի քաղաքի կողմը։ Ո՞ւր կ'երթային դիշեր առեն եւ ի՞նչ գործ ունէին քաղաքը։ Վերջապէս հասան ապառաժի դագաթը, ուր մակուկավարներու խրճիթն էր։ Հոդ կենալով դուռը զարկին։ Ներսէն կը խօսէին, բայց հեռու ըլլալուն չէին կրնար հասկնալ։ Դուրսէն կը հասնէր Մէմէտ էֆ.ի ձայնը, որ կարծես ապառնալից էր։ Վիճաբանութիւնը տեւեց քանի մը րոպէ։ Ես ենթադրեցի որ մակուկավարները ընդդիմութիւն ցոյց կու տան մեզ դիմացը անցընելու առաջարկին։ Վիճաբանութիւնը չարունակուեցաւ քանի մը րոպէ եւս, ու ահա լսեցի դատարկ հրացանի մէջ փամփուշտ տեղաւորելու ձայնը ու մէկու մը քահ-քահ խնդալով պատասխանելը։ Կրկին Մէմէտ էֆ.ի ձայնը, որմէ քիչ յետոյ եղբայրներէն մէկուն վերադարձը։ Եկողը Մամիկն էր։ Ալի Բիզան չկար։ Հասնելով մեր մօտ, տեսաւ որ ես նստած եմ.

— Սրիկանե՛ր, — ըսաւ, — չեն պիտեր թէ որո՛ւ հետ գործ ունին։

— Ի՞նչ պատահեր է, Մէմէտ էֆ., — ըսի ես։

— Ի՛նչ պիտի ըլլայ, գացի նաւավարներուն որ դիմացը անցընեն ձեզ, հակառակեցան, ըսելով թէ կառավարութենէն հրաման բեր, եւայլն։

— Յետոյ ի՞նչ եղաւ, — հարցուցի ես, վախցած։

Մամիկը խնդալով պատասխանեց.

— Դուն մի վախնար. երբոր հրացանը ուղղեցի իրենց կուրծ-

ֆերուն, կատակի տալով քահ–քահ խնդացին, ըսելով. «Շաթըռ Օղլու, կատա՞կ կ'ընես մեզի հետ»: Ես ալ պատասխանեցի. «Նախ Շաթըռ Օղլուները վէճի մէջ կատակ չեն սիրեր. իսկ երկրորդ, հասարակ բաներու համար կառավարութեան չեն դիմեր»: Իմ այս ընթացքս տեսնելով ու խօսքերս լսելով խնդրեցին, որ քիչ մը սպասենք, լոյսը բացուելու վրայ է, լոյս աչքով անցնինք, մութին լաւ չէ եփրատի կատաղի հոսանքներուն դէմ նետուիլ: Իրենց ըսածը տրամաբանական գտնելով, համաձայնեցայ, բայց Ալի Բիզան թողի դրան առջեւ, որպէսզի չըլլայ թէ իրենց կարճ խելքով կառավարութեան լուր տան. ինչպէս երէկ իրիկուն այն յիմար ժանտարման փորձած էր: Բայց Թորոս, դուն մի՛ վախնար. ո՛չ թէ կիւմիւշմաէնի կառավարութեան, այլ մինչեւ անգամ Խարբերդի նահանգապետին իմացընեն, օգուտ չունի. բան չեն կրնար ընել: Մինչեւ մեր հօր խելքը չկտրէ, այս տեսակ բաներու չի ձեռնարկեր: Դուն զգա՛ որ միահեզամբնդմիշտ ազատած էմ:

Քիչ յետոյ լուացաւ: Ալի Բիզան նաւավարները առջեւը խառնած բերաւ: Մենք բոլորս, անասուններով միասին (երեք ձի), լեցուեցանք տաշտաձեւ նաւակին մէջ: Երկու եղբայրները իրենց ձիերուն սանձը բռնած, կը խօսէին: Իսկ այդ պահուն Օհան աղայի աղջիկը՝ տիկին Իսկուհի եւս, նաւակին աջ կողքին, թիավարողի մօտ էինք: Մարդը յանկարծ հայերէն լեզուով ըսաւ մեզի.

— Ես կը զարմանամ ձեր խելքին:

— Ինչո՞ւ, — հարցուց Իսկուհի քոյրիկ:

— Որովհետեւ դուք այս ջուրը անգամ մը եւս պիտի անցնիք: Ձեզի պէս քանինե՛րը այսպիսի մարդոց խօսքերուն վստահելով գային, կողոպտուեցան ու կրկին անգամ եկան անցան այս նաւակով, կամ կողոպտուելէ վերջ սպաննուեցան:

— Եղբայր, դուն հա՞յ ես, — հարցուց Իսկուհի քոյրիկը:

— Չէ, թուրք եմ, բայց աղէկ հայերէն դիտեմ:

— Եթէ կարուանով երթայինք մահ չէ՞ր մեր առջեւը:

— Այո, ազատում չկայ, մահը անխուսափելի է:

— Էհ, որ այդպէս է, թող մենք ալ այս ձեւով մեռնինք, ինչ տարբերութիւն, — խօսեցաւ Իսկուհին:

— Այդ ալ ճիշդ է, թերեւս բախտ ունիք ապրելու: Շաթըռ Օղլուները իրենց խօսքին տէր են. ուրիշներու պէս խարեբայութեամբ չեն զբաղիր, — վերջացուց նաւավարը:

Նաւակը ափը հասաւ եւ մենք սկսանք դուրս դալ: Նոր հասնող կարաւանը չմշկածաղկիներ էին: Անմիջապէս հաւաքուեցան հարցու–

վրձի։ Մէմէտ էֆէնտի մեղ դպրոցացուց դեռ նաւակին մէջ, որ կարճ պատասխաններ։ Մենք ալ չմշկածապչիներուն ըսինք, որ մեզ ալ այս կողմի վրայ կ'աքսորեն։

Ափ դուրս դալէ յետոյ, Մամիկ հեծաւ իր ձին ու քշեց մօտակայ բլուրի մը վրայ ու կանչեց.

— Լօ՛, Շէրի՛, Ալօ՛, Հասօ՛։

Մէյ մըն ալ տեսանք քանի մը լաւ պինուած քիւրտեր, առջեւնին ջորի, թափեցան մեր վրայ։ Մինչ այդ մենք կարաւանէն քիչ այս կողմ եկած կեցած էինք։ Մէմէտ էֆէնտի հրամայեց, որ մեր մէջէն քալելու անկարողները ջորիները հեծցնեն։ Այդպէսով ճամբայ իննանք, ղէպի եւս, մեր քանի մը օր առաջ եկած տեղերէն։ Մինչեւ Տէնիզլի վիլայէթը բարձրանալը բաւական երկար դառիվեր է. ուստի դժուարութեամբ կ'ելլէինք։ Ո՞յժ էր մնացեր մեր վրայ։ Ինչպէս մեր դալու ժամանակ ըսինք, չորս կողմերնիս դիակներ են. մենք վարժուած ենք այդ տեսարանին, մեռելներէ չենք սոսկար, բայց անտանելի հոտը, դիակի հոտը՝ որ մինչեւ մեր դանկերը կը խրի, ատոր վարժուիլ հնար չէ։ Քիւրտերը իրենց քիթերը բռնած կը քալեն։

Բաւական բարձրացած էինք դառիվերը. արեւը նոյնպէս։ Ջուր չկայ։ Թուրք վիլայէթները կարաւանին ծախելու համար ալիկերով թան բերած էին։ Մամիկի հրամանով քիւրտերը յափշտակեցին ու մեզի խմցուցին։ Երբ մենք դիտողութիւն ըրինք, թէ «մեզք են, խեղճ վիլայիներ են», Մամիկը պատասխանեց.

— Ձեզի մեզք չէ՞, որ այս վիճակին հասցուցին։

— Բայց, — ըսի ես, — կառավարութիւնը եւ մեծերը ըրին, ատոնք ի՞նչ յանցանք ունին։

Մամիկը պատասխանելու մէջ չատ սրամիտ՝ ըսաւ.

— Ձեր ալ մեծերը ըրին, արտասահման, Պոլիս կամ կեդրոն հաղաքներու մէջ հանգիստ նստած։ Անոնք են, որ կուսակցութիւններ կազմեցին եւ բուրք կառավարութեան հակառակ գործեր կատարելով գայրոյթ առաջ բերին։ Բայց ի՛նչ յանցանք ունիք դուք, այս խեղճ կիներն ու երեխաները եւ այս բոլոր մեռելները, որոնք ոամիկ ժողովուրդ ըլլալով, օրուան հացը ճարելէ զատ ուրիշ բան չէին գիտեր։

Եւ որովհետեւ Մամիկը մեռելները ձեռքով ցոյց տուաւ, ըսի.

— Մէմէտ էֆէնտի, չա՞տ պիտի երթանք այս մեռելներուն մէջէն։

Մինչ այդ բարձրացեր էինք ձորի դագաթը ու պիտի իջնէինք Տէնիզլի վիլային վրայ, երբ մեր առաջնորդը, քիւրտ Շէրիֆը, խճու-

պին թողած, բոնեց պաչատային ճանապարհը եւ մենք ինկանք կանաչ դաշտերու մէջ, ուր ո՛չ մեռելներ կային, ոչ ալ կիսամեռ ճուտացողներ: Քիչ մը եւս քալելէ յետոյ, դիակներու հետ տեղ գտնազան ծաղիկներու անուշ բոյրերը չնչեցինք: Երկու եղբայրները, որ իրենց ձիերը քշելով առաջ անցած էին, կեցած պաղ ադբիւրի մը վրայ, մեզի կը սպասէին: Երբ ես հասայ իրենց մօտ, երկուքը միասին քահ-քահ խնդացին ու Մամիկը ըսաւ.

— Թորոս, վերջապէս ազատեցա՞ր դիակներէն:

Իմ պատասխանիս տեղ, մեր կիները սկսան հազարումէկ օրհնէնքներ տեղալ ըսելով.

— Հիմա հաւատացինք, թէ մենք ազատած ենք:

— Ի՛նչ ազատիլ, ի՛նչ բան, հայուն ազատում, այդ ո՞ւր գըրուած է: Քիչ անդին ձեզ կը կոդոպատենք ու կը ձգենք կ'երթանք:

— Բայց մեր վրայ կոդոպատելու բան չէ մնացեր:

— Այդ ճիշդ է, — ըսաւ Մամիկը ու նորէն սկսաւ խնդալ:

Երկու եղբայրները ձիերէն իջան: Զօրւոները հեծնողներն ալ իջան. Ես ալ իմ Սիրանուշս գրկեցի ու վար առի մեր ձիէն: Զուր խմեցինք ու հանգչեցանք կէս ժամ: Քիչ վերջ մեր ճամբան աւելի հաճելի դարձաւ: Զառիմար էր հիմա առոր համար: Բնութիւնը աւելի գեղեցիկ էր ու օգասուն: Քիչ յետոյ հաւասարեցայ մօրս ու Հնազանդ մայրիկին ու լսեցի իրենց խօսակցութիւնը:

— Ա՛խ, — կ'ըսէր Հնազանդ մայրիկ, — ի՛նչ չար սահաթ (ժամ) էր, ուրկէ՞ հանդիպեցաւ այդ չունը Հայկանուշիս: Հիմա ա-նոնք ալ մեզի հետ պիտի բլլային: Հիմա ի՞նչ պիտի ընենք: Ի՞նչպէս պիտի դիմանամ ես:

Իսկ մայրս կը պատասխանէր.

— Տեսա՞ր, Հնազանդ, լաւ է որ պատճառ չեղայ. հիմա դիս պիտի մեղադրէիր: — Մեւնոյն ժամանակ կը մխիթարէր զայն, ըսելով, — տեսնենք, թող այս մարդիկը տանին մեզ, մեր վիճակը պարզուի, անոնց մասին ալ կը մտածենք, Աստուած մեծ է:

Երկար քալեցինք. Չուր չկայ. նորէն դիմեցի Մէմէտ էֆ-ի.

— Դեռ չատ պիտի երթա՞նք առանց Չուրի:

— Երկու ժամ, երկու ժամ, — ըսաւ, աչ ձեռքը օդին մէջ բարձրացնելով:

— Օհօ՛, — ըսի ես:

Մամիկը եա մնաց: Քանի մը մեթր անդին տեսայ ադբիւր մը. դաւաթը լեցուցի որ Սիրանոյշին Չուր տամ, Մամիկը հասաւ ու երեսիս նայելով սկսաւ նորէն քահ-քահ խնդալ:

Ջուր խմելէ յետոյ, առանց կենալու չարունակեցինք մեր ճամբան ու հասանք ծառաստան մը, լեցուն աղբիւրներով։ Երկու եղբայրները հոգ իրենց ձիերէն ու ըսին. «Հոս կարելի է երկար հանգչիլ, նոյնիսկ քնանալ»։ Մեր կիները անոնց տակ լաթեր փռեցին ու եփեցին փիլաւ. երախաները լոզցուցին. մենք ալ մաքրուեցանք. նոյնիսկ կիները իրենց մազերը սանտրեցին։ «Նորէն կեանքի մէջ պիտի մտնենք», կը փսփսային կիները իրարու։

Ամէնէն առաջ լսուեցաւ Մամիկի ձայնը, որ Ալի Բիզալի ու միւս քիւրտերուն հետ կը խօսէր։ Բոլորս ելանք, կեռանք, խմեցինք, հանգստացանք։

Մամիկը հրամայեց, որ ամէն մէկ ընտանիքի մեծերը ներկայանան ու թուղթ–մատիտ առնելով գրեց ամէն մէկ ընտանիքի մեծին անուն–մականունը, քանի անդամներէ բազկացած ըլլալը։ Հաշուեց ու գտաւ 45 հոգի։ Թուղթը գրպանը դնելով մեզի ըսաւ.

— Ես հիմա ասկէ Արաբկիր պիտի երթամ հօրս հաչիւ տալու, իսկ եղբայրս Ալի Բիզան ու Շէրիֆը ձեզ կը տանին հոն, ուր որ ես կարզադրած եմ. ոչ մէկ բանէ չվախնաք. չուտով կը տեսնուինք։

Հոգ Ալի Բիզան տխրեցաւ։ Ինք ալ կ՚ուզէր երթալ Արաբկիր։ Մամիկ սաստեց զայն, ըսելով որ «քու մեծդ ինչ որ կարզադրէ, կատարէ»։ Ցետոյ դառնալով Շէրիֆին ըսաւ։

— Շէրիֆ, դուն նոյնպէս հոգ տար եւ ապահով տեղ հասցուցէք։

— Խոտէ Հաճ, ոչ ոք չի կրնար ասոնց մազին դպչիլ, — յայտնեց Շէրիֆը։

Մամիկ մնաք բարով ըսաւ ու հեռացաւ։

Իրիկնային զովութիւնը սկսած էր։ Մեզի հրամայեցին պատրաստուիլ. սովորականին պէս ճամբայ ինկանք։ Մութը կոխեց։ Աստղազարդ երկինք։ Հասանք շատ խոր ձոր մը։ Շէրիֆ մեզ զգուշացուց շատ ձայն չհանել, կարելի եղածին չափ արագ քալել, աւելցնելով որ այստեղ գողերու տեղ է։ Լռիկ–մնջիկ իջանք ձորը եւ բարձրացանք։ Կէս գիշերէն վերջ հասանք աղբիւրի ու հարթ տարածութեան եւ ինկանք քնացանք։

Առտուն չուտ արթնցանք, որովհետեւ տեղերնիս բարձր էր, գիշերը ցուրտ։ Հեռուն կը տեսնուէր մեծ գիւղ մը, Միւչէմի։ Շէրիֆ ընկերոջ մը հետ դնաց եւ ուտելիք բերաւ. հաց, մածուն։ Կեռանք եւ ճամբայ ելանք։ Մոռցայ ըսելու, որ Եփրատէն ասդին անտէր չուն մը մեզի ընկերացաւ ու մեզ կը պաշտպանէր։ Անցանք Նառմուքէն քիւրտ գիւղի հեռուներէն։ Նառմուքէնցիները կտրիճ եւ ազնիւ քրտա-

կան ցեղ մըն են, առեւտուրի մէջ պարկեշտ։ Մեր առջեւ Արդաւունի հարթութիւնն է։ Շէրիֆ մեզի ըսաւ, որ արդէն այս տեղերը Շաթըռնները կը տիրապետեն, ուստի այլեւս բոլորովին վախ չկայ։

Ճիւրտերը առաջ անցան։ Մենք ինքնապլուխ զաշտային արահետէ կ'ընթանանք։ Յանկարծ ահաւոր ձիաւոր մը մէջտեղ ելաւ ու ձին քշեց մեր վրայ ու հարցուց.

— Այդ ո՞ւր, կեաւուրներ։

Մեր կիները, որ դեռ Շաթըռ Օղլուն չէին դիտեր, ըսին.

— Աղա, պէկերը ազատեցին մեզ։

— Ես պէկ, աղա, փաչա չեմ ճանչնար, — ըսաւ մարդը ու մեզ կեցուց։

— Ալի Բիզա էֆէնտի, Շէրիֆ, Շէրիֆ, — պոռացինք մենք։

Յանկարծ ետ սուրացին ու մարդը տեսնելով հեռը խօսեցան ու քահ-քահ խնդացին։ Երեւացին երկու մեծ գիւղեր։ Մէկը Թահիր, միւտիրլիֆ, միւսը Ղալբուզ։ Հասանք ակ մը ու հոն հանգստացանք։ Ժամ մը եւս երթալէ վերջ երեւցաւ պզտիկ սիրուն գիւղ մը, պարտէզներով չրջապատուած, առջեւը գետակ։

— Հասանք, այս է ձեր գալիք տեղը, — ըսաւ Շէրիֆ։

Բարձրէն լսանք գիւղին վրայ ու հազիւ հասած առաջին տուներուն, յանկարծ արարը մէջտեղ ելաւ ու մայրս եւ զիս նշմարելով ըսաւ.

— Տեսա՞ք, ես ձեզի չըսի՞ որ դուք կ'ազատիք։

ՍԵԲԱՍՏԻՈՅ ՆԱՀԱՆԳԸ

ՈՐՈՒՆ ՄԱՍ ԿԸ ԿԱԶՄԷ

Տ Ի Վ Ր Ի Կ Ը

Հայութեան պարգեւած է ֆանի մը հատը
իր մեծագոյն դէմքերէն

ՀԱՅ ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԴԻ ՌԱՀՎԻՐԱՆ՝

Մ Խ Ի Թ Ա Ր Ա Բ Բ Ա Հ Ա Յ Ր

Ա Ն Մ Ա Հ Հ Ե Ր Ո Մ Ը՝

Ս Ե Բ Ա Ս Տ Ա Ց Ի Մ Ո Ւ Ր Ա Տ

ՎԱԵՄԱԿԱՆ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԸ՝

ԴԱՆԻԷԼ ՎԱՐՈՒԺԱՆ

ՊԵՏԱԿԱՆ ՄԵԾ ԴԷՄՔԸ՝

ԳԱԲՐԻԷԼ ՆՈՐԱՏՈՒՆԿԵԱՆ

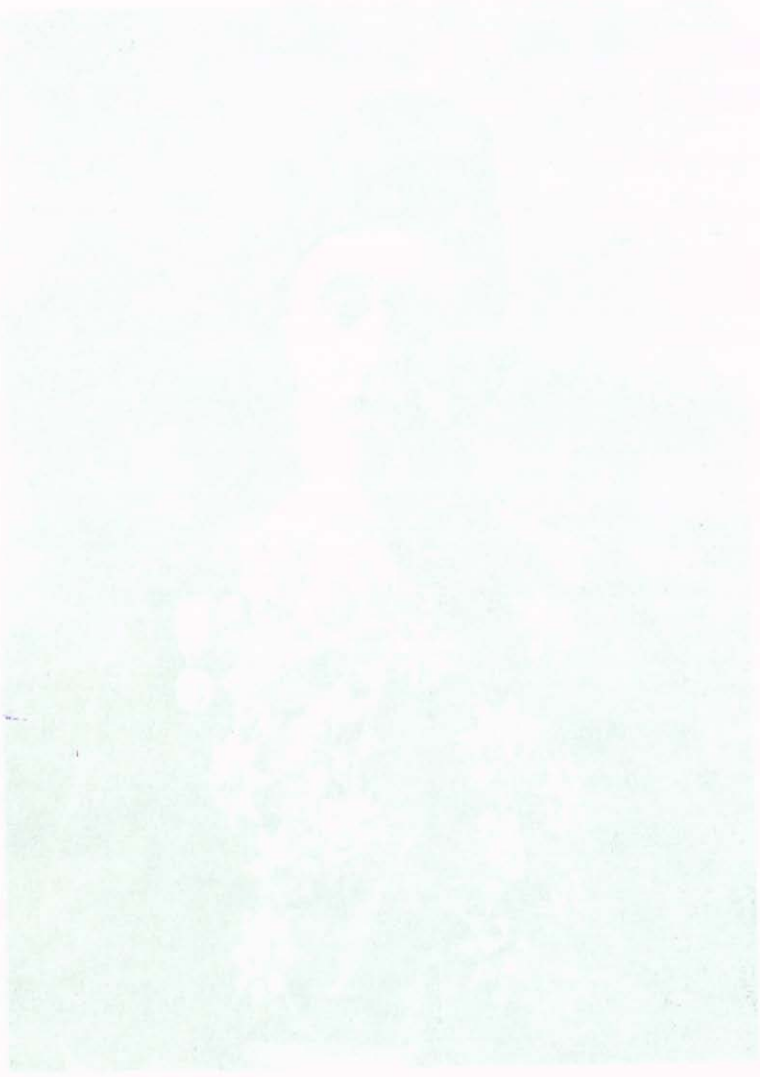

ՏԻԶԵԱՆ ՄԵԾ ԳԵՐԴԱՍՏԱՆՆ ԱԼ ԿՈՒԳԱՅ ՏԻՎՐԻԿԷՆ

1600 թուէն է հռչակաւոր եւ հին Տիւզեանց ծագումը՝ Տիվրիկէն, ուրկէ նոյն թուին դպրած է Յարութիւն անուն կաթոլիկ հայազգին ի Կ. Պոլիս, եւ իր ճարտար ոսկերչութեան չնորհիւ յարաբերութեան մտնելով կայսերական պալատան հետ՝ կ'անուանի հոն արհուեստի ոսկերիչ, կը բանայ իր անունովը կայսերական դանձատան քովն ոսկերչութեան խանութ մը, որ մինչեւ 19րդ դարի սկիզբը կանդուն էր Տիւզեան անունով. Տիւզեանք 18րդ դարէն սկսեալ բնակած են Գուրուչէշմէ պիւղատանը: Յարութիւնի մահէն ետքն՝ արքունի ոսկերչապետութիւնը կը մնայ իր որդիին Մահտեսի Սարգիսի, որուն բարձրահասակ, կաշմրուռն եւ ուղղորդ կազմուածքն առաջին անդամ տեսնելով Վեհ. Սուլթան Ահմէտ Գ. արքունի պարտիզին մէջ «սա Տիւզը ինծի կանչեցէ՛ք» կը հրամայէ, որմէ կը սկսի ալ առհմին Տիւզ անունը: Տիւզ Սարգիսէն կը ծնին Տիւզ Յովհաննէս ու Տէվլէթ ազանները, եւ Տիւզ Յովհաննէսի որդին էր Հոճա Միքայէլ Զէլէպին (ծն. 1724 վախճ. 1785) Տիւզեան գերդաստանին փառաւորագոյն զարդը, որ միապէս հմուտ էր նկարչութեան, ոսկերչութեան եւ տարբապետութեան ու ժամանակակից նախանձներու նչաւակ ալ եղաւ իր բարձր արժանիքովը. իր մէկ խօսքովն՝ 1701ին 53 հոգի ապատեցան, ու 1769ի պատերազմին ալ՝ իմաստուն միջամտութեամբ մը ապատեց Յոյները: Այս Հոճա Միքայէլի որդին է Յովհաննէս Զէլէպին (Ծն. 1749. Վախճ. 1812), որ չատ ուսումնասէր էր եւ ուսումնական ալ. ինք էր Դիտակ Բիւզանդիոնի հրատարակել տուողը, եւ չատ գիրքեր ալ իր ծախքովն հրատարակ ելան, ասոր Իսկուհի անուն աղջիկն էր, որ Հ. Ա. Կ. Բազրատունիէն անուանեցաւ «Հայկարան»: Յովհաննէս Զէլէպին թողուց 12 զաւակ, որոնց մէջ էին Սարգիս, Գրիգոր, Յակոբ ու Միքայէլ Զէլէպիներն, եւ ասոնց պատմութիւնն համառօտիւ բրած են Ա. Պէրպէրեան ու Հ. Գ. Մէնէվիշեան: Տիւզեան ընտանիքն ամենէն հին ու նշանաւոր ընտանիքներէն է Պոլիսի, որ թիւով նուազ ու դիրքով եւ տպանդով առատ՝ բացառիկ փայլ մը տուին բիւզանդեան հարստութեան:

Դարձեալ 17րդ դարուն կէսերը կը յիշուի Սէմէրճի Տէտէ կոչումով Կասըմցի Մուրատ հօճայ մը, որ վայելած էր Վեհ. Սուլթան Մէհէմմէտ Դ.ի վստահութիւնը եւ ազդեցիկ անձ մըն էր Տէրութեան մէջ, որով մեծ յաջողութեամբ կը միջնորդէր պետութեան ու տոհմայիններուն:

ՈՒՐԻՑ ՎԿԱՅՈՒԹՒՒՆՆԵՐ

ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԵԱՆ ՍԿԻԶԲԻ ՕՐԵՐԸ

Գրեց՝ ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԻԿԵԱՆ
(Տիվրիկցի)

Այդ սարսափի օրերուն Թաղին մուխթարը Պօղո Բոխկեանն էր։ Իրեն կ՚ընկերանար ոստիկան մը եւ տուները կը պտըտէր, որպէսզի այն մարդիկը, որոնք կառավարութեան չեն ներկայացած կամ չեն յանձնուած, անոնց տուները կրակի պիտի տրուին եւ այրուին եւ ուրիշ խիստ նեղութիւններ պիտի տրուին. չատեր գացին եւ յանձնուեցան, ինչպէս՝ իմ հայրս. նաեւ բանտերը լեցուեցան ու ամէն օր կապուած կը տարուէին եւ ճորերու մէջ կը սպաննուէին կանխաւ պատրաստուած ոստիկաններու կամ թուրք մարդոց կողմէ։

Նախապէս քաղաքին երեւելիները չարչարեցին բանտին մէջ, չեկացած երկաթներով այրելով անոնց սրունքները, անոնցմէ ղէնք պահանջելով։ Ջանոնք կը տանէին ու կը փճացնէին մինչեւ այն աստիճան, որ քաղաքին մէջ մնացին միայն ծերեր, կիներ եւ երեխաներ. երեք հօրեղբայրներս լեռը ելան ուրիշ խումբերու միանալու, բայց անոնցմէ ոչ մէկէն ալ լուր ունեցանք...

1915 Ապրիլին, թէեներները դեռ հասած չէին, հրովարտակը արդէն պատրաստուած էր. բոլոր հայկական թաղերու մէջ, այսինչ օրը (օրը չեմ յիշեր) ամէն ոք ճամբայ պիտի ելլէ Արարկիր երթալու, այն խոստումով որ դարձեալ պիտի վերադառնան իրենց տուները՝ թաղաւորին հրամանին համաձայն։ Թուրք խուժանը լեցուեցաւ թաղերը. կը ծախուէին, կ՚առնէին կը տանէին եւ կը թալլէին հայոց ինչքերը. գալումի ճամբան հոն էր։ Ժողովուրդը դուրս ելաւ իր քաղաքէն ու պապենական տուներէն դէպի անծանօթ ուղղութեամբ. մրջիւնի հետքերու ուղղութեամբ, մէկզմէկու հետեւելով հեռացանք քաղաքէն, ոստիկաններ եւ այլ պաշտպօզուքներ մեզի հետ։ Երբ Թուղտա գիւղը անցանք, հեռուէն թուրք եւ քիւրտ բազմութիւն մը կը մօտենար մեզի՝ կողոպտելու եւ փճացնելու։ Ոստիկաններ արգիլեցին անոնց մեզի մօտենալը, հրացանի գնդակներ արձակելով անոնց վրայ։ Մինչեւ Սարը Զիչէկի դաշտը կողոպուտը անպակաս եղաւ մեր ժողովուրդէն։

Այդտեղ բոլոր ժողովուրդը պիտի կոտորէին, երբ հեռուէն ձիաւոր մը քառասմբակ կու գար դէպի մեզ եւ հասաւ, ու ձիէն վար իջնալով բաւ. «Կեցէք, այս ժողովուրդը հոս պիտի չկոտորուի.

բոլորը անվնաս Աբարկիր պիտի հասցուին»: Այնպէս ալ եղաւ: Մինչեւ Աբարկիր ոչ մէկ կորուստ տուաւ մեր ժողովուրդը:

Բայց այդ ձիաւորը ալեւներու պէտ պատգամ էֆենտին էր եւ ուրիշ նպատակ զրծած էր իր պահապան հրեշտակ մեր խեղճ ժողովուրդին: Ամէն ոք իր ունեցած ոսկին, արծաթը, իր զարդեղէնները պիտի յանձնէր իրեն, որպէսզի մեր վրայ յարձակող թշնամիներէն պաշտպանէ մեզ: Հաւաքուեցան ինչքան որ կարողացան, ոսկի, արծաթ եւայլն եւ ձիաւորը իր տոպրակը լեցուց եւ բեցուց իր ձիուն եւ վերադարձաւ իր տեղը: Կողոպուտը կը չարունակուէր. ապջիկները հաւաքեցին, բնարածնին կը պատէին, ամէն ոք իրեն համար ու կը վերադառնային քաղաք: Սարը Զիչէկի դաշտը կրօնափոխութիւն առաջարկեցին մեզմէ, բայց թուրքեր չընդունեցին եւ չորրորդ օրը Աբարկիր հասաւ ժողովուրդը:

Այդտեղ տառապանքը աւելի սաստկանալ սկսաւ: Էրզրումի, Երզնկայի եւ Մամախաթունի տարագիրներուն մնացանք. ճամբաները լիքը դիակներ կային:

Երկու օր Աբարկիր մնալէ ետք, մեզ ուղղեցին դէպի Եփրատի եզերքը: Մէկ–երկու օր երթալէ ետք, թուրք մարդիկ եկան, տասական ոսկի ուզեցին իւրաքանչիւրէն որպէսզի վերադարձնեն քաղաք. բայց ոսկիները հաւաքելէ ետք փախուստ տուին:

Ինչ որ յիշած եմ նախորդ տողերուս մէջ, Եփրատէն անցնելէ յետոյ, կիմիլչ Մատէնէն անդին մինչեւ Խարբերդ, չատ բարդութիւններու չհանդիպեցաւ մեր ժողովուրդը: Զարչարանքը եւ տառապանքը Խարբերդէն վերջ սկսաւ:

Տիվրիկի 1915ի ապրիլեան սեղահանութեան եւ կառաբածնեբու յիշատակպրութեան պրքին իմ մասնակցութիւնս բերելու համար, կարելի եղածին չափ իմ յիշողութեանս համեմատ, կարեւոր վայրերուն նկարագրութիւնները կրնամ հաղորդել ձեղի:

Մեր տունը կը գտնուէր Այգեթաղ: Այս թաղին երկարութիւնը մօտաւորապէս երեք քիլոմեթր էր. հազիւ քանի մը տուն թուրք կար, մնացածը ամէնքը հայ տուներ էին: Ցիչողութեանս համաձայն Այգեթաղին մէջ կային հետեւեալ ընտանիքները.—

ԷՄԻԼԵԱՆՆԵՐ — Այս ընտանիքը տուած է պատուաբան:
ՊԱԼԹԱՑԵԱՆՆԵՐ
ՃԷՆԻՋԵԱՆ
ՏԻՐԱՐԵԱՆ
ԳԼԼՃԵԱՆ — Այս ընտանիքը տուած է տոքթէօր. Գըլըճեան, այժմ Ամերիկա:

ՊՈՋԻԿԵԱՆՆԵՐ

ՋՄՐՈՒԹԵԱՆ

ԼՈՒՍԻԿԵԱՆՆԵՐ — Քաղաքին մեծ ընտանիքներէն. եղած են առեւտրականներ, պետագործ, երկաթագործ, ինչպէս՝ հանրածանօթ Նազարէթ Լուսիկեանը:

ԹԱՆՏՐՃԵԱՆՆԵՐ

ՀԱՅՐԱՆԵԱՆՆԵՐ — Այս ընտանիքը քաղաքին մեծահարուստ ընտանիքը կը նկատուէր: Տուած է բժիշկ Արմէն Հայրանեանը, Բաւարան Թաթուլը, եղեռնի զոհեր:

ՄԷՆԷՆՏԵԱՆՆԵՐ — Մէնէնտեան Խաչիկ ազգ, իր զուտարը՝ Վարդանոյշ, բժշկուհի. այժմ Ամերիկա:

ԲՈՒԿԵԱՆՆԵՐ — Յակոբոս էֆ. Բուկեան, երկու անձ, մին պոլիս մահացած. Տիվրիկի Ազգ. Վարժ.ի անօրէն եւ եղեռնի զոհ: Նաեւ Տէր Սերովբէ Բուկեան:

ՍԱՐԱՖԵԱՆՆԵՐ — Մխրան Սարաֆեան, Արմաթա գիւղի ուսուցիչ:

ԹՈՐԻԿԵԱՆՆԵՐ

ԹՈՐՈՍԵԱՆՆԵՐ

ՀԱՅՊԱՆԵԱՆՆԵՐ

ԿՈՏՐՏԱՆԵԱՆ — Հնագանդ Կոտրտանեան, Տիվրիկի Ազգ. Վարժ.ի ուսուցչուհի. այժմ Պոլիս:

ՍՈՒՔԻԱՍԵԱՆՆԵՐ — Արսէն Սուքիասեան, Տիվրիկի Ազգ. Վարժ.ի ուսուցիչ, եղեռնի զոհ: (Ինք Արշաւիր դրած է):

ԳԷՈՐԳԵԱՆՆԵՐ — Պատ. Յակոբոս էֆ. Գէորգեանը:

ՈՒՐԻՇ ԸՆՏԱՆԻՔՆԵՐ՝ ՏԱՐԲԵՐ ԹԱՂԵՐԷ

ՊՕՉՈՑԵԱՆՆԵՐ

ՋԱՐԴԱՐԵԱՆՆԵՐ — Տէր Գրիգոր քհնյ. Զարդարեանը:

ՇՈՓԻԿԵԱՆՆԵՐ

ԾՈՎԻԿԵԱՆՆԵՐ — Այս ընտանիքը տուած է Փաոնէս Ծովիկեան, Ազգ. Վարժ.ի տեսուչ եւ ուսուցչապետ: Նոյնպէս Պետրոս Ծովիկեան, ուսուցիչ, եղեռնի զոհ:

ՏԷՐ ՄԻՆԱՍԵԱՆՆԵՐ

ԴԱՆԻԷԼԵԱՆՆԵՐ

ՋՕԼԱՖԵԱՆՆԵՐ

ԵՍԱԻԵԱՆՆԵՐ

ՍԵԻԵԱՆ — Տոքթ. Սեւեանը ի Հալէպ։

ՏՈՂԱՐԵԱՆՆԵՐ — Սուրէն Տողարեան, Ազգ. վարժ. ի ուսու, ցիչ, գոհ եղեռնի։

ՔԻՒՐՔՃԵԱՆՆԵՐ — Սենեքերիմ էֆ. Քիւրքճեան, Սանտրճ Էմինի ի Սվազ եւայլն։

Կարգ մը թաղերու անուններ, չատերուն ալ առանց ընտանէքներու. անոնց անուններըը չեմ յիշեր կամ ինծի անծանօթ են.—

ԱՅԳԵԹԱՂԷՆ — յեռոյ կայրն

ԽՈՐԱՎԱՆՔ թաղը

ՃԻԿԻՐՇԱՆ

ԲԵՐԴԱԹԱՂԸ

ԶԱՂԼԸԽԻ թաղը

Հայ Լուսաւորչականաց երկու եկեղեցիները կը գտնուէին Բերդաթաղի մէջ։

ԶԱՐԴԵՐԷՆ ԱԶԱՏՈՒՈՂԻ ՄԸ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Գրեց՝ ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԻԿԵԱՆ

Կարգ մը դրուագներ, որ կ'արժէ յիշել մեր արձանագրութեան մէջ, այն օրերուն մէջ որ մենք ապրեցանք ու տեսանք Խազպ-Ռուքիանը, Զինկ-Զինկոն եւ Թանտուր Խան, նոյնպէս պատմեց Խորէն, երբ Մարսիլիոյ վակոնի գործարաններէն մէկուն մէջ կ'աշխատէինք, կէսօրուան հանգիստի պահերուն։ Ամէն մէկ հայ գործաւոր կը պատմէր այն դէպքերը, որ կրած էր ու տեսած սարսափի օրերուն։ Պատմելով ըսաւ Խորէն.—

Տարագրութենէն ետք, Մամուրէթ իւլ Ազիզի մէջ, ուր տակաւին վերապրողներ կային, կը հաւաքէին ու բանտ կը տանէին։ Խորէն ըսաւ մեզի.— Ամէն կողմէ բերուած տարագիր բազմութիւն մը, կը տանէին մեզի անծանօթ ուղութեամբ, դէպի Մալաթիոյ կողմը, լեռներու մէջ ու լեռնային ճամբով անծանօթ վայրեր. ոտիկան մը մեզ կ'առաջնորդէր դէպի լեռ մը, որուն բարձունքը պիտի հասնէինք։ Կիներ, տղաներ, երեխաներ, աղջիկներ, ծերեր եւայլն։ Ոտիկանը, որ մեզ պիտի հասցնէր մինչեւ լերան գագաթը, զբաղած էր հայ կնոջ մը հետ, զոր կը համոզէր իրեն կին ընելու եւ կարաւանէն եա վերադարձնելու իր զիւղը եւ տանիլ իր տունը, ըսաւ Խորէն։

Մենք քանի մը տպաք անդիտակցաբար ուղեկցինք առաջ անցնիլ եւ չուտով դպաթը հասնիլ եւ արտօրինօք արագ–արագ ելանք լերան բարձունքը ու պահուըտեցանք մացառներուն մէջ, առանց երեւնալու անոնց: Այդ լերան բարձունքին վրայ, ըսաւ Խորէն, մեծ ու հսկայ խորութիւն մը կար, ուր հայ ժողովուրդին դիակները լեցուած էին: Երբ խումբը եկաւ, գահիճները պատրաստ էին անմեղ զոհերը կոտորելու: Ի՜նչ ազիտալի պատկեր եւ խղճալի տեսարան, որ մենք կը դիտէինք մացառներուն եռեւէն, ըսաւ Խորէն: Ամէնքը անխնայ կոտորելին, փճացուցին ու վերադարձան: Մենք մեր վախէն տեղերնէս չէինք չարժեր: Կը սպասէինք որ մութը կոխէ եւ առիւծ հեռանանք: Սրտաճմլիկ ճիչեր եւ աղաղակներ երկինք կը բարձրանային: Երբ խումբ մը հայ երիտասարդներ, ձեռքերնին կապուած քանի մը ժանտարմաներով եկան, մեր սրտերը դող ելան: Դարձեալ կոտորած պիտի տեսնենք ու սպասեցինք:

Ժանտարմաներէն մին հրամայեց. «Հայտէ՛, կեաւուրներ, ձեր ունեցած դրամները մէջտեղ հանեցէք, անդամ մըն ալ ձեր դիակները չխուզարկենք»: Այսպէս խիստ չեշտով կրկնեց քանի մը անդամ, սպառնալով անոնց բոլորին... որ կապուած էին: Անոնց մէջէն երիտասարդ մը ըսաւ. «Պէյ էֆենտի, ի՞նչպէս կ'ուզես որ մենք մեր դրամները հանենք տանք, քանի որ բոլորիս ձեռքերը կապուած են: Շնորհ ըրէ, պէյ էֆենտի, մեզմէ մէկուն ձեռքը քակեցէք եւ ան բոլորին դրամները կը հաւաքէ ու ձեզի յանձնէ»: «Հայտէ, ըսաւ, կեաւուր եւ անոր ձեռքին կապը քակեց: Եւ ան սկսաւ դրամները հաւաքել, երբեմն ալ անոնց բարկանալով, երբ կը դանդաղէին յանձնել, «աճապարեցէք, տուէք, ժամանակ մը կորսնցնէք» ըսելով:

Երբ դրամները լիովին հաւաքեց, թաշկինակի մը մէջ ծրարեց ու նետեց ժանտարմային առջեւ: Մինչ ժանտարման ծռեցաւ որ առնէ ծրարը, մեր արի երիտասարդը չապընկերին մէջ պահուած տորճանակը քաշեց ու զարկաւ ոստիկանը: Միւս ոստիկանները իրենց մեծ պէտքին գացած էին: Մինչ այս մեր հայ կտրիճը ժանտարմային մաւզէրը խլեց անոր սատկելէն եառ եւ դիրք բռնեց միւս ոստիկաններուն դէմ, որոնք կը պոռային իրենց ընկերոջ. «Կեցի՛ր, կեցի՛ր, մենք ալ գանք, յետոյ սկսինք մեսին կոտորել»:

Բայց անոնց խօսքը իրենց բերանը թողուց մեր հայ երիտասարդը եւ բոլորը դեռին տապալեց, փրկելով իր եւ իր ընկերներուն կեանքերը...

Դժբախտաբար այդ երիտասարդ հերոսին անունը չուտաւ կամ ես չեմ յիշեր: Ան իր հայ եղբայրներուն բոլորին կապերը քակեց եւ

ազատեցաւ այդ օրուան կոտորածէն։ Եւ իր ընկերներուն ըսաւ մեր հերոսը. «Ով որ կ'ուզէ իմ եաեւէս գալ, թող հետեւի ինծի»։ Ոմանք գացին անոր հետ, իսկ ուրիշներ ալ տարբեր կողմ։ «Մինչեւ հոս, ըսաւ ան, իմ պարտականութիւնս կատարեցի, մեացէք ինծի, որ ճեղքենք ու անցնինք կարնոյ ճակատը...»։

Գիշեր եղած էր. մենք մացառներուն եաեւէն ելանք ու հետացանք Մալաթիոյ մօտերը գտնուող Թանտուր Խան կոչուած այդ ամրևոտ զապաթէն, որ անխնայ լափեց հազար–հազար անմեղ հայեր եւ անոնց արիւնը, — ըսաւ Խորէն։

ԵՓՐԱՏԷՆ ԽԱՐԲԵՐԴ

Գրեց՝ ԱՐՏԱՇԷՍ ԿՈՒԶԻԿԵԱՆ

Խարբերդ երեք օր մնացինք քաղաքին եզերքը։

Երբ լուր եկաւ, որ ճամբայ պիտի ելլենք, հոգ ժանտարմայի դօվուշ մը կար, ճամբորդներու պաշտպանութեան համար. երբոր կարաւանը ելաւ, ըսին. «12, 10, 9, 8 տարեկան տղաք, եթէ հագ տիճը դապուլ ընէք, կը կենաք։ Որբանոց կայ, ձեզ որբանոց կը տանինք»։ Առոր վրայ պարխաճէն ելաւ. մենք, լսողներս, 27 տղայ, մնացինք առ դօվուշը, ժանտարմաներուն մօտ։

Այդ գիշեր, այդ դօվուշին դուռը պառկելէ առք, յաջորդ օր մեզ տարին որբանոց ըսուած տեղը։ Այդ որբանոց ըսուած տեղը արդէն կարմնէն, երզնկայէն եւ այլ տեղերէ հաւաքուած որբեր էին։ Անոնց մէջ ամէնէն մաքուրները մենք էինք, որովհետեւ անոնք աւելի հեռուներէն եկած էին։ Մեզմէ հինգ հոգի հոն հիւանդացան եւ մեռան։ Անոնց մէջէն 16–17 հոգի պահեր Մատէն տարին. անոնք կը խորհէին, որ կը փախչին Տիվրիկ կ'երթան։ Տիվրիկէն մնացինք մենք հինգ հոգի։ Պահեր Մատէն գացողներէն վերջը լսեցինք, որ եգուարդ Պոզոյեանը, փոստատան Համբարձում Պոզոյեանի տղան, ողջ է ու հիմա կը գտնուի Լիոն (Ֆրանսա)։ Մէյ մըն ալ Յարութիւն Պուկուրեանը, որ վերջերս մեռաւ Վալանս (Ֆրանսա)։ Աւետիս էֆ. Գալանեանի տղան հիմա ողջ է եւ քիւրտերուն մէջ կը գտնուի, Լեռնային Աֆիքան ըսուած տեղը (Միւտիրլիճ Պաշ Կէլէճ)։ Երբոր վերադարձայ, եկայ եւ իրեն հանդիպեցայ։ Ինծի ըսաւ, որ իր աղային հետ Տիվրիկ գացեր. իրենք պահուած դրամ ունէին եղեր, հանելու համար

դայն։ Արվէն տեղը պարապ պատճ են. հանուած է եղեր։ Հոդ իրեն ըսած են, որ Մամբրէն ու Գարեգինը դրամը հաներ են. դրամը իրենց ձեռքէն առնելէ ետք, երկուքն ալ սպաննած են Տիվրիկի մէջ։ Մամբրէն Աւետիս էֆ.ի եղբայրն է, Գարեգինը՝ տղան։ Այս պատճառով չուզեց որ ես ալ Տիվրիկ երթամ. «մ՚երթար, ըսաւ, քեզի ալ փորձանք մը կը պատահի»։ Սիմոնի, Աւետիս էֆ.ի տղուն տղան ինծի ըսաւ, որ եթէ տեղէդ դոհ չես, եկուր քովս, ֆայիտոնի հետ կեցիր։ Սիմոնին անունը Ֆայիտ դրած էին։ Ես ըսի, որ կ՚երթամ Տիվրիկ, եթէ պոհ չըլլամ, մէկը չդանեմ վերդաստանէս, կը վերադառնամ։ Ես ծպտուած, քիւրտի հագուստով, գացի Տիվրիկ։ Հոն գտայ իր հօրաքոյրը, հօրաքրոջ տղան, քանի-քանի անգամ իրեն դրեցի այս բոլորը, պատասխան չտուի։ Ան այդպէս մնաց հոն ու քիւրտ եղաւ հարկաւ։

Հիմա գառնանք կրկին Խարբերդի որբանոցը։ Որբանոցէն հինգ մէկ դրկեցին քիւրտերուն քով։ Մեր հինդ հոգիէն մէկը կայծեր ճեղլեանն էր, որ մնաց հոն։ Արտաշէս Պուկուրեան եւ աղջիկ մը, Գպանեաններէն, հազիւ 8–9 տարեկան։ Առոնք մնացին քիւրտերուն մէջ։ կայծերը Մալիոն կոչուած գիւղը մնաց։ Երբ իրեն գացի վերջին անգամ, չէր հաւատար թէ ես Արտաշէս Կուղիկեանն եմ։

Եֆս աև Փրովանս, Ֆրանսա

ՈՒՐԻՇ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆ ՄԸ
(Խորավանիֆ թաղ, ջարդին 8–9 տարեկան)

Պատմեց՝ ՏԻԳՐԱՆ ԽԱՆԴԱՄՈՒՐԵԱՆ

Գալով իմ յիշողութեանս, երբոր Տիվրիկ աչքի զարկած մարդիկը հաւաքած բանտը տարեր էին. մաս առ մաս ձեռքերնին չղթայուած կը բերէին Հազարդէնից եաեւ, ճամբուն վրայ կը զարնէին, Սերասոիոյ ղլխաւոր ճամբուն վրայ, զաւախի ծառերուն տակ։ Հարազատներ եկած կ՚ըլլային իրենց վերջին տեսութեան։ Մեր թաղեցի Թեթես տղա անունով մէկը այդ տարուած մարդոց մէջն էր։ Կը պատմէր, որ այդ ամբողջ տարածնէն Տէրին Տէրէ ըսուած ձորին մէջ կը սպաննեն։ Ինքս վիրաւորուելով ձեւացայ սուտ

մեռել եւ սպասեցի, մինչեւ որ ժանտաբմանները հեռանան: Ու տուն դարձայ: Ուրիշ առթիւ ժանտաբմանները Համբիկեաններուն փեսան կը վնտռեն: Մեր դրացին է. անոր տունը կը բնակին. իսկ փեսան ուրիշ տեղ կը բնակէր: Դիշեր մըն ալ Համբիկեաններուն տունը կը խուզարկեն ժանտաբմանները, իրենց փնտռածը չեն գտներ: Այդ օր Կապտպետը կը տանին, բաւական նեղը կը դնեն, որ դուցէ բերնէն բան մը փախցնէ: Մե՛ղմ Կարապետը ի՞նչ գիտէ, որ բերնէն բան փախցնէ: Այդտեղ Կարապետը կը տեսնէ, որ ժանտաբմանները ամէնն ալ հրացեան ունին հետերնին: Մենք տակից եաք հասկցանք, որ բոլոր բանտարկեալները կը տանին եւ կը սպաննեն:

Գանք աքսորի մասին: Երեք օր պայմանաժամ տրուեցաւ, որ պատրաստուի ժողովուրդը: Վերջին առաւօտուն Արսէն Սուգիասեան բոպիկ մեզի եկած էր, որ պրաունինկը մայրիկիս մօտէն առնէ: Արսէն հօրաքրոջս ամուսինն էր: Երբ պրաունինկը առաւ, առանց ոեւէ մէկուն հետ տեսնուելու մեկնեցաւ լեռ: Կարծեմ ուրիշ չառեր կային: Ամմաս հօրաքրոջս ամուսինն ալ Մէնէնտենց հետ մխասին: Մեծ մօրս մօտ ալ Գրիգոր Սուգիասեանները իրենց առջանակները ձգած էին: Ինչպէս եաք առին, չեմ յիշեր: Այս Սուգիասեանն ալ Մարիցա հօրաքրոջս ամուսինն էր: Ամուսինը պատերազմէն առաջ մահացաւ. եղբայրներ էին՝ որ առջանակները ձգած էին մեծ մօրս մօտ:

Առաջին օրը երբ Տիվրիկէն մեկնեցանք, չատ հեռու չտարին: Այդ երեկոյ քիւրտերը ուզեցին որ մեզ կողոպտեն, բայց ժանտաբմանները արգիլեցին, մէկ պայմանաւ. «Դրամ պէտք է հաւաքէք տաք մեզի. եթէ չտաք, կը ձգենք որ քիւրտերը ձեզ թէ՛ կողոպտեն եւ թէ սպաննեն»: Ժողովուրդը ստիպուած ընդունեց: Մասնաւոր չորեքան քիւրտեր կային ժողովուրդին գոյքերը փոխադրելու: Այս քիւրտերը կանխիկ կ՚ուզէին դրամը, մինչեւ Արաբկիր: Իսկ յաջորդ օր անգամ մըն ալ չէիր տեսներ գիրենք: Ստիպուած էին ուրիշ քիւրտ մը գտնել: Նոյնը կ՚ընէր ան ալ: Այս ձեւով ժողովուրդը ստիպուեցաւ ունեցածը ձգել, կամ չտաերն ալ գոյքերով մխասին կորսուած կ՚ըլլային: Արաբկիր հասնելէ առաջ աչքի զարնող տգամարդիկը հաւաքեցին կըրկին: Իմ եղբայրս ալ կար անոնց մէջ: Վերջը ինչ անցաւ գարձաւ, Թող տուին: Ուրիշ առթիւ ժանտաբմանները լսին, «Ով որ Թուրք ըլլայ, Արաբկիրէն եաք պիտի գառնայ»: Մայրս չընդունեց: Վերջապէս հասանք Արաբկիր: Չեմ յիշեր, Թէ այդտեղ Թուրք գարձող եղա՞ւ Թէ ոչ եւ կամ եաք վերադարձա՞ն Արաբկիրէն Տիվրիկ:

Սկսանք արխնոտ ճամբան: Պարխանայէն եաք մնացողները

չուտով պաշտնահար կ՚ոչնչացնէին։ Ես առիթ ետք մօրս փէչը բռնած կը քալէի։ Երբ Կիմիւշ Մատան հասանք, իմ տեսածներուս ես այսօր չեմ հաւատար։ Եփրատ գետին եզերքը, աւազին վրայ դիզուած են ուռած եւ սեւցած դիակները։ Այդ անմոռանալի է մինչեւ յաւիտեան։ Կիմիւշ Մատէնէն սկսանք դարձեալ չարունակել արիւնոտ ճամբան։ Մեր բնտանիքէն մեծ մայրս մահացաւ մինչ այդ։ Նոյն ձեւի տակ ճամբան չարունակեցինք Մեղրէ, էլ Ագիլ կամ Խարբերդ։ Խարբերդէն ետք ուղարկեցին Պախըր Մատէն։ Երբ Պախըր Մատէն հասանք, չափէն աւելի ծարաւ զգացի. մօրմէս մեշեվէ ուղեցի. մեշեվէն պիշիլի գաւաթ է, երկու հատ ունէինք։ Ես երկու հատով ջուր պացի։ Թուրք մը դիմացս ելաւ, պիշիլէ գաւաթները ձեռքէս առաւ։ Ետ վերադարձայ, մօրս պատմեցի։ Անկէ ետք ուր որ ջուր տեսնէինք, փորի վրայ կը պառկէինք խմելու համար։

Ուրիշ օր մը տեսանք, որ ջուր մը կը վազէ։ Ժողովուրդը բոլորս միասին ջուրին վազեցինք խմելու։ Երբ ջուրը խմեցինք, ի՛նչ տեսնենք, մեզմէ առաջ ուրիշներ ալ մեղի նման խմած են անկէ ու մի քանիները մահացեր։ Ուրեմն դիակներուն տակէն հոսած ջուրն էր որ խմեցինք։ Այս ընթացքը քանի օր տեւեց չեմ յիշեր, ոչ ալ թուական։ Վերջապէս հասանք Սիրան Թեփէ, Տիգրանակերտ։ Սիրան Թեփէ զօրանոց է, Տիգրանակերտէն երկու քիլոմեթր հեռու։ Այդտեղէն մեզ ուղղակի Տիգրիսի աջ եզերքը լլկեցուցին։ Շարունակեցինք ճամբան դէպի Տիգրիսի ակը, չարունակ ջուրին եզերքէն։ Շատ մայրեր իրենց զաւակները կը նետէին անկչառում ջուրը։ Երբոր յարմար տեղ մը հասանք, ժանտարմաները մեղի ըսին, որ այստեղէն դիմացը պէտք է անցնինք։ Ջուրը չատ խորունկ չէր, բայց արագ հոսանք ունէր։ Ջօտ տալով չատերս անցանք։ Վերջապէս հասանք Բուլթան ըսուած վայրը։ Բլուրին չուրջ մեզ նստեցուցին։ Այդ բլուրին դիմաց կաղնի մը կար, քովն ալ հոր մը։ Այդ օրուընէ սկսեալ սկսան մաս առ մաս տանիլ ուրիշ ձորի մը մէջ նետել։ Այդ ձորին անունը Տուաէն կը կոչուի. չատ խորունկ է, իսկ ջուր չի պարունակեր։ Այդ օրուան բոլոր տարածներուն հազուստները ծրար ըրած կը բերեն, կաղնիի ծառին տակ կը չարեն։ Անշուշտ մենք զգացինք որ մեր վերջին ժամերը կը համրենք, մենք չարունակ Ալմաս հօրքուրին հետ էինք այդ օր։ Հօրաքրոջս աղջիկը՝ Մանիչակը քիւրտ մը տարաւ, մենք այդ դիշեր մնացինք։ Ես առաւօտուն ջուր խմելու գացի. քիւրտ մը հորէն ջուր քաշեց, տուաւ որ խմեմ եւ այդ պահուն ուրիշ քիւրտ մը դաշոյնը կոկորդիս դրաւ որ կորչ։ Ճանկարծ ջուր տուող քիւրտը արդիլեց ըսելով, թէ օձը անգամ ջուր խմած պահուն չի կծեր։ Երբ

որ վերջացաւ, քիւրտը զարճաւ լինճի, ըսաւ, որ «լինճի հետ կու գա՞ս»: Ես գացի մայրիկիս լուր տուի, կրնաս երթալ, ըսաւ: Ես արդէն վեց – եօթը տարեկան էի մեզի հայրենակից Ռուբէն աւնուռով տղու մը հետ: Այս քիւրտը քիչ մը տաճկերէն գիտէր. յաջորդ օր գիս տարաւ այգինները ցոյց տալու: Շատ չանցած լինքը գինուոր գնաց, հայրն ու մայրը լինճի հետ ուրիշ գիւղ մը գացինք ցորեն քաղելու: Այդ միջոցին թիֆոյի բռնուեցայ եւ գիս երեսի վրայ ձգեցին. չեմ գիտեր որքան օրեր տեւեց, օրին մէկը լուացեր եմ: Տաճիկ մը լինճի ըսաւ, որ կովերուն նայիմ որ ցորեն չուտեն, ես ալ մտիկ ըրի. այդ միջոցին գիրը զարճաւ ըսաւ, որ այս տղան քովդ պահէ: Ջմռռնամ ըսելու, որ այդ տաճիկը գիւղապետի տղան է եւ Տիգրանակերտ կը բնակէր: Այդ գիւղին անունը կեճան կը կոչուի: Ձեմ յիշեր քանի տարի մնացի: Գիւղերէ եաք միասին ցորեն կը տանէինք Տիգրանակերտ, գիւղին սիրոջը: Երկար չտեւեց, գողերը գիւղը թալանեցին. այդ գիւղը չատ պզտիկ էր, բնակչութիւնը չատ քիչ, տարէց մարդ չկար, երկու ընտանիք մնացինք: Սովը վրայ հասաւ: Կէս ժամ հեռու ուրիչ գիւղ մը կար, որ կը կոչուէր Սմախ. մենք ալ հոն գաղթեցինք. չատ չտեւեց, գիրը մեռաւ:

ԽԱՐԲԵՐԴԻ ՓՈՂՈՑՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ

(Զարդերէն ազատուողի մը պատմութիւնը)

Գրեց՝ ՓԱՅԼԱԾՈՒ ԲՌԻԿԵԱՆ–ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ

Զարդին եօթը տարեկան էր. թերեւս ալ պակաս: Մինչեւ Աբարկիր Չորեքշաբթերը բերին մեզ: Հոն ձգեցին փախան: Մայրս չալկած էր պզտիկ քոյրս, իմ ալ ձեռքս բռնած էր: Այսպէս կ'երթայինք: Ես կու լայի, քոյրս կու լար, «մեզ չալկէ» ըսելով մայրիկին: Քրոջմէս զատ մայրս կռնակը փոքր ծրար մը ունէր՝ մեր ինչքերը: Աքսորի կարաւանը մեզմէ չատ առաջ կը քալէր: Մօրս հետ միշտ ետ կը մնայինք մենք, որովհետեւ մայրս ծանրաբեռնուած էր: Ձորի մը մէջէն յանկարծ քիւրտ մը մէջտեղ ելաւ, մօրս ունեցած այդ ծրարը խլեց ու փախաւ:

— Թեթեւցանք աղուոր մը, — ըսաւ մայրս:

Ծալեցինք: Արդէն կարաւանը եփրատի ափը իջեւանած էր: Գետեզերքին չմօտեցած տունք դիակներու հոտը, որոնց զարհուրան–

քէն չէինք կրնար մօտենալ պեհին: Մենք կը պոռայինք. «Մայրի՛կ, ո՞ւր կը տանիս մեզ»: Կարծես մայրս լլլար տանողը: Մեզ կը քշէին մեռելներուն մէջ: Գետափը անոնցմով լեցուն էր: Գարշահոտութի՜ւն: Դիշերը անօթութենէս կու լայի:

Պահեցանք: Առաուն արթնցայ որ քարայրի մը տակ եմ: Սկսայ պոռալ. «Մայրի՛կ»: Մայրս վազելով եկաւ ու ըսաւ. «Լռէ՛, մի պոռար, հիմա կու գան քեզ ալ ջուրը կը նետեն»: Անմիջապէս ուշադրութիւն րրի որ քոյրս չկայ: «Ո՞ւր է քոյրս, մայրիկ», ըսի: «Քոյրդ ջուրը նետեցի որ քեզ ազատեմ», ըսաւ:

Հոդ բռնեցինք Խարբերդի ճամբան: Մնացածները միթքս չե՛ն գար...

Շարունակենք: Դեռ ինչե՛ր կան...

Խարբերդ մեր տիւրրիկցիներուն կարաւանը բաւական մնաց: Մանուչակենց արաեերը կ'ըսէին, ամրողջ այդի: Մենք յարձակեցանք տհաս խաղողներուն վրայ: Օր մը հոն քնացեր եմ: ... աչքս բացի որ վրանի մը տակ եմ: ... մօրս արցունքները երեսիս վրայ կը վազէին, գիս արթնցուցին... թէ՛ կու լար, թէ՛ կը քակէր դրամները, զոր հագուստիս գաղնզքներուն մէջ կարած է եղեր: Ըսի. «Մայրիկ, ինչո՞ւ դրամները կը քակես»: «Աղջիկս, ըսաւ, ես մեռնելու կ'երթամ, դուն պէտք է ապրիս մնաս: Ուր որ ալ ըլլաս հայրդ քեզ կը գտնէ: Ան դիւցուր է, չուրթակահար: Իր չուրթակին չնորհիւ անպայման ողջ պիտի մնայ ու փնտռէ մեզ»: Ես սկսայ ճչալ, պոռալ. «Կ'ուզեմ հետդ գալ, գիս հետդ տար, ես հոս չեմ կենար»: Մօրս վիզը փաթթուեցայ, թող չեմ տար: «Լաւ, աղջիկս, քեզ ալ հետս կը տանիմ», ըսաւ: Քունս նորէն տարեր է: Աչքս բացի որ վրանի մը տակ եմ: Ո՛չ մայր կայ, ո՛չ կարաւան: Սկսայ պոռալ: Ոտիկան մը եկաւ, թուրքերէն խօսեցաւ. ես չեմ հասկնար: Զիս առաւ եւ իր տունը տարաւ: Ան ունէր պառաւ մայր մը: «Ահա քեզի գաւակ բերի, մայր, ասիկա քեզի գաւակ պիտի ընես», ըսաւ: Կարաւանը տանող ոստիկանը գիս ձգեց մօրը քով ու գնաց:

Ես անդադար կու լայի, մայրս կ'ուզէի: Պառաւը չդիմացաւ իմ արցունքներուս: «Չ՛, ըսաւ, ես կեաւուրին հո՞գը պիտի քաշեմ» ու գիս դուրս ըրաւ:

Մնացի Խարբերդի փողոցները: Աղբանոցներուն մէջէն կը հաւաքէի կ'ուտէի ինչ որ գտնէի. սեխի, ձմերուկի կեղեւ: Փողոցն էի. միշտ աղբանոցներուն վրայ. թրիքներուն մէջի գարիները կը ժողվէի կ'ուտէի: Ո՛չ գիշերէն լուր ունէի ո՛չ ցերեկէն: Մերթ կ'երթայի դուռ մը կը զարնէի, թուրքի դուռ, մուրացկանութիւն կ'ընէի: Կը տես-

նէի որ ուրիշ բախտակիցներս կ'ընէին, ես ալ կ'ընէի։ Ինծի պէսները լեցուն էին Յարբերդի փողոցները։ Երբեմն ամանք կաոր մը չոր հաց կու տային, չաւերը կը ծեծէին, ապացի մը կու տային անդին կը նետէին։ Չեմ յիշեր թէ ո՞րքան թափառած էի Յարբերդի փողոցները, երբ, օրին մէկը, այնքան ծեծեցին դիս, որ այլեւս դռները զարնելէ կը վախնայի· ապուշ զարճած էի։

Ցանկարծ ձմեռ եղեր է, լուր չունիմ։ Սկսաւ ձիւնել։ Յարբերդի ազարակներէն մէկուն պատին տակն էի, յանկարծ փոքրիկ դուռ մը բացուեցաւ, ազարակին դուռը ու կինը մը ըսաւ ինծի հայերէն· «Հա՞յ ես թէ թուրք»։ Վախէս չէի ըսեր հայ ըլլալս։ «Աղջիկս, թո՞ւրք ես թէ հայ», կրկնեց անգամ մը եւս։ Կը վախնամ պատասխանել։ Չեռքէս բռնեց, «եկուր աղջիկս, բաւ, քեզ խանումին քով պիտի պահեմ»։ Ինք հոն սպասուհի էր։ Զիս ախոռ տարաւ, կովերուն մէջ, ինծի անկիւն մը ցոյց տուաւ, «խոտերուն վրայ, հոս պառկէ, ըսաւ։ Ձմեռը, ըսաւ, հոս կը պառկիս»։ Ամէն առաւօ կու դար կովերը կը կթէր, գաւաթ մը կաթ կու տար։ Եթէ մխիթը չ'իյնար, հոն անօթի կը պառկէի։ Ձմեռը այնտեղ մնացի։ Երբ ձիւները հալիլ սկսան քիչ մը դուրս ելայ ախոռէն։ Տանտիրուհին դիս տեսեր է։ Հարցուցեր է, թէ ո՞վ է այդ աղջնակը։ Ան ալ պատասխաներ է, որ գաղթականի գաւակ մըն է, մեղք է, կը պահենք։ Չեռքս գաւազան մը տուին, «տար կովերը արածէ» ըսին։ Ուտելիք բնաւ չէին տար։ Օրին մէկը հսկայ ազարակի մը մօտն էնք, կովերը պարտէզ մտեր են, իմ ալ ուժս չի բաւեր որ դանոնք հեռացնեմ, «վայ կեաւուրի աղջիկ, կովերը ազկ չես արածեր, պարտէզ մտեր են» ըսին։ Ինծի լաւ ափոց մը քաշեցին ու դուրս ըրին։

Նորէն սկսայ փողոցները թափառիլ· մուրալ· դուռ ծեծել։ Օրին մէկը Յարբերդի Պէշ Քարտաչլար փողոցին վրայ դուռ մը զարկի։ Կին մը նորէն դուռը բացաւ։ Հայ կին մը։ Առանց ինծի հարցնելու, թէ «ո՞վ ես, ի՞նչ ես», «ա՛խ, եաւրում, հա՞յ ես», ըսաւ։ Սպասուհի էր այդ կինն ալ։ Տարաւ դիս խոհանոց։ Աղուոր կերակուր տուաւ ինծի, հացով միասին։ Շատոնց է հաց կերած չէի։ Յանուամս տունը չկայ, երբեմն աս ժամանակները հոս եկուր, ես քեզի ուտելիք կու տամ», ըսաւ։ Ես կը թափառէի։ Միտքս ինկած պահերուն հոն կը վազէի։ Կերակուր ըլլար, կինը կու տար· կերակուր չըլլար, դիս պարտէզ կը ղրկէր, «գնա թուխ կեր» կ'ըսէր։ Սովորականին պէս օր մը նորէն դուռը զարկի, կինը բացաւ, խանումը վերէն տեսեր է։ «Մարթա, աս ո՞վ է», հարցուց։ Կնոջ անունը եղած է Մարթա։ «Չեմ գիտեր, խանում, ըսաւ, ո՛չ հայ ըլլալէն լուր ունի, ո՛չ թուրք

ըլլալէն»։ Իրաւէն մտացեր էի լեզուս եւ ի՛նչ եւ ո՛վ ըլլալս։ Աւելի Թուրքերէն կը խօսէի քան հայերէն։ Ա՛լ հայ բառը…։ Այդ տունը Թուրք միֆթիի մը բնակարանն էր։ Այդ օր միֆթիին տարեդարձն է եղեր։ Տունը հիւրերով լեցուն։ Խանդմը ըսաւ, որ «վեր բեր, հոս բեր»։ Ձիս վեր տարաւ կնիկը։ «Ազջիկս, ըսաւ խանդմը, հա՞յ ես Թէ Թուրք»։ Վախցայ խօսելու։ Հոն նստած չատ մը կիներ կային։ Թուրք կիներէն մէկը ոտքի ելաւ. «Աման, ըսաւ, ես այս աղջնակը կը ճանչնամ։ Քանի տարի է փողոցները կը Թափառի։ Դեռ չէ՞ սատկեր։ Այս աղջիկը հայ է եւ տիվրիկցի»։

Տիվրիկ բառը լսածիս պէս սկսայ լալ։ Երազէ մը արթնցածի պէս եղայ։ Այդ Տիվրիկ բառը այնքա՛ն ազդեց վրաս։ Ու Թուրք կինը չարունակեց. «Այս աղջիկը, ըսաւ, այնինչ ոստիկանը մօրը ձեռքէն առած է որպէսզի մայրը հեւէն գայ։ Բռնութեամբ առած է։ Ոստիկանը ասոր մայրը ուզեր է, բայց կինը պատասխաներ է.— Ձաւկիս մէկէն եղայ, միւսէն ալ կ'ըլլամ, բայց պատիւս ու ազգութիւնս չեմ ըլլար»։

Ասոր վրայ Մարթայի տէրուհին ըսաւ. «Քանի որ այս աղջնակը հայուհի է, հոս հայ որբանոց կայ. ա՛ռ որբանոց տար, Թող այս հանդիսաւոր օրուան առթիւ այդ ըլլայ նուէրս իմ Աստուծոյս»։

Որբանոց տարին։

Ազատեցայ։ Բայց մականունս չէի յիշեր։ Անուն մը դրեր են։ Իսկ հայրս ինչո՞ւ քաշած է Ջառա։ Կօչկակար եղած է հոն։ Ջառայէն իրրեւ պինուորի փախստական կարին տարեր են։ Հոն պիտի մեռցնեն եղեր։ Սպայ մը մէջտեղ է, Թէ «ի՛նչ կ'ընէք, ան լաւ ջութակ կը նուագէ, պէտք է մեզի»։ Հայրս մեզ չատ վնտռեր է։ Բոլոր որբանոցները հարցուցեր բայց չէ գտեր, որովհետեւ ուրիշ մականունով արձանագրուած էի։ Ու 62 տարեկանին մեռեր է Ջառայի մէջ, 1941ին։

Ինը տարի որբանոցները մնացի։

Եկայ Ֆրանսա, ամուսնացայ։

Երեք մանչ զաւակ ունիմ։

Ամուսինս Տիվրիկի Սարգիսեան վերպաստանէն Յովհաննէս Սարգիսեանն է։

Զաւակներս են՝ Սարգիս, հօրս անունը, 21 տարեկան։ Մասիսը, 19 տարեկան։ Գրիգորը, 17 տարեկան։

Մէկը հայրս է, միւսը հայրենիքս է, վերջինը տպրս է։

Էրզրումի մէջ հայրս ազատող հատարապետը զառացի եղեր է։ Հայրս ազատեր է հնարհիւ իր ջութակին, ինչպէս մայրս դուշակած էր։ Բայց չկրցաւ դանել պիս։

Խաբեբայ անդամ մը չուկան պայի։ Տեսայ որ պարկերով լեցուն խնձոր գրեր են։ Խնձոր մը առի վիճայ։ Առանց ամչնալու 15–20 թուրք եաեւէս լնկան, խնձորը ձեռքէս առին։ Ձիս ծեծեցին. զգայաղերկ հոն լնկեր եմ։

Հայրս, յուսահատած մեզմէ, զառացի աղջկայ մը հետ կ'ամուսնանայ։ Հինգ զաւակ ունի. չորս տղայ, մէկ աղջիկ։ Պոլիս են։ 1965ին տեսութեան գացի Պոլիս։ Հայրս իր երկրորդ ամուսնութենէն ունեցած աղջկան անունը վարդուհի գրեր է։ Վարդուհին՝ որ եփրատ նետեցին։ Եղբայրնեբս, քոյրս այնքան սիրով էին հետս, կը խնթենային վրաս։ Հոն էր նաեւ հօրեղբայրս, որ տակաւին ողջ է։ Առաուն աչքերս կը բանայի, որ հօրեղբայրս սնարիս գլուխը նստած դիս կը դիտէ։

— Փայլածու, իրա՞ւ դուն ես, կ'ըսէր ու կը հեծկլտար։

1926ին, հայրս, որ Զառա կօշկակարութիւն կ'ընէր, նոյնպէս ջութակահարութիւն, կը վերադառնայ Տիվրիկ, տեսնելու ծննդավայրը։ Կը տեսնէ, որ ամէն ինչ աւերակ է։ Թուրքերը քանդեր են հայոց տուներըը։ Առաւօտուն կ'երթայ, կ'լսէ իր տան վերատակնեբուն վրա ու կը սկսի բարձրաձայն հեծեծել։ Իր եղբայրը՝ Թորոս Բռիկեան, որ քիւրտերը ազատած են եւ որ Տիվրիկ վերադառնալով ամուսնացած ու կրկին ընտանիք կազմած էր, երկրի սովորութեան համեմատ ամառը երգիքը պառկած կ'ըլլայ, երբ յանկարծ լալու ձայներ կը լսէ։ Իր կնոջ ու զաւակներուն կ'ըսէ, թէ «աս ի՞նչ ձայն է, աս ո՞ր կորսուածն է որ եկեր հայրենի աւերակներուն վրայ կ'արտասուէ։ Կնիկ, տուր լաթերս, հագնիմ, երթամ տեսնեմ ո՞վ է»։ Կ'երթայ կը տեսնէ որ իր եղբայրն է։

— Ելիր, կը ձայնէ, հերիք լաս, ողբի չըջանը անցաւ, հիմա պէտք է ապագային նայինք եւ ոչ թէ անցեալը ողբանք։ Ելիր, ելիր մեր տունը երթանք։

Կը տեսնէ որ լացողը եղբայրն է։ Կ'ողջագուրուին։

— Ի՞նչպէս ելլեմ, ի՞նչպէս չ'արտասուեմ, կ'ըսէ հայրս, լնծի կը թուի թէ դեռնի տակէն կնոջս ու զաւակներուս լալու ձայները կը լսեմ...։

Ֆրանսա

ՏԻՎՐԻԿԻ ՏԱՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Գրեց՝ ՀՄԱՅԵԱԿ ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ

1.— ԶՕՐԱՀԱՆՈՒԹԻՒՆ

1914ի Թրքական ընդհ. գօրակոչին Տիվրիկի հայերն ալ պատսխաննեցին յօժարութեամբ եւ սիրով։ Անոնք տուին իրենց ծոցէն ծաղիկ երիտասարդութիւնը և այն ամէնը, ինչ որ հայրենիքի պաշտպանութիւնը կը պահանջէր իրենցմէ։ Զինուորագրուող հայերը ղըրկուեցան Զառա, ուր կիսաքաղց, դրեթէ առանց զգեստի, ծառայեցին ամէնէ թապուրներու մէջ, մինչեւ իրենց դժբախտ վախճանը, որոնցմէ մազապուրծ ազատուողները մահէ վրայ կը համրուին։

2.— ԹԷՔԵԱԼԻՓԸ ՀԱՐՊԻՒ

Հայ ժողովուրդը իր զաւակներէն վերջ հարստութիւնն ալ տըւաւ։ Պատերազմական տուրք անուան տակ հետեւեալ հայ վաճառականներէն մեծաքանակ դրաւումներ եղան.— Գէորգ Մազմանեան, Մկրտիչ, Աւետիս, Եղիա, Արխուդոմ Գաֆանեաններ, Յովհաննէս Թանարճեան, Տիգրան Գաֆանեան, Հաճի Գրիգոր Սուգիասեան, Յակոբ Պօյաճեան, Ներսէս Քէլճէեան, Յովհաննէս Ճէլալեան, Հայրապետ Ճէլտէկեան, Գէորգ Պալաքեան, Ներսէս Ճէլալեան, Գրիգոր Ճէլտէկեան, Դաւիթ Կուպիկեան, Սարգիս Ծոպիկեան, Պետրոս եւ Կարապետ Դոխիկեան, Պօղոս Զապլգեան, Յակոբ Պալթայեան, Եղիա Ճէնէգեան, Յակոբ եւ Մեսրոպ Զարդարեան, Դաւիթ եւ Խաչիկ Մանէնդեան, Գարեգին Թորիկեան, Սարգիս Սէմէրճեան, եւայլն, եւայլն։ Գրաւեցին ճերմակեղէններ, կերպաս, չաքար, քարիւղ, պղինձ, կօշիկ, դալդայ եւայլն։ Հայ գիւղացիներէն գրաւուեցան ամէն տեսակ ընտանի կենդանիներ, իւղ, բուրդ, ցորեն, ճաւար, որոնց գումարը հարիւր հազարներու կը հասնի։ Անոնք որ տալու բան մը չունէին, գրամական նուէրներ ընելու կը բռնադատուէին ու չըկրցող մտնակցողները կը խոչտանգուէին ու չարչարանքներու կ'ենթարկուէին։

3.— ԶԻՆԱՀԱՒԱՔՈՒՄ

Զինահաւաքումը եղաւ այն գլխաւոր պատրուակներէն մէկը, որով Թուրք կառավարութիւնը երեւան եկաւ իր հրէշային ծրագիրներով։ Զինահաւաքումի գործողութեան մէջ Տիվրիկի հայ ժողովուրդը ենթարկուեցաւ այնպիսի ահաւոր խոչտանգումներու, որոնց

նմանը արձանագրած չէ պատմութիւնը: Այս առթիւ կ'ըլլային խուզարկութիւններ, եւ կ'ըլլային ձերբակալութիւններու, չարչարանքներու այն արհեստ զոհ ողութիւնները, որոնք սարսափի տակ կ'ապրեցնէին հայ ժողովուրդը մինչեւ իր պանդուխտային տարագրութիւնը:

Մէկ չարաթ պայմանաժամ կը տրուի դէնքերը յանձնելու: Եղած դէնքերը կը յանձնուին: Այս բաւարար չնկատուիր եւ ահա բանտերը կը լեցուին կրօնականները, մտաւորականները, Դաշնակցականն եւ Հնչակեան յայտնի անդամները, որոնք են հետեւեալները.— Տէր Գրիգոր քահանայ Զարդարեան (Առաջնորդ· փոխանորդ), Սերովբէ քահանայ Բոլիկեան, Յաչատուր Մէնէնտեան, Կարապետ Հայրանեան, Մկրտիչ Գըլըճեան (աչազուրկ), Գրիգոր Գալանեան, Մելքոն Կիւղէլեան, Մկրտիչ Գալանեան, Յակոբոս Գըլըճեան, Միհրան Տօքթորեան, Գէորգ, Հայկ եւ Թաթուլ Հայրանեան, Նշան Թահմազեան, Սարգիս Լուսիկեան, Յովհաննէս Շահպազեան, Տիգրան Գալանեան, Թորոս Ս· Հայրանեան, Յաչատուր Տէօմպէլէկեան, Գաբրիէլ եւ Արամ Թորիկեան, Սուրէն Կիւղէլեան, Արմենակ Մենէնդեան, Արսէն Տոլարեան, Արշաւիր Սուքիասեան, Յովհաննէս Զարդարեան, Սեդրակ Բոլիկեան, Աւետիս Զոլաքեան, Համբարձում Եբամեան, Մկրտիչ Կ· Լուսիկեան, Յովհաննէս Պալաքեան, Արամ Եղիազեան, Աբիսողոմ եւ Եղիա Գալանեան, Յարութիւն Ալազարեան, Գրիգոր Լուսիկեան, Մարտիրոս Ելլանճեան, Մկրտիչ Գարագեան, Անդրէաս Գալանեան: Ձերբակալուածներու առաջին կարաւանը թիւով 45 հոգի, կը բանտարկուին եւ զարհուրելի չարչարանքներու հետեւանքով ոմանք կը մեռնին, իսկ մնացեալները կը ղրկուին Սեբաստիա եւ չարչարանքներու ենթարկուելէ վերջ կը սպաննուին:

Տէր Գրիգոր քահանայ Զարդարեանի ոտքի մորթերը կը քերծեն եւ կրակին մէջ կարմրած պայտերով կը պայտեն ու զանազան տեսակ չարչարանքներու ազդեցութեան տակ կիսամեռ վիճակի մէջ կը հանեն բանտէն դուրս եւ կը սպաննեն:

Նոյնպէս Մելքոն Կիւղէլեանի ոտքերը կը պայտեն, անութին տակ տասը հատկիթներ կը դնեն եւ ոտքէն կախուելով կը կախեն, որուն հետեւանքով կը մեռնի:

Գրիգոր Գալանեանի ոտքերը դեպինը կը դամեն եւ կիսամեռ վիճակի մէջ դուրս կը հանեն ու կը սպաննեն քաղաքէն կէս ժամ հեռու Հող–Դար կոչուած տեղը:

Ձերբակալուածներու եւ բանտարկուածներու երկրորդ խումբը կը բաղկանար, վաճառականներէ, արհեստաւորներէ ու փրկուին

վճարող կամ պինուրական տարիք չունեցողներէ թուով 200 հոգի։

Թորոս Կ. Հայրանեան, Յովհաննէս եւ Գրիգոր Թանարճեան, Հաճի Գրիգոր Սուքիասեան, Աւետիս Գալանեան, Մկրտիչ, Տօնապետ եւ Արիստակէս Սուքիասեան, Դաւիթ Ղ. Մկնէնտեան, Հայրապետ ու Գրիգոր Ճէլտէկեան, Մկրտիչ Եղիազեան, Համբարձում Պոզոյեան, Յովհաննէս Զաքարեան, Յակոբ Պոյաճեան, Ագամ, Մարտիրոս եւ Սողոմոն Գալանեան, Յակոբ, Գաբրիէլ, Մեսրոպ եւ Դաւիթ Զարդարեան, Միքայէլ, Յովհաննէս եւ Մխոաք Գըլըճեան, Սարգիս եւ Մանուկ Սէմէրճեան, Թորոս եւ Յակոբ Պարոսմեան, Թորոս եւ Յակոբ Սարաֆեան, որոնք բանտը անտանելի չարչարանքներ կրելէ վերջ իրար կապուած կը տանին քաղաքէն մէկ ժամ հեռու Տէրէճ-Տէրէ ըսուած ձորը ու հոն կը սպաննեն կացիններով, փայտերով եւ քարերով։ Ամբողջ այրերը այս կերպ փճացուցին, միայն 200ի չափ երիտասարդներ լեռները ապաստանեցան ու յետոյ մէկիկ-մէկիկ են-թարկուեցան թուրքերու եաթաղանին եւ զոհուեցան պրեթէ առանց բացառութեան։

4.— ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԻՒՆ

Տիվրիկի տեղահանութիւնը կատարուեցաւ 1915 Յունիս 18ին։ Մինչեւ Յունիս 15 քաղաքը արդէն կատարեալ պէս ամայացած էր այրերէ։ Ահաւոր արիւնոտ տանջանքներ տեսած ժողովուրդը վայրկեանէ վայրկեան մեծ ազէտի մը կը սպասէր։ Յունիս 16ի առաւօտուն մունետիկները կը յայտարարեն հայերու տարագրման մասին տրուած կառավարական հրամանը։ Երեք օր արտօնութիւն կը տրուի պատրաստուելու համար։ Ահա այն սեւ որոշումը, որ պիտի աւերէր չէն, դեղեցիկ քաղաքը։

Յունիս 18ի Բ. օրը ամէն թաղի, ամէն փողոցի անկիւնները պաշարած էին բամպաթիւ պինուած քաղաքապահ պինուորներ, որոնք բանի տուներէն դուրս կը քաշէին ժողովուրդը աքսորելու համար։ Տան բանալիները կը յանձնեն կառավարութեան եւ կը հաւաքուին բոլոր հայերը Տիվրիկի հարաւ-արեւմտեան կողմը գտնուած Ուռուծաո ըսուած բլուրին վրայ, ուրկէ ճամբայ կը հանուին դէպի Արաբկիր։ Այդ բլուրին վրայ տեղի կ'ունենար քամնեցուցիչ տեսարան մը. թուրքերէն չատեր կու գան եւ կը գտնեն դեղեցիկ աղջիկները, երիտասարդ հարսերը եւ բանի կը տանին բանտելու հարկմներու մէջ...

Ծեր, մանուկ, կին, երեխայ հետիոտն ճամբայ կը հանուին, որոնց լացն ու կոծը, մանուկներու ճիչերը, անկարներու եւ հիւանդ-

ներու հանդիսինները քարերն խակ կը սարսռացնէին. մայրեր իրենց փոքրիկներուն ձեռքէն բռնած եւ ճամբու պարէնը բեռնաւորուած՝ կը քալեն ու կը քալեն ժանտարմներու կոպիտ հարուածներուն տակ. երբ համոզում պոյտուկին, որ այլեւս Տիվրիկ հայ մնացած չէ՝ բայառաբար քանի մը տուներէ զատ, որոնք իսլամանալով մնացած են, կը հանեն ճամբայ դէպի Արաբկիր, որուն կ՝ընկերանային 18 ժանտարմներ: Առաջին օրը քաղաքէն երեք ժամ հեռաւորութեամբ Գարսի կոչուած ձորը իջեւանեցան, ուրկէ ազատ եւ դիակներէ նեխած դետակ մը կը հոսէր: Մինչ իրիկնամուտը կը մօտենար, քիւրտ խուժանը պաշարեց բլուրին երկու կողմերը, որ կը վերադառնար Տիվրիկի չրջակայ գիւղերու՝ Կիրասոնի, Արմուտախի, Օտուռի, Ա-չուչէնի, Ս. Յակոբի, Խոնավուլի, հայ ժողովուրդը Սարը-Զիչէկ ըսուած տեղին վրայ կողոպտելէ եւ սպաննելէ. բայց ուղեկցող ոստիկանները իրենց որսը ուրիշին տալու տրամադրութիւն չցուցնելով իրենց նպատակին չհասան: Առաւօտուն խուժանը կրկնապատկուած էր, կարաւանին ընկերացող արաբ Հասան ժողովուրդին յայտարարեց, որ իրենց ունեցած բոլոր զրամներն ու զոհարեղէնները իրենց յանձնեն, որպէսզի խուժանին հետապնդումէն ազատ մնան: Ժողովուրդը տեղի տուաւ եւ ունեցած-չունեցածը բերաւ յանձնեց, որոնք երկու ջորիի բեռ կազմեցին եւ որոնց արժէքը հարիւր հազարներու եւ որոնք իրրեւ թէ իրենց պիտի յանձնուէին՝ երբ Արաբկիր հասնէին: Հինգ օրուան անտանելի ճամբորդութենէ եւ ճամբան չատ մը կորուստներ եւ զոհեր տալէ ետք, տասանորդուած կը հասնին Արաբկիր ու կը յանձնեն Արաբկիրի կառավարութեան ու իրենք կը զատնան եա Տիվրիկ, ատոր եւ իրենց ընտրած դեղանի ազգիկներն ու հարսերը հետերնին տանելով: Երեք օր Արաբկիր մնալէ ետք, ճամբայ կը հանեն դէպի Խարբերդ. երեք օրուան միջոցին մօտաւորապէս 100–150 կիներ եւ 10–12 տարեկան տղաներ կը մնան հոս ու հոն ու չրջակաները:

Առաջին օրը Արաբկիրէն չորս ժամ հեռու, աղբիւրի մը եզերքը կ՝իջեւանին, դիւերը քանի մը դեղանի ազգիկներ որս կ՝ըլլան վայրագ ժանտարմներու եւ կը տանին Արաբկիր: Յաջորդ օր ժանտարմները յոգնած ժողովուրդը ձեձելով ճամբայ կը հանեն ու իրիկուան կ՝իջեւանին Կիւմիւշ-Մատէնի առջեւ, Եփրատ գետին եզերքը. սարսափը իր գագաթնակէտին կը հասնի, երբ անոնք կը տեսնեն հազարաւոր դիակներ, որոնք կը քչուին հոսանքէն: Պէտք էր իրենք ալ անցնէին նոյն տեղէն, բայց անկարելի կը թուէր, վախնալով որ իրենք ալ հոն խեղդամահ պիտի կորսուէին, բայց ժանտարմներու ստի-

պումով, ամանք կը նստին ֆէյէֆնէրու վրայ եւ ամանք ալ բոլորովին յուսահատ՝ իրենց պատկները կը նետեն դեպ եւ թոյն առնելով վերջ կու տան իրենց կեանքին: Իսկ դեպ անցնողները քանի մը զոհ տալով, կ՝անցնին միւս կողմը: Մէկ օր պետերը սպասէլէ ետք ճամբայ կ՝ելլեն ու վեց ժամ հեռու գտնուած չաղացքի մը մօտ կ՝իջեւանին, հոն խուժանին կողմէ պաշարուելով կը կողոպտուին եւ գեղանի աղջիկներ ու հարսներ առնելով կը տանին. յաջորդ օր կը հասնին Խարբերդի Մէզրէէն կէս ժամ հեռու գաշտ մը, ուր հաւաքուած են արդէն Կարինի, Ակնի, Աբարկիրի եւ շրջականերէ եկող տարագրեալները: Մէկ օր ետք Մէզրէի ժանտարմներու առիպումով ճամբայ կ՝ելլէ այն հսկայ դժբախտ կարաւանը, իսկ անոնք որ բոլորովին ուժաթափ եղած էին՝ կը սպաննուին հրացանի բուներու հարուածներով եւ միւս կողմէն կը գտան 10–14 տարեկան տղաները եւ կը տանին Մէզրէ՝ տան մը մէջ բանտարկելու, ուր արդէն 200է աւելի տղաներ կը գտնուին: Գիշեր տաեն անձանօթ մարդիկ կու գան եւ աջ ու ձախ հարուածներ իջեցնելով թոպամահ կը սպաննեն, որոնցմէ քանի մը հատը կ՝ապատուի դիակներու տակ մնալով, իսկ մնացեալ ժողովուրդը Խարբերդէն մէկ օր հեռու՝ կէօլճիւկ ըսուած լիճը կը լեցնեն:

Աքսորի ճամբէն չատ մը տղաներ փախչելով կը վերադառնան Տիվրիկ եւ հոն ալ ողջ չեն մնար. մունեթիկներ կ՝ելլեն ամէն տեղ եւ կ՝ազդարարեն ժողովուրդին, որ ով որ ունի իր մօտ աքսորէ վերադարձածներ՝ բերեն յանձնեն կառավարութեան, որոնք դիւերով քաղաքէն դուրս կը հանեն եւ Հոդ–Դար ըսուած տեղը կը սպաննեն:

Աքսորի ճամբէն վերադարձող փոքրիկներու երկրորդ կարաւան մըն ալ կու գայ Տիվրիկ, որոնք մէկ–երկու ամիս թուրքերու տունը կը պատսպարուին, եւ յետոյ մունեթիկի մը ազդարարութեան համաձայն կը տարուին կառավարչատուն, անոնց արձանագրութիւնը ընելու համար. մինչդեռ այդ փոքրիկները ամէնը իրար կապելով կը տանին դեպերը եւ կը լեցնեն անպործածելի հորերու մէջ ու կը սպաննեն: Շրջակայքը, լեռներու վրայ գտնուող բաւական թուով հայ վախատականներու ներկայութիւնը կը զայրացնէ կառավարութիւնը՝ իսլամանալով մնացող ընտանիքներուն դէմ եւ կը հրամայէ որ անմիջապէս մեկնելու պատրաստուին. կ՝առնեն տունին բանալիները եւ կը հրաւիրեն կառավարութեան չէնքը, մէկ գիշեր կը մնան հոն. այդ միջոցին այրերը կը գտան եւ իրարու կապելով կը տանին Հոդ–Դար եւ տապարի հարուածներով կը սպաննեն:

Յաջորդ առաւ հրաւէր կ՝ըլլայ թուրքերուն, որ գան եւ իրենց համար սպասուորներ ընտրեն որոնք որ կ՝ուզեն, իսկ մնացող–

ներուն ինչքերը եւ պրամներըը ամբողջապէս պրաւելով համբայ կը հանեն դէպի Արարկիր։

5·— ԳՈՅՔԵՐՈՒ ԳՐԱԽՈՒՄ

Տուներու, եկեղեցիներու, վանքերու բոլոր հարստութիւնները կը կողոպտուին եւ ժողովուրդին մեկնելէն եաք կը ծախուին, Էմվալ Մեթրուէ Գոմիսիոնին կողմէ։ Կողոպուտէն եաք աւերումի պահը եկած նկատելով, հիմնայատակ կերպով կը վլեն բոլոր հայերու տուները՝ չատ աննշան բացառութեամբ։

Տիվրիկի ամենապլխաւոր հայահալածները, ջարդողներն ու կոտորողները եղած են հետեւեալները·— 1·— Հաջարապաշա եւ Ախզ Ասէէր լիւպէին ըէիզը, Տրապիզոնցի Քէօր Ասիլի առաջնորդութեամբ կազմուած պլխաւոր ոճրագործները· Զաւըր օղլու Ապտուլլահ, Թոփճու օղլու Հիւսէին, Ղասապ Սիւլէյման Զաւուշ, Տինայենց Հաճին, Նիւֆիւս մէմուրը Հաֆըզ էֆ·, Լէպլէպիճի փոլիս Մուհամմէտ Քէօր օղլու փոլիս Խլուսի, Էսէտ պէյ, Օսման պէյին տղան, սեքաստացի Քիւրէկսիզ Հաֆըզ, Սէմէթին տղան, Ջորեպան Մութին, Մամիւկիզին փեսան Մահմուտ, Թոփճը օղլու Հիւսէին, Ճիւճիւկ Հասան օղլու Ալի, Էրիմօղլու Մէհմէտ, Ապտալ օղլու Խալիլ (պէլէմիէ ըէիսի), Թէպրիզ օղլու Շէվքէթ եւ իր եղբայրը, Հանէֆի Զաւուշը, եւայլն, եւայլն։

6·— ԹՈՒՐՔ, ՔԻՒՐՏ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ ԴԵՐԸ

Թուրք եւ քիւրտ ժողովուրդին համար խրախճանութեան դործ մը եղած է հայոց տարագրութիւնը։ Ասոնք եղած են օժանդակն ու դործադրողը կառավարական ամէն մէկ խժդուժ եւ ապօրինի հրամաններուն։ Ասոնք եղած են առեւանգողները հայ աղջիկներուն, տղաներն ու պատանիները։ Ասոնք եղած են քաղաքին մէջ եւ տարագրութեան ճամբուն վրայ հայ կիներն ու հարսերը բռնաբարողները։

7·— ՀԱՅԵՐՈՒ ԹԻՒԸ ԱՒԱՋ

Տեղահանութենէն առաջ Տիվրիկի հայերուն թիւը իր չրջակայքով միասին 12,000 կը հաշուուէր։

8·— ՎԵՐԱՊՐՈՂՆԵՐ

Այժմ հազիւ 700–800 հոգի վերադարձող ու վերապրողներ կան, տեղւոյն վրայ, քանի մը տասնեակներ Տիարպէքիր, Խարբերդ, Մալաթիա, Արարկիր եւ Կումկաս, իսկ կան մօտ 1500է աւելի դաղթականներ Պոլիս, Պուլկարիա, Եգիպտոս եւ Ամերիկա։

9.— ՎԱՆՔԵՐՈՒ, ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐՈՒ ՎԻՃԱԿԸ

Ս. Լուսաւորիչ վանքը բոլորովին կողոպտուած եւ կիսաւեր վիճակի մէջ կը գտնուի. Ս. Երրորդութիւն եկեղեցին կողոպտուած ու բոլորովին քանդուած է, իսկ Ս. Աստուածածին եկեղեցին քանդուած է ու կը պահէ իր կմախքը: Տուներէն հազիւ տասնեակներ կան որ պրաւուած են թուրքերէն, իսկ մնացեալ հարիւրաւոր տուները հիմնայատակ քանդուած են, նոյնիսկ ծառերը արմատախիլ եղած եւ կանաչ ու դեղածիծաղ պիւղաքաղաքը վերածուած անապատի մը: Ս. Ներսէսեան վարժարանը ծառայած է իբրեւ հիւանդանոց ու որբանոց եւ կանգուն կը մնայ մինչեւ այսօր:

10.— ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՓՈՐՁԵՐ

Շատ մը փախստականներ լեռները կ'ապաստանին եւ մասնաւորապէս 60–70 հոգիներ Պաղ–Մաղարա բսուած տեղը կը մնան, ղեկավարութեամբ Պ. Պ. Մխիթարեան Սարաֆեանի եւ Աւետիս Պարսամեանի: Կը յաջողին 6–7 ամիս հոն մնալ, բայց պարէն ստանալու համար ստիպուած կ'ըլլան դուրսի հետ յարաբերութիւն պահպանել եւ կը յաջողին՝ իսլամանալով Տիվրիկ մնացող կիներու միջոցով, որոնք միաժամանակ հաղորդակցութիւն կը պահեն զանազան միջոցներով, օրինակ՝ բարձր դիրքի մը վրայ կը կախեն կարմիր սաւան մը, ցոյց տալու համար, քաղաքը բոլորովին անհանդուրժելի է, թուրքերը զայրացած են եւ կը չարունակեն իրենց ոճրագործութիւնը, հետեւաբար պէտք է գոյչ ըլլան եւ չիջնեն դիւղ կամ քաղաք: Իսկ ճերմակ սաւանով կը հասկցնեն, թէ քաղաքը հանդարտ է, հետեւաբար կրնան հոգալ իրենց անհրաժեշտ պէտքերը. սակայն այս նպաստաւոր առիթը երկար չի տեւեր. փախստականներուն հայ տանող կին մը կը տեսնուի ջազացպաններէն մէկուն կողմէ Պաղ–Մաղարայինն առջեւ. այս վերջինը իսկոյն եղելութիւնը կը հաղորդէ կառավարութեան. կը դրկուի ժանտարմներու ջոկատ մը եւ խուժան, բայց փախստականներու փախադարձ հրացանաձգութենէն քանի մը զոհեր տալով ետ կը դառնան: Կառավարութիւնը տեսնելով որ այսպիսի պաշարում մը ծանր պիտի նստի իր վրայ, քանի մը զոհ տալով կը դիմէ խորամանկութեան. կը դրկէ մէկ թուրք եւ մէկ իսլամացած հայ (Բոշենց Պօղոս), որպէսզի հանդարտ միջոցով յաջողին դուրս հանել զանոնք: Հազիւ թէ ճերմակ դրօշակներով կը մօտենան եւ կը փոխեն խօսիլ անոնց հետ, կը սկսի սաստիկ հրացանաձգութիւն մը, որուն հետեւանքով երկուքն ալ կ'իյնան անշնչացած: Այս միջոցն ալ յաջողութիւն չպանելով, զայրացած բերել կու տայ աւելի մեծ զինուորական

ուժեր եւ քանի մը օր խիստ պաշարման տակ կ՚առնուի եւ մերթ ընդ մերթ հրացանաձգութիւն ալ տեղի կ՚ունենայ։ Մեր քաջերը իրենց փամփուշտին սպառած ըլլալը տեսնելով, կը նախընտրեն պաշարման չղթան ճեղքելու փորձ մը ընել, ապատուելու եւ կամ քաջարար մեռնելու համար։ Գիշերը ընդհանուր գրոհ մը կու տան եւ պաշարող չղթան կը ճեղքեն, 15–20 զոհ տալով եւ թշնամիին ալ անձի կորուստ պատճառելով։

Փախչելով ապատուղները կը թափառին լեռները եւ հայ ճաբելու համար կը մանեն գիւղերն ու քաղաքները. սակայն դժբախտաբար անոնք չեն վերադառնար յաճախ եւ կ՚իյնան թշնամիին հարուածներուն տակ։ Մնացած 10–15 հոգինոց խումբը վերջապէս միանալով ծանօթ գաչնակցական յեղափոխական Վարդան Շահպազի խումբին, որոնցմէ միայն վեց հոգի կը յաջողին անցնիլ Կովկաս, հետեւեալ պարագաներու տակ։

Օրին մէկը, երբ Վարդան Շահպազ հեռադիտակը ձեռքը իր չուրջը կը դիտէ, կը տեսնէ խումբ մը մարդիկ, ալեւոր ու այլակերպուած, որոնց մէջ կը ճանչնայ Պետրոս Սարաֆեանը, որ պզտիկ ըլլալով՝ դէմքը անմազ մնացեր էր. վատահ ըլլալով որ իր աչքերը չեն խաբեր պինք, անմիջապէս ձայն կու տայ ու իր բարեկամ ըլլալը ազդարարող նշանը կ՚ընէ. նախ բոլորը կը սարսափին, բայց երբ նշանը կը կրկնուի, ուրախութեան պոռթկումէն հասած կը վազեն Շահպազի խումբին քով ու կը սկսին իրենց տանջանքի կեանքը շարունակել, միայն մխիթարութիւն ունենալով ապագայի յոյսը։ Այսպէս, մերթ կռուելով, մերթ խաղաղ, օր մը անօթի, օր մը կէս կուշտ, ժամանակ մը կ՚անցնին։

Սակայն կառավարութիւնը ձեռք կը բերէ այն թուրք շաւուշը, որ վախատական էր ու կը կերակրէր Վարդան Շահպազը եւ խումբը 15–16 ամիսներ։ Ցիշեալը խաբուելով կառավարութեան խոստումներէն կը համաձայնի, որ մատնէ հայ խումբը, որուն ոտքմանութիւնը զանազան կռիւներու ընթացքին գրեթէ սպառած էր. միայն երեք պէնքերու համար գնդակ մնացեր էր։

Օր մը, առաւօտը բացուելու մօտ, թուրք շաւուշը կ՚անհետանայ. սակայն այս չարժուժը Շահպազի ուշադրութենէն չի վրիպիր ու գազատղի կը հետապնդէ, միեւնոյն ժամանակ լուր տալով քնացողներուն։ Այդ միջոցին կը տեսնէ, որ արդէն պաշարուած են ամէն կողմէ ու անմիջապէս կը սկսի կեանքի ու մահուան յուսահատ կռիւը։

60–70 հոգի ի՞նչպէս պաշտպանել երեք պէնքով։

Կառավ ընթացքին կը կատարուին գրեթէ բոլորը։ Մնացողներէն Վարդան Շահպազը, Յարութիւն Շիկեցեան, Սարգիս Նազլաչեան (Օտուզէն), իսկ Տիվրիկէն Մարգար Զխարիկեան, Կարապետ Ճէլալեան եւ ուրիշ մի քանիներ, որոնց հետ նաեւ Շահպազին քոյրը, կը յաջողին կառավ գիծը ճեղքել ու անցնիլ։ Երբ կ'ազատուին այս պայքարէն, կ'որոշեն անցնիլ Կովկաս՝ մէկուկէս տարի այդ լեռնեբուն վրայ ապրելէ վերջ ու կը մեկնին 60 դիակներ ձգելով։ Այդ վայրէն մեկնելէն եաք, կը յառաջանան Փինկէնի ուղղութեամբ եփրատը անցնելու եւ կ'որոշեն վայր մը, ուր եթէ իրար կորանցնեն՝ կարենան դարձեալ դիրար գտնել։ Դիշեր առեն Ջալբըի գետաբերանին մօտ կիրճէ մը անցնելու պահուն, յանկարծ «կեցէ՛ք» կ'լսեն ու անմիջապէս կը կրակեն. այս անգամ դնդակները կը վրիպին, սակայն Շահպազը, Մարգար Զխարիկեանը, Կարապետ Ճէլալեանը պահակներէն կ'ազատին, իսկ մնացեալները եաեւ կը մնան։ Շահպազը ընկերներով կ'երթայ որոշուած վայրը, երկու օր կը սպասէ, սակայն ոչ ոք գտնելով, յուսահատ՝ կը ձգէ ու կը հեռանայ դէպի առաջ։ Այս լեռներուն մէջ կը մնան մինչեւ երզնկայի գրաւումը ու կը միանան ռուսական ուժերուն։ Իսկ Յարութիւն Շիկեցեանը իր ընկերներով, որոնք կիրճին պահակներէն չէին կրցած անցնիլ, կը յաջողին Եփրատը անցնիլ ու կ'երթան կ'ապաստանին Տերսիմի քիւրտերուն մէջ, որոնք վաղուց բարեկամութիւն կ'ընեն հայոց հետ. ասոնք ալ կը սպասեն հոն մինչեւ երզնկայի գրաւումը, ու այն առեն կ'անցնին Երզնկա. այնտեղ կը գտնեն Շահպազը՝ ընկերներով, որով Տիվրիկէն փախչողներուն 70 հոգիէն միայն 60ը կ'ազատին։

Այս պատմութիւնը քաղուած է տիվրիկցի հեռեւեալ տարագրեալներէ, որոնք այժմ Պոլիս կը գտնուին.— Տիկին Վարդանոյշ Կազանեան, Գառնիկ Պոզոյեան, Երուանդ Զարդարեան, Եդուարդ Պոզոյեան, Գառնիկ Գըլըճեան, Պ. Կիւզէլեան, ուսուցիչ, Պ. Միսաէ, եւն., եւն.։

1919, Կ. Պոլիս

ՏԷՐ ԳՐԻԳՈՐ ՓՀՆՑ· ԶԱՐԴԱՐԵԱՆԻ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒՄԸ

Գրեց՝ ԳՐԻԳՈՐ ՇՈՒԹԻԿԵԱՆ

Պիտի սկսիմ Տէր Գրիգոր քահանային եւ ուրիշ շատ մը պետական մէրակէրներու եւ ուրիշներու նահատակութեան պատմութիւնը, քան Թաշճի Հասանի պատմածներուն: Զմոռնամ աւելցնելու, որ Հասանը լաւ հայերէն կը խօսէր:

Ահաւասիկ իր պատմածները·

Ամենաւերջին չարչարանքները վերապահուած էին կղերականներու: Անիծեալ ոճրագործներու ցեղը կղերականները չարչարելէն առեղի հաճոյք կը զգար եւ Թէչքիլաթը Մախսուսէի ոճրագործները ամէն տեսակ չարչարանքներ կու տային, իրենց անասնական հաճոյքները գոհացնելու համար: Տէր Գրիգոր քահանան քանիցս քանակոծութեան ենթարկուեցաւ· դլխուն տաքցուած պղինձէ թաս դրուած՝ իրրեւ պատարագի թաղ, թեւերուն տակ տաք-տաք խաչուած հաւկիթ, մօրուք ու պեխերը փետտել: Շատ մը չարչարանքներէ ետք, օր մը, իրիկուան դէմ բանտէն կը հանուին եւ Թրքական թաղերէ անցուելով, ժողովուրդին ծաղրանքի առարկայ կը դառնային· կը տարուին վերի Արխը սու դիւղին եաեւի ձորը՝ դնդակահարութեամբ սպաննուելու: Երբոր սպաննութեան վայրը կը հասնին, Տէր Գրիգոր կը խնդրէ Թաշճի Հասանէն (որ այն ժամանակ ժանտարմերիի չաւուշ էր եւ խումբին հրամայողը), որ քառորդ ժամ իրենց պայմանաժամ տուած աղօթելու համար· Թաշճի Հասան կը արամադրէ «վերջին Տէր ողորմեա»ն:

Տէր Գրիգորի առաջարկին վրայ, բոլոր դժբախտները՝ կղերական եւ աշխարհական, բազկատարած ծունկի գալով կը սկսին «Տէր ողորմեա՛» երգել արտասուաթոր· Թաշճի Հասան սրտաճմլիկ տեսարանին չի կրնար դիմանալ եւ ինք եւս կը սկսի արտասուել· յետ «Տէր ողորմեա»յի «Հաւատով խոստովանիմ»ը ծայրէ ծայր աղօթելով, բոլորը կը խոստովանեցնէ, ամէն մէկուն բերանը պըտղունց մը հող դնելով, իրրեւ հաղորդութիւն կը հաղորդէ, որմէ ետք իրրեւ երկրորդ Քրիստոս, հայերէն «Տէր ներէ անոնց, դի չեն գիտեր ինչ կ'ընեն» ըսելով կը վերջացնէ: Միեւնոյնը Թրքերէնով ըսելով, կը խնդրէ կառավարական հրամանը պարծաղրել, եաեւիններուն թեւլաղրելով քաջութեամբ ըմպել դառնութեան բաժակը: Եւ վարագոյրը կ'իջնէ···:

Ահաւասիկ, Տէր Գրիգոր քահանային ոդիսականը: Մոռցայ

յիշելու, որ ինքն ալ հաղորդուած է Տէր Քերովբէին, մխեւնոյն ձեւով։ Թաշճի Հասանը տեսնողները կ'ըսէին, թէ յիմարի կերպարանք առած է եւ միշտ կը կրկնէ. «Պու ատամ Էվլիա տըր» («այս մարդը սուրբ մըն է»)։

Այս սպաննուածներուն մէջէն մէկ հոգի, որ պիւղի մուխթարը ըլլալով ողջ մնացած է. Վարդան Շահպազի խումբին միացած, մխեւնոյն պատմութիւնը պատմած է։

Հիմա գալով Տիվրիկի պիւղերու բնակչութեան թիւը եւ եկեղեցիներուն անունները՝ որ խոստացած էի քեզի ղրկել, չկրցայ ըլլալ. պիւղերուն եկեղեցիներուն անունները միտքս են, բայց Բինկա պիւղի եկեղեցիներէն, միայն մէկուն անունը միտքս մնացած է, միւսներունը ամէնը գոց պիտեմ։ Արդէն մեծ մասը այցելած եւ աչքովս տեսած եմ։

Սկսինք արեւմտեան կողմի ճիւղերէն։ Քազաքի ամենամօտ պիւղը Փալանկա Ս. Գր. Լուս. հոգաչէն սենեակ մը։ Այս պիւղը ակրակը չունէր։ Կիրաչէն Ս. Կարապետ նորաչէն փառաւոր եկեղեցին աւազաքարէ կառուցուած, որուն վայտորմները դեռ հանուած չէին։ Գիւղէն դուրս ունէր նաեւ Սուրբ Թորոս քարաչէն մատուռը, որուն գմբէթը փլած էր, կը ծառայէր իբրեւ ախտաստեղի. քաղաքէն եւ շրջակայ պիւղերէն ուխտաւորներ կու գային Ս. Թորոսին։ Օծուած Ս. Մինաս քհնյ. Տէր Քերովբէ, Վարդան Շահպազի պիւղը, Աչուչէն Մոկաց թաղաւոր, փոքր քարաչէն մատուռ՝ պզտիկ դանգակատունով։ Գիւղին մօտերը Ղօշավանք անունով ուխտատեղի մը։ Բարադամ Ս. Աստուածածին, ուխտատեղի Սրբուհի Վառվառէ. Ս. Յակոբ. Ս. Յակոբ փոքր հոգաչէն սենեակ մը, միեւնոյն տեղն ուխտատեղի. ամէն տարի Ս. Յակոբին քաղաքէն եւ պիւղերէն բազմաթիւ ուխտաւորներ կ'երթան եւ բացօթեայ իրենց հետ տարած անկողիններուն մէջ կը տեղաւորուին. կը կատարուի նաեւ մատաղօրհնէք։

Արմաթաղ Ս. Գէորգ։ Այս պիւղը նշանաւոր էր իր քաջ հովիւներով, որոնք միշտ քիւրտերու հետ բախտմներ կ'ունենային։ Աբօտաւայրերու պատճառով, դեղին գոյնով շատ համեղ չոր Ֆասուլիա կ'արտադրէր։

ՀԻՒՍԻՍԱՅԻՆ ԿՈՂՄԻՆ ԳԻՒՂԵՐԸ

Սինճան՝ Ս. Գէորգ. մեծ պիւղ, միւսիւլիկ քաղաքէն 9 ժամ հեռու, Զառայի ճամբուն վրայ։

Խունավիլ՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ, որուն մօտ կը գտնուի

Սբ. Գրիգոր Լուսաւորիչի նշանաւոր վանքը, իր հարիւրէ աւելի սենեակներով, պարսպապատ երկաթապատ հսկայ դուռով, բլուրի մը վրայ կառուցուած, մեծ աղբիւրով մը, չատ գեղեցիկ տեսարան ունէր: Անտառներով շրջապատուած ունէր կիսափուլ մատուռ մը, որուն մէջ արքեպիսկոպոսի մը գերեզմանը կար. մթութեան պատճառով չի կրցայ կարդալ: Ամէն տարի քաղաքէն ու գիւղերէն բազմաթիւ ուխտաւորներ կ'երթային, ուր տեղի կ'ունենար մատաղ, կերուխում, զուռնայով չուրջպար: Ակնոցիներն ալ ունէին իրենց մասնաւոր թաղը. մինչեւ Ռոտոսթոյէն ուխտաւորները կու գային. «Ուխտ ենք ըրեր, Թէքիր Տաղէն ենք եկեր, մեր զուրպանը զապուլ ըրէ մեծուր, ձեռքս բռնէ, ջորին հանէ թաղաւոր», կ'ըսէին անոնք:

Այս վանքին մօտերն էր, որ Տրդատ թագաւոր առաջին անգամ հանդիպեցաւ Գրիգոր Լուսաւորչին:

Մռուանա գիւղ՝ Ս. Աստուածածնին. գիւղացիներու զբաղումն էր բրուտութիւն. խոշոր կարասներ կը չինէին կազամբի թթուի համար եւ ջուրի բուղուկներ: Հոն գիւղ մը հաստատած էին, ուր ամէն հայ 15 օր կը հիւրասիրուէր: Մինչեւ այսօր կարծեմ գիւղը իր տեղն է, 104 տարեկան միակ քահանան, տարապրուած տեսայ Արարկիր, գլխաբաց ու ոտաբոպիկ:

Զմառա՝ Ս. Աստուածածնին. այս գիւղը տուած է մատուռականներու եւ յեղափոխականներու ստուար հոյլ մը, որպիսիք են՝ Տէր Քերովբէ քհնյ. Պատկանեան, նշանաւոր յեղափոխական բանաստեղծ Ռաֆայէլ Պատկանեանի հայրը. Պատկանեանի «Մայր Արաքսի», «Հիմի՛ էլ լռենք» եւ չատ մը ուրիշ երգեր ամբողջ աշխարհի հայերուն ծանօթ են: Նալեան բանաստեղծ պատրիարքը, վերջապէս «Ցառաջ»ի խմբագիր Շաւարշ Միսաքեանը, եղբայրը՝ Ժիրայր Միսաքեան: Յեղափոխականներ Սեբաստացի Մուրատի փրկիչը՝ զմաւցի Խուլ Եղոն, որուն պատմութիւնը չատ աննշան կերպով գրուած է Մուրատի դիւրքին մէջ. Բիձա Մկրտիչ Նարինեան, որ Սեբաստիոյ մէջ կախաղան բարձրացաւ բինկանցի երիտասարդի մը հետ, զոր կը ճանչնամ, բայց անունը չեմ յիշեր:

Կացմա՝ Ս. Աստուածածնին: Թրքախառն գիւղ. այս գիւղը ազանեկ կազմուած հարուստներու գիւղ է, ուրկէ ելած է բժիշկ, դեղագործ եւն.: Առած մը կ'ըսէ. «Կացմաէն ազա մը բեր, որը որ կ'ուզես բեր: Զմառայէն խեղճ մը բեր, որը որ կ'ուզես բեր»:

Բենկա գիւղը մէկէ աւելի եկեղեցիներ ունի, որուն միայն Ս. Երրորդութիւն եկեղեցին միւքս մնացած է: Այս գիւղը կը գտնուէր Եփրատի արեւմտեան ափին. անտառիկ դիրք մը ունէր. մեր գայլերի

Եփրատի խառնուած տեղը՝ Ջմառա–Կացմա–Բինկա եռանկիւն մը կը կազմէին։

Յիշատակի արժանի է նաեւ Արարայի հերոսամարտի ղեկավար սարճընթ Սիսակ Բսկանեանը, որ յարձակման հրաման տալով առջեւէն կ'առաջնորդէր հայ կամաւորներու լեգէոնը, որ թրքական եւ գերմանական զնդացիրային կրակէն ինկաւ Մնասարի կատարը պրաւելով։ Գերմանական ամբացուած դիրքը 18 քայլեր նահատակուեցան, որոնց յուշարձանը Երուսաղէմի մէջ կանդնեցին։ Թերթերու մէջ Սահակ Բսկանեան սերտաստի պրուած է, որը սխալ է. անունին սկզբնատառը Ս–ով է, բայց ես ալ չեմ գիտեր։ Յուշարձանին վրայ Ս. Բսկանեան Տիվրիկի պրուած է։ Բսկանեան եղբայրներու կրտսերը իմ առաջին տարին քաղաքատակով դպրոց գացած էին, ինքը բարձրագոյն դասարանի աշակերտ էր, ինչպէս Արտաշէս Բոլիկեան, Պօղոս Թոխիկեան եւն., Ծովիկանց Փառնէսի անօրէնութեան չրջանին։ Նոյնպէս յիշատակի արժանի է հնչակեան նշանաւոր յեղափոխական գործիչ Ժիրայր Պոյաճեանի ուսուցչութեան չրջանը, Տիվրիկ, որ Տիվրիկը դարձուց յեղափոխութեան մինչնաբերդ մը իր դաստիարակած սերունդով։ Մեծ հայրս կը պատմէր, թէ ան դպրոցի վերի դասարաններու աշակերտները խումբերու բաժնած՝ զաւազաններով եւ քարերով իրարու դէմ կռուիլ կու տար. եւ ուրիշ շատ մը պատմութիւններ, որոնք մինչեւ մնացած չեն։

Ժիրայր Պոյաճեան վերջ ի վերջոյ Եողզատ յեղափոխական գործունէութեան մէջ բռնուելով Անգարա տարուեցաւ, ուր պատերազմական առեանի կողմէ մահուան դատապարտուելով կախաղան հանուեցաւ։ Մոռցայ յիշելու, որ Տիվրիկ Վասակ Ունի անունով ուսուցչութիւն ըրած է։

ԽԱՐԲԵՐԴԻ ՓՈՂՈՑՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ

(Բ. վկայութիւն)

Գրեց՝ ՄԱՐԻՅԱ ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ

Ջարդին վեց տարեկան էի։ Աքսորի կարաւանը եկաւ Արաբկիրի լեռը։ Մայրիկս մեզ հաւաքեց, երեք քոյր, մէկ եղբայր։ Անոնք մեծ էին։ Մէկը ամուսնացած։ Եղբայրս Փայլածուին ամուսինն է։ Ան տաճն լինը տարեկան էր։ Մայրիկս մեզի ըսաւ, թէ «եկէք, պիտի վախչինք»։ Քոյրիկս ըսաւ, թէ «մանչս չկայ, աւա, ի՞նչպէս գամ»։ Մայրիկս մեզ հաւաքեց, էմօղլուներս, Սարգիսեան մեզի հետ էին։ Երկու եղբայր, մէկ քոյր, մայրը, 15–16 տարեկան, միւսը 17 տարեկան, քոյրը 14 տարեկան։ Փախանք Արաբկիր ելանք։ Սարգիսեանները մեզմէ բաժնուեցան։ Ոտիկան մը դէմերնիս ելաւ, հարցուց «ո՞ւր կ'երթաք», եւ մեզ հաւաքեց իր տունը տարաւ։ Վերջը մեզի ըսաւ, թէ «ամէնդդ մէկ չեմ կրնար պահել, պիտի բաժնեմ ծանօթներուս մօտ»։ Աղաւնի քոյրս Արաբկիրի ամէնէն մեծ ընտանիքի մը քով ղրաւ, որուն անունը Մէհմէտ պէկ էր։ Մայրիկիս ըսաւ. «Պահեկնեղդ աւ քովս կեցիր»։ Ոտիկանին կինը հայուհի էր, ա– կընդգ։ Մենք աւոր քովը մնացինք. հայասէր էր։ Մայրս երբեմն թոնիրի հաց կը բանար դրացիներուն։ Երբ իրիկունը դար, «Մանուկս, կ'ըսէր ինծի, քեղի պըճիկ էօմպէ բերի, կեր, աղջիկս»։ Մեղի հետ չատ աղէկ էին։ Ոտիկանին տունը բաւական կենալէ ետք, մայրս մէկուկէս տարի վերջ հեռանդացաւ։ Ձինք առանձին տուն մը դրաւ։ Ութ օր վերջ մայրս հոն մեռաւ։ Անունս Մադպուլիէ էր (հոս կու լայ Մարիցան)։ «Թին, փեռատը աւ որ հողը փորեն, մայրըդ թաղեն», ըսաւ ոտիկանին կինը։ Լերան մը պլուխը թուրքերը քիչ մը փորեցին եւ մայրս փոսը նետեցին։ Նորէն լինծի տուին թին փեռատը, ես տուն եկայ։ Մեծ եղբայրս հոն մոռմաճառի մը քով կ'աշխատէր։ Պոռացի. «Նուրի՛, Նուրի՛»։ Վազեց քովս եկաւ։ Թաղեցինք տուն եկանք։ Երկու օր վերջ ըսի, երթամ տեսնեմ մայրիկս ինչ կ'ընէ։ Տեսնեմ որ չուներս հաներ են դիակը եւ բզիկ–բզիկ կ'ընեն (նորէն կ'արտասուէ)։ Քանի մը ամիս նէնէիս քով կեցայ։ Կը մուրայի, քովը կ'երթայի։ Բաւական տաճն այդպէս մնացի։ Նէնէս դնաց Արաբկիրի դիւղերէն Ամպրպա, ուր հայ եւ թուրք խառն էին։ Մաս մը հայեր մնացեր էին, Տիվրիկի պէս չէր, ուր արմատէն սրեցին մեզ։ Երբ նէնէս դնաց, ոտիկանին կինը նորէն եղբայրս եւ ինչ

իր քովը առաւ։ Բաւական խնամեց։ Կինը երբ բարկանար, մեզ դուրս կ՚ընէր։ Ամուսինը մեզ ներս կ՚առնէր։ Օր ալ կ՚ըլլար, որ ամուսինը կը բարկանար եւ դուրս կ՚ընէր, կինը ներս կ՚առնէր։ Օր մը նորէն կինը երկուքս մէկէն դուրս ըրաւ։ Իրիկուն էր։ Ո՞ւր պիտի երթանք։ Պառկելիք տեղ չունինք։ Ես պզտիկ եմ. եղբայրս ինձմէ մեծ էր։ «Ո՞ւր պիտի երթանք, ըսաւ, պառկելիք տեղ չունինք»։ Դուռը մեծ թթենի մը կար, անոր վրայ դիչերեցինք։ Եղբայրս ըսաւ. «Քոյրիկ, դուն քնացիր, ես արթուն եմ, մի վախնար»։ Ոտքերուն վրայ սեղմեց, դիս քնացուց դիչերը։ Առաւօն ըսաւ. «Հայտէ, քոյրս, վար իջնենք»։ Իջանք։ «Հիմա ի՞նչ ընենք, անօթի ենք», ըսաւ։ «Երթանք քիչ մը հաց առնենք, ուտենք»։ Քաղաքին փարա ունէր, հաց առաւ խանութպանէն, կերանք։ Հաց կերած առեններս սեւցանք, որ ոտիկանը վարձէն կու գայ։ Եղբայրս ըսաւ. «Ազան կու գայ, փախչինք, փախչինք»։ «Ոտիկանը մեզ սեսաւ, մի փախչիք» ձայնեց։ Վերջը քովերնիս եկաւ, մեզի ըսաւ. Հայտէ չուտ տուն գացէք, եթէ խանութը ներս չ՚առնէ, ըսէք որ ազան ղրկեց մեզ։ Մեզ տուն ղրկեց, գացինք դուռը կեցանք, որ կինը մեզ ներս առնէ։ Առաւ ներս։ Նորէն մեր փորը կշտացուց։ Նորէն քանի մը օր պահեց։ Մեր քովիկը կարնեցի հայ դպրեվանքի աքսորուածի մը տունը կար։ Ինծի ըսաւ. «Մազպուլիչ, քեզի պզտիկ տապաստակ մը (փոքրիկ վերմակ) տամ, դնա անոնց մօտ բնակէ։ Եղբայրս, Յովհաննէս, քովը մնաց։ Երկու օր վերջ եղբայրս նորէն դուրս ըրաւ։ Եղբայրս գնաց սրճարանապետի մը քով աշխատելու։ Արաբկիրի մէջ ենք, ոտիկանը Արաբկիր կը բնակի։

Վերջը կը մտրայի, կ՚ուտէի ես։ Կարնեցի հայուհին ըսաւ ինծի. «Եթէ մեզի ալ հաց տաս, քեզ հոս կը թողում, թէ ոչ դուրս կ՚ընեմ (հոս նորէն արցունք)։ Թէ որ հացը տայի, բան մը չէր ըսեր, թէ որ չտայի... Օր մըն ալ եկայ որ պառկիմ, ո՛չ տապաստակս կայ, ո՛չ վերմակս։ Բոներ փղոց նեաեր է. պիւղացի մըն ալ աւեր տարեր է։ Հոգ լացի. սկսայ պոռալ (նորէն կու լայ)։ Ոտիկանին կինը եկաւ, ըսաւ. «Մազպուլիչ, ինչո՞ւ կու լաս» (արցունք)։ Ես ալ ըսի, որ տապաստակս, վերմակս չկան, ո՞ւր պիտ պառկիմ. նեաեր են, փղոցը մնացի։ Ըսաւ. «Հիմա ալ ես պիրենք այդ տունէն դուրս ընել պիտ տամ»։ Զի՞ որ ամուսինը ոտիկան էր։ (Արցունք)։ Իրիկունը ամուսինը եկաւ, կինը անոր ըսաւ, որ Մարիցային տապաստակը, վերմակը առնք դուրս նեաեր են, ինչ պիտի ընես նէ ըրէ։ Էֆէնտիս գնաց. «Դուք աս պզտիկէն, մատ մը չօճուխէն ի՞նչ կ՚ուզէք, տապաստակը, վերմակը դուրս նեաեր էք, կեցեր կու լայ։ Հիմա ես

ձեզ դուրս պիտի նետեմ, ան մինակը պիտի բնակի հոս»: Եւ դուրս ըրաւ զանոնք: Ես մինակս մնացի այդ աւունին մէջ: Կը մուրայի, կու գայի այդ տան մէջ կ'ուտէի:

Օրին մէկը ականջս վէրք ելաւ: Ճանճռտեցայ: Մէջը որդ ինկեր է: Կու լամ, կու լամ, կու լամ: Վերջը խանումս ըսաւ. «Աղջի, ինչո՞ւ կու լաս, ամէն օր ձայնդ մինչեւ տուն կու գայ: Եթէ կը վախնաս, եկուր մեր դուռին եռեւ պառկէ»: Տեսաւ որ կրկին կու լամ, նորէն հարցուց. «Մազպուլիէ, այս գիշեր նորէն լացիր, ինչո՞ւ»: Ես ալ ըսի. «Ականջս կը ցաւի»: (Արցունք): «Եկուր անգամ մը նայիմ, ի՞նչ կայ ականջդ», ըսաւ: Գլուխս ծունկին դրաւ, սկսաւ ականջս պրպտել: Վրայի խոցը հանեց, տեսաւ որ տակէն որդեր ելան: Ասեղով մաքրեց բոլորը: Վերջն ալ գլուխս նայեցաւ ու ըսաւ. «Օ՛, դուն ասանկ ըլլալիք աղջի՞կ էիր, մայր մը ունէիր, որ մաքուր-մաքուր կը նայէր»: Գլուխս ոջիլ կար. նայեցաւ որ ոջիլներէն մաքրուելու ճար չկայ, խուզեց մազերս: Վրայ-գլուխս չունէի. պատռտած հագուստ մը ունէի, այդպէս քրոջս քով գացի, որպէսզի ինծի հաց տայ: Քոյրս քիչ մը հաց տուաւ, եւ ըսաւ, որ «դնա քիչ մըն ալ եղբայրդ թող տայ»: Ա՛ս եղբայրս, որ հիմա դրացիս, Փայլածուին ամուսինը: Եղբօրս գացի. եղբայրս երբ զիս տեսաւ, աչք ըրաւ որ անդին երթամ. «դաս նը գաղտուկ եկուր, թող ազատ չտեսնէ», ըսաւ: Այդտեղ քիչ մը սպասեցի: Իր էֆէնտին դնաց: Էֆէնտին երթալէն եառ զիս կանչեց, դրամ տուաւ ինծի եղբայրս: Գացի ուտելիք առի, նստայ ազուոր մը վորս կշտացուցի: Վերջը նորէն մուրալու գացի կամ կ'երթայինք չուկան կը սպասէինք, որ էֆէնտիները միսը ուտեն, ոսկորները նետեն, որ մենք առնենք ու կրծենք, խաղող ուտեն եւ աւրուքը նետեն որ մենք ժողուենք ուտենք: Առ ազբօրս փարան ուտելէն 2–3 օր վերջ նորէն ազբօրս քով գացի: Իր էֆէնտին դուշակեր է: Ազբօրս կ'ըսէ. «Առ ազջիկը քու ի՞նդ կ'ըլլայ»: «Քոյրս է», կ'ըսէ: «Մինչեւ հիմա ինչո՞ւ չէիր ըսեր որ քոյրդ է. ես ամէն անգամ կը տեսնէի, որ կու գար ազբերուն դլուխը կը կայնէր»: Վերջը էֆէնտին զիս կանչեց, ինծի դրամ տուաւ եւ ըսաւ եղբօրս. «Այսուհետեւ քրոջդ նայէ»:

Բաւական մնալէ եառ, Ամերիկացիները եկան: 18ի՞ն եկան Ամերիկացիք: Այս հայութիւնը, Արաբկիրի հայութիւնը հաւաքեցին, եկեղեցին լեցուցին: Օրական մեզի երեք ժամ, երեք պըռըլիկ սոմուն կու տային. ուրիշ ուտելիք չկայ: Այսպէս, մեր մարմինները չորցան, սկսան վէրքեր թափել: Բոլորս: Վերքերէն եառ ես հիւանդացայ այդտեղ: Եղբայրս քովս եկաւ, ինծի հաւ մը բերաւ: Երբ

«Հաւը պահեցէք, երբ աղէկնամ մխսին կ'ուտենք: Առաուն ելայ որ հաւը դողդեր կերեր են: Յաջորդ եղբայրս դարձեալ եկաւ քովս: Միայն որբերն էին հոն: Արաբկիրի մեծերը կը նայէին մեզի: Անոնց հարուստները մնացած էին: Մէկ երրորդը մնացած էր, ինչպէս՝ Գրիգոր ազան, Կիւլիւկանց Տիրան պէկ, Գասպար, որոնք ամենէն հարուստներն էին: Ատոնք Թազական խորհուրդ կազմեցին: Եղբայրս ըսաւ. Ա՛ ատանկ չըլլար, դուն այստեղ պիտի մեռնի՞ս: Ազատ եկեր է, նորէն քեզ կ'ուզէ, մեզ փրկող ոստիկանը. եկուր քեզ փախցնեմ, նորէն խանումիդ քով կ'երթաս: Հիմա եկեղեցին երկու դուռ ունի. երկփեղկ դուռը գոց է, բայց վարի չուկային քովը փոքրիկ դուռ մը կար: Եղբայրս ըսաւ. «Ազազ վարի չուկային քով կը սպասէ, խնդոյն էշը պիտի նստեցնէ ու տանի քեզ»: Տեսայ որ վարի դուռը բաց է, փախայ, գացի որ եղբայրս ու ազատ կը սպասեն հոն: Ոստիկանը դիս էշը հեծցուց, դիւղ մը փոխադրուած էր, դիս առաւ եւ դիւղ տարաւ: Խանումս այսպէս ուրախացուցի: Հոն բաւական կեցանք եւս, նեղութիւն եկաւ վրաս: Ամէն անգամ կու լայի: (Արցունք): Վերջէն խանումս ըսաւ. «Պու նէ՞ օլաճաք» («աս ի՞նչ պիտի ըլլայ»), ամէն անգամ կու լայ, եղբայրը կը փնտռէ: Ատանկ չըլլար, նորէն քաղաք տար դինք»: Կուլայի, «դիս քրոջս, եղբօրս քով տարէք» ըսելով: Ազատ դիս դրացիի մը յանձնեց. ան ալ Արաբկիր բերաւ: Քաղաք իջայ. հիմա չէ՞ որ քրոջս եւ եղբօրս տուները դիտեմ, անմիջապէս գացի քրոջս քով, Մէհմէտ պէկին տունը: «Քոյրս ո՞ւր է», ըսի. ըսին «դնաց. կին մը եկաւ, առաւ տարաւ»: Սկսայ լալ: Յետոյ եղբօրս քով գացի, սրճարան: «Ո՞ւր է եղբայրս», ըսի իր էֆէնտիին, «եղբայրդ դնաց, ըսաւ, չենք դիտեր. խորհիմ թէ Տիվրիկ գացին»: Վերջը եկայ Արաբկիր, հայ տուն մը կը ճանչնայի, ըսի. «Մայրիկ, ես ի՞նչ պիտի ըլլամ, քոյրս, եղբայրս չկան», ըսի: (Արցունք): Կինը ըսաւ. «Աղջիկս մի լար, ամերիկայինները եկեր են, քեզ որբանոց կը դնեմ»: Տարաւ ու որբանոց դրաւ: (Արցունք): Հոն դիս հարցուփորձեցին, անուն-մականունս դրեցին: Տնօրէնը ըսաւ, որ «դուն անգամ մը որբանոց մտեր ու ելեր ես»: Ըսի. «Ի՞նչ ընեմ, անօթի մնացինք»: Տնօրէնը ըսաւ. «Աղջիկս, հիմա որբանոցէն փախչիլ չկայ: Քեզի հադուստ կու տանք»: Զիս որբանոց առին: Որբանոցը մնացի: Բաւական որբանոց կենալէն ետք, մեր որբանոցը Պէյրութ փոխադրուեցաւ:

Գանք քրոջս ու եղբօրս:

Անոնք Տիվրիկ գացեր են: Քոյրս հասունցած էր. վերապրողի մը հետ կ'ամուսնանայ: Եղբայրս, Յովհաննէսը, Սեբաստիա որբանոց ղրկած են: Ես Պէյրութի որբանոցը բաւական մնացի: Մեզ որ-

բանտէն հանեցին եւ տուները բաժնեցին։ Ես քրիստոնեայ արաբի մը տունը ինկայ, ուր մնայի ինը ամիս. անշուշտ իրրեւ սպասուհի։ Անկէ առաջ սակայն, տակաւին որբանոցէն չհանած, մեզի ըսին, որ եթէ մէկը ունիք, յայտնեցէք, մենք պիտի փնտռենք գտնենք։ Մարիամ անունով վարժուհի մը ունէինք, անոր ըսի, որ ես Ամերիկա եղբայր մը ունիմ։ Գրեց անուն, մականուն։ Ամիս մը ետք նայիմ որ Ամերիկայէն նամակ եկաւ ինծի։ Մարիցա Սարգիսեան կը կարդան, չեմ պիտեր որ իմս է նամակը. չեմ համարձակիր առնել։ Նամակը չառի։ Վազելով գացի Մարիամ վարժուհիին։ Առաւ զիս եւ պատենեակ տարաւ։ Նամակը տուին ինծի։ Իրապէս Ամերիկայի եղբօրմէս էր։ Եղբայրս ինծի կը գրէր. «Թերթ առ, կարգացի, անունդ կար մէջը, ահա կը գրեմ»։ Եւ այդ թերթի կտորն ալ ինծի գրկած էր։ Ձայն մինչեւ հիմա պահած եմ։ (Կրկին կու լայ)։ Ալ բան չունիմ գրելիք։

Այս եղբայրս գտայ։ Ձիս Ֆրանսա բերաւ։ Հոս ամուսնացայ. չորս զաւակ ունիմ, երկու մանչ, երկու աղջիկ։ Ջորսն ալ ամուսնացած։ Ունիմ եօթը թոռ։ Բոլորը Ֆրանսացի առած են. օտար են բայց աղէկ են։ Ամէն ազգի մէջ աղէկը կայ։

ՏԻՎՐԻԿԻ 1915Ի ՏԱՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

ԱԿԱՆԱՏԵՍԻ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Գրեց՝ ՊԵՏՐՈՍ ԹՈՐՈՍԵԱՆ

ԿԻՄԻՒՇ ՄԱՏԷՆ ՔԱՂԱՔԷՆ

ՄԻՆՉԵՒ ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ

Հասանք Եփրատի արեւմտեան ափը. ջուր չկայ, օդը սոսկալի տաք. դեռեւ ջուրը չի խմուիր, որովհետեւ եզերքը ամէն տեղ դիակ է: Ասոնք հայերու դիակներ էին, օրօրոցի մանուկէն բռնէ մինչեւ յեռին ծերը: Անոնք էրզրումի նահանգէն բերուած, ամանք սպաննելէ վերջ, ամանք ալ ողջ–ողջ դեռ նետուած էին թուրքերու եւ քիւրտերու կողմէ:

Մարդիկ իրենց սոսկալի ծարաւը յագեցնելու համար, սկսան աւազը փորել եւ իջնել խորը, ուր գտան դեռ ջուրէն սուղած ջուր: Ժողովուրդը այս բացուած խորունկ փոսերու մէջ գոյացած ջուրը խմելով իր պապակին դոհացում տուաւ: Հիմա ժողովուրդը սկսաւ մտածել, թէ մեզի ալ հոս կամ սպաննելէ վերջ կամ ողջ–ողջ դեռը պիտի նետեն: Ինչպէս ըրեր են մեզմէ առաջ ուրիշ չրջաններէ հոս բերուած ուրիշ կարաւաններու:

Այս յուսահատ դրութեան մէջ տեսայ մայր մը, որ ինքզինքը ջուրը նետեց եւ հոսանքը վրնջ առաւ տարաւ: Մայրը դնաց, բայց իր երկու զաւակները 7 եւ 9 տարեկան, մնացին դեռի եզերքը անտէր, անպաշտպան: Անոնք սկսան լալ, «մամա՛, մամա՛» ըսելով:

Թուրքերը, ահ ու դողի մատնուած այս ժողովուրդը, սկսան լաստերու վրայ դնել եւ Եփրատի արեւելեան ափը անցընել: Բայց հարկ էր մարդ վճարել մէկ կամ երկու ղրուշ արծաթ դրամ: Այս լաստերը բազում անպամներ դեռի ճամբ ափէն ափը երթալ–դալով, Տիվրիկի եւ չրջակայ գիւղերու հայութիւնը փոխադրեցին Եփրատի արեւելեան ափը: Հոն կար Կիմիշ Մատէն կոչուած քաղաքը, որու եզերքին մեզ նստեցուցին: Հոն մնացինք ամբողջ օր մը, ուր ջուր կար:

Այս մէկ օրուան հանգիստի պահուն, մայր մը, որ բողոքականաց վարժարանը ուսուցչուհի էր, իր երկու զաւակներով միասին

Եփրատը նետուեցաւ։ Անդին քիւրտ մը կեցած էր եւ մօր մը կ'առաջարկէր, որ իր զաւակը իրեն տայ։ Մայրը կարուկ կերպով մերժեց՝ զաւակը իր թեւերով չրջապատելով։ Քիւրտը ըսաւ մօրը, որ «եթէ իրապէս կը սիրես զաւակդ, տուր ինծի որ ազատի, ապա թէ ոչ քիչ անդին ան ալ ձեզի հետ պիտի սպաննուի»։ Բայց մայրը կրկին մերժեց։ Քիւրտը հեռանալէ վերջ, մայրը մեղի ըսաւ. «Կը նախընտրեմ, որ զաւակս քրիստոնեայ մեռնի, քան թէ ապրի իրրեւ անհաւատ (մուսլիման)։

Յաջորդ օր մեզի ճամբայ հանեցին դէպի Խարբերդ։ Հեծեծան քչուելով երկու օրէն հասանք Խարբերդ։

Խարբերդի ծայրամասը, հայու մը պարտէզին մէջ մեզ իջեւանեցուցին։ Հոն նստեցանք եւ մեր յոյնութիւնը սկսանք առնել։ Հոս առաջին անգամ ըլլալով մեզի հայ բժշկուհւոյ կառավարութեան կողմէ։ Մենք, որ մեր օճախներէն 12 օրէ ի վեր հեռացուած եւ այս երկար ճամբու ընթացքին կոդոպատուած էինք, այլեւս չուներ դրամ կարենալ դնելու համար ատոնապատիկը սուղ գինով մեզի ծախուած հացը կամ ուրիշ ուտելիք։

Հոս ջուր կար, ծառերու չուք կար, զորս երկու օր վայելեցինք։ Անկէ վերջ մեզի կրկին ճամբայ հանեցին։ Այս անգամ դէպի Տիարպէքիր կամ Տէր Զօր։

Խարբերդէն անդին, սկսաւ անապատային չրջան մը։ Հոս մեր բոլոր ճանապարհին, ամէն տեղ ճամբաներու եզերքը, լեռներու վրայ, ձորերու մէջ սկսանք տեսնել չատ մը դիակներ, որոնք մեզի պէս աքսորեալ հայեր էին։

Ֆիզիքական տառապանքէն զատ ունէինք հոգեկան մեծ խռովք։ Այլեւս սոսկ դիակներ, թէ կ'երթանք դէպի մահ. բայց սոսկ չէինք դիտեր, թէ ո՛ւր էր վիճակուած մեր մահը։

Հասանք Պաղըր Մահէն։ Անկէ ալ Գանիա Տոլտպ կոչուած դիւղը, որ կը պատուէր Տիպրանակերտի մօտ։

Հոս իջեւանելէ վերջ տեսանք, որ քանի մը ձիաւոր մարդիկ մեր կողմը կու գան։ Անոնք կու գային Տիպրանակերտէն։ Ժողովուրդը այս եկողներէն կը սպասէր բարի լուրի մը։ Այսինքն մեղի ազա՞տ պիտի ձգեն։ Ասոնք երբոր մեր մօտ հասան, իրենց ձիերէն վար իջան եւ սկսան մեր մէջը պտըտիլ, թաչկինակները իրենց քիթերնուն բռնած, որովհետեւ լեռ եւ ձոր, ամէն կողմ հայոց նեխած դիակներու հոտն էր բռնած։ Սկսան մեզի առաջարկել, որ մեր զաւակները իրենց յանձնենք, որպէսզի անոնց կեանքը փրկուի, քանի որ վաղը բոլորդ ձեր զաւակներով պիտի սպաննուիք։

Մայրերու մեծամասնութիւնը միաբերան ըսին. «Անկարելի բան է. մենք չենք կրնար մեր զաւակներէն բաժնուիլ»: Իսկ քանի մը ուրիշ մայրեր, որոնք փոքր տարիքով շատ զաւակներ ունէին, որոնց սառապանքը ահռելի եւ անհնարապրելի էր, տուին մէկ մէկ կամ երկ երկու հատ: Այս ոսոխականները իրենց յանձնուած երեխաները առին տարին: Իրականը չենք գիտեր, թէ տարին ազատելո՞ւ համար: Ուրիշներու հոգեպատա՞կ տալու թէ խլամացնելու:

Յաջորդ օր մեզ հոսկէ ալ ճամբայ հանեցին: Կ'անցնէինք անապատային տեղերէ, ուրտեղ ջուր չկար: Ժողովուրդը խիստ նեղութեան մատնուէն: Շատեր մարտէ հուսահատեն, ինկան ճամբու ընթացքին:

Վերջապէս հասանք պիւղ մը, ուր պիւղացիք հորէ մը ջուր քաշելով կը ջրէին իրենց կենդանիները: Մենք ալ այդ կենդանիներուն պէս թափեցանք այդ ջուրի տաշտին եւ ջրհորին վրայ: Հոս այս թանկագին երկնային հեղուկը մարեց մեր ներսի ծարաւի հրդեհը: Անօթութեան կարելի է տոկալ, իսկ ծարաւին անկարելի է: Հոս անցուցինք պիչերը:

Առաւօտուն սկսան մեզմէ խումբեր կազմել: Ես, եղբայրս եւ քոյրս մօրս հետ խումբի մը միացանք: Ոսոխական մը մեզ ճամբայ հանեց, տասը վայրկեանի չափ մեզ քշելէ վերջ: Ցանկարծ կեցնելով ըսաւ. «Նստեցէք»:

Այս պահուն 20–30ի չափ քիւրտեր, դէնքերով, պաշտօններով, կացիններով եւ հատոցներով զինուած եկան եւ չրջապատեցին մեզ: Մեզի հրամայեցին, որ հանենք մեր հագուստներն ու դրամները, մեր վրայ ձգելով միայն շապիկ մը եւ շապկնիկ մը:

Պահը շատ դառն էր: Ամէնուն բերանները կղպուած էին: Բայց եւ այնպէս պորձագրեցինք մեզի տրուած հրամանը: Ժանտարմին առջեւ դրինք մեր դրամները եւ հագուստները: Մեզ կրկին ճամբայ հանեցին: Օրը իրիկուն ըլլալու վրայ էր: Տասը վայրկեանի չափ կրկին քալելէ ետք հասանք տեղ մը, ուր մեզ կեցուցին դեռինի մը վրայ պառուղ ծակին մօտը:

Ահա քիւրտերը սկսան մեզ մի առ մի այդ ծակէն ողջ–ողջ վար նետել: Այլեւս հասկցանք, թէ այդ ծակին յատակն էր մեր գերեզմանը: Վերջաւորութեան հասած էինք: Ինձմէ առաջ եղբայրս նետեցին, իսկ ես ոսոխմամ մը ինքզինքս ծակէն վար նետեցի: Ինկայ մարդկային կոյտին վրայ, որու վրայէն թաւալեցայ ու գացի ինկայ ծայրամասը: Բայց երբոր աչքերս բացի, տեսայ որ ոտքիս մէկը ուրիչ դիակներու տակ է մնացեր: Հասկցայ որ վար իյնալէս վերջ

մարած եւ ուշքի չեկած ալ քնացեր եմ: Ուրեմն պիշեր եղեր ու անցեր էր: Այժմ կրկին նոր օր նոր լոյս սկսեր էր: Ունեցած ոյժս ի մի հաւաքելով, փորձեցի ոտքս ազատել վրան ինկած դիակներու տակէն: Ինչ որ բաւական դժուար եղաւ, հեռացուցի սկսաւ խելքս զբաղեցնել: Հասկցայ որ այս ոտքիս վրայ ինկած դիակները, մեզմէ վերջ բերուած եւ վար նետուած խումբերու մարդկանց դիակներն են: Փառք տուի Աստուծոյ, որ այդ դիակները դլորուելով եկեր մէկ ոտքիս վրայ ինկեր են: Եթէ բոլորը մարմնոյս վրայ ինկած ըլլային, ես մարած վիճակովս առանց տակը չնչահեղձ եղած պիտի ըլլայի: Սոսկալի հոտ մը պատած էր ներսը, որմէհետեւ մեզմէ առաջ վար նետուածներուն դիակները նեխած էին: Ահ, այս հոտը անտանելի եւ անհանդուրժելի բան էր: Աչխարհի վրայ ուրիշ մարդ չի կրնար չընչացած ըլլալ այսքան դարչելի հոտ: Բացօթեայ՝ տանելի հոտ մըն է: Իսկ հոս փակ տեղ մըն է, օդի հոսանք չկայ, որով հոտը կազատուեր եւ խտացեալ է, մարդուս ուղեղները այրելու աստիճան: Գրիչը անզօր է եւ չի կրնար լրիւ բացատրել այս վատթարագոյն դարչհոտութեան աստիճանը:

Ձերկարեմ, այս խիստ ապականեալ մթնոլորտին մէջ սկսայ չորսբոլորս նայիլ: Տեսայ, որ հոն ինծի պէս ոտքի վրայ 20–25 հոգի կայ, որոնց մէջէն քանի մը կան գոյրս եւ եղբայրս: Երբ դանոնք տեսայ, վրաս լոյս իջաւ: Անոնք ալ մեթրեսով բարձրութենէ մը վար իյնալէ վերջ ողջ են մնացեր: Մենք սկսանք մեր անուշիկ մայրիկը փնտռել: Նայեցանք ողջերուն մէջ, նայեցանք մեռելներուն մէջ: Բայց մեր խանդակաթ մայրիկը անեռեւոյթ եղած էր: Հասկցանք որ այս հսկայ դիակնակոյտի զանգուածին մէջ մնացած է: Իրմէ վերջ վար նետուածները ծածկած են իր մարմինը: Մարմին մը, որ մեղի կեանք տուած էր, մարմին մը որ մեզ դիեցուցած էր:

Գոյրս եւ եղբայրս միասին տուի եւ փաչուեցանք քարայրին մէկ անկիւնը: Հոն ինծի յայտնեցին սոսկալի ծարաւ ըլլալնին: Ես ալ նոյն դրութեան մէջ էի, թերեւս անոնցմէ աւելի: Բերնիս մէջ թուք չէր մնացած, կաթնես լեզուս կրնծած էր:

Բայց հոդ, քարայրին առաստաղէն, կաթիլ-կաթիլ ջուր կը կաթէր վար: Լաթի կտոր մը դրի տակ. վերէն ինկած կաթիլները կը ծծէր այս լաթը: Ցետոյ լաթի կտորը կ'առնէի մէյ մը քրոջս, մէյ մը եղբօրս ափերուն մէջ կը քամէի եւ առկէ քամուած ջուրը կը խմէինք. այսպէսով մեր սոսկալի պապակը յագեցուցինք: Այս ջուրը արդեօք ժայռին վրայի հովէն սուզուելո՞վ կու գար, թէ հոդ գոնըւող դիակներու չորիչն էր կազմուած...

Յանկարծ քարայրը կրկին սկսաւ թնդալ. վերէն վար մարդ կը թափէր: Հասկցանք որ հայերու նոր բազմութիւն են բերեր: Ա-ռաւօտէն մինչեւ իրիկուն թափեցին: Երբոր մէկը կ'իյնար, կարծես ռումբ մը կ'իյնար, խօլ ու դոռ ձայն մը կը հանէր:

Այդ քարայրին մէջ խոշոր մեծ խոռոչ բուսած էին, ընկոյզի տերեւի մը պէս լայն: Այդ խոռոչը քաղեցինք քրօջս եւ եղբօրս հետ, դեմինը փռեցինք եւ միասին վրան պառկեցանք: Յաջորդ օր առաւ-ւտուն քիւրտերը եկան, մեզի հաց բերին նետեցին եւ դոյլերով ջուր լցնցուցին: 20–30 հոգիի չափ աղջիկ կայինք, բայց մեռելները լերան պէս դիզուած էին: Ա՛խ, կ'ըսէինք, երանի՛ թէ մէկը դար, նկարը հանէր ու տանէր, որ մարդիկ տեսնէին թէ ի՛նչ կայ եղեր աշխարհի վրայ: Երկիրը մեզմէ հեռու, երկինքը ալ աւելի հեռու: Երբոր ցերե-կը արեւը մէջը կ'իյնար, կ'երթայինք քարերուն վրայ կը նստէինք: Այդ օր այդպէս անցընելով, երկրորդ օր կրկին քրօջս եւ եղբօրս հետ պառկեցայ: Միւս օր քիւրտերը կրկին եկան եւ ջուր լցնցուցին: Ա-նոնք որ աղջ էին, քովերնին ոսկի դրամ մնացած էր: Ասոնք այդ ոս-կիները պահած էին իրենց բերնին կամ մազերնուն մէջ: Մէկը պա-րապ դոյլին մէջ ոսկի մը դրաւ: Քիւրտերը զայն վեր քաշեցին: Տե-սան որ աղջ եղողներուն քով ոսկի կայ: Քիւրտին մէկը պարանով մը վար իջաւ: Այս քիւրտը իր ձեռքի դաւազանով սկսաւ զարնել աղջի-կուն եւ դրամ պահանջել: Երբոր կարդը հնձի եկաւ եւ «դրամ» ըսաւ, ես ըսի. «մէկ հոգի մը ունիմ, ուրիշ բան մը չունիմ»: Եւ հնձմէ ան-կաւ ուրիշներու: Այս պահուն քոյրս հնձի ըսաւ. «Եղբա՛յր, քիւր-տին առաջարկէ որ մեզ ազատէ ասկէ, մենք ալ իրեն ծառայ կ'ըլ-լանք»: Ես ալ պատի քիւրտին ըրի այդ առաջարկը: Մարդը ըսաւ. «Դուն տղա՞յ ես»: «Այո՛, ես տղայ եմ», ըսի: Քիւրտը վարէն վերի քիւրտերուն ձայնելով ըսաւ քրտերէն. «Հոս ազուորիկ տղայ մը կայ, ո՞վ կ'ուզէ»: Վերէն ծեր քիւրտ մը ըսաւ, որ «տեղիս հնձի համար հանեցէք, ես կը տանիմ հնձի գաւակ կ'ընեմ, կը պահեմ եւ կ'աշխատացնեմ»: Բայց հնձմէ առաջ ուրիշներ ալ քիւրտին ըսած էին, թէ մենք դրամ ունինք, մեզ հասկէ դուրս հանեցէք, մեր դրամները ձեզի կու տանք: Ատոնք դուրս հանեցին: Բայց վերը քիւրտերը կը տեսնեն որ դրամ չունին, սուտ խօսեր են: Ատոր վրայ քիւրտերը զայրացած՝ պիրենք կրկին վար նետեցին:

Ասկէ վերջ քիւրտը ըսաւ հնձի. «Եկուր քեզի վեր պիտի հա-նենք»: Ատոր վրայ քոյրս, եղբայրս համբուրեցի եւ պարանին ծայրը մէջքիս կապեցի, «Սուրբ Ատուած ճշմարիտ» ըսելով: Քիւրտերը պարանը քաշելով վեր վեր հանեցին եւ բաւական յողնեցան, որով-

հետեւ յաւտակէն մինչեւ վերը, մեծ խորութիւն ունէր: Հոն տեսայ, որ ինծի որդեգրողը ծեր քիւրտ մըն է: Զիս տուաւ տարաւ. նախ վերխոխ մագերը կարել տուաւ, յետոյ չափիկ մը հագցուց եւ տաւ տարաւ պիւղ մը: Այդ պիւղը Ռուդա անունով պիւղը ըլլալու է:

Գիշերը հոն պահակեցանք: Միւս օր դիս տարաւ իր պիւղը: Էղբայիլ անունով պիւղ մը: Ճամբան իրեն չատ բան խօսեցայ, աղաչելով որ ետ դառնանք, քոյրս ու եղբայրս պատանք: Ան թրքերէն չէր գիտեր, միայն քրտերէն կը խօսէր:

Երբոր դիս իր պիւղը տարաւ, երեւակայեցէք 12 տարեկան տղայ մը. ինկայ կիսամայրենիներու մէջ, իրենց լեզուն չեմ հասկըներ, իրենց կարգ կանոնը չեմ գիտեր: Հոն hոմա մը կար, որ քիչ մը թրքերէն գիտէր: Անոր հետ կը խօսէի եւ ինքն ալ խումբին մէջէն տղայ մը բերած էր, որ ինծի դասընկեր էր Տիվրիկի մէջ: Վրաս քիչ մը ուրախութիւն եկաւ:

Յաջորդ օրը իրենց կենդանիները ինծի յանձնեցին, որ տանէի եւ չորչականները արածէի: Բայց երբոր հայ կ'ուտէի եւ ջուր կը խմէի, միշտ մեռելի հոտ կու գար մէջէն: Զարմանալի բան էր: Կարծես քարայրէն անհատնում պաչար մը ամբարուած էր մէջս: Այդ համն ու հոտը 15–20 օրեր տեւեցին:

Այս ժամանակամիջոցին իմացայ, որ մեղի վար նետած քարայրին անունը Զինկ Զինկ է եղեր, որ կը գտնուի Ռուքթա պիւղին մօտ եւ Սարը Զիչկ կոչուած վայրին մէջ:

Քիւրտերուն մէջ մինչեւ որ քրտերէնը քիչ մը սորվեցայ, բաւական նեղութիւններ քաշեցի, որ տեւեց մէկ տարի: Այս էղբայիլ ըսուածն ալ 15–20 տնուոր պիւղ մըն էր:

Այս պիւղը ազարակի պէս բան մըն էր: Որովհետեւ պիւղը հարուստ մը սեփականութիւնն էր. իրենք ինչ որ արտադրէին կամ չահէին մէկ երրորդը անոր կու տային, իսկ 20%ն ալ կառավարութեան:

Հոս օրուան ընթացքին կենդանիները կ'արածէինք, իսկ իրիկուններն ալ ուրիշ չատ մը գործեր կ'ընէինք: Մենք այս բոլոր գործերը կ'ընէինք յօժար կամօք մեր միակ մտահոգութիւնը այն էր, թէ մեզ չմեռցնեն եւ ողջ ձգեն:

Անցաւ աշունն ու ձմեռը, եկաւ գարունը: Սկսանք արտերը վարել, ցանք ընել. ամառն ալ արտերը քաղել, որայ կապել եւ արտերը մաքրել ու մէջի ցորենը հանել: Կատարեալ հողագործութիւն կ'ընէինք:

Այստեղ չմոռնամ յիշատակել դէպք մը: Գիւղէն չաճախ գնդի

ձայներ կ'առնէինք։ Անոնք կու գային աւելի հիւսիսէն։ Գիտէինք, որ այդ փամփուշտները հայերու վրայ կը պարպուէին։ Ի հարկէ, ամէնէն շատ զործածուողը սուրն ու փոքր կացինն էին, աւելի անձայն եւ աւելի ժամանակ։ Տիգրանակերտի բոլոր լեռներն ու ձորերը սպանուած հայերու դիակներով լեցուած էին։ Ահա՛ եւ ակնարկած դէպքը։

Գիւղ գալէս երեք–չորս ամիս առաջ լլլալու էր։ Օր մը տեսայ երեք հարիւրի չափ հայ պինուսրներ։ Թուրք բանակը զանոնք կը զործածէր ճամբաներու չինութեան կամ նորոգութեան համար. երբ մեր դիւղը հասան, անոնց թիւերը կապուած էին։ Անմիջապէս հասկցայ խնդիրը։ Զանոնք պիտի սպաննէին։ Մօտեցայ անոնց եւ ըսի, որ փախչին, ազատելու համար առոյգ մահէ։ «Զենք պիտեր, ըսին անոնք, Տիգրանակերտ պիտի տանին մեզ, իսկ փախչելու մասին ի՞նչ կրնանք ընել, ո՞ւր փախչինք»։ Զանոնք թիեցին մութ չէնքի մը սենեակներուն մէջ եւ դրան վրայ երկու պինուած պահակ դրին։ Այդ յոդնաբեկ հայերուն ո՛չ հաց տուին, ոչ ալ ջուր։ Դուրսէն կը լսէի անոնց տխուր երդերը, սիրտս բզիկ–բզիկ կ'ըլլար։ Կը թափառէի անոնց չուրջը, բայց ձեռքէս ի՞նչ կու գար։ Գիշեր մը դուրս հանեցին զանոնք ու տարին։ Ականջս սրած կը սպասէի զէնքի ձայներու։ Այդպիսի ձայն չլսեցի։ Բայց վստահ եմ որ սպաննեցին զանոնք, թերեւս ոչ հրացանով կամ ալ մեզմէ բաւական հեռու տեղի ունեցաւ այդ ահաւոր հաւաքական ոճիրը։ Օսմանեան պետութեան ծառայող հաւատարի՛մ պինուորներ...

Այս ժամանակամիջոցին, թուրք բանակը պարտուած, պաղատանքով անպլխացուց ձգած եւ նահանջելով եկած Տիարպէքիրի նահանգը լեցուած էր։ Այս բանակին անօթի եւ ոջլոտած պինուորներուն մէջ թիֆիւսի հիւանդութիւն ալ իւկած էր։ Անոր հետեւանքով թուրք պինուորը կը կոտորուէր։ Հոս թուրքերը ձգենք իրենց վիճակին մէջ։ Նախ թող պայքարին իրենց ոջլին եւ թիֆիւսին դէմ, ապա անդլխացուց դէմ, որոնք կանդ առած էին եւ յառաջանալու միտք չունէին։

Մեր այս դիւղը դալը երեք տարին անցած էր։ Օր մը ընկերոջս ըսի, որ մենք մինչեւ ե՞րբ հոս պիտի մնանք, մինչեւ ե՞րբ դերութիւն պիտի ընենք այս կիսավայրենի քիւրտերուն։ Հայերու ջարդը տեւեց չուրջ երկու տարի։ Հիմա տարի մը կամ աւելի կ'ըլլայ, որ հայոց սպանդը զադրած է։ Եթէ մենք հոս մնանք, պիտի ըլլանք քիւրտ եւ միշտ գերի։ Մեր կեանքը պիտի ըլլայ տաժանակիր աշխատանքի չրջան մը, փոխան պատառ մը չոր հացի եւ դաւթի մը թանկ։

Պիտի ապրինք մարդկային երջանկութենէ եւ ուրախութենէ բոլորովին զրկեալ, սարսուռի մը կեանքը: Ըսի, եկուր փախչինք հոս–կէ եւ վերադառնանք Տիվրիկ մեր ծննդավայրը: Ընկերս համաձայնեցաւ:

Որոշեցինք այդ գիշերն իսկ փախչիլ: Ամառ էր, մենք կալը կը պահակէինք: Գիշերը դէմառս բարձին երեսը հանեցի, մէկ դլուխը կապեցի, եղաւ տոպրակ, որուն մէջ ցորեն լեցուցի: Վերջը այդ ցորենը տոպրակին մէջ երկու բաժին ըրի: Մէկը մէկ ծայրին, միւսն ալ միւս ծայրին, իսկ մէջտեղը պարապ ձդեցի մէկ թիզի չափ եւ այդ տեղերէն ալ կապեցի: Այսպէս իրարու կապուած երկու տոպրակ ունեցայ: Ասիկա նետեցի ուսիս վրայ: Տոպրակին մէկը դնայ կռնակս, իսկ միւսը մնայ կուրծքիս վրայ: Այսպէս դիւրին պիտի կրնայի տանիլ բեռս: Մեր ուտելիքը եւ այժի ապրիւրը պիտի ըլլար:

Ձերկարեմ, ելայ պայի ընկերոջս մօտ, որ քնացած պտայ: Արթնցուցի դինք: Ըսաւ չատ յոգնած եմ: Ըսի ես ալ քեղի պէս եմ: Բայց մենք արդեօք օր մը անցուցա՞ծ ենք առանց յոգնութեան: Ե՛լ, ըսի, ե՛լ ոտքի: Ընկերս աչքերը չփելով, կէս–քուն, կէս–արթուն, ելաւ կանդնեցաւ: Գիշերուան կէսին ճամբայ ինկանք: Քալեցինք կէս ժամ: Ձորի մը մէջ ջուր կար: Այս ջուրին եզերքը պահակեցանք եւ քնացանք: Առաւօտուն ելանք եւ չարունակեցինք մեր ճամբան ուղղակի Տիգրանակերտ քաղաքը:

Օրուան վերջաւորութեան Տիգրանակերտ կը մտնենք: Այստեղ ձորի մը մէջ ջազայք մը կար: Մտանք ջազայք, մեր ցորենը ալիւր շինել տալու համար: Մարդը մեր հայ ըլլալը հասկցաւ. ըսաւ՝ ո՞ւր կ'երթաք: Վտանգաւոր բան կ'ընէք, ըսաւ: Ի՞նչ ընենք, ըսինք: Քանի որ Աստուած մեր հոդիները մինչեւ հիմա ողջ պահեց, ասկից վերջն ալ ողջ կը պահէ: Մարդը բարի էր, մեր ցորենը աղաց եւ մեղի հայ կին մը ներկայացուց, որ մեզ իր տունը տարաւ:

Մեր ալիւրը թխեց, խմորէն հաց եփեց: Իրիկունը իր տունը պահակեցանք եւ յաջորդ օր ճամբայ ինկանք: Մենք մեզ քիւրտ ձեւացնելով եւ քիւրտերէն երգելով կ'երթայինք: Մեր հացը հատաւ: Դրամ չունէինք, որ ուտելիք դնէինք: Մեր ճամբուն վրայ եղող դիւղերը կը մտնէինք եւ հաց կը մուրայինք: Երբեմն կու տային, երբեմն ալ չէին տար: Մենք սկսանք մեր ճամբու մօտ գտնուող վայրի պըտուղները հաւաքել եւ ուտել: Այսպէս, կէս–կուշտ կէս–անօթի 12 օր ճամբայ քալելէ վերջ, հասանք Տիվրիկ:

Փութկոտ քայլերով ուղղուեցայ դէպի մեր կէօկ Պայըր փողոցը: Աչքիս առջեւ պարզուեցան տուներու եւ պարտէզներու աւերակ–

նները: Հասայ մեր տունը, որ պապ աւերակ: Տուներէն մնացած էին միայն ցածլիկ պատեր: Իսկ պարտէզներուն բոլոր ծառերը անհետացած էին: Թուրքերու աշխատասիրութիւնը եւ ի դործ դրած ճիգերը, դուք գովելի չէ՞ք գտներ, որ, կարճ ժամանակի մը մէջ, կրցեր են այսքան մեծ գործ մը տեսնել, ամէն բան դետնի հաւասար ընելով:

Այս ահռելի տեսարանը ճմլուած սիրտով դիտեցէ վերջ, խոկումի պահեր ապրեցայ: Բայց կեանքը տեւական պայքար կը պահանջէ: Հարկ էր սթափիլ եւ ձերբազատուիլ անցեալի երանելի յիշատակներու առթած խոր կսկիծներէն:

Որոշեցի հոս ալ ծառայութեան մտնել թուրքի մը քով, ունենալու համար պատսպ մը հայ եւ պահկելու տեղ: Փնտռեցի եւ գտայ թուրք մը, որ պիս ծառայութեան կոչեց իր տունը: Հոս մի քանի ամիս մնալէ վերջ, օրին մէկը լսեցի, որ ամերիկեան Նիըր Իսթ Րըլիֆը Սեբաստիոյ մէջ հայ որբերը կը հաւաքէ եւ կը պատսպարէ: Այս թուրքին քովէն փախայ եւ գացի Սեբաստիա: Հոն բարեբախտաբար գտայ մօրեղբօրս աղջիկը, որ պիս ամերիկեան որբանոցը դըբաւ: Որբանոցին մէջ առաջին անգամ ըլլալով ապատ չունչ մը քաշեցի: Բան մը, որմէ զուրկ մնացած էի 1915ի տարաղրութեան օրերէն ի վեր: Հոս գտայ դուրգուրանք, ազատութիւն եւ տաքուկ մըթնոլորտ: Սպաննուելու վախը, որ ամէն օր եւ չորս երկա՛ր տարիներու ընթացքին կախուած էր մեր գլխուն վրայէն իբրեւ դամոկլեան սուր, գոյութիւն չունէր այլեւս: Հոս ջարդերէ մազապուրծ ազատուած գժբախտ հայ որբերու վիպը, որ ամէն տեսակի տառապանքի ճնշման ներքեւ ծռած էր, այլեւս չակուած էր: Մեր կապուած լեզուներուն կապանքները քակուած էին: Թրքերէնին եւ քրտերէնին տեղը, մեր բերաններէն հայերէնը կը ցայտէր: Մեր չրթներու սուգի սեւ շապերը անհետացած էր, ուր այժմ կ'ուրուագծուէր ժպիտը: Մեր աչքերուն առջեւ քաշուած սեւ քողը գոյութիւն չունէր: Մեր աչքերուն լոյս էր եկած եւ կեանքը վարդագոյն կ'երեւար: Հոս մարդիկ կային, որ մեր գլուխները կը մշակէին: Որպէսզի լուսաւորուինք եւ հասուն գլուխով նետս մանենք կեանքի չեմին:

Որբանոցը մնացի երկու տարի: Եղած էի չափահաս որբ: Այս պատճառով պիս գրին հիւանդանոց մը, հոն աշխատելու եւ ինքնաբաւ դառնալու: Բեւ չէի ուեւ մէկուն վրայ: Միշտ երախտագիտութեամբ կը յիշեմ ամերիկեան Նիըր Իսթ Րըլիֆը, որ այնքան մեծ մարդասիրութեամբ եւ զոհաբերութեամբ հաւաքեց հայ որբերը եւ պատսպարեց երկար տարիներ: Ո՛ր յարգանք եւ հիացում ունիմ իրենց կատարած մեծ եւ մարդասիրական գործին համար:

Ես երկու տարի աշխատեցայ այս հիւանդանոցը։ Այս ժամանակամիջոցին Պոլսէն պինուորական հրամանատար Մուսթաֆա Քեմալ Սեբաստիա եկած եւ ապստամբին չարժումի մը առաջ բերած էր։ Այս չարժումը Պոլսոյ թագաւորը չէր ճանչնար։ Չէր ճանչնար նաեւ այն հողային զրաւումները, որ ըրած էին գաշնակիցները։ Այսինքն, Կիլիկիոյ զրաւումը Ֆրանսայի կողմէ, Աատալիոյ զրաւումը Իտալիոյ կողմէ, Իզմիրը յոյներու կողմէ։ Իսկ Պոլսոյ զրաւումը Անգլիոյ, Ֆրանսայի եւ Իտալիոյ միացեալ պինուորական ոյժերու կողմէ։

Թուրքերու այս ապստամբին չարժումը բանակ մը ոտքի հանած էր եւ սկսած էր կռուիլ յոյներու դէմ, Իզմիրը վերադրաւելու համար։

Թուրքերը սկսան հայերէն ալ պինուոր հաւաքել։ Հայերուն կրկին սկսան ծուռ նայիլ։ Հայերու երկինքը կրկին մթագնեցաւ։

Սեբաստիոյ մէջ ունէի ոսկրիկի Մամբրէ Բալագեանը, որ ինծի պատմեց, թէ թուրքերը ամերիկեան դոլէճը զրաւելով, հոն պտուղ բոլոր պիշերօթիկ աշակերտները եւ ուսուցիչները հաւաքեր տարեր են Սեբաստիոյ սպանդանոցը եւ բոլորը մորթեր են կենդանիներու պէս։

Սեբաստիոյ մէջ կար տիվրիկի Յակոբոս Գէորգեանը, որ հոն ուսուցչութիւն կ'ընէր 1914էն առաջ։ Այս ազնիւ եւ բարեհամբոյր մարդը, 1914ին Սեբաստիոյ մէջ պինուորագրուելով տեղւոյն սպայից հիւանդանոցը մատակարարութեան կոչուած էր։ Յակոբոս էֆէնտին (ուսուցիչ) չատ բարիք ըրած է չատ մը հայ որբերու եւ անհատներու։ Յարգանքով կը յիշեմ իր բարի յիշատակը։

Ես եւ ուրիշ երկու ընկերներս որոշեցինք երկար չմնալ այս անհեթեալ երկրին մէջ, հեռանալ Սեբաստիայէն եւ փախստական սահմանը անցնելով մտնել Հալէպ, որ Սուրիոյ մաս կը կազմէր եւ կը պատուէր Ֆրանսայի պաշտպանութեան ներքեւ։

Քաջութեամբ համբայ ելանք։ Երբ Տէրէնտէ հասանք, ընկերներս բռնուեցան։ Տեսայ որ պիւրէն պիտի չըլլայ համբուս չարունակութիւնը, տարապոյս փոխելով ծպտուեցայ, հագնելով քիւրտի հագուստ։ Այս կերպով եկայ Մարաշ եւ անկէ Այնթապ։ Այստեղ դացի հայոց եկեղեցին և խնդրեցի, որ կեանքս ապահովելու միջոց մը գտնեն։ Քահանան ըսաւ, թէ եթէ զրամ ունիս կրնանք։ Մարդիկ կան, որ զրամով մարդ կ'անցընեն սահմանին միւս կողմը։ Այո՛, մէկ ոսկի ունիմ, ըսի։ Քահանան առաւ զրամը։ ինծի հետ 4–5 հատ ալ այնթապցի հայեր զրին։ Մեր առաջնորդը մեզ պիտի տանէր Հալէպ։ Մէկ օր համբայ քալելէ վերջ տեղ մը կեցանք։ Յաջորդ օր կրկին

ճամբայ ելանք: Այդ օր սահմանը պիտի անցնէինք: Բայց ճամբան չէթէներէ (աւազակներէ) բռնուեցանք:

Այս չէթէները մեզ խուզարկեցին, մեր վրայ եղած զրամները առին, վերջը մեր ձեռքերը կապեցին եւ մեզ իրենց հետ պարտցուցին անապատին մէջ: Բարեբախտաբար մեզ չմեռցուցին եւ մեր ձեռքերուն կապը քակելով մեզ ազատ ձգեցին եւ իրենք գացին, անեբուոյթ եղան:

Մենք սկսանք մտածել, թէ ի՛նչ պիտի ընենք, ո՛ր կողմ պիտի երթանք: Շուարած մնացած էինք: Բարեբախտաբար մեր ընկերներէն մէկը արաբերէն պիտէր: Հոն հովիւ մը կ'երեւար. գնաց այդ արաբ հովիւին հարցուց, թէ Պապի կողմը ո՞րն է: Անիկա մեզի ցոյց տուաւ ուղղութիւնը եւ սիրտ տուաւ: Մենք սողալով գացինք ապահով տեղ մը: Այդտեղ սպասեցինք որ օրը իրիկուն ըլլայ եւ մութը կոխէ: Երբոր լոյսը գնաց եւ մութը եկաւ, մենք լսեցինք Դամասկոսի չոզեկառքին սուլիչը, որ Հալէպէն կու գար: Ա՛հ, ըսինք, չոզեկառքին դիծը այս կողմն է եղեր: Պէտք էր երթալ եւ չոզեկառքի դիծին մէւս կողմը անցնիլ: Անկէ կը սկսէր Սուրիոյ սահմանը եւ մեր ալ փրկութեան օտին: Բայց չոզեկառքի դիծին երկայնքին պահակները կը պտըտին եւ կը հսկեն, որ դիծէն անդին մարդ կամ ապրանք չանցնի մաքսանենգութեամբ: Առանցմէ զատ, այդ չրջանի բոլոր արաբ ժողովուրդին հրաման եւ իրաւունք տրուած է, որ եթէ բռնեն հայ փախստականներ անմիջապէս սպաննեն:

Սողալով մօտեցանք չոզեկառքի դիծին. տեսանք որ ձեռքերնին բիրերով պահակներ դիծին վրայէն քալելով եւ չորս կողմերնին դննելով դէպի վեր կ'երթան: Երբ անոնք հեռացան, մենք դուրս ելանք մեր թաքստոցէն եւ ուշադիր կերպով անցանք դիծը: Այդ միջոցին ես ծռելով համբուրեցի երկաթ դիծը պոհունակութեամբ. ո՛հ, Աստուած իմ ազատուեցայ, ըսի: Դիծը անցնելէ վերջ զգացինք, որ չատ ծարաւ եւ անօթի էինք: Պարտէզներուն մէջ ձմերուկ եւ սեխ պտանք. փրցուցիք քանի մը հատ եւ կերանք: Ըրածնիս զողութիւն էր, բայց զրամ չունէինք որեւէ բան գնելու համար, Մարդիկ թող մեզ չմեղադրեն մեր գործած գէշ արարքին համար: Գիւղ անդին գացինք, պառկեցանք տեղ մը. գիշերը վրայ հասած էր:

Առաւօտուն արթնցանք եւ ճամբայ ելանք ու գացինք Պապ: Երբ Պապ հասանք, ընկերներս հոն ազգականներ եւ բարեկամներ ունէին: Գացինք անոնց մօտ: Անոնք գիս ալ հիւրընկալեցին եւ մէկ օր հոն հանգիստ ըրինք: Մեզ չատ լաւ խնամեցին: Յաջորդ օր կառք մը վարձելով մեզ գրկեցին Հալէպ: Երբ հասանք հոն, գացի մէկ–երկու

սերաստացիները պատմ, որոնք ինձի օգնեցին. մէկ–երկու բաներ ըլլին վրան պահելու համար: Ինձի նման քանի մը տղոց քով պացի: Հոն պահեցայ եւ առաւօտուն անոնց հետ աշխատելու գացի: Գործերնիս քար կոտրել էր եւ օրավարձերնիս ալ քանի դահեկան: Հոս 15–20 օր աշխատելէ վերջ գործը վերջ գտաւ:

Միւս քար կոտրող ընկերներուս պէս ես ալ սկսայ ասդին անդին գործ փնտռել: Իմացայ որ Նալպանտեան եւ Գասպարեան անուններով երկու հայեր կարաժ մը բացեր են եւ պահակի մը պէտք ունին: Գացի ներկայացայ եւ խնդրեցի, որ ինծի գործ մը տան: Մարդիկ պիս գործի առին: Օրական քանի դահեկան կու տային: Ես ամէն բանի կը հսկէի եւ հոգայի: Ասոնց քով ինը ամիսի չափ աշխատեցայ: Բայց միտքս այստեղ մնալ չէր, կ'ուզէի Եւրոպա անցնիլ, աւելի ազատ եւ լաւ կեանք մը ունենալու համար:

Հալէպի մէջ աշխատեցայ եւ ձեռք բերի անցագիր մը եւ Ֆրանսական վիզա: Հալէպէն որբերու հետ Պէյրութ գացի: Հոն 15 օր մնալէ վերջ չոգենաւ նստայ եւ եկայ Մարսիլիա: Այստեղ ազգական մը գտայ, որ ինծի համար գործ փնտռեց եւ չկրցաւ գտնել: Ես ալ բնաւ Ֆրանսերէն չէի գիտեր: 15 օր տեւեց այս անյոյս վիճակս: Վերջը մարդիկ ինծի թելադրեցին որ Սէնթ Էթիէն երթամ, քանի որ հոն շատ գործարաններ կան եւ աւելի դիւրին է գործ գտնել: Համոզուեցայ եւ Մարսիլիայէն եկայ Սէնթ Էթիէն հաստատուեցայ:

Այժմ 65 տարեկան եմ, եւ շատ մը բաներ մոռցած: Ընթերցողը թող ներէ ինծի եղած մոռացութեան եւ պակասին համար: Բայց այն սիրելիները, զորս 1915ի Յուլիսին ձգեցի Զինկ–Զինկի հորին մէջ, անոնք դեռ չեմ կրցած մոռնալ եւ միշտ կու գան յիշողութեանս եւ կը պահկերանան աչքիս առջեւ: Անոնց անմոռանալի յիշատակը բուռ մը կրակ եղած միշտ կ'այրէ սիրտս: Ես որքան որ ալ բարեկեցիկ կեանք մը ունիմ այսօր, որքան որ ալ բան չի պակսիր ինծի երջանիկ ապրելու համար, բայց երջանիկ չեմ, սրտէս չի ծորիր ուրախութիւն: Ես միշտ դժբախտ մըն եմ: Կարծես ողջ եմ մնացեր խմբիններուս սեւ սուգը պահելու համար: Երբեմն այնքան խորունկ կը տարուիմ մերիններուն կսկծալի մահուան գառն յիշատակովը, որ ինքնիրենս կ'ըսեմ.— Երանի թէ ես ալ չազատէի սպանդէն եւ մեռնէի անոնց հետ:

Տխուր է այս ամէնը:

Տխուր է կեանքը:

ԵՍ ՏԷՐ–ՋՕՐԷՆ ԱԶԱՏԱԾ ԵՄ

Գրեց՝ ԱՐԱՄ ԱՐՄԱՂԱՆԵԱՆ

Ծնած եմ Ոսկեչէն գիւղը, Սեբաստիայէն 12 ժամ դէպի արեւմուտք: Զուտ հայկական գիւղ մըն էր Ոսկեչէնը, 260 տնուոր: Մեր մեծերը կը պատմէին, թէ ի՛նչպէս եւ որո՛ւ կողմէ հիմնուած էր ան:

1727ին զարթարաղցի երեք եղբայրներ կու գան Սեբաստիա: Իրենց հօր անունը Արմաղան է եղեր: Որպէսզի հետապնդումներու առարկայ չըլլան, Զարթարաղի մէջ շատ ծանօթ եւ նշանաւոր գերդաստանի մը զաւակներն ըլլալով, իրենց մականունը կը փոխեն եւ ի յիշատակ իրենց հօր, կ'առնեն Արմաղանեան ազգանունը:

Ես անոնց մէկ վերջին շառաւիղն եմ: Այդ երեք եղբայրներէն մէկը կու գայ եւ կը հաստատուի Բրգնիկ գիւղը, երկրորդը՝ Իսանլու: Իսկ երրորդը կ'երթայ Սեբաստիայէն դէպի արեւմուտք եւ բլուրի մը վրայ կը շինէ իր տունը: Հոն ալ կը հաստատուի: Զարթարաղէն բերած իր ղրամներով կամաց–կամաց կը դնէ իր չուրջի թըրքական գիւղերու պատկանող հողերը: Հետագային, ուրիշ կողմերէ եկած հայերուն ձրի կը բաժնէ դանոնք, հայ ազգաբնակչութիւնը բազմացնելու մտքով:

Ապահիլ Համիտ փոխած է Ոսկեչէն անունը եւ զայն թրքացնելով դրեր է Եափ–Ալթուն:

1915ին Ոսկեչէնն ալ դերձ չմնաց ի հարկէ աքսորէ: Մեզ քշեցին դէպի Մալաթիա, անկէ ալ Հալէպ:

Հալէպէն բոլոր ոսկեչէնցիները քշեցին Դամասկոս: Լաւ չեմ յիշեր, թէ ի՛նչպէս եղաւ, որ ես փախցուցի կարաւանը եւ յանկարծ ես դիս Հալէպ գտայ, միս մինակ: Զատուեցայ ուրեմն ծնողքէս եւ միւս հարազատներէս եւ ա՛լ լուր չունեցայ անոնցմէ: Ի՞նչ եղան, ո՞ւր մեռան, բան չեմ գիտեր անոնցմէ ո՛չ մէկուն մասին:

15 օր դեզերեցայ փողոցէ փողոց:

Օր մըն ալ ժանտարմաները, իմ տարիքի չատ մը տղոց կարգին դիս ալ բռնեցին: Պատանիներու խումբը տարին միացուցին աւելի տարիքառներու եւ կարաւանը ճամբայ ինկաւ: Մէկ չարաթէն հասանք Տէր Զօր: Մեզ ուղղակի տարին անապատ, ուր հաւաքուած էր հսկայ բազմութիւն մը: Ըսին թէ անոնց թիւը 300,000 էր: Գաղթականները առնուած էին փշաթելերու մէջ, իսկ ժանտարմաները կ'ապրէին վրաններու տակ եւ կը կատարէին խիստ հսկողութիւն:

Անապատի ընդարձակ տարածութեան չուրջ աւազէ բլուրներ կային։ Մեր կեցած տեղէն մօտաւորապէս 100 մեթր հեռու, ձորամէջէն բազուկի հաստութեամբ ջուր մը կը հոսէր։ Բնական է ժանտախտաններըը չէին ձգեր որ խեղճ հայերը ջուրին մօտենան։ Յատակ էր անոնց նպատակը — այդ խեղճերը անօթի ու ծարաւ մեռցնել։

Այդ ողջերու դերեզմանատունը մանելուս պէս, առաջին գործս եղաւ յարմար իջեւան մը փնտռել։

Հոս չմոռնամ ըսելու, որ ճիշդ 12 տարեկան էի, երբ Տէր Զօր հասայ։ Ուրիշի բարի մարդ մը ինծի տեղ տուաւ։ Սովամահներու թիւը օր քան օրէ կ'աւելնար։ Ձիս հիւրընկալող ուրիշին տղայ մը ունէր Ախտ անունով, որ ինծի տարեկից էր։ Շուտով իրարու ընկեր եղանք։ Ըսի արդէն որ համելիք ջուր չկար։ Արար կիները տիկերով թան եւ պուղլամա կը բերէին եւ սուղ դինով կը ծախէին։ Անոնք որ դեռ դրամ ունէին, կը դիմանային, իսկ միւսները իրարու եաեւէ կը մեռնէին։ 20–30 հոգի ամէն օր։ Ամէն առաւօտ ժանտախտաններըը կու գային եւ մեռածները մեզի հաւաքել կու տային։

Մենք պէտք է փորէինք խրամներըը եւ մենք ալ թաղէինք մեռելներըը։

Մեր հասած չրջանին պաղեստականներըը մեծամասնութեամբ սեբաստացի, արապկիրցի, կարնեցի էին։ Մաս մըն ալ խարբերդցի եւ տիգրանակերտցի։

Գաղթականներըը կը մեռնէին ընդհանրապէս տարօրինակ մահով մը։ Ուռեցք մը կը յայտնուէր իրենց սրունքին վրայ։ Ուռեցքը կը սկսէր ոտքերէն մէկէն, բթամատէն։ Եւ երթալով կը բարձրանար։ Երբ ծունկին հասնէր, վերջն էր...։ Ամէն անոնք, որոնց ոտքին կը սկսէր ուռեցքը, քով քովի կու գային եւ կ'ըսէին. «Երէկ հոս էր ուռեցքս, այսօր հոս է»։ Երբ հասած ըլլար ծունկին մարդը կ'ըսէր իր ընկերներուն. «այս գիշեր կամ վաղը ես կը մեռնիմ»։ Մարդիկ սո՛ղ հաշտուած էին մահուան հետ. անոր կը յանձնուէին առանց դառնութեան եւ յուսահատութեան։ Երբ մէկուն ոտքին բթամատին վրայ երեւնար ուռեցքը, ան գիտէր թէ չարթուան մը կեանք ունի։

Օրին մէկը տեսանք որ ընկերոջս Արային բթամատը սկսած է ուռիլ։ Ինքն ալ մենք ալ հասկցանք թէ դատապարտուած է խեղճը։ Ամէն օր կը հետեւէինք իր ուռեցքին բարձրացման ծունկն ի վեր։ Իրիկուն մըն ալ հաստատեցինք թէ երկու մատ մնացած էր։ Մահը անխուսափելի էր։ Յաջորդ առաւօտ երբ արեւնցայ անմիջապէս գայն փնտռեցի։ Մէջտեղ չկար։ Հայրը, գիս ալ հետը առած սկսաւ տղան փնտռել։ Քիչ մը անդին խռնուած խումբ մը տեսանք։ Մարդիկ,

ինձ զինուոր կը հրմշակէին: Աբայի հայրն ու ես մտանք անոնց մէջ: Սարսափահար տեսանք թէ ժողովուրդը վիակի մը վրայի մխերը կը փետէր: Կաղ մը առնողը կը փախչէր: Մարմնին վրայ գրեթէ միս չէր մնացած: Գլուխէն սակայն ճանչցանք: Խեղճ ընկերս էր, Արան: Սովամահները գիշերը զոյն զոյգեր տարեր էին: Խեղճ հայրը յորդառատ արցունքներով սկսաւ լալ, պոռալ: Մէկ անութէն ես, միւս անութէն ուրիշ պատանի մը բռնած հեռացուցինք այդ ահաւոր տեսարանէն:

Այսքան տարի անցեր է այդ օրերէն բայց երբ աչքիս առջեւ կու գայ այդ տեսարանը չեմ կրնար ես դիս զսպել: Կը խորտակուիմ:

Ահ, այդ դժոխքը, որ Տէր-Զօր կը կոչուէր...:

Հարկ է որ չարունակեմ տեսածս ու ապրածս:

Ամէն իրիկուն ժանտարմաները էշմք կը մտնէին: Իրենց հետնած աղջիկներն ու հարսերը կը բռնէին ու քաշկռտելով կը տանէին իրենց վրաններըը եւ կը լկէին:

Առնցմէ զատ, չարաթը անգամ մը, ժանտարմաներով չրջապատուած էշմք կու գար Տէր-Զօրի կառավարիչը Զիա պէյ: Ժանտարմաներու յուցմունքներով հաւաքել կու տար դեռատի աղջիկներ եւ արար Շէյխին նուէր կը ղրկէր, ընդհանրապէս 5–10 աղջիկ: Ցեղոյ իմացանք թէ այդ սրիկան ոչ թէ նուէր կու տար այլեւ կը ծախէր զանոնք:

Տրապիզոնցի աղջիկ մը, որուն օրիորդ Սոֆի կ'ըսէինք, օր մը ծրագիր մը կը յղանայ ձեռքը չիյնալու համար ժանտարմաներուն, Զիա պէյին կամ Շէյխին: Գիտէր որ իր կարգը պիտի չուշանար: Ո-րոշեցաւ պիտէր թէ հակառակ կրած ղրկանքներուն, մաս մը կը պահէր դեռ իր նախկին գեղեցկութենէն: Խոշոր աչքերով, բարեձեւ քիթով եւ շատ ուսեալ աղջիկ մըն էր օր. Սոֆին: Կը կանչէ իրեն տարեկից 15 աղջիկներ եւ կը պարզէ իր ծրագիրը:

Անոնցմէ ամէն մէկը իր վերմակի ճերմակ սաւանը պէտք է քակէ եւ լայն թեւերով եւ փէշով չրջազգեստի մը վերածէ եւ ձգէ իր վրան: Առաւօտուն երբ Զիա պէյը կու գայ արար Շէյխին հետ, 15 աղջիկները իրենց ճերմակ համազգեստները հագած կը չարուին առնոնց դիմաց: Օր. Սոֆին կը դառնայ Զիա պէյին.

— Ինչո՞ւ եկար, պէյ, ա՛լ գեղեցիկ աղջիկ չմնաց հոս...

Եւ տանջահինգը մէկ կը սկսին հայհոյել: Թէ կ'երգեն եւ թէ կը չարժին դէպի հանդիսակաց բլուրը:

Կառավարիչ, Շէյխ եւ ժանտարմաներ ապշած կը դիտեն այս տարօրինակ տեսարանը: Զիան կը մտածէ թէ 15 աղջիկները ճերմակ

հագուստ իրեն կ'ուզեն յանձնուիլ: Տեսնելով սակայն որ անոնք կը հեռանան, կը պոռայ.

— Ո՞ւր կ'երթաք այդպէս:

Հայ աղջիկները կ'արագացնեն իրենց քայլերը: Հասած են արդէն բլրան լանջը: Ձիա չատ ուշ կ'անդրադառնայ թէ աղջիկները իր դլխուն խաղ խաղալու վրայ են: կը հրամայէ ժանտարմաներուն, որ հետապնդեն զանոնք, բռնեն եւ բերեն: Աղջիկները արդէն բլրան գագաթն են հասած: Սոֆիի օրինակին հետեւելով՝ հայուհիները մէկիկ մէկիկ կը նետուին ժայռէն դէպի ձորը: կը նահատակուին այդպէս, չլինալու համար խենդէ սրիկաներուն ձեռքը: Արար Շէյխը այս տեսարանէն զարհուրած՝ թեւերը երկինք կը բարձրացնէ եւ կը սկսի պոռալ: Ո՛չ ոք կը հասկնայ թէ ի՛նչ կ'ըսէ ան, աղո՞թք, անէ՞ծք, բողո՞ք...

Այս սրտաճմլիկ եւ հերոսական սրարքէն չշմած են նաեւ ժանտարմաները: Հայերը սիրտ առած են: կմախքներու վերածուած այդ մարդոց եւ կիներու կուրծքերուն տակ նոր ոյժ մը կը խլրտայ:

Գանի մը օր ետք, ժանտարմա մը եկած կ'ուզէր իմ մօտս բերնակոզ Զարդար մայրիկին աղջիկը Ազատին տանիլ իր վրանը: Խեղճ աղջկան մազերէն քաշելով, զայն քաշկռտած էր արդէն բաւական տեղ: Զարդար մայրիկը չէր ուզեր զատուիլ իր սրտահատորէն եւ բռնած էր անոր թեւերէն: Խելակորոյս մայրը յանկարծ թողուց աղջիկը եւ վազրի մը պէս նետուեցաւ ժանտարմային վրայ: Տեսանք թէ ինչպէս ան իր ղգաձիգ ձեռքերը օղակեց ժանտարմային վիզին: Գեհին տապալեցաւ այս վերջինը: Ժանտարման ձեռքերէն մէկը տարած էր մէջքէն կախուած զէնքին: Զարդար մայրիկ նոյնպէս կ'աշխատէր տիրանալ այդ զէնքին:

— Արամ, օգնէ ինծի, պոռաց Զարդար մայրիկ:

Նետուեցայ ժանտարմային վրայ, ոլորեցի զէնքը փնտռող թեւը: Զարդար մայրիկ կրցաւ վերջապէս տիրանալ տարճանակին: Առանց ժամանակ կորսնցնելու հերոս մայրը կրակ բացաւ ժանտարմային վրայ եւ տեղն ու տեղը սատկեցուց: Ժողովուրդը իրար անցած էր, ուրիշ ժանտարմաներ սկսած էին վազել մեր կողմը: Խուճապէն օգտուելով փախանք եւ խառնուեցանք բազմութեան:

Գիշերը Զարդար մայրիկը ըսաւ ինծի որ զատուիմ իրենցմէ եւ փախչիմ, իրենց հետ չսպաննուելու համար:

— Մենք պիտի փախչինք, ըսաւ, դուն ալ մի մնար այստեղերը, զաւակս, ձեւը գտիր եւ ազատէ սուրբ մահէ...

Յաջորդ օրը խիստ խուզարկութիւններ տեղի ունեցան գոնե-

լու համար մեզ: Զարդար մայրիկն ու իր աղջիկը Ազատին չկային, անհետացեր էին:

Ցաջորդ գիշեր կարգը իմս էր այդ դժոխքէն ազատուելու փորձ մը ընելու:

Ինծի տարեկից 4 տղոց հետ մօտեցանք փշաթելերուն: Ժանտարմաները զրազած էին ֆէմքին վարի ծայրը փրթած իրարանցումով մը: Աւազը փորելով, սողոսկեցանք փշաթելերու տակէն: Հինգս ալ դուրսն էինք եւ մթին գիշերուան ծոցին կը հեռանայինք առուներուն նման:

Մեզմէ մէկը յանկարծ կանգ առաւ չնչասպառ:

— Ա՛լ չեմ կրնար յառաջանալ, բսաւ նուազած ձայնով մը, անօթի եմ, ծարաւ...

Մեր աչին արաբական վրաններ կը սուեերագծուէին:

— Երթամ բան մը գտնեմ, դուք սպասեցէք հոս, բսաւ ու հեռացաւ:

Ամբողջ գիշերը սպասեցինք անոր, բայց մէջտեղ չելաւ: Առաւօտուն, երբ լոյսը բացուեցաւ տեսանք որ վրաններէն անդին, չոր ծառէ մը մէկը կախուած էր: Ան դեռ կը շարժէր: Վազեցինք այդ կողմ: Ոտքերէն կախած էին մեր խեղճ ընկերը, Զաւիկը: Քակեցինք չուանը եւ վար առինք: Շունչը դեռ վրան էր եւ պատմեց թէ ինչպէս սողոսկած էր վրանէ մը ներս, հաց փնտռած, չէր գտած: Ինկած էր իւղով լեցուն պտուկի մը վրայ եւ կերած անկէ, որքան որ կրցած էր: Քանի մը ամիս ալ լեցուցած ծոցը: Ի վերջոյ արաբները արթնցեր էին, գինք բռնած, ծեծած ու վիրաւորած, յետոյ ալ կախած ոտքերէն:

Զգեցինք այդ վայրենիները եւ յառաջացանք անծայրածիր անապատին մէջ: Մերթ մուրալով, մերթ արմատ ուտելով 10 օրէն հասանք Հալէպ: Ուղղակի Առաջնորդարան գացինք: Առաջնորդը մեզ ղրկեց կեդրոնական որբանոց, ուր 300է մօտ մեզի նմաններ կային:

Մնացինք բաւական ժամանակ: Մեզմէ ամէն մէկը կարգով, ճաշարանի սպասարկութիւն կ'ընէր: 2–3 հոգի կ'երթային խոհանոց եւ եփուած կերակուրները կը բերէին կը դնէին ճաշարանի սեղաններուն չուրջ բազմած որբերուն: Այդ օր կարգը իմս էր: Մտայ խոհանոց եւ տարօրինակ ճիչ մը արձակեցի: Զարմանքի, ուրախութեան ճիչ մը: Խոհարարուհին իմ ճանչցած Զարդար մայրիկն էր: Փաթթուեցանք իրարու, չկարենալով զսպել մեր արցունքները:

Առաջին հարցումս իր աղջկան մասին եղաւ, Ազատիին:

— Եթէ 10 օր առաջ հոս ըլլայիր կը տեսնէիր գինք, բսաւ քալ

հայուհին: Ամերիկա մեկնեցաւ: Հայ ազգ մը հետ ամուսնացաւ ու մեկնեցաւ: Հիմա կ'աշխատին իմ թուղթերս հանել եւ պիտ ալ տանիլ իրենց մօտ:

Օրերով աշխատեցաւ պիտ համոզել որ ես ալ իր հետը Ամերիկա երթամ: Ես չուզեցի: Ըսի.

— Ակէ ես Աստանա պիտի երթամ, կամաւոր պրսւիմ, մինչեւ վրէժս չլուծեմ այս կողմերէն չեմ հեռանար, եղան իմ վերջին խօսքերս:

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ

ՏԻՎՐԻԿԻ ԵՒ ԻՐ ԳԻՒՂԵՐՈՒ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Գրեց՝ Հ. ԵՓՐԵՄ ՊՕՂՈՍԵԱՆ

1.— *ԳԱՓԱՄԱՃԵԱ՞Ն ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ* (1691 ?)

Տիւրիկէ *կամ* Տիվրիկ *քաղաքի հնագոյն մշակութային Ընկերութեան* անունը *առաջին անգամ յիշուած կը դանենք* 1871ին *Պոլսոյ Հայրենիք թերթէն, որ կը կոչէ զայն «*Գափամաճեան Ընկերութիւն*»* (Հայրենիք, *Կ. Պ.* 1871 *թիւ ?«*)։ *Ժամանակագրօրէն երկրորդ հին յիշատակութիւնը* 1888էն է *եւ դարձեալ կոչուած «*Գափամաճեան *Ընկերութիւն»* (Հայրենիք, *Կ. Պ.* 1888 *թիւ* 3306)։ *Նոյն յորդորլումը ունի* 1905ին Բիւզանդիոնի *(Կ. Պ.* 1905 *թիւ* 2699) *յօդուածագրին քով*։

Սակայն կան ուրիշ երկու յորդորլումներ եւս՝ մին 1901էն, *ուր կը կոչուի «*Կրթաւուէր *Ընկերութիւն»* (Մանզումէի Էֆքեար, *Կ. Պ.* 1901, *թիւ* 55) *եւ երկրորդը՝* 1910էն, *ուր կ'անուանուի «*Բարեսիրական *Ընկերութիւն»* (Ազատամարտ, *Կ. Պ.* 1910, *թիւ* 185)։

Արդ, այս երեք յորդորլումներէն ո՞րն է սկզբնականը եւ ճիշդը։ — *Ըստ մեզ ո՛չ մին եւ ոչ միւսը*։ *Զի Ընկերութեան հիմնադիրները ո՛չ թէ Գափամաճի (մեռաքասպոծ) արհեստաւորներ էին, այլ բեռնակիրներ*։ *Թէ ասոնք ի՞նչ անուն տուած էին իրենց հիմնած Ընկերութեան՝ ոչ ոք յիշած է եւ անծանօթ կը մնայ*։ *Ցետոյ Տիվրիկէն եկող գափամաճի – արհեստաւորներ բեռնակիրներուն սկսած բարեբարական գործը չարունակելով՝ Ընկերութեան անունը դրուած է «*Գափամաճեան *Ընկերութիւն»*։

Ե՞րբ հիմնուած է այս Ընկերութիւնը։ — *Անստոյգ է նաեւ* հիմնադրութեան տարին։ *Մինչ* 1871ին *այդ հիմնադրութիւնը* 180 տարի առաջ, *այսինքն՝ իբր* 1691ին *տեղի ունեցած կը համարէին (տե՛ս* Հայրենիք, 1871, *թիւ* 53), 1901ին 200 տարուան, *այն է՝* 1701ին *հիմնուած կը կարծէին (Հմմտ.* Մանզումէի Էֆքեար, 1901, *թիւ* 55), *իսկ* Ե. Ռիշտունի *Հայոց* ՌՄԳ *թուականին, այսինքն՝* 1754ին *կը դնէ* (Ազատամարտ, *Կ. Պ.* 1901 *թ.* 185)։ *Վերջինս աւելի ճիշդ կը*

թուի ըլլալ, մի ուշտունի տեղեակ կ'երեւայ Ընկերութեան արձանագրութիւններուն (Տե՛ս Ազատամարտ, անդ)։ Բոլորովին սխալ է սակայն Գրիգոր Նորատունկեանի 1909ին դրածը, թէ Պոլսոյ «Գափամաճիներու» պաղթը Տիվրիկէն 60–70 տարի առաջ, այն է՝ 1840 – 1850ին տեղի ունեցած է (Ժամանակ, կ. պ. 1909 թիւ 356)։

Տեսնենք այժմ, թէ ի՛նչ տեղեկութիւն կը տրուի այս Ընկերութեան ծագումի եւ դրծի մասին։

Պոլսոյ Հայրենիք «Գափամաճեան Ընկերութիւն ի Կ. Պոլիս վասն Տիվրիկի ազգային վարժարանաց, աղեատաց եւ կարեւոր պիտոյից» խորագրին տակ կը գրէ. «Այս բարենպատակ Ընկերութիւնը 180 տարիներէ հետէ հաստատուած եւ բաւական դումար մը դոյացուցած է, մանաւանդ այս 100 տարուոյ մէջոցին. Գափամաճեան մեծ. Յարութիւն ազայի եւ իւր փոխանորդ Պարտիզպանեան մեծ. Կարապետ Էֆ.ի եւ բոլոր պատուաւորժան Գափամաճի արհեստաւոր ազգայնոց ջանիւք բաւական յառաջացած է։ Գափամաճեան բարենպատակ Ընկերութիւնը կը փափաքի յիշեալ նուիրական դումարը իր պաշտօնեպատակին ծառայեցնել, բայց ափսոս որ Տիվրիկցի ազգայինք իրենց եղած այս ձրի չնորհը չճանչնալով, աւուր յարգ ու կարեւորութիւն չէին տուած մինչեւ ցարդ» (Հայրենիք, կ. պ. 1871 թ. 53)։

Ինչպէս կը տեսնուի՝ Տիվրիկի մէջ մինչեւ 1871 չէին ճանչցած «իրենց եղած այս ձրի չնորհը»։ Անծանօթ էին արդեօք պոյութեանը իրենց համար հիմնուած այդ բարենպատակ Ընկերութեան։ Մի՞ւ, ո՞նք էին այն անձերը, որոնք Տիվրիկի համար այդպիսի Ընկերութիւն մը կազմած էին։ Հայրենիք հոդ բացատրութիւն չի տար, բայց տարիներ վերջ Տօքթ. Կ. Յ. Փաշայեան դէպի Տիվրիկ ըրած ճամբորդութեան մը առթիւ կը գրէ դարձեալ նոյն Հայրենիք թերթին մէջ. «Գափամաճեան Ընկերութիւն, որ Տիվրիկցոց նախահարց շնորհիւ կազմուած է ի Պոլիս եւ ունի բազում անշարժ կալուածներ... Սոյն Ընկերութիւնը կտակի ձեւի տակ կազմուած է եւ ունի «Միութիւն»։ Պատրիարքարանը առանց ի նկատի առնելու սոյն կէտերը, սկսաւ ընդհանուր ազդ. կալուած նկատել եւ իւր իրաւասութեան ներքեւ առնուլ... սորա համար արդէն Տիվրիկցիք բողոքած են» (Հայրենիք, 1888 թիւ 3306)։

Պոլսոյ Մանզումէ կը գրէ 1901ին. «Տիվրիկի կալուածոց Հոդարարձութիւնը իր անդամներէն ոմանց մահուամբը եւ ոմանց ալ ճամբորդելովը պրեթէ կազմալուծեալ վիճակ մը առած ըլլալուն, Քաղաքական ժողովը իր վերջին նիստին մէջ որոշած է վերակազմել

նոյն Հոգաբարձութիւնը, պակաս ուրը անդամներուն սեղ նորեր ընտրել տալով։ Ըստ ներքին կանոնագրութեան Տիվրիկի Կրթասիրաց Ընկերութեան, այդ ընտրութիւնը կը կատարուի Տիվրիկի մէջ եւ ընտրելի են միայն Պոլիս գտնուող Տիվրիկցիները։ Այս առթիւ կարեւոր է յիշել թէ Տիվրիկի կալուածոց Հոգաբարձութիւնը, որ բանական կալուածներ ու վագրփներ ունի, դրեթէ երկու հարիւր տարուան հաստատութիւն մ'է Պոլիս գտնուող Հայ բեռնակիրներու նախածեռնութեամբ սկսած, Տիվրիկցի Գափամաճի Հայ արհեստաւորներու կազմանէ չարունակուած եւ Տիւզեանց Գերդաստանին ֆաջալերութեամբը յառաջացած, որ նոյնպէս գաղթած է Տիվրիկէն...» (Մանզ· Էֆէեար, 1901 թ· 55)։

1901ին վերոյիշեալ Հոգաբարձութեան առենապետն էր Միհրան Սէքեան (Անդ)։

1905ին Կ· Գ· Սուքիասեան Տիվրիկէն ըրած թղթակցութեան մը մէջ լսելէ յետոյ թէ «Գափամաճեան Ընկերութիւնը» չուրջ 150 տարի առաջ» կազմուած է՝ կը գրէ· «Մեր նախնիք... 150 տարի առաջ սովի պատճառաւ ի Կ· Պոլիս գաղթած եւ շաբաթական մէյմէկ փարա վճարելով այս կալուածները գնած են, բոլորն ալ պարզ արհեստաւորներ են (Գափամաճի մեծաւ մասամբ) որ կոչուած է Գափամաճեան Ընկերութիւն» (Բիւզանդիոն, 1905 թիւ 2699)։

«Գափամաճեան Ընկերութիւնը» 1871ին Տիվրիկի դպրոցին ուսուցիչներու ամսականը վճարեր, աղբիւրի մը շինութիւնը հոգացեր եւ կամուրջին նորոգութիւնը գլուխ հաներ էր, որուն վրայ Հայրենիք (1871 թիւ 53) կ'աւելցնէր· «Այսպիսի հաստատ, արդիւնաչատ, բազմաժամանակեայ Ընկերութեան մեծ· պաշտպանաց հրապարակաւ չանրհակալութիւն կը յայտնենք, որ իւր սուակով, 180 տարիէ հետէ անընդհատ որդւոց յորդի կը չարունակէ...»։

Յիշենք վերջին տեղեկատու մ'ալ·— Ե· Ռիշտունի Տիվրիկէն կը գրէ· «Տիվրիկցի Գափամաճիներու Բարեսիրական Ընկերութիւնը կազմուած է Հայոց ՌՄԳ (=1203+551=1754) եւ Տաճկաց 1168 թուին, այսինքն՝ 156 տարիէ ի վեր· Իրողութիւն մը, զոր կրնանք հաստատել Տիվրիկի կալուածոց Հոգաբարձութեան գրասենեակը գըտնուած յիշեալ Գափամաճիներու արձանագրութենէն, որուն պատճէնն ալ կը մնայ Տիվրիկի Առաջնորդարանին մէջ» (Ազատամարտ, Կ· Պ· 1910 թ· 185)։

Ընկերութեան արձանագրութիւնները գրաբար են եւ ունեցած կալուածները կը յատկացնէ Տիվրիկ քաղաքի եկեղեցիներուն, վարժարանին, աղբիւրներուն ու կամուրջին (Անդ)։

2.— ԱԶՆՈՒԿՐ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1868)

1868 Յունիսին Տիվրիկէն կ'իմացնեն, թէ Անձնուէր Ընկերութեան ճիւղ մը հաստատեր են (Փունջ Օրագիր, կ. պ. 1868 թիւ 184): Զինք կարծեր թէ 1868էն աւելի հին ըլլայ: Ընկերութիւնս կը յիշէ նաեւ Մասիս Օրաթերթը (1869 թ. 300) 1868 Նոյ. 14ի թղթակցութեամբ: Հիմնադիրն Աստուածատուր Մ. Ֆէլէկեան, որ 1870ին Ընկերութեան Առենապետն է: Ընկերութիւնը կրցած է ունենալ 130 բաժանորդ եւ կիրակնօրեայ դպրոց մը մեծերու համար: Ունեցած է թշնամիներ ալ, որոնք խափանել ճգնած ու յաջողած են, սակայն Ֆէլէկեան չէ յուսահատած, 1870ին վերակազմած է Ընկերութիւնը, որ ունի գրքեր ամէնուն ընթերցման համար (Մանզ. էփեար, 1870 թ. 1428):

1872 Մարտ 15 թուակիր թղթակցութեան մը մէջ 51 աշորպաղսղներ Տիվրիկէն կը բողոքեն տեղւոյն Տէր Գրիգորի դէմ, որ «չը-կերաւ, չխմեց՝ մինչեւ տեղիս Անձնուէր Ընկերութեան ճիւղը կործանեց» (Փող, կ. պ. 1872 թ.59):

3.— ԱՂՔԱՏԱՍԻՐԱՑ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1870)

Հիմնած է Աստուածատուր Ֆէլէկեան 1870ին մասնաւոր պանճանակ մը հաստատելով աղքատներու համար (Մանզ. էփեար, 1870 թ. 1428): — 1872ին կը պահէ իր դոյութիւնը՝ հակառակ Տէր Գրիգորի ջանքերուն՝ զայն կործանելու (Փող, անդ):

1878ին Տիվրիկի մէջ կը գտնէր Գարեգին Վ. Սրուանձտեանց «Աղբատախնամ Ընկերութիւն մը «հիւսց կազմեալ» (Թորոս Աղբար, Ա., էջ 210): Ուրեմն՝ անուն փոխած, բայց գոյութիւնը պահած էր Ընկերութիւնը:

4.— ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐԱՑ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (... 1878)

Կը յիշուի 1878ին (Լոյս, կ. պ. 1878 թ. 76) լոկ անունով, իսկ Գարեգին Վ. Սրուանձտանց (Թորոս Աղբար, Ա., էջ 210) նոյն տարի զայն կը գտնէ «անգործ»: Կրնայ քիչ մը հին ըլլալ:

5.— ԵՐԻՏԱՍԱՐԴԱՑ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (... 1880)

Ընկերութեանս Առենապետը՝ Մ. Հայրապետ Սուքիասեան եւ

Ատենապետը՝ Յարութիւն Թ. Վէլէտեան Թղթակցութեան մը մէջ, 1880 Դեկտ. 1/13ին, կը պրեն Ընկերութեանս անունը սա՛ ձեւով. «Երիտ. Ընկերութիւն Տիվրիկոյ» (Մասիս, 1881 թ. 2793)։ Տարի մը վերջ Ընկերութեան վարիչները — Ատենապետ՝ Խ. Ա. Երեմեան եւ Ատենադպիր՝ Յովհ. Տ. Զարդարեան — Թղթակցութեան մը մէջ Ընկերութեան անունը պրած են՝ «երիցս, Ընկերութիւն Տիվրիկոյ» (Մասիս, 1882 թ. 3053)։ — Անհնարին եղաւ ճշդել։

6.— *ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐԱՑ ՄԻՈՒԹԻՒՆ* (1912)

Հիմուած է 1912ի սկիզբներէն, նպատակ ունենալով «վարժարանին սատարել». ու կանոնադիր եւ բաւական անդամ (Բիւզանդիոն, 1913 թ. 5007)։

1914ին թատերական ներկայացումներ կու տայ (Հոդդար, Սեբաստիա 1914 թ. 8)։

7.— *ՏԻՎՐԻԿԻ ՇՐՋԱԿԱՑ ԳԻՒՂԵՐՈՒ ՏԱՐԱԳԻՐՆԵՐՈՒ ՕԺԱՆԴԱԿ ՄԻՈՒԹԻՒՆ* (1918)

Կազմուած է 1918 Դեկտեմբերին Պոլսոյ մէջ։ 1919 Յունուարին ունին հետեւեալ առաջամեայ վարչութիւնը.

Մ. Գայլըքճեան՝ Ատենապետ
Հ. Զարդարեան՝ Ատենադպիր
Ս. Երեզլեկեան՝ Գանձապահ

Անդամներ՝ Գ. Սիրաք, Մ. Սարրաֆ, Մ. Թէլլիեան, Մ. Պետիկեան, Գ. Մակարեան, Յ. Բալաղեան, Մ. Տօքեան, Թ. Խաչարեան, Ս. Պալեան։

Միութիւնը ունի 200 անդամ եւ ամսական 60–70 ոսկի՝ անդամավճարներէ (Ժամանակ, կ. պ. 1919 թ. 3417)։

1919ին դումարուած Ընդհ. ժողովը կ'ընտրէ հետեւեալ նոր վարչութիւնը.

Հմայեակ Զարդարեան՝ Ատենապետ
Մարտիրոս Սարաֆեան՝ Ատենադպիր
Մանուկ Պոյաճեան՝ Գանձապահ

Խորհրդականներ՝ Հայկ Մանէնտեան, Միհրան Բոլիկեան, Ղազար Մէլէկեան, Սիրաք Գազանեան (Տեղեկագիր Հայրեն. Միութեանց, կ. պ. 1921, էջ 3 եւ 15)։

ԳԻՒՂԵՐՈՒ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՔԻՐԱՍՈՆ (ԿԻՒՐԵՄԻՆ) ԳԻՒՂ

1.— *ՎԱՐԱԶԴԱՏԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ* (1871–1875)

Նպատակն է «գրի դաստիարակութիւնը ընդհանրացնել»։ 1875 *փետրուարին կը բանայ ընթերցարան մը, ուր գիշերները կը հաւաքուին «բնիկ ու պանդուխտ Հայեր եւ անխտիր կ'աշխատին»։ Ընկերութեան վարչութիւնը կը կազմեն* Յարութիւն Յակովբեան (*Աւետնապետ*) *եւ* Խաչատուր Պատըլեան (*Աւետագրիչ*) (Հայրենիք, 1875 *թ.* 249)։

2.— *ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐԱՑ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ* (1909)

1914 *Նոյեմբերին կը հաստատուի իր կանոնագիրը* (Ժամանակ, 1914 *թ.* 1993)։

ԽՈՒՐՆԱՎԻԼ ԳԻՒՂ

1.— *ԼՈՒՍԱՒՈՐՉԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ* (1879)

Կազմուած է 1879 *Դեկտեմբերին Պոլսոյ մէջ, գիւղին դպրոցին նպաստելու համար։* 1881*ին վարչութիւնը կը կազմէին.*

Յարութիւն Խամպարեան՝ Աւետնապետ

Յարութիւն Նալիկեան՝ Աւետագրիչ

Ընկերութեան կը նուիրեն՝ Մելքոն Գասպարեան (Մոսկուա) 24 *կոտր դիրք, Տօքթ. Փեչտմալճեան (Պոլիս)* 12 *դիրք եւ Աբիկ Ունճեան (Պոլիս)* 250 *դիրք* (Հայրենիք, *կ. պ.* 1881 *թ.* 909)։

Ընկերութիւնը Գիւղին մէջ դպրոցի չէնք մը կը շինէ, ուր 1881*ին կ'ուսանին* 95 *աշակերտ՝* 8 *կարգերու մէջ եւ ունին* 2 *ուսուցիչ։ Դպրոցի տարեկան ծախքն է* 85 *ոսկի* (Մասիս, *կ. պ.* 1881 *թ.* 3052)։

2.— *ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐԱՑ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ* (1909)

Հիմնուած է 1909*ին՝ նպատակ ունենալով՝ բանալ Գիւղին դպրոցը* (Ազատամարտ, 1909 *թ.* 156)։ 1911*ին կը հաստատուի Կա-*

նուագիրը (ժամանակ, 1911 թ. 757)։ — *Ընկերութիւնը Ամերիկայի մէջ ալ ճիւղ մը ունեցած է, որ 1915ին 266 ռուբլի կը յատկացնէ պատերազմականներու* (Արարատ, Վաղարշապատ, 1915, էջ 813)։

ԶԻՄԱՌԱ ԳԻՒՂ

1.— *ՆԱԼԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ* (1879)

Հիմնուած է Պոլիս 1879ի սկիզբը։ Դրամ հաւաքելով՝ կը չինեն Գիւղի դպրոցը (Թէրճիմանը Էֆեաբ, կ. պ. 1879 թ. 508։ — Լրագիր, կ. պ. 1879 թ. 1001)։

2.— *ՅԱՌԱՋԴԻՄԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ* (1910)

Կազմուած է Գիւղին մէջ 1910ի ամրան (ժամանակ, 1910 թ. 587)։

ԿԱՍՄԱ ԳԻՒՂ

1.— *ԴՊՐՈՑԱՍԻՐԱՑ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ* (1884 — 1885)

Նպատակն է դպրոցին օժանդակել։ Բարեբարձն է Ցակոբ Նորատունկեան։ Վարչութիւնը՝

Կարապետ Բայխեան՝ Ատենապետ
Արք. Ս. Խարակեաղուբեան՝ Ատենադպիր (Արեւելք, կ. պ. 1885 թ. 403)։

2.— *ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՑ ԴՊՐՈՑԱՍԷՐ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ* (1909)

1912ին կը հաստատուի կանոնագիրը (Ազատամարտ, 1912 թ. 904)։ 1919ին կը վերակազմուի Պոլսոյ մէջ «Բագրատունեաց Միութիւն» անունով (ժամանակ, 1919 թ. 3633։ — Թէոդիկ, Ամէն. Տարեց., 1921, էջ 306։ — Ժողովուրդի Ձայնը, կ. պ. 1921 թ. 848, 907)։

ԱՐԱՄԹԱՂ (ԱՐՄՈՒՏԱՂ) ԳԻՒՂ

1.— *... ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ* (1885)

Անունը *անծանօթ է մեզ։ Կազմուած է Պոլսոյ մէջ 1885ին* (*Լոյս*, *Կ. Պ.* 1885 *թիւ* 659)։

2.— *ԿԱՐՕՏԵԼՈՑ ՕԳՆՈՒԹԵԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ* (?)

3.— *Ս. ՓՐԿԻՉ ՎԱՐԺ. ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐԱՑ ՄԻՈՒԹԻՒՆ* (?)

Երկուքն ալ կազմուած են Ամերիկա (*Տե՛ս Յ. Խաշմանեան, Ամերիկ. Հանրապետական*, 1925, *էջ* 495)։

ԱՇՈՒՇԷՆ ԳԻՒՂ

1.— *ՅԱՌԱՋԴԻՄԱՍԻՐԱՑ ՄԻՈՒԹԻՒՆ* (1912)

Կազմուած է Պոլիս 1912ին։ Կ՚ուզէին Գիւղին մէջ դպրոցի չէնք մը չինել (Ազատամարտ, 1912 *թ.* 953)։

ԲԱՐԱՂԱՄ ԳԻՒՂ

1.— *ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐԱՑ ՄԻՈՒԹԻՒՆ* (?)

Հիմնուած է Ամերիկա (*Ամերիկահայ Հանրապետական*, *էջ* 495)։ *Ծանօթութիւն կը պակսի* (*Հ. Եփրեմ Պօղոսեան, Պատմութիւն Հայ Մշակութային Ընկերութիւններու. Հատոր Բ.*, *Վիեննա*, 1963, *էջ* 251–262)։

ՆԻՒԹԵՐ

ՏԻՎՐԻԿԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

Պոլսոյ Պատրիարքարանի հարտուղար՝
Պրն. Գ. ՓԱՄԲՈՒԿՃԵԱՆի կողմէ հաւաքուած
եւ ազնուօրէն մեզի տրամադրուած

ՏԻՎՐԻԿԻ ԴՊՐՈՑՆԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ 1901ԻՆ

Ա.— 1901 ԹՈՒԱԿԱՆԻՆ ՏԻՎՐԻԿԻ ՎԱՐԺԱՐԱՆՆԵՐԸ

1. *ՏԻՎՐԻԿ.— Ս. Ներսէսեան — Դասընթացք՝ Զ — Աշակերտ՝ 260 — Աշակերտուհի՝ 100 — Ուսուցիչ՝ 8 — Ուսուցչուհի՝ 2 — Ամսական հասոյթ եւ ծախք՝ 1200 թաղային սնտուկէ, 100 թոշակներէ:*

2. *ՏԻՎՐԻԿ (Ս. Լուսաւորչի վանք).— Որբանոց — Դասընթացք՝ Բ — Աշակերտ՝ 22 — Ուսուցիչ՝ 1 — Ամսական հասոյթ եւ ծախք՝ 300 թաղային սնտուկէ, 1200 պանճանակէ կամ պանապան նպաստներէ:*

3. *ՍԻՆՃԱՆ.— Ս. Լուսաւորչեան — Դասընթացք՝ Բ — Աշակերտ՝ 40 — Ուսուցիչ՝ 1 — Ամսական հասոյթ եւ ծախք՝ 100 թոշակներէ:*

4. *ԽՈՒՐՆԱՎԻԼ.— Ս. Լուսաւորչեան — Դասընթացք՝ Դ — Աշակերտ՝ 120 — Ուսուցիչ՝ 1 — Ամսական հասոյթ եւ ծախք՝ 80 թաղային սնտուկէ:*

5. *ԿԱՄՄԱ.— Ս. Լուսաւորչեան — Դասընթացք՝ Գ — Աշակերտ՝ 50 — Ուսուցիչ՝ 1 — Ամսական հասոյթ եւ ծախք՝ 50 թաղային սնտուկէ:*

6. *ՉԻՄԱՌԱ.— Նալեան — Դասընթացք՝ Դ — Աշակերտ՝ 60 — Ուսուցիչ՝ 2 — Ամսական հասոյթ եւ ծախք՝ 120 թաղային սընտուկէ, 40 թոշակներէ:*

7. *ԱՇՈՒՇԷՆ.— Մարտաեան — Դասընթացք՝ Ե — Աշակերտ՝ 50 — Ուսուցիչ՝ 1 — Ամսական հասոյթ եւ ծախք՝ 100 թաղային սնտուկէ:*

8· ՕՏՈՒՐ.— Թովմասեան — Դասընթացք՝ Գ — Աշակերտ՝ 60 — Ուսուցիչ՝ 1 — Ամսական հատոյթ եւ ծախք՝ 50 թղթային սնտուկէ:

9· ԿԻՒՐԱՍԻՆ.— Հայկազեան — Դասընթացք՝ Գ — Աշակերտ՝ 50 — Ուսուցիչ՝ 1 — Ամսական հատոյթ եւ ծախք՝ 50 թղթային սնտուկէ:

10· ԱՐՄՈՒԹԱՂ.— Ս· Գէորգեան — Դասընթացք՝ Բ — Աշակերտ՝ 45 — Ուսուցիչ՝ 1 — Ամսական հատոյթ եւ ծախք՝ 50 թղթային սնտուկէ:

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1· Այս վիճակացոյցէն դուրս կը մնան օտար եւ ազգային մասնաւոր վարժարաններն, ինչպէս եւ որբանոցներն յաճախող երկու սեռէ ուսանողները, որոնց թիւն է 55:

2· Տիվրիկի վիճակին Մրմանայ· Ս· Յակոբ, Բարզամ եւ Բալանկա գիւղերու վարժարանները փակ կը մնան:

(Աղբիւր՝ «ՎԻՃԱԿԱԳՈՒՅՑ Գաւառական Ազգային Վարժարանաց Թուրքիոյ», Տեար Ա·, Վիճակ 1901 Տարւոյ· պատրաստեալ Յուսումնական Խորհրդոյ Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան, Կոստանդնուպոլիս, 1901, էջ 32):

Բ.— ՏԻՎՐԻԿԻ ՎԱԳՓԻ ՄԱՍԻՆ

ՏԻՎՐԻԿԻ ՎԱԳՓԻ ՀԱՇԻՈՑ (Այսպէս) ԵՒ ԳՈՑԻՑ ԱՊԱՀՈՎՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐ: — Ըստ հրամանի Գաղ· Ժողովոյ, Տնտեսական Խորհուրդը սոյն խնդրով զբաղեցաւ, բաւական նիստեր պահելով, եւ թէ՛ խնդրարկու Տիվրիկցւոց ու թէ՛ Գափամաճեան Յարութիւն էֆէնտիի առարկութիւնները ու պիտոզութիւնները լսելով, եւ հաշուական քննութիւններ երբեմն նոյնիսկ խնդրարկուաց ներկայութեանը կատարելով, ընդարձակ տեղեկագիր մը մատոյց առ Գաղ· Ժողովն, յորում՝ իբր քննութեանց արդիւնքը մանրամասն նշանակուելէն յետոյ, կարծիք յայտնած է, թէ անցեալին համար ներկայացեալ հաշիւներն կրնան ընդունելի համարուիլ, իսկ ներկային համար պոյիչ ապահովութեան խնդրոյն կարեւորութիւնը յայտագրելով, առաջարկած է՝ ընտրել այժմէն ըստ կտակին հոգաբարձութիւն մը 7էն 12

անդամօք, որոց 2–3ը ուիվրիկցի եւ Տիվրիկի պատուհէն, 2–3ը Խափամաճի արհեստաւորներէն, եւ 1–2ը կեդրոնական վարչութենէ ընտրեալ վստահելի անձինք ըլլան· այս հոգաբարձութեան պաշտօնը ըլլայ՝ վապքիի գոյից մատակարարութեանը անմիջապէս ձեռնարկելով, ա.— կալուածոց ամսականներէ գոյացած պահանջքը ուղել եւ դանձել, պարտամուրհակաւ եղածներն նմանապէս· բ.— 1293 տարիէն մինչեւ ցայսօր տեղի ունեցած հաշիւներն անցունել վապքիի ներկայացեալ տամարաց մէջ, եւ հոգ տանիլ այսուհետեւ տամարակալութեան օրինօք կանոնաւորապէս հաշուոց ընթանալուն· գ.— Տարուէ տարի մատուցանել կեդր· վարչութեան՝ իրենց հաշուեցոյցը ի քննութիւն եւ ի վաւերացումն· դ.— կատկին արամատրութեանց համաձայն՝ միայն որոշեալ ծախքերն ընելով յաւելուած հասոյթը արդիւնաւորել, նոր եւ անչարժ կալուածներ գնելով· ե.— Անուտկին արդի վիճակը 80,000 ղրչ·ի մօտ պատրաստ դրամաւ մը ցոյց տուած ըլլալուն՝ այժմէն վապքին նոր կալուած մը գնել ընտրանօք:

Տնտեսական Խորհուրդը, իւր տեղեկագիրը մատուցանելէն յետոյ, ըստ հրամանի Քաղաքական Ժողովոյ՝ առաջարկեալ հոգաբարձութեան համար ընտրելեաց ցանկ մը մատոյց, եւ յետ այնորիկ սոյն խնդիրն վերջացաւ իրեն համար:

(Աղբիւր՝ «Տեղեկագիր Համաբատուութեան Տնտեսական Խորհրդոյ առ Ազգային Քաղաքական Ժողովն Կեդր· Վարչութեան», 1877 Մեպտ· 1էն մինչեւ յուլիս Օգոստ· 1878, Կ· Պոլիս, տպագր· Միքայէլ Կ· Սարըեան, 1878, էջ՝ 12–13)

Գ.— Մ· ՄԱՇՏՈՑԻ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԸ ԳՏՆՈՒՈՂ ՏԻՎՐԻԿԻ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ ՁԵՌԱԳԻՐՆԵՐ, ԳՐԻՉՆԵՐ ԵՒ ՍՏԱՑՈՂՆԵՐ

Ա Հ Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Թիւ՝ 277, ԺԱՄԱՆԱԿ՝ 1488, Վայր՝ Տիւրիկ, ԳՐԻՉ՝ Յովհաննէս քահանայ, ՍՏԱՑՈՂ՝ Սիմէոն, ԿԱԶՄՈՂ՝ Յակոբ, ԹԵՐԹ՝ 306, ՆԻՒԹ՝ թուղթ, ՄԵԾՈՒԹԻՒՆ՝ 25×16·5, ԴՐՉՈՒԹԻՒՆ՝ երկսիւն, ԳԻՐ՝ բոլորագիր, ՏՈՂ՝ 21, ՄԱՆՐԱՆԿԱՐ՝ Աւետարանիչ՝ 4, ԽՈՐԱՆ 10, ԿԻՍԱԽՈՐԱՆ· ԼՈՒՍԱՆՑԱԶԱՐԴ, ՊԱՀՊԱՆԱԿ՝ մատագրթ 4, բոլորագիծ երկաթագիր Աւետարան, ԿԱԶՄ՝ կաշեպատ, տախտակ դրոշմազարդ, ականակուռ խաչով, ԱՍՏԱՌ՝ դրոշմազարդ կաուճ, ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ԳՐՉԻ՝ 302ա, ԿԱԶՄՈՂԻ՝ 304ա (1739 Թուականին)

ՓՐԿՈՂԻ՝ 305ա (ԺԹ դ.) ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ՝ նաեւ հանգիստ Յով
ՓՐԿՈՂԻ՝ 305ա (ԺԹ դ.) ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ՝ նաեւ հանգիստ Յով-
հաննու։

(Աղբիւր՝ «Յուցակ Ձեռագրաց Մաշտոցեան Մատենադարանի. Հատոր Ա., Երեւան, 1965, սիւնակ՝ 288)

*
**

Ձեռագիր Թիւ 1782 — ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ — ԺԱՄԱՆԱԿ՝ 1652–1654, ՎԱՅՐ՝ Կոզլով, ԳՐԻՉ՝ Յակոբ Տիւրիկցի, ԹԵՐԹ՝ 179։

*
**

Ձեռագիր Թիւ 2795 — Ներսէս Լամբրոնացի, ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ՊԱՏԱՐԱԳԱՄԱՏՈՑՅ ԱՂՕԹԻՑՆ — ԹՈՒԱԿԱՆ՝ 1821, ՎԱՅՐ՝ Օրթապիւղ (Կ. Պոլիս), ԳՐԻՉ՝ Նազարէթ Գէորգեան Կաստցի (Կաստացի), ԹԵՐԹ՝ 148։

*
**

Ձեռագիր Թիւ 2370.— ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ, ԺԱՄԱՆԱԿ՝ 1621–1624, ՎԱՅՐ՝ Կ. Պոլիս, Ասպահան, ԳՐԻՉ եւ ՍՏԱՑՈՂ՝ ՊՕՂՈՍ Տիւրիկցի, ԹԵՐԹ՝ 310։

Ձեռագիր Թիւ 1182.— ՀԵՂԻՆԱԿ՝ Վարդան Արեւելցի — ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ՍԱՂՄՈՍԱՑ — ԺԱՄԱՆԱԿ՝ 1619, ՎԱՅՐ՝ Կ. Պոլիս, ԳՐԻՉ՝ Սիմէոն Տիպրիկցի. ԹԵՐԹ՝ 292։

*
**

Ձեռագիր Թիւ 4772.— ՀԵՂԻՆԱԿ՝ Ներսէս Լամբրոնացի, ԽՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹԻՒՆ, ԺԱՄԱՆԱԿ՝ 1823, ՎԱՅՐ՝ Կ. Պոլիս, ԳՐԻՉ՝ Նազարէթ Գէորգեան, ԹԵՐԹ՝ 86։

Դ.— Ա.Յ. ԵՒ Ա.Յ.Ր

7 Յունվար 1907ին ամբողջացած պալատու Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցւոյ նորոգութիւնը կատարուած է Տիվրիկի Կասմայ գիւղէն Սահակ էֆ. Թէլլեանի նուիրատուութեամբ։ (Ձեռագիր Թիւ 69բ

Պալատու, «Պատմութիւն Պալատու Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցւոյ», Պալատ, 1817, Յաւելուած):

*
**

«Միացեալ Ընկերութիւնք Հայոց»ի 1913ին Պօլիս տպուած Տեղեկագրին «Ինդրանք վարժարանաց» գլխոյն մէջ Տիվրիկէն կը յիշուին՝ Խուռնավիլ, Սինճան, Մրվանայ, Պեհեսնի (այս վերջինը չէ յիշուած վարժարանաց 1901ի ցուցակին մէջ) եւ Տիվրիկի միւս եօթը գիւղերը որոնց անուննները չեն յիշուած (էջ 70):

*
**

Կարնոյ Սանասարեան վարժարանի 1891–1842 տարեշրջանի նախապատրաստական դասարանը թուշակաւոր ըլլալով կը յիշուի Տիվրիկցի Արմենակ Հէյրանեան (Տեղեկագիր, 1894, էջ 33):

Իսկ 1892–1893 տարեշրջանին իրենց ուսումը աւարտածներուն մէջեւ կը յիշուին Գէորգ եւ Թորոս Հէյրանեաններ (Տեղեկագիր, 1894, Բ. մաս, էջ 14):

*
**

3 Փետր. 1909էն մինչեւ 23 Մայիս 1911 թուականներու մէջեւ վաւերացուած ընկերութիւններու մէջեւ կը յիշուին նաեւ՝

«Տիվրիկի Խուրնավիլ գիւղի Ուսումնասիրաց Ընկերութիւն»ը:

Իսկ կանոնագիրը վերադարձուած սակայն վերատին չի ներկայացուելուն պատճառաւ, անվաւեր մնացած միութիւններուն մէջեւ ալ կը յիշուի՝

«Տիվրիկի Կասմայի Բազրատունեաց Ընկերութիւն»ը:

(Աղբիւր՝ «Տեղեկագիր Համարատուութեան 1908–1911ի Ուսումնական Խորհրդոյ Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան մատուցեալ Առ Քաղաքական Ժողովն Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան ի 9 Սեպտեմբեր 1911», Կ. Պոլիս, էջ 19)

*
**

1909 Թուակիր հանրագրութեան մը մէջ կը յիշուին Տիվրիկի հետեւեալ գիւղերը՝ Մրվանայ, Խուռնաւիլ, Սինճան, Աչուչէն, Արմութաղ, Օտուռ, Բաղամ, Կիւրէսին, Ս. Յակոբ եւ Բալնկայ:

28 Յունվար 1872 թ. Տիւրիկէ գրկուած նամակի մը տակ «Յակոբ Եպսկ. Տիւրիկոյ» առորագրութիւնը կայ:

⁂

12 Հոկտ. 1878 թ. նամակի մը տակ «Թէոդորոս վրդ. Տիվրիկոյ» առորագրութիւնը կայ: Նիւթը հարստահարութիւնք են:

⁂

Նոյնպէս հարստահարութեանց մասին Տիվրիկէն գրուած 6 Ապրիլ 1884 թ. նամակի մը տակն ալ Վարդան Ծ. Վրդ. Մամիկոնեանի առորագրութիւնը կայ:

⁂

Պոլսոյ, Բերայի Խուռնավիլ թաղի բնակիչներուն կողմէ գրի առնուած 8 Մայիս 1885 թ. բողոքի նամակէ մը յայտնի կը դառնայ, թէ այդ թուականին Խուռնավիլ գիւղի մէջ 70 տուն բնակչութիւն կար:

⁂

Պոլսաբնակ Տիվրիկցիներու կողմէ գրի առնուած 20 Յունիս 1884 թ. նամակէ մը յայտնի կը դառնայ, թէ Տիվրիկի Արամեան Ազգ. վարժարանը հրկիզուած է: Տիվրիկի Ս. Աստուածածին եւ Ս. Առաքելոց եկեղեցւոյ թաղ. Խորհուրդէն գրուած 6 Ապրիլ 1884 թ. նամակի մը մէջ, թշնամեաց ձեռօք Արամեան վարժարանի հրոյ ճարակ դառնալը նշուած է:

⁂

— Ազգ. կեդր. վարչութեան ուղղուած, Տիւրիկի Կալուածոց Հոդաբարձութեան 14 Նոյ. 1884 թ. նամակին մէջ, նորակառոյց Արամեան վարժարանին անունը Ներսէսեանի վերածուիլ կ'ուզուի, ըստ փափաքանաց Տիւրիկեցւոց՝ եւ առ ի երախտապիտութիւն Ներսէս պատրիարք Վարժապետեանի:

⁂

7 Յուլիս 1889ին Յակոբ վրդ. Կէօնիւլլիւեան Տիւրիկի առաջնորդական տեղապահ էր: Կնիքը 1852 թուակիր է:

*
**

Սիսակ Ս. Սուքիասեանց 10 Դեկտ. 1889ին Տիւրիկի Ներսէսեան երկսեռ վարժարանին դասատու էր։

*
**

Պետրոս վրդ. Պալեան, 29 Օգոստ. 1889ին Տիւրիկի առաջնորդական տեղապահ էր։

*
**

29 Հոկտ. 1892ին, Մամբրէ Ծ. Վրդ. Բզնունի Տիւրիկի առաջնորդական տեղապահ էր։ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսին կողմէ ղրկուած է 1892 տարւոյ Յունիսի սկիզբը։ 10 Մարտ 1893ին ալ առաջնորդ ընտրուած է։

*
**

19 Յունուար 1894ին Կիւրէնին պիւղի եկեղեցին չինութեան մէջ էր։

*
**

Դաւիթ Գօչեան, 13 Փետր. 1896ին Տիւրիկի վարժարանին դասախօս էր։

*
**

21 Մայիս 1896ին Տ. Թորոս քհնյ. Բարագամեան Ամուրթաղ պիւղի քահանան էր. իսկ Աւագ Պետիկեան իշխանապետ եւ Խաչատուր Նիկողոսեան ալ եկեղեցպան։

*
**

Միւմանայ պիւղի Թաղ. Խորհուրդին կողմէ պրուած 14 Դեկտ. 1898 թ. նամակէ մը յայտնի կը դառնայ թէ սոյն թուին պիւղին հայ բնակչութիւնը 33 տունէ կը բազկանար եւ կարօտ վիճակի մէջ էր։

*
**

Սինճան պիւղի Թաղ. Խորհուրդին կողմէ պրուած 20 Դեկտ. 1899 թ. նամակի մը մէջ կը յայտնուի, թէ պիւղին փայտաշէն եկեղեցին տարի մը առաջ փլած է։

*
**

1 Օգոստ. 1907 թ. Տիւրիկի Ազգ. եկեղեցապատակաան կալուածոց վիճակացոյցէ մը յայտնի կը դառնայ, թէ այդ թուականին Պոլսոյ մէջ ունէր 13 խանութ (Մեծ Շուկայի մէջ), 3 սենեակ (մին Սօրդուճճի Խան, մին Եաղլիքճի Խան եւ միւսն ալ Վալիտէ Խան), 4 տուն (երկուքը Մուսալլա, Շէյխ Ֆէրհատ թաղ եւ միւս երկուքն ալ Բեյա, Այնալըչէշմէ, Էմին ճամի) եւ մէկ սրճարան (Սանտըղպուրնու, Քեաթիպ Քասըմ թաղ, այսինքն Վլանկայ):

*
**

14 Նոյ. 1908ին, Խաչատուր Ծ. Վրդ. Տէր Ղազարեան Տիւրիկի կաթողիկոսական փոխանորդ էր:

*
**

Միրվանայ վիւղի Թաղ. Խորհուրդին կողմէ Իզմիրլեան Պատրիարքի ուղղուած 20 Մարտ 1909 թ. նամակի մը համեմատ, տեղւոյն հայ բնակչութիւնը այդ միջոցին 35 տունէ կը բաղկանար: Իրը առենապետ ստորագրած է Մանուկ Ախիկեան եւ առենադպիր՝ Ծառուկ Թայլեան: Իսկ 16 Յունուար 1913ին նոյն տեղէն գրուած նամակի մը համաձայն ալ 40 տուն հայ բնակչութիւն կար: Թաղ. Խորհուրդի նախագահ ըլլալով ստորագրած է Մամբրէ ք. Տէր Յովհաննէսեան, իրը առենադպիր՝ Խաչատուր Աւագեան, իսկ առենապետը նոյն անձն է:

*
**

Միրվանայ վիւղին պոլսաբնակ ազգայիններէն իրենց վիւղի վարժարանին համար կազմած են «Կրթասիրաց» ընկերութիւն մը, որուն կանոնագիրը 8 Մարտ 1910ին Տիւրիկի Առաջնորդարանը ղրկած են, ըստ կաթղ. փոխանորդ Խաչատուր Ծ. Վրդ. Տէր Ղազարեանի 26 Մարտ 1910 թ. նամակին:

Տիւրիկի Առաջնորդարանէն ղրկուած 4 Ապրիլ 1913 թ. նամակի մը համաձայն, հրաժարեալ ազգ. երեսփոխան Խաչատուր Էֆ. Եբէյէկեանի տեղ, ընտրուած է Գէորգ Էֆ. Մեծատուրեան:

*
**

«Լուսինեանց Քահանայական Միութիւն Օտուռ վիւղախմբի, Տիվրիկ, 1912» միութեան կողմէ գրի առնուած 25 Ապրիլ 1913 թ.

նամակը իբր առենապետ ստորագրած է Գէորգ քհնյ. Սրխարեան, իբր առենադպիր՝ Արխատակէս քհնյ. Սուքիասեան, իբր գանձապետ՝ Յոսրով քհնյ. Գրիգորեան եւ իբր անդամք՝ Եղնակ քհնյ. Յակոբեան, Յովհ. Քհնյ. Թաթարեան եւ Մերկերիոս քհնյ. Մարկոսեան:

*
**

Տիւրիկէն Յովհ. Ս. Գազանեան 24 Փետր. 1909 թ. 42 յօդուածներէ բաղկացած «Կանոնագիր գործառնական Միութեան Տիւրիկոյ, հիմնեալ 15 Դեկտ. 1908» խորագիրը կրող կանոնագիր մը պատրաստած է: Տնտեսական Խորհուրդը սակայն չէ վաւերացուցած զայն, առարկելով թէ անձնական բնոյթ ունի:

*
**

Յակոբ քահանայ Պալթաեան 1898ին եւ 1899ին Տիւրիկի առաջնորդական փոխանորդ էր:

*
**

Գրիգոր քահանայ Զարդարեան 1900–1909 թուականներու մէջ եւ Տիւրիկի առաջնորդական փոխանորդ եղած է:

*
**

Գարեգին Ա. Սարկաւագ Աւետեան (ապա Գէորգ Արք.) 23 Նոյ. 1898ին Տիվրիկի Ս. Գր. Լուսաւորիչ վանքի որբանոցին անօրէնն էր: Պաշտօնավարած է արդիւնաւոր կերպով մի քանի տարի:

Յ Ա Խ Ե Լ Ո Ի Ա Ծ

Ներսէս երէց Տիվրիկցի Պոլսոյ Ազգ. Պատրիարքարանի թիւ 61 ձեռագրին վերջին ստացողն է: Ձիչատակագրութիւն ունի:

Ձեռագիրը ԺԵ. կամ ԺԶ. դարուն Գրիգոր Աբեղայի կողմէ գրչագրուած եւ 327 թուղթէ բաղկացած Աւետարան մըն է, որուն վայրը եւ թուականը անծանօթ են: Մեծութիւնն է 17·5×11 սմ.:

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆՆԵՐ ԵՒ ՆԱՄԱԿ ՄԸ

(Ազգ. Պատրիարքարանի Արխիւէն քաղուած)

1. ՅՈՐԻՆ ՎՐԴ. ՆԱԶԻԿԵԱՆ.— Խրիմեան Հայրիկի Գուշակունճուքի քարոզիչ եղած առեն, իր ձեռքով Մուշի Ս. Կարապետ վանքը ղրկուած է, ուր տարի մը կենալէն ետք Ալաշկերտի մէջ Ցուհաննէս եպսկ.էն վարդապետ ձեռնադրուած է, իբր Բասէնի վանքի մխիթարն: Հոն երկու տարի մնալէ ետք վերադարձած է Ալաշկերտ, ուր եւս երկու տարի պաշտօնավարելէ ետք հեռքը կորսուած է, ըստ իր եղբօրը՝ Գրիգոր Նազիկեանի 10 Յունուար 1900 թուակիր Պոլսոյ Բեբա թաղէն Օրմանեան պատրիարքի ուղղեալ նամակին, որմէ քաղուած են վերոյրեալ ծանօթութիւնները:

2. ԵԶՆԻԿ ՔԱՀԱՆԱՅ ԳՈԳԱՆԵԱՆ.— Ծնած է Տիւրիկ 1869 տարւոյ Օգոստոսին: Մկրտութեան անունն է Միսաք: Որդին է Սահակ Գոգանեանի: Տիւրիկի Ազգային վարժարանի (ապա Ներսէսեան) ճրագ դասարանէն վկայուած է: Այնուհետեւ ուխտը տարի երաժըշտի եւ օղնական ուսուցչի պաշտօն վարած է յիշեալ վարժարանը, պիւղերը եւ Պուլկարիոյ Բազարճըք եւ Պուրկազ քաղաքները:

14 Փետր. 1908ին քահանայ ձեռնադրուած է Քիչնեւի եկեղեցին, Պուրկազի Ս. Խաչ եկեղեցւոյն վրայ ձեռամբ Պետրապոլիոյ եւ Նոր Նախիջեւանի Թեմակալ առաջնորդ Տ. Ներսէս Աբգ. Խուտաւէրտեանի: Քիչեալ եկեղեցին չորս տարի պաշտօնավարելէ ետք 1912ի աշնան Վառնայի եկեղեցին փոխադրուած է:

(Քաղուած 7 Փետր. 1914 թ. Վառնայի մէջ ղրկ առնուած իր կենսագրագիրքէն):

3. ԳԱԼՈՒՍՏ ՔԱՀԱՆԱՅ ՊՕՂՈՍԵԱՆ.— Ծնած է Տիւրիկ 18 Մայիս 1869ին: 1880ին Պոլիս գալով Մայր վարժարան մտած է եւ ուրկէ չրջանաւարտ եղած է 1885ին: 7 Ապրիլ 1907ին կէսիկ Փաշայի Ս. Յովհաննէս եկեղեցւոյ վրայ քահանայ ձեռնադրուած է Գաբրիէլ եպսկ. Ճէվահիրճեանէ: 1 Դեկտ. 1911ին կրօնական ժողովոյ որոշմամբ Մայր եկեղեցի փոխադրուած է: 1908ին կազմած է Առաջին Գաղթականաց մասնախումբը Մխրան էֆ. Յովհաննէսեանի եւ Յովհ. Գլըճեանի հետ: 1909ին Առաջնայի դէպքէն ետք արկածեալ վայրերը այցելած եւ մասնախումբերու օժանդակած է:

6 Նոյ. 1895ին ամուսնացած է Յարութիւն Գլըճեանի դուստր

վ. Երզինկի (ծնեալ 18 Մայիս 1878ին)։ Ունեցած է հետեւեալ պատակները՝

1· Գրիգոր, ծնեալ՝ 31 Յունվար 1900ին (ի Շիքակօ)։

2· Ատրինէ, ծնեալ՝ 31 Յունվար 1904ին։

3· Եփրատ, ծնեալ 26 Յունիս 1910ին։

4· Գագիկ, ծնեալ՝ 30 Մայիս 1915ին։

(Ամերիկա մեկնելու նպատակաւ իր կողմէ պրի առնուած 20 Օգոստ· 1926 թ· նամակէ մը քաղուած)։

4· ԹՈՐՈՍ ՋԱԳԻԿԵԱՆ — Որդի Աւետիս Ջագիկեանի, ծնած է Տիւրիկ 1891 Փետր·ին։ Վկայուած է Տիւրիկի Ազգ· Վարժարանէն։ Աւարտած է նաեւ կեդրոնականի միջնակարգը։ 1 Յուլիս 1911ին Պոլսոյ Իրաւաբանական Համալսարանի Ա· կարգը լրացուցած եւ նպատարնկալ աշակերտ էր։

(Քաղուած 1 Յուլիս 1911 թ· իր կենսագրթերթէն)։

5· ՄԱՏԹԷՈՍ ՊԵՏԵԱՆ — Որդի Աւետիս Պետեանի· ծնած է կամաց պիւզ 8 Մայիս 1868ին։ Պոլիս հաստատուելէն ետք 2–3 տարի Պէօյիւքքէրքի Ս· Հռիփսիմեանց վարժարանը եւ մէկ տարի ալ Գուրուճէնեան վարժարանը ուսանած է։ Յաջորդիւ 6–7 տարի դեղագործի քով աշխատած է։ 1908ին Դեղագործական Վարժարանէն վկայուած է։

(Քաղուած 8 Յուլիս 1911 թ· իր կենսագրթերթէն)։

ՏԻՒՐԻԿԻ Ս· ԳՐ· ԼՈՒՍԱՒՈՐԻՉ ՎԱՆՔԻ ՈՐԲԱՆՈՑԻ ՏՆՕՐԷՆ՝ ԳԱՐԵԳԻՆ Ա· ՍԱՐԿԱՒԱԳ ԱՍԼԱՆԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

(Ապա Գէորգ Արք· Ասլանեան)

Սոյն նամակին սկիզբի մասը չուրջ մէկուկէս էջ նուիրուած է Օրմանեան պատրիարքի անձին հիւսուած ներբողներու, զորս զանց կ՚առնենք նկատի առնելով զուրս ըլլալուն պատճառաւ եւ կը սկսինք ուղղակի Որբանոցին վերաբերեալ մասէն։

Ամենապատիւ
Սրբազան Հայր,

. . . . . .

Ներկայիս Տիւրիկիոյ Ս· Գ· Լ· վանքումը կը գտնուիմ 6 ամսէ

ի վեր. վանքը հնապաբեան է. ունի բաւական թուով արտ, վայրի եւ պաղատու ծառեր, ընդարձակ արօտատեղիք յորոյ կրնան արածիլ 3–400 ոչխարք. չէնքը ընդարձակ, փլելու վիճակին հասած, կահ կարասի բաւականաչափ, ճոխութիւնք յոսի մատակարարութեամբ անհետացած. պրծաւորք 6 հատ. պլխաւոր հասոյթք պտղի տուրք, ուխտաւորաց նուիրատուութիւնք, պատկի հրամանագիրք,

Ա՛ռ
Ամենապատիւ Տ. Տ. Մաղաքիա սրբազան Արքեպիսկոպոս
Օրմանեան եւ Ապպահանամ Պատրիարք Կ. Պոլսոյ եւ
համայն Հայոց որ ի Թուրքիա

սակայն այս ամէնը անհետացած մի վանահայր չունենալուն համար, թէեւ այսօր Տիվրիկին այդ մատակարարութեան կոչած է զմեզ, սակայն պաշտօնական հանդամանք չունենալուն անդօր է:

Ասկէց յառաջ վանքը ազատեղութեան, անբարոյականութեան վայր մի էր, աւելի ճիշտն գինետուն մըն էր քան թէ սրբավայր մը. այսօր մաքրուած քիչէն չատ նորոգուած, ամէն բան իւր կարգին, ուխտաւորաց երթեւեկք չատցած. թեմօրէկից մի քանի գիւղեր իրենց պարտքը ճանչցած, եւ մխաներուն ալ ճանչցնելու կ'աշխատիմք: Նոյն ժամանակ ժամանակ վանքում նստիլ ուտել խմել եւ միայն լոկ սրբավայր մը կանգուն պահել չէր նպատակս, այլ սուրբ տեղ մը աւելի սուրբ գործի մը ծառայեցնել էր, այս նպատակին վրայ հասաւ Տիվրիկին փափաքը հաւաքել 20 որբ պզտիկներ բոլորովին թշուառ եւ անոնց տալ նիւթականը ու բարոյականը: Մինչեւ ցարդ պահեցին յուսալով թէ՝ կը հանին բաներարաց ձեռներ եւ այս կարօտեալներ ալ (բառ մը անընթեռնելի. Գ.Փ.): Առանցմէ զուրկ երբ տեսաւ ինքզինք Տիվրիկին անմիջապէս լքեց այս վայրը. այսուհետ(եւ) չեմ կրնար ծանրաբեռնել Տիվրիկցւոյն վրայ, դի իւր կարողութենէ աւելին տուաւ ծախսելով 50 ոսկւոյ մօտ դումար մը, արդէն թուով փոքրամասն եւ նիւթապէս էտնաֆ: Իրաւունք ունիք ըսելու թէ՝ ինչո՞ւ (բառ մը եւս անընթեռնելի. Գ.Փ.): Կապտ կը հագցնեն, դրան ալ պատասխանեմ. երբ մի քանի տղայք հացի համար կրօնափոխ լինելու արամադիր երեւցան այլեւս չը համբերեցին եւ այս գործին ձեռնարկեցին յուսալով թէ սրբազնութիւնը անշուշտ կը հասնի իրենց ալ ինչպէս ուրիշներուն. եւ է՞ր չը հասնի մեզ ալ քու փրկարար ազգասիրութիւնդ, մինչ մենք ալ քո՞ւկդ չենք, եւ մինչ այս որբերն ալ ազգինը չէ՞ն: Երկիցս երիցս դիմուած է սրբազնութեանդ եւ ցարդ ոեւէ քայլերիչ նամակ մը իսկ չենք ստացած եւ որով յուսահատ ու վհատ, բոլորովին լքեցին զմեզ եւ սրբանոցն: Սրբազան Հայր այս

ամեռուայ եղանակում ի՞նչ ընեմ, որո՞ւ պիմեմ, որո՞ւ պրկեմ այս խեղճեր. երթան փողոցները մեռնի՞ն յուրտէն ու անօթութենէ. ըսէք կ՚աղաչեմ: Բոլոր հոգը վրաս ձգած են, պիւղերէն հաց կը մուրամ եւ ասոնք կը պահեմ: Ժոնարհաբար Ս. աղդ համբուրելով կրկնապէս կ՚աղերսեմ, կը պաղատիմ Հայրիկ, հասիր մեղի ալ եւ դէթ այս ամեռուայ եղանակին բաւականաչափ դումար մը փութացուր եւ ահա պարնան ամէնը իրենց տեղերը դարձնեմ. եւ միեւնոյն ատեն ալ մեղ կոչէ տեղ մը որ աշխատինք: Հայր եւ ինչո՞ւ տարեկան 30–40 ոսկւոյ դումարի մը համար մեզ անտեսէք եւ այս տղաքներ փողոցական կեանք վարեն: Կ՚ապասենք ակնդէտ եւ մեծ յոյս ունինք թէ առաջին առթիւ կ՚ընդունիմք քաջալերիչ նամակդ լի օրհնութեամբ նիւթականով հանդերձ:

Ժոնարհաբար կը մերձենայ Ս. աղոյդ եւ սիրով կը համբուրէ միչտ խոնարհ զաւակդ՝

ԳԱՐԵԳԻՆ Ա. ՍՐԿ. ԱՍԼԱՆԵԱՆ

1898 Նոյեմբեր 23 Տիվրիկի
Ս. Գ. Լ. վանքի որբանոց

ՏԵՂԵԿԱԳՐԵՐ

(ժամանակագրական դասաւորեալ)

1. ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ Ս. ԴՐ. ԼՈՒՍԱՒՈՐՉԵԱՆ ՈՐԲԱՆՈՑԻ
24 Մայիս 1898 — 1 Յունվար 1899

Ա.— Որբանոցս բացուած է 24 Մայիս 98ին, քաղաքէս չուրջ երկու ժամ հեռի Ս. Գ. Լուսաւորիչ անուն վանքին մէջ, եւ ունի խնամակալութիւն մը բազկացեալ հետեւեալ անձնաւորութիւններէ, որոյ ձեռամբ կը մատակարարուի՝

Աբժ. Տ. Յակոբ քհնյ. Պալդայեան՝ նախագահ
Մեծ. Գրիգոր էֆ. Սուքիասեան՝ առենապետ
Մեծ. Թորոս էֆ. Նալպանտեան՝ դանձապետ
Մեծ. Կարապետ էֆ. Գոզանեան
Մեծ. Յովհաննէս էֆ. Զախուեան՝ առենադպիր

Բ.— Որբանոցիս մէջ կը պատսպարուին քսանեւերկու որբեր, որոնք են՝

Բ. ԴԱՍԱՐԱՆ

	Անուն Մականուն	Տարիք	Ծննդավայր
1.	Յովսէփ Թորիկեան	13	Մրմանցի
2.	Ամենակ Գրիգորեան	12	Աչուչանցի
3.	Թորոս Գալբրպարոնեան	13	Տիվրիկցի
4.	Նազարէթ Գլթճեան	12	»
5.	Պետրոս Մանճոյեան	11	»
6.	Յովհաննէս Տէր Դաւթեան	11	Օտուռցի
7.	Մանուկ Հայպանեան	13	Տիվրիկցի

Ա. ԴԱՍԱՐԱՆ

8.	Յակոբ Մինասեան	13	Ս. Յակոբցի
9.	Մկրտիչ Պալեան	11	Խռնավուլցի
10.	Մկրտիչ Զէմանեան	11	»
11.	Աւետիս Լուսիկեան	10	Տիվրիկցի
12.	Մխիթար Ոսկեան	10	Բէնկացի
13.	Խաչատուր Խարեան	9	Կիւրասնցի
14.	Բագարատ Պետիկեան	9	Արմուխցի
15.	Սարգիս Երէցեան	9	Զիմառցի
16.	Աւետիս Բալաղեան	10	Տիվրիկցի
17.	Վարդան Փիլիկեան	8	Կասմացի
18.	Սարգիս Վարդեան	7	Սինճանցի
19.	Յակոբ Բոլիկեան	7	Իվրիկցի
20.	Յակոբ Զարդարեան	7	»
21.	Ստեփան Կէնճեան	10	Զիմառցի
22.	Նազարէթ Սուքիասեան	12	Տիվրիկցի

Գ.— Որբանոցիս պաշտօնեայք են.

1. Աւագ Սարկաւագ Գարեգին Արսլանեան, տնօրէն, դասախօս
2. Գրիգոր Տէր Կիրմէնճեան, տնտես որբանոցի
3. Սհ. Կարապետ Ողերիկեան, երկրապործ
4. Մարտիրոս Թաթարեան, չորեքան
5. Աբիսողոմ Գոչեան, խաչնարած
6. Երկու կին տնտես, մին խոհարար եւ միւսը աւելածու:

Դ.— Որք սանուանք կ'ուսանին Ս. Վանքի մէջ, որք երկու դասարաններու բաժնուած են՝

ա. Դասարանի ուսմունքն են՝ կրօնագիտութիւն, — Մայրենի Լեզու Ա. տարի, — Փոքրիկ մանրամէպերու, — Ընտանի պատմութիւններ, — Թուահաշիւ հարիւրատուր թուոց վրայ մտաւոր, — Գրավարժութիւն ցանցակերպ, — Մարմնամարզութիւն:

բ. Դասարանի ուսմունքն են, կրօնագիտութիւն, — Մայրենի Լեզու Բ. տարի, — Աշխարհատար քերականութիւն, — Թուահաշիւ բազմապատկութիւն, — Գրավարժութիւն եւ վարժութիւնք նամակագրութեան:

Դեռ արհեստներ մուտ դտած չեն:

Ե.— Աշխատասէր եւ յառաջադէմ աշակերտք են.

Յովսէփ Թորիկեան, Յովհաննէս Տ. Դաւթեան, Արմենակ Գրիգորեան, Պետրոս Մանճայեան, Մկրտիչ Պալեան, Աբեղիա Լուսիկեան, Սարգիս Երէցեան, Սարգիս Վարդապետեան:

Մասնաւոր տաղանդ ունեցող տղայք են.

Պետրոս Մանճայեան, Յովհաննէս Տ. Դաւթեան, Յովսէփ Թորիկեան, որք մասնաւոր քննութեամբ հաստատուած է թէ կը խոստանան փայլուն ապագայ մը եթէ երբեք բարեբաղդութիւն մը ունենան բարձրագոյն դպրոցի մը մէջ խնամեալ կրթութիւն առանալու:

Յաջորդիւ տրուած է յիշեալ շրջանի ելմտացոյցը, որ կը ներկայացնէ 8809 ղրչ.ի մուտք եւ նոյնքան ելք:

Ապա կը տեսնուի 1899 տարւոյ ենթադրական ելեւմտացոյցը, որ ցոյց կու տայ 13,200 ղրչ.ի մուտք եւ 18,000 ղրչ.ի ելք. Հետեւաբար 4800 ղրչ.ի բաց մը:

Տեղեկագիրը ստորագրուած է Որբանոցի Խնամակալութեան բոլոր անդամներուն կողմէ եւ կը կրէ 16 Օգոստ. 1899 թուականը:

2. ՎԻՃԱԿԱԳՈՅՑ ԱԶԳԱՅԻՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԱՑ ՏԻՎՐԻԿՈՅ ՎԻՃԱԿ 1900 ՅՈՒՆՈՒԱՐ 1

ա) *Տիվրիկ.*— Ս. Ներսէսեան երկսեռ, աշակերտ՝ 200, աշակերտուհի՝ 60, մանուկ մանչ՝ 60, աղջիկ՝ 40, ուսուցիչ՝ 8, ուսուցչուհի՝ 2, ամսական ծախք, եկեղեցական անտուհէն՝ 1200, աշակերտաց թոշակ՝ 100:

բ) *Ի Վանս.*— Ս. Լուսաւորիչ Որբանոց — Աշակերտ՝ 22, ուսուցիչ՝ 1, ամսական ծախք՝ 1500:

գ) *ՄՐՎԱՆԱՑ* — *Ս. Աստուածածնայ (վակուածք)*:

դ) *ՍԻՆՃԱՆ* — *Ս. Լուսաւորչեան* — *Աշակերտ՝ 30, մանուկ աշակերտ՝ 10, ուսուցիչ՝ 1, ամսական ծախք աշակերտաց թոշակէ՝ 100*:

ե) *ՅՈՒՌՆԱՎԻԼ* — *Ս. Լուսաւորչեան* — *Աշակերտ՝ 80, մանուկ աշակերտ՝ 40, ուսուցիչ՝ 1, ամսական ծախք եկեղեցական սընտուկէն՝ 80*:

զ) *ԿԱՄՄԱՑ* — *Ս. Լուսաւորչեան* — *Աշակերտ՝ 40, մանուկ աշակերտ՝ 10, ուսուցիչ՝ 1, ամսական ծախք եկ. սնտուկէն՝ 50*:

է) *ՋԻՄԱՌԱՑ* — *Նալեան* — *Աշակերտ՝ 45, մանուկ աշակերտ՝ 15, ուսուցիչ՝ 2, ամսական ծախք եկ. սնտուկէն՝ 120, աշակերտական թոշակ՝ 40*:

ը) *ԱՇՈՒՇԷՆ* — *Սմբատեան* — *Աշակերտ՝ 40, մանուկ աշակերտ՝ 10, ուսուցիչ՝ 1, ամսական ծախք եկ. սնտուկէն՝ 100*:

թ) *ՕՏՈՒՌ* — *Թումայեան* — *աշակերտ՝ 45, մանուկ աշակերտ՝ 15, ուսուցիչ՝ 1, ամսական ծախք եկ. սնտուկէն՝ 50*:

ժ) *Ս. ՅԱԿՈԲ* — (*Փակեալ*):

ժա) *ԲԱՐՂԱՄ* — (*Փակեալ*):

ժբ) *ԿԻՐԱՍԻՆ* — *Հայկապեան* — *Աշակերտ՝ 30, մանուկ աշակերտ՝ 20, ուսուցիչ՝ 1, ամսական ծախք 50 (եկեղեցական սընտուկէն)*:

ժգ) *ԱՐՄՈՒԹԱՂ* — *Ս. Գէորգեան* — *Աշակերտ՝ 30, մանուկ աշակերտ՝ 15, ուսուցիչ՝ 1, ամսական ծախք եկ. սնտուկէն՝ 50*:

ժդ) *ԲԱՂԱՆԿԱՑ* — (*Փակեալ*):

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՔ

1. *Սոյն վիճակացոյցէն դուրս կը մնան օտար եւ Ազգ. վարժարաններու եւ Ըրբանոցներու մէջ պահուղ ուսանող եւ ուսանողուհիներ, որոց թիւն է 56*:

Ի Տիվրիկ, Բողոքականաց վարժարան	15
Ի Սեբաստիա, Ազգ. Ըրբանոց	5
Ի Սեբաստիա, Զուիցերիական Ըրբանոց	30
Ի Կարին, Սանասարեան վարժարան	3
Ի Խարբերդ, Եփրատեան գոլէճ	2
Ի Մարսուան, Անաթոլիա գոլէճ	1

2· Վիճակիս մէջ անցեալ տարի կային 6 վարժարան, այս տարի 10 Ազգ· վարժարանները, որոց տակայն մի մասն քիչ յետոյ փակուեցաւ։

ՓԱԿ ՎԱՐԺԱՐԱՆՔ

Մրվանայ, Զիմառայ, Ս· Յակոբ, Բարզամ, Բալանկայ։

*
**

Նախորդ տարիներու վիճակացոյցը չունենալով, բազմատեսակն վիճակացոյց չինել կարելի չեղաւ։

*
**

Վիճակացոյցը կը կրէ 19 Յունիս 1900 թուականը։ Առորդ-բազնեըն են՝ Առաջնորդական փոխանորդ՝ Գրիգոր քահանայ Զարդարեան, ի դիմաց Միացեալ Թագ· Խորհրդոյ՝ Առենապետ՝ Գրիգոր Սուքիասեան, եւ Առենադպիր՝ Յովհ· Գ· Թանարճեան կամ Թուրշճեան (անընթեռնելի)։

3· ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ՏԻՒՐԻԿԻ ԵՒ ԳԻՒՂՕՐԻՑ — 1902

Ա· ՏԻՒՐԻԿ

ա) Եկեղեցի·— 1· Ս· Աստուածածին (հին եկեղեցին տեղը 1852 թուականին վերաշինուած)։ 2· Ս· Առաքելոց – Ս· Երրորդութիւն (հին եկեղեցին տեղը 1843ին վերաշինուած)։

բ) Մատուռ·— Ս· Սարգիս, Ս· Աստուածածին, Ս· Խնդրակատար, Ս· Յովհաննէս, Ս· Գէորգ, Ս· Թադէոս, Ս· Եղիա, Ս· Խաչ, Ս· Վարվառ։

Առանցմէ միայն Ս· Աստուածածինը խորաններ ունի, միւսներըը աւերակ են։

գ) Վարժարան·— Ս· Ներսէսեան երկսեռ — Ուսուցիչ՝ 8, ուսուցչուհի՝ 2, ուսանող՝ 230, ուսանողուհի՝ 90։

ԾԱՆՕԹ·— 1880ին կառուցուած եւ արտօնուած է կուսակալութեան կրթ· պաշտօնէութենէն· այս արտօնագիրը միայն կայ ի ձեռն։ Ազգկունք կը դասախարակուին վարձեալ տան մէջ։

գ) Քահանայ՝ 2

ե) Վաճ՝ 2

1. Ս. Յակոբ, որ համանուն վիւղին մէջ յիշուած է։

2. Ս. Գ. Լուսաւորիչ, որբանոց, Խուռնավիլի մէջ յիշուած է։

զ) Բնակիչ։— Արու՝ 1470, էգ՝ 1478, բոլոքական՝ 180։

Բ. ԲԱԼԵՆԿԱՅ ԱԳԱՐԱԿ

ա) Եկեղեցի՝ 1

բ) Քահանայ՝ 1

գ) Բնակիչ՝ 79

Նօթ.— Եկեղեցին հինաւուրց է եւ առանց արուեստագրի. դէպքին մասամբ քայքայուած է։ Իսկ քահանան Թողած իր ժողովուրդը ուրիշ վիւղ գացած է։

Գ. ՕՏՈՒԻ

ա) Եկեղեցի։— Ս. Թովմաս (հիմնարկութիւն անյիշատակ դարերէ ի վեր. նորոգուած 1833 Թուականին. պեռատկան հրամանագիրն դէպքին կորսուած)։

բ) Մատուռ։— Ս. Վասիլոս, Ս. Պօղոս–Պետրոս, Ս. Մինաս, Ս. Թորոս, Ս. Թադէոս, Ս. Նիկողայոս, Ս. Փայլուն։

Նօթ.— Վերջինս եւ Ս. Պօղոս–Պետրոսը աւերակ վիճակի մէջ են, իսկ միւսները կիսաւեր են։

գ) Վարժարան։— Ս. Թովմաս (1870ին նորոգուած առանց արուեստագրի. ազգային է եւ կը վերաբերի նոյն եկեղեցւոյ)։ Ուսուցիչ՝ 1, ուսանող՝ 50։

դ) Քահանայ՝ 1

ե) Վաճ՝ չիճ

զ) Բնակիչ։— Արու՝ 325, էգ՝ 280։

Դ. Ս. ՅԱԿՈԲ

ա) Եկեղեցի։— Ս. Յակոբ (հինաւուրց վանք, առաջնորդանիստ վայր Տիվրիկոյ. ունեցած է իր չուրջը ընդարձակ դեռին. 1868 Թուականէն ասդին կալուածն եղած է վանքը կեցող մի քահանայի սեռունդին, որոնք Ս. Վանքին արտերն ու անտերն իրենց վրայ Թափուր ըրած են. պեռատկան հրովարտակ չերեւիր այժմ, բայց ունեցած է երբեմն. եկեղեցիին պատէն մաս մը քայքայուած դէպքին)։

բ) Մատուռ ։— Ս. Յովհ. Աւետարանիչ (կիսաւեր), Ս. Կարապետ (կիսաւեր)։

գ) Քահանայ ։— 1

դ) Վարժարան ։— Ազգային — Ուսուցիչ՝ 1, ուսանող՝ 16, ուսանողուհի՝ 1 (վանքի մէկ սենեակը վարժարանի յատկացուած է)։

ե) Վաճիճ ։— Համանուն վանք, որ արդէն նշանակուեցաւ։

զ) Բնակիչ ։— Արու՝ 52, էգ՝ 56։

Ե. ԿԱՄՄԱՑ ԳԻՒՂ

ա) Եկեղեցի ։— Ս. Աստուածածին (հին եկեղեցին տեղ 1864ին վերաշինուած։ Պետական հրովարտակը դէպքին կորսուած է)։

բ) Վարժարան ։— Ս. Լուսաւորիչ — Ուսուցիչ՝ 2, ուսանող՝ 60, ուսանողուհի՝ 15 (Ս. եկեղեցւոյն կիցը, հին վարժարանին տեղ 1872ին վերստին չինուած. արտօնագիրը կորսուած է)։

գ) Մատուռ ։— Ս. Փրկիչ, Ս. Թորոս, Ս. Կարապետ, Ս. Եղիա, Ս. Գրիգոր, Ս. Թադէոս, Ս. Բարթող, Ս. Աստուածածին, Ս. Յակոբ, Ս. Գէորգ, Ս. Համբարձում (բոլորն ալ աւեր կամ կիսաւեր)։

դ) Քահանայ ։— 1

ե) Բնակիչ ։— Արու՝ 324, էգ՝ 310։

Զ. ՍԻՆՃԱՆ ԱԳԱՐԱԿ

ա) Եկեղեցի ։— Ս. Գէորգ (ի հնումն եկեղեցի վայրաչէն). 1899ին նորոգուած առանց արտօնագրի։

բ) Մատուռ ։— Ս. Սարգիս, խորան ունի միայն։

գ) Քահանայ ։— Չունին եւ կը հովուէ Մրմանի քահանան։

դ) Վարժարան ։— (Անունը չէ յիշուած) Ուսուցիչ՝ 1, ուսանող՝ 30, ուսանողուհի՝ 6 (յատուկ չէնք չունի)։

ե) Բնակիչ ։— Արու՝ 124, էգ՝ 125։

Է. ԲԻՆԿԵԱՆ

ա) Եկեղեցի ։— 1. Ս. Հրեշտակապետ, մայր եկեղեցի, չինուած է 1793ին. դէպքի առեն այրած է. ունի քահանայ մը։

2. Ս. Աստուածածին, չինուած է 1835ին. ունի քահանայ մը. երկու եկեղեցեաց արտօնագրերն եւս այրած են։

բ) Մատուռ ։— Ս. Յակոբ (կանգուն), Ս. Նիկողայոս (կիսա-

կոթծան), Ս. Խաչ (նոյնպէս), Ս. Թագաւոր (նոյնպէս):

դ) Վարժարան.— 1. Ս. Մեսրովբեան. ուսուցիչ՝ 3, ուսանող՝ 92: 2. Նազլեան. ուսուցչուհի՝ 1, ուսանողուհի՝ 45:

Երկու վարժարաններն ալ այրած են, որոնց հետ այրած են նաեւ արուեստանոցները. 1852ին չինուած էին:

զ) Վաճառ.— Ս. Երեք Մանկունք:

է) Բնակիչ.— Արու՝ 550, էգ՝ 600:

ը) Քահանայ.— 2

Ը. ԿԻՒՐՒՍԻՆ

ա) Եկեղեցի.— Ս. Կարապետ. հին եկեղեցւոյն տեղը վերաշինուած 1859 թուականին. պեռակեան արուեստանոցով եւ հրուանդանով. ատոնք 1895ին կորսուած են: Այս եկեղեցիին իսկէն դեռ քակուած չէ եւ կ'սպասուի կործանման:

բ) Մատուռ.— Ս. Աստուածամայր (կանգուն), Ս. Սարգիս (կիսաւեր), Ս. Գէորգ (կիսաւեր):

գ) Վաճառ.— 1. Ս. Թորոս. ունի իր մատուռը եւ յարակից չէնք մը. վանք եւ ուխտատեղի անյիշատակ ժամանակէ: 2. Վերի վանք. կիսաւեր մատուռ մը միայն մնացած:

դ) Վարժարան.— Հայկազեան (Ս. եկեղեցւոյ բակին մէջ. կը վերաբերի նոյն եկեղեցւոյ. հրամանատարն նոյն եկեղեցւոյ): Ուսուցիչ՝ 1, ուսանող՝ 47, ուսանողուհի՝ 3:

ե) Բնակիչ.— Արու՝ 263, էգ՝ 259:

Թ. ԱՇՈՒՇԻՆ

ա) Եկեղեցի.— Ս. Թագաւոր. (Հիմնարկութիւնն անյիշատակ դարերէ ի վեր. նորոգուած 1832 թուականին. պեռակեան հրամանատարը դէպքին կորսուած):

բ) Մատուռ.— Ս. Լուսաւորիչ, Ս. Գէորգ, Ս. Գօշեց, Ս. Թորոս, Ս. Սարգիս, Ս. Յովհաննէս, Ս. Կարապետ, Ս. Դաւիթ, Ս. Եօթն Մանկունք, Ս. Խաչ, Ս. Յովհաննէս. (սկիզբէն հինգը կիսաւեր են, իսկ յաջորդ վեցը աւերակ):

գ) Վարժարան.— Սմբատեան (առն վարժարան ազգային է եւ կը վերաբերի յիշեալ Ս. եկեղեցւոյն): Ուսուցիչ՝ 1, ուսանող՝ 60, ուսանողուհի՝ 10:

դ) Բնակիչ.— Արու՝ 268, էգ՝ 271:

Ժ. ԲԱՐՂԱՄ

ա) Ս. Աստուածամայր։— *Հինաւուրց. հին եկեղեցիին տեղը 1820ին նորոգուած է։ Պեսական արուեստագիրը կորսուած է։*

բ) Մատուռ։— 1. *Եկեղեցի (անունը չէ յիշուած. գ. բ., աւերակ)։* 2. *Ս. Վարվառ (մատուռ կիսաւեր)։*

գ) Քահանայ՝ 1։

դ) Վարժարան։— *Ազգային (Ս. եկեղեցւոյն կից, եւ կը վերաբերի նոյն Ս. եկեղեցւոյ. հրամանագիրը նոյն ընդ եկեղեցւոյ)։ Ուսուցիչ՝ 1, ուսանող՝ 40, ուսանողուհի՝ 5։*

ե) Բնակիչ։— *Արու՝* 150, *էգ՝* 159։

ԺԱ. ԽՈՒՌՆԱՎԻԼ

ա) Եկեղեցի։— *Ս. Գր. Լուսաւորիչ (հին եկեղեցիին տեղ 1839 թուականին վերանորոգուած կայսերական հրովարտակով, որ պատրաստ կայ)։*

բ) Մատուռ։— *Ս. Թորոս, Ս. Նշան, Ս. Խաչ, Ս. Աստուածածին (բոլորն ալ աւերակ)։*

գ) Քահանայ։— 1

դ) Վարժարան։— *Ս. Գ. Վուսաւորիչ (չինուած 1867ին, առանց արուեստագրի եւ հրովարտակի). ուսուցիչ՝ 1, ուսանող՝ 100։*

ե) Վանք։— *Ս. Գր. Լուսաւորիչ (այս վանք տասն դարուան հաստատութիւն մ'է, ունեցած է հրովարտակներ, որ այժմ կորսուած է. այժմ վերածուած է որբանոցի)։*

զ) Բնակիչ։— *Արու՝* 450, *էգ՝* 488։

ԺԲ. ՄՐՎԱՆԱՑ

ա) Եկեղեցի։— *Ս. Աստուածածին (հին եկեղեցւոյն տեղը 1834ին նորոգուած, պեսական արուեստագրով. արուեստագիրը պատրաստ է)։*

բ) Մատուռ։— 1. *Ս. Սահակ*, 2. *Ս. Սարգիս*։

գ) Վարժարան։— *Ազգային (կից եկեղեցւոյն. կը վերաբերի նոյն Ս. եկեղեցւոյ, արուեստագիրը նոյն է ընդ եկեղեցւոյ)։ Ուսուցիչ՝ 1, ուսանող՝ 20, ուսանողուհի՝ 8։*

դ) Քահանայ։— 1

ե) Բնակիչ։— *Արու՝* 70, *էգ՝* 78։

ԺԳ. ՉԻՄԱՐԱ

ա) Եկեղեցի.— Ս. Երրորդութիւն (Անյիշատակ դարերէ ի վեր հաստատուած էր Ս. Քրիստափոր եկեղեցին, ի վերջոյ նորոգուած է 1779 թուականին եւ կոչուած է Ս. Երրորդութիւն: Վերանորոգուած է 1838ին: Արտօնագիրը ունի):

բ) Քահանայ.— 1

գ) Վարժարան.— Նալեան (1879ին չինուած է: Կուսակալութեան կրթական պաշտօնեայէն արտօնուած): Ուսուցիչ՝ 2, ուսանող՝ 64:

դ) Մատուռ.— Ս. Նիկողայոս (աւերակ), Ս. Պօղոս եւ Պետրոս, Ս. Սարգիս, Ս. Մեհեբիոս, Ս. Հռիփսիմէ, Ս. Վաւաւէ, Ս. Յարութիւն, Ս. Գէորգ, Ս. Քառասուն Մանկունք, Ս. Թորոս, Ս. Աստուածամայր, Ս. Աստուածածին, Ս. Յակոբ (բոլորն ալ կիսակործան), Ս. Բարսեղ, Ս. Եղիա, Ս. Մինաս (վերջիններս ալ աւերակ):

(Տակաւին 20է աւելի կիսակործան եւ աւերակ ուխտատեղիներ, որոնց դուռերը կը յանգի 36ի):

ե) Բնակիչ.— Արու՝ 307, էգ՝ 282:

ԺԴ. ԱՐՄՈՒԹԱՂ

ա) Եկեղեցի.— Ս. Գէորգ (Անծանօթ ժամանակներէ ի վեր եկեղեցի, վերաշինեալ վերջերս 1831 եւ Հայոց ՌՄՁԹ թուականին. պետական արտօնագրով եւ հրովարտակով. ծանօթ աւարին կորսուած են):

Նօթ.— Վերոգրեալ տոմարական ՌՄՁԹ թուականը կը համապատասխանէ 1840ի: Գ.Բ.

բ) Մատուռ.— Ս. Փրկիչ (կիսաւեր), Ս. Կարապետ (երկու խորան), Ս. Թորոս (կիսաւեր), Ս. Յովհան (աւեր), Ս. Լոյս (մէկ խորան):

գ) Քահանայ.— 1

դ) Վարժարան.— Ս. Փրկիչ (ազգային է եւ կը վերաբերի նոյն Ս. եկեղեցւոյ, նորոգուած առանց արտօնագրի 1885ին. հին արտօնագիրը կորսուած է): Ուսուցիչ՝ 1, ուսանող՝ 40:

ե) Բնակիչ.— Արու՝ 280, էգ՝ 320:

Շիկի ԱԳԱՐԱԿ.— Վարժարան եւ եկեղեցի չունի. կը հովուէ Արմուխաղի քահանայն:

4· ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ՏԻՎՐԻԿՈՅ ՇՐՋԱՆԻ ԱԶԳԱՊԱՏԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ, ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ԵՒ ՄԱՐԴԱՀԱՄԱՐԻ

Առաջնորդարան Հայոց (կնիք)

1913 Մայիս 5
Տիվրիկ

ՕՏՈՒԻ

26 *Ապրիլ* 1913

1· *Գիւղը կը բաղկանայ հարիւր տունէ· 700 ժողովուրդ, 400 արու եւ 300 էգ:*

2· *Գիւղիս մէջ կաթոլիկ եւ բողոքական հասարակութիւն չկայ:*

3· *Զունիմք թուրք, չէրքէզ եւ քիւրտ բնակչութիւն:*

4· *Ունիմք 150 պանդուխտ, որմէ յիսունը Ամերիկա, մնացեալը, Կ. Պոլիս, Պուլկարիա եւ Եգիպտոս:*

5· *Ազգային կալուածք չունիմք բացի արօտատեղիէ մը, ուր կենդանիները կ'արածեն· արժէքն է 170 ոսկի· կառավարական տուրքն է 68 ղրշ·:*

6· *Մէկ եկեղեցի ունիմք քարաշէն, առաստաղը փայտէ· չինուած է 1833ին եւ կը կոչուի Ս· Թովմաս Առաքեալ:*

7· *Գիւղին մէջ եւ չրջակայքը կը գտնուին աւերակ մատուռներ, անունները՝ Փայլուն Վանք, ուր երեք եկեղեցիի վկատակներ կան· Ս· Նիկողոս, Պօղոս-Պետրոս, Ս· Թորոս, Թադէոս Առաքեալ, Մայր Աստուածածին, Ս· Վասիլիոս, Ս· Մինաս, որոնք կիսաւեր վիճակի մէջ են· կալուածներ չունին, հոգեւոր պաշտօնեայ չկայ:*

8· *Գիւղիս մանչերու վարժարանին անունն է Թովմայեան վարժարան: Այս տարի ուսուցիչ չունեցանք: Անցեալ տարիներուն ուսուցչի տարեթոշակ կու տայինք 27 ոսկի: 80 երկաեւ աշակերտներ ունինք: Դպրոցը փայտաշէն եւ երկյարկ է: Շինուած է 1872ին եւ վերանորոգուած՝ 1907ին: Պետական արտօնագիր չունի:*

ԲԻՆԿԵԱՆԻ ՄԱՍԻՆ ԿԱՐԵՒՈՐ ՎԱՒԵՐԱԳԻՐ ՄԸ

(Կը պատկանի Ազգ. Պատրիարքարանի Դիւանատան)

Ստորեւ ներկայացուած վաւերագիրը, 1810 Թուականին Բինկեանէ երուսաղէմի համար կատարուած նուիրահաւաքութեան ցանկ մըն է, ուր յիշատակուած են կարեւոր դերզատաններ ու դէմքեր: Առաջին անձէն եաք, ղրչ. բառը չենք կրկնած մնացեալներուն մէջ:

Ի Թուոջ Փրկչին 1810ին Փետրվար ամսոյ ԻԴ-ին Բենկայ գիւղի ժողովրդոց վասն Սրբոյ Երուսաղէմի իմտատիէի դրեցեալ տուրքն յանուանէ յայտնեն:

25 ղրչ. Տէր Նիկողոս քահանայն, 5 Տէր Օհան քահանայն, 25 Տէր Մաեփան քահանայն, 150 Ղոնճակիւլեան մահտեսի Աստուածատուր ամիրան, 100 Ներսիսեանց Յարութիւն ազան, 50 Մեծատուրենց մահտեսի Յարութիւն ազան, 100 Փիրենց մահտեսի Խաթունն, 30 Պալթաենց ուստա Պետրոսն, 50 Ձրթենց պարոն Մաեփանն, 40 Աւագենց պարոն Մկրտիչն, 40 Դարբինենց մահտեսի Խաթունն, 40 Դարբինենց տիրացու Կարապետն, 50 Թաթարենց պարոն Օհաննէսն, 25 Ղոնճակիւլեան մահտեսի Մկրտիչ ամիրան, 25 Փիչուճոնց տիրացու Մաեփանն, 25 Եաղուպենց տիրացու Ղազարն, 20 Զայենց տիրացու Խաչատուրն, 19,5 Քարուկանց էրամի կինն, 20 Կօչկրենց ուստայ Գրիգորի տունն, 10 Փիչուճոնց Գրիգոր եղբօր տունն, 12 Տէր Յակոբենց Սանրիկ եղբօր տունն, 10 Ժիժոնց Մկրտիչ ազան, 6 Ժիժոնց Պօղոս ազան, 11 Ժիժոնց Ղազար ազան, 25 Խոճենց մահտեսի Պետրոսի տունն, 16 Մելքոնենց ուստայ Աստուածատուրն, 20 Էրրիկանց տիրացու Յովհաննէսի տունն, 6 Ալանենց Կարապետի տունն, 16 Դարբինենց Ղազար ազայի տունն, 13 Օսկենց Յովհաննէս ազայի տունն, 16 Պալենց հաճի Պօղոսն, 10 Աւագենց Գէորգ եղբօր տունն, 10 Գրգենց Մկրտիչ եղբայրն, 11 Ղոնճակիւլենց փեսայ Գրիգոր եղբայրն, 10 Հաճի Պօղոսենց Մելքոն եղբօր տունն, 10 Պալթաենց Խաչատուր եղբօր տունն, 7 Աւագենց աղջիկ Նունուֆարն, 5 Գասենց Պարսումն, 10 Շլենց Մարիամն, 6 Տէր Օվանէսենց տունն, 20 Պալենց Գրիգոր եղբայրն, 20 Յովենց Մելքոն եղբօր տունն, 12 Կօչկարենց հարս Վառիկն, 19 Սիմոնենց Մարութոսի կինն, 6 Խըզոյենց Թուրվանատան, 6 Դարգինենց պղտի հարսն, 6 Պալթաենց մահտեսի Մարգրիտան, 20 Քարենք, 6 Շախենք, 2 Էրրիկանց Մանուչ, 9 Ձթենց Մա-

բիամն, 20 Պակենց տունն, 3 Տէր Ղազարենք, 5 Ներսիսենց հարս Օ-
զիտայն, 23 Ղոնճակիւլեան մահտեսի Հոխոսիմէն, 5 Աւագենց մահ-
տեսի Մարիամն, 5 Աւագենց Նունուֆար մամն, 3 Տէր Նիկողոսի ի-
րիցկինն, 3 Թոխմախենց հարսն, 13 Էրրիկանց հարսներն, 2 Տէր Օ-
հանի իրիցկինն, 8 Տէր Օհանի մեծ հարսն, 2 Գահանենց փոքր հարսն,
10 Շահենց Գրիգորի տունն, 5 Եաղուպենց Գէորգն, 5 Եաղուպենց
հարսն, 6 Փիրենց մեծ հարսն, 10 Դարբինենց Սրբուհն, 3 Կօչկարենց
Ալեքսանն, 2 Կօչկարենց Երեմիան, 1 Կօչկարենց Գասպարն, 6 մահ-
տեսի Խուարէքճն Ղոնճակիւլեան, 5 Վերի Աւագենց հարսն, 3 Խաս-
կոնց հարսն, 1 Դանիէլենց Մերանն, 10 Խոյենց Մէնէչ մամն, 5 Հա-
ճի Պողոսենց անէն, 3 Ալանենց Առաքէլն, 7 Պալենց Խաչատուրն, 5
Գասենց Եղիազար եղբարն, 2 Տէր Նիկողոսի որդի Մխաքն, 7 Դա-
նիէլենց Երեմիան, 5 Հասանովագոնց Խաչատուր եղբարն, 1 Ցովենց
մչակն, 3 Գահանենց Նիկողոսն, 2 Զայենց Գրիգորն, 2 Էրրիկանց Փի-
լիկն, 5 Խոճենց Հոխոսիմէն, 6 Մեծատրենց հարսն, 20 վարայ Շա-
խենց հարսն, 2 Ցովենց արնէն, 1 Ալանենց զիմաոգին, 6 Տիրացու
Կարապետի ձեռամբ կին մի, 6 Գրզենց անէն, 10 Ժիժոնց Ցակոբ ա-
ղան, 2 Զիլինկիրենց հարսն, 2 Տէր Օվանէսենց հարսն, 2 Քոտենց
հարսն, 5 Անդրէասեան Օվանէսն Տէր Նիկողոսիւ:

Որ եղեւ բոլորն ՌԹՃԳ (1903) դրչ· մեր պղէն հաւաքվածն որ
իմատաւիճճի Ցօհաննէս հայր սուրբին թէսլիմ արաք· առ 'ի հաստա-
տութեան 'ի սուրբ սորայ կնքեցաք:

(Կնիքները պոնուզ անձերն են՝ Տէր Նիկողոս, Տէր Օհան,
Մահտեսի Աստուածատուր, որ Ղոնճկիւլեան Ամիրան պիտի ըլլայ,
Ցարութիւն, որ Ներսիսեանց Ցարութիւն ազան պիտի ըլլայ, եւ Հա-
ճի Ցարութիւն, որ Մեծատուրենց Հաճի Ցարութիւն ազան պիտի
ըլլայ):

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Վերոգրեալ բնագրին մէջ մականուններըը չի յիշուած անկա-
րեւոր անձերը թողած ենք: Կնքողներէն Տէր Օհանին կնիքը կը կրէ
Հիճրէթի 1225 տարեթիւը որ կը համապատասխանէ 1810ի:

ԿԱՆՈՆԱԳԻՐ

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐԱՑ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱՍՄԱ ԳԻՒՂԻ

4 Ապրիլ 1885ին Ուսումն. Խորհուրդի կողմէ վաւերացեալ սոյն կանոնագիրն ալ կը պահուի Ազգ. Պատրիարքարանի Դիւանատունը: Սակայն վերեւը կանոնագիր բառին ձախ եւ ալ կողմը պահուող կնիքը կը վերաբերի 1884ին հիմնուած Կասմայ գիւղի Դպրոցասիրաց Ընկերութեան:

Բնագիրը հետեւեալն է.

ԿԱՆՈՆԱԳԻՐ

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐԱՑ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ

ՏԻՎՐԻԿՈՒ ԿԱՍՄԱՆ ԳԻՒՂԻ — 1 ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ 1884

ԿԵԴՐՈՆ

Ընկերութեանս կեդրոնատեղին է Կ. Պօլիս Ունդարան:

ՆՊԱՏԱԿ

Կասման գիւղի Ազգ. վարժարանի նպաստել թէ՛ նիւթապէս եւ թէ բարոյապէս, տեղւոյն թաղական խորհրդոյ միջոցաւ:

ԸՆԿԵՐԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

Յօդ. 1.— Ամէն հայ կրնայ ընկերութեանս անդամակցիլ, վճարելով ամսական մէկ բաժնի համար մէկ դահեկան արծաթ. ուղղը կրնայ մէկ բաժինէ աւելի ալ պրաւել:

Յօդ. 2.— Ամէն ոք ազատ է որեւէ նուէրներ ընծայել Ընկերութեանս:

Յօդ. 3.— Ընկերութեանս պատուոյ անդամ կը համարուին նոքա, որք բարոյական կարեւոր ծառայութիւն մը կը մատուցանեն նմա, եւ կամ միանգամայն ընդ միշտ կը նուիրեն առ նուազն 100էն մինչեւ ի 500 դահեկան:

Յօդ. 4.— Ընկերութեան բարերար կ'արձանագրուին նոքա, որք կը նուիրեն կամ կը կտակեն 1000էն մինչեւ 5000 դահեկան:

Յօդ. 5.— Ընկերութեանս բաժանորդք պարտին անյապաղ վճարել իւրեանց ամսական բաժինն:

Յօդ. 6.— Ընկերութիւնս ճիւղ կը հաստատէ այն ամէն տեղ, ուր որ հարկ դատէ:

Յօդ. 7.— Ընկերութեանս գանձապետը պարտի Ընկերութեան հաշուոյն համար ընդունած դրամայ վոխարէն ընկալագիր մը տալ:

Յօդ. 8.— Ընկեր մը երբ որեւէ պատճառաւ Ընկերութենէս հրաժարի, ընկերակցական ամէն իրաւասութիւնէ կը զրկուի, եւ մինչեւ այն տաեն իր վճարած դումարէն ոչինչ պահանջելու իրաւունք ունի:

Յօդ. 9.— Ընկերութիւնս ունի երկու ժողով. Ընդհանուր եւ Տնօրէն:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎ

Յօդ. 10.— Ընդհանուր ժողովը կը բաղկանայ բոլոր ընկերներէ եւ կը գումարուի վեց ամիսն անդամ մը, որոյ պաշտօնն է Տնօրէն ժողովոյ համարատուութիւնը լսել եւ իրեն ներկայացեալ խընդիրներն լուծել. Ի հարկին արտաքոյ կարգի նիստ կազմել:

Յօդ. 11.— Ընդհ. ժողովը ինքը կ'ընտրէ իւր դիւանը, որ կը բաղկանայ մէկ առենապետէ եւ մէկ առենադպիրէ, որոց պաշտօնը կը տեւէ երկու տարի, որք վերընտրելի են:

Յօդ. 12.— Ընդհ. ժողովոյ որոշումներն այն տաեն օրինաւոր կրնան համարուիլ, երբ առնուազն 20 անդամք ներկայ լինին. ժողովոյ որոշումներն ձայնից մեծամասնութեամբ կը տրուին, եւ բացակայք բողոքելու իրաւունք չունին:

ՏՆՕՐԷՆ ԺՈՂՈՎ

Յօդ. 13.— Տնօրէն ժողովը կը բաղկանայ հինգ անձերէ.

1. Առենապետ.
2. Առենադպիր.
3. Գանձապետ.
4. Համարակալ.
5. Մատակարար.

Սոքա Ընդհանուր Ժողովոյ կոչմանէ կ՚ընտրուին պաշտօնի քըւէարկութեամբ։

Յօդ. 14.— Տնօրէն Ժողովոյ պաշտօնը կը տեւէ երկու տարի։

Յօդ. 15.— Տնօրէն Ժողովը երբ իւր մեծամասնութիւնը կորսընգնէ. Ընդհ. Ժողովը նոր ընտրութեան կը ձեռնարկէ։ Տնօրէն Ժողովոյ պակասած անդամոց պաշտօնը մնացեալ անդամոց կը յանձնուի, մինչ դումարումն Ընդհ. Ժողովոյ։

Յօդ. 16.— Տնօրէն Ժողովոյ պաշտօնն է Ընկերութեան գործերը վարել, այլ եւ այլ միջոցներով հասոյթ պատրաստել եւ վեց ամիսը մի անգամ իւր գործառնութեանց տեղեկագիրը եւ դանձային վիճակը ներկայացնել Ընդհ. Ժողովոյ։ Տնօրէն Ժողովոյ համարատուութեան տեղեկագիրն կը յանձնուի երեք անդամէ բաղկացեալ յանձնախմբի մը ի քննութիւն։

Յօդ. 17.— Տնօրէն Ժողովոյ հաշուեկշիռը, Ընդհ. Ժողովէն վաւերանալէ յետոյ, ՚ի տես կը կախուի ուր որ յարմար դատուի մինչեւ 21 օր։

Յօդ. 18.— Ընկերութեանս հասոյթներն են, ընկերաց բաժանորդագինը եւ Տնօրէն Ժողովոյ ձեռամբ հաւաքելիք նուէրք, եւ այն ամէն չահաբեր միջոցներ, որ կրնան Ընկերութեան օգտակար լինել։

Յօդ. 19.— Տնօրէն Ժողովն Ընկերութեան դրամն պարտի ապահով տանց մէջ պահեցնել ՚ի չահացումն։

Յօդ.— Երբ գանձապետին քով եղած դրամն հասնի 5–10 ոսկւոյ, պարտաւոր է ի չահացումն տալ։

Յօդ. 21.— Գանձապետը — 20 — քան օսման ոսկի պարտի իւր քով պահել առ ձեռն գործածութեան համար, Տնօրէն Ժողովոյ պատասխանութեամբ։

Յօդ. 22.— Շահու դրուած տասակէն առնուելիք դրամոց մասին, Ընկերութեան կնիքը գանձապետին եւ առենապետին միասին տպագրութիւնք անհրաժեշտ են։

Յօդ. 23.— Տնօրէն Ժողովոյ համարատուութեան ժամանակ, պահեստի դրամն Ընդհ. Ժողովոյ անօրէնութեան կը յանձնուի։

Յօդ. 24.— Եօթը հոգի երբ պատճառ մը ունենան, կրնան Ընդհ. Ժողովոյ դումարումը պահանջել։

Յօդ. 25.— Վերոյիշեալ կանոններն ՚ի հարկին կրնան վերաքննուիլ, երբ եօթն ընկերաց կամ Տնօրէն Ժողովոյ կոչմանէ առաջարկուի։

Յօդ· 26·— *Երբ Ընկերութիւնս գոյութիւն ունենալէ դադրի, հաւաքեալ ոտակներն պիտի յանձնուի Կառման գիւղի Ազգ· վարժարանի։*

Դիւանայ ժողովոյ անդամք՝

Աւետարանչեր	*Աւետարանեան*
ԱԲՐԱՀԱՄ	*ԿԱՐԱՊԵՏ*
ՍԻՄՕՆ	*(Մականունը*
ԽԱՐԱԿԻՎՈՒՐԵԱՆ	*անընթեռնելի)*

Տեսեալ եւ վաւերացեալ Ոսմանեան Կորհրդոյ Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան։

Ոսմանեան Կորհրդոյ

վ· Աւետարանչեր	*Աւետարանեան*
Յ· ԳՈՒՐԳԻՆ	*Մ· ՄԵԶՊՈՒՐԵԱՆ*

Ի Պատրիարքարանի Հայոց
4 Ապրիլ 1885
Կ· Պոլիս

ՏԻՎՐԻԿ, ԿԱՍՄԱ, ԲԻՆԿԵԱՆ ԵՒ ԶՄԱՌԱ ԸՍՏ ԳԱՄԷՐԻ

Հետապայ հատուածը քաղուած է Սիմոն Գարամանճեանի «Գամէր փոքրիկ ճամբորդը Արեւելքի մէջ» անունը կրող չափեկան հատորէն, որ լոյս տեսած է 1911ին Պոլսոյ մէջ եւ կը պրաւէ 285 էջ։

ԹԱՓԱՌՈՒՄՆԵՐ.— ՏԻՎՐԻԿ, ԿԱՍՄԱ, ԲԻՆԿԵԱՆ

Հայուն ճակատագիրը թափառական
հրեայինն է. «Գալէ՛, գալէ՛»։

Գամէրը անցաւ Սուսուղ Պէյլէն, Զալթուխ պեհակէն. քարաչէն կամուրջէ մը անցաւ նոյնպէս. Ջուլեբու խոխոջը կը մոռցնէ անոր յոգնութիւնն։ Եւ ահա Տիվրիկն է։

Շրջանակաձեւ բարձր լեռներով պարսպած հովտի մը մէկ կողմը չինուած է Տիվրիկ։ Ունի ընդարձակ ծառատուններ առատ եւ ընտիր միրգերու, ջրուած անոյշ ջրով։ Վայելուչ քաղաք մըն է Տիվրիկ իրրեւ պորտ մը ինկած Տորոսի եւ անտիտորոսի լեռներուն մէջ։ Թէեւ աղքատիկ, բայց գիչ շատ կը սիրէ ապր. կրթութիւն. իր ղըղրոցներու ծախքը հոգացուած է կանուխէն բարեսէր Գարամանճի արհեստաւորներէ, որոնք ժամանակին կալուածներ թողած են Պոլսոյ մէջ եւ անոնց հասոյթները կը գանձուին յատուկ հոգաբարձութեան մը միջոցաւ։

Գամէրը հան հաղիւ օր մը մնաց ու մեկնեցաւ Թուրքի մը հետ, ելնելով գահիվեր, քարուտ նեղ ճամբէ մը, որ պահավէժ է եւ վիհերով չրջապատուած։ Կը բարձրանան կէօլ տապի. հոն սարսռեցուցիչ ցուրտ կը զգան. ձիւներու վրայէ կ'անցնին. լեռները մեռտպի կերպարանք կը ցուցնեն, կ'ըսուէր թէ մպղնիսի, երկաթի, պղինձի եւ արծաթի հանքեր կան հոն։ Լերան զագաթէն կը տեսնուին Կասման, Զիմառա եւ Բիւնկեան մեծամեծ պեղեցիկ պեղեր։ Մնճուր լեռներ կը բարձրացնեն իրենց ձիւնապատ գագաթներն։

Ո՛րչափ տաժանելի է վայրէջքը։ Եւ ահա կը հասնին Կասմա պեղը. սրան պիրքը չատ վայելուչ է. ունի եկեղեցի մը Ս. Աստուածածնին եւ վարժարան մը Ս. Լուսաւորչեան։ Այս եկեղեցին չինած է Յակոբ Նորաւունկեան. սա նոյնպէս առատօրէն նպաստած է Սկիւ-

տարի Ս. Խաչ վարժարանին չինութեան. իսկ Սիմոն, Յակոբ եւ Գրիգոր Նարատունկեան եղբայրները չինած են Գարդմալի եկեղեցին: Կամմալի անձերն են ձեւաւոր, ծառապարզ եւ ջրուէտ: Այս պեղն է հայրենիք Նարատունկեանց տոհմին, որմէ յիշատակութեան արժանի է այժմ Գաբրիէլ էֆ. Նարատունկեան: Կամմայիններ չատ կան Պոլսոյ մէջ եւ կը բանեցնեն փուռեր:

Գամէր եւ իր առաջնորդը երկու ժամու չափ նոյն պեղը հանդչելէ վերջ կը շարունակեն իրենց ճամբան դէպի Բինկեան, որ այլեւս պիւրեն եւ զուարճալի է. ընտիր արտեր, ծառեր, ջրեր, ծառատոհմներ, որոնք առատ պտուղ կուտան անցորդին. կայտառ մանուկներ անոյշ ձայներով խաղեր կը կանչեն. երիտասարդներ եւ կոյսեր երամ երամ Բինկեան կը դառնան եւ ահա Եփրատի եզրն են: Ձայն տեսնելուն Գամէր կը յուզուի. կարծես նորէն կը գտնէ իր հին բնակամբ, որուն խոխոջներուն մէջէն կը կարծէ լսել իր սիրելիներուն ձայները, հարցումներ կ'ուղղէ անոր եւ կ'րսէ. «Ո՛ Եփրատ, ի՞նչ լուրեր կը բերես իմ հայրենի պիւղէն, Աչկամանքէն մեր պեղի Տ. Վրթանէսը կ'ապօթէ՞ ինձի համար. ձայն տուր, ո՛վ սրբազան գետ, եթէ կարող չես խօսիլ, ա՛ռ գոնէ իմ կարօտի արցունքներս քու ալիքներուդ մէջ»:

Անցան կամուրջէն, քարերու մէջ, նեղ նեղ, ոլոր մոլոր եւ կ'իջեւանին երկրագործի մը տունը, պիւղին պիրքը չատ ամուր է եւ կրնայ համարուիլ ամրոց մը ժայռերուն վրայած:

Ունի նեղ եւ խոր կիրճեր, որոնց մէջէն Եփրատը կծկելով սեղմուելով կ'անցնի:

Անուանի է Բինկեանի կամուրջը, որ ամէն երեկոյ գոներով կը փակուի եւ եթէ թշնամի ունենան, կամուրջը կը փակեն, որով գետը անանցանելի կ'ըլլայ:

Այս կողմեր Տէրսիմի քուրդեր տուրք կ'առնուն Հայ եւ Թուրք բոլոր պիւղերէն, անասասոպին պատիժը մահ է:

Բայց Բինկեան իր քաջութեամբ ցարդ տուրք չէ տուած, թէեւ քաջեր կուռւի մէջ ինկած են: Բինկեանցի Հայեր հռչակուած են իրենց քաջութիւններով. ընտիր նժոյգներ ունէին երբեմն, բայց հիմա կորսնցուցած են: Այս պիւղը Սեպտեմբերի Բենիկ իշխանը նորոգեր եւ կոչեր է Բենկայ պիւղ հատանակնարար:

1896ի մեծ ազէտին, պիւղն ամբողջ այրուեցաւ. այժմ միայարկ եւ տեղ տեղ երկյարկ տուներ կան միայն: Այն ատուր դէպքին 14 կոյսեր իրենց պատիւը անպղտոտ պահելու համար գետը նետուած են, ինչպէս նաեւ Ասանեաններու հարսը Նազենի իր եր-

կու զաւակներով իր այրած գիւղին կրակներուն մէջ կը նետուի իր պատիւը պահելու համար: Անոր այրեցած ամուսինը եկեղեցւոյ փեսայ կ՚ըլլայ, որ է Տ. Գէորգ վ. Աւետեան:

Այդ համաճարակ հրդեհէն կ՚ազատի միայն Մեծատուրեաններու եռայարկ, փառաւոր տունը, զօրանոց ըլլալուն համար եւ այդ է այսօր տեղւոյն ազգ. վարժարանը: Բինկեանի քիչ շատ կարգուպատիւն ունեցող դասակարգը հրդեհին հետեւանքէն պաղեց զանազան քաղաքներ, գլխաւորաբար Սերաստիա եւ այդ պաղումը պատճառ դարձաւ որ ժողովրդեան չի պաղեցող մնացորդները հիմայ չարաչար աղքատացած եւ թշուառ կ՚ապրան իրենց կարիճներէն եւ փառաւոր անցեալէ:

Նշանաւոր է Բինկեանցի Հայ ժողովուրդը իր ուսումնասիրութեամբը, ամէն բարձրադոյն վարժարաններու մէջ Բինկեանցի ուսանողներ կը յաճախեն. յառաջդիմութեան ընդունակ են: Անոնք 1870էն ի վեր հիմնած են Սանուց միութիւն մը, որ հազար հատորներէ բաղկացած գրադարան հիմնած էր վարժարանին մէջ:

Յեղափոխական գործիչներէն անուանի են Աշտառուր Մելքոնեանն ու Բարկէն Սիւնին (Պետրոս Փարեան): Իր ըրական դէմքերէն մին էր վաղամեռիկ Մխաք Մեծարենց:

Գանքարաւոր մարդացմամբ ճոխ է այդ 200 տուր գաւառ հայաբնակ գիւղը, իսկ խիստ բարոյականին մասին, բոլոր գաւառներու մէջ եզական:

Գամէր անխոնջ ուղեւոր մը եղաւ, չարունակ կ՚երթար, մինչեւ հասաւ Զիմառա, որ Բինկեանէն մէկուկէս ժամ հեռու է. ունի 95 տուն Հայ. եկեղեցին հոյակապ, կը կոչուի Ս. Երորդութիւն: Գիւղին դիրքը լեռնային է, գեղեցիկ օդով եւ առողջարար կլիմայով օժտուած, բնակիչները բաւական ազնիւ են նիւթապէս

Զիմառա ծննդավայրն է Նալեան Յակորոս պատրիարքի, որ Պոլիս գալով դեռ պատանի՝ հետամուտ եղած է ուսում առնելու եւ երբ Կոլոտ հաստատեց իր ընծայարանը Իւսկիւտարու մէջ, Նալեան անոր առաջին աշակերտներէն եղաւ: Գրած է վէմ հաւատոյ, Ճրագ ճշմարտութեան, Մեկնութիւն Նարեկի, Քրիստոնէական, Ջէն հոգեւոր, Գանձարան ծանուցմանց: Ահա անձ մը որ մինչեւ վերջը սիրած է գիրք եւ գրականութիւն: Կոլոտի այս յաջորդը նոյն իսկ իր պատրիարքութեան երկարատեւ շրջանին մէջ գրականութեան ան-

ձանձիր մշակն եղած է եւ հակառակ իր վարչական հոգերուն, կրցած է իր ժամանակին մեծ մասը նուիրել մատենագրական աշխատանքներու :

Հիմառա ծնած է մեր մեծագոյն հրապարակագիրներէն, եթէ ոչ ամէնէն մեծը՝ Շաւարշ Միսաքեան :

Հիմառա նոյնպէս բնակավայր եղած է Պատկանեան տոհմին, որ ապա պապեր են Պոլիս եւ վերջը Ռուսաստան անցեր են :
1780ին այս գիւղը քարուքանդ բրած են թշնամի ձեռքեր եւ ժողովրդեան կէսը լքելով հայրենիքը՝ գաղթած է Կ. Պոլիս եւ իր շրջակայքը

Գիւղին վարժարանը երկյարկանի չէնք մըն է. պիւժէն անբաւական, մինչդեռ Բինկեանի նախնիք կալուածներ թողած են իրենց վարժարանին :

Հիմառացիները հակառակ իրենց պրպէտ պատրիարքին եւ կամ Պատկանեան պանծալի տոհմին պրասխրութեանը՝ ուսումնասէր չեն եղած :

Քաղեց՝ Գ. ԲԱՄՊՈՒՔՃԵԱՆ

ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՏԻՎՐԻԿԻ ՄԱՍԻՆ

(ԲՆՈՒԹԻՒՆԸ, ԱՐՏԱԴՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ, ԿԵՆՑԱՂԸ)

Գրեց՝ ԵՐՈՒԱՆԴ ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ

Տիվրիկ, մեր թուականէն շուրջ 4400 տարի առաջ Հաթերու մայրաքաղաքն է եղած 500 տարիներու ընթացքին։

Տիվրիկ ունի նշանաւոր բերդ մը, որ կը դանուի քաղաքին արեւելեան կողմը, միակտուր բլուրի մը գագաթը։ Ունի քանի մը հազար տարիներու հնութիւն։ Քաղաքը այս բերդին հիւսիսային կողմը կը դանուի, այսինքն բլուրին ճակատը։ Բերդին գագաթէն սկսեալ դէպի ձոր իջած մասին երեք քառորդը անջրդի եւ քարոտ է։ Վառօդի պիտոյ բլլալէն ասդին բերդը կտրանցուցած է իր արժէքը։

Ժողովուրդը հետզհետէ այդ անբերրի հողերուն վրայինը լքելով իջած է դաշտաձեւ հովիտը։ Բերդին տակը դեռ բնակութիւն կայ։ Բոլորն ալ հայեր էին։ Այս թաղին անունը «Բերդատակ» էր։

Տիվրիկի հիւսիսը եւ արեւելքը կայ լեռնաշղթայ մը, որ Տաւրոսեան լեռներու արեւմտեան վերջացող պոչն է։ Տիվրիկի արեւմտեան կողմն ալ կան Տումուրճայի լեռները։ Ասոնք ապառաժոտ չեն եւ ցած են։ Իսկ հարաւային կողմը բլուրներ կան։

Տիվրիկը շրջապատուած է երեք կողմերէն լեռներով եւ մէկ կողմէն ալ բլուրներով, որոնց գլուխը հովիտ մըն է։ Հիւսիսէն հարաւի երկարութիւնը 20 քիլոմեթր է եւ արեւելքէն արեւմուտքին ալ 10 քիլոմեթրի չափ տարածութիւն մըն է վերիվարոյ։

Տիվրիկ քաղաքին արեւելեան փէշին քովէն եւ լեռներուն ստորերը թրջելով կ'անցնի Զալթա Սուլյա կամ Պուրմա գետակը։ Այս գետակը ցածէն անցնելուն, քաղաքին ոռոգման օգտակար չէրլար։ Բայց ուրիշ մէկ–երկու բաներով օգտակար կ'ըլլայ։ Նախ ըսենք, որ քաղաքին կը հայթայթէ երկու տեսակ ձուկ։ Անոնցմէ մէկուն քարի ձուկ (դայա պալըղը) կ'ըսեն։ Ասոնք կ'ըլլան խոշոր գլուխով, կարճ մարմինով եւ սեւորակ գոյնով ձուկեր։ Ասոնք յարգի չէին եւ ժողովուրդը շատ չէր ուտեր։ Իսկ միւսը մեր պիտցած անուշ ջուրի ձուկն է, որոնց մեծերը մինչեւ 40–50 սանթիմեթր կ'ըլլային։ Ասոնք շատ համեղ ձուկեր էին, բայց շատ ալ փշոտ։ Այս պատճառաւ երեխաները եւ պատանիները չէին սիրեր ուտել, որովհետեւ, երբեմն սխալմամբ պզտիկ փուչերէն մին կը կլլուէր ձուկի ծամուած միսին հետ եւ չէր իջներ ստամոքսը, այլ կը մխուէր իրենց կոկորդը։

Այս գետակի ջուրին առջեւ թումբ մը չինուած էր՝ Սելակ գետակ կոչուած սարին առջեւ, ուր հաւաքուած ջուրերուն մէկ մասը

փոքրաւած ջրանցքի մը մէջ մտնելով, կ'երթար եւ կը լեցնէր ջաղացքի մը երկաթ ամբարտակները եւ կը պարձնէր քարերը, որ ցորենը աղալով կը վերածէր ալիւրի։ Այս ջաղացքէն ելած ջուրերը կը մտնէն ուրիշ ջրանցքի մը մէջ եւ կ'երթան վար եւ կը բանեցնեն ուրիշ ջաղացք մը։

Այս դեռակին չնորհիւ Տիվրիկի հայ պատանիները լոզալ կը սորվէին։ Թուրքեր շատ չէին գար, որովհետեւ դեռակին մօտ գտնուղ բոլոր թաղերը հայերէ բնակուած էին։ Իսկ թուրքերը այդ թաղերէն անդին կը բնակէին, հետեւաբար իրենց համար քիչ մը հեռու կ'ըլլար։ Տիվրիկի հայ երիկ մարդոց մեծագոյն մասը լոզալ գիտէր։

Տիվրիկի լոզալու վայրերը դեռակին հետեւեալ տեղերն էին։ Սկսինք հիւսիսէն եւ իջնենք հարաւ։ Պէրկէլի կէօլ (ծերանոց աւազան, Աղջիկ Կամուրջէն ասդին), Քէօլկէլի կէօլ (չուքուր աւազան)։ Այս երկու տեղերը յաճախող չէր մնացած։ «Մելակ Դեռակ» Գամշուվէնքին լերան կուչտի սեպ սարին առջեւ կը գտնուէր, ուր կար վերի ջաղացքի ջրանցքին ամբարտակը։ Այտեղ ջուրի հոսանք չկար։ Ջուրը տարածուած եւ խաղաղ էր։ Հոս ամէնէն խորունկ տեղը ժայռին առջեւի մասն էր։ Մարդիկ կը մագլցէին ժայռն ի վեր եւ իրենց յարմար գտած տեղէն կը ցատկէին ջուրին մէջ։ Մարդոց ցատկած տեղը որքան բարձր ըլլար, այնքան քաջ կը համարուէին։

Ձեռոյ կար Պատմաճի կէօղ (տպածոյ աւազան)։ Ասիկա վերի ջաղացքին տակէն ջուրէն դուրս ելած տեղն էր։ 1915էն քանի մը տարիներ առաջ դեռակը, որ ջաղացքին առջեւէն կ'անցնէր քիչ մը փոխեց իր ընթացքը եւ ջաղացքին մօտիկ չրջանը չորցաւ։

Առէ վար կար Զաքմալ Ղայան (պոյդ ժայռակոյտ)։ Ատոր մօտ «Կամրջատակ»ը։ Այս երկու տեղերն ալ պրէթէ մարդ չէր երթար։ Հակառակ որ ատենօք բանուկ էին։ Այս տեղերը «Ձիկիրչէն»ի հսկայ ժայռակոյտին արեւելեան ստորոտը կը գտնուէին։

Առանցքէ վար, բերդին հիւսիս–արեւելեան ստորոտը կար «Տէվէ–Պոդան»ը, որ շատ բանուկ էր։ Միշտ մարդ կ'ըլլար հոն, որովհետեւ զուարճալի մրցումներ տեղի կ'ունենային հոն։ Դեռակին ջուրը կու գար մասամբ գիմացէն։ Ջուրերը կազմած էին երկու զօրաւոր հոսանքներ, մին զօրաւոր՝ որ միշտ ժայռ կը հասնէր, իսկ միւսը նուազ զօրաւոր՝ որուն հոսանքը ժայռին չէր հասներ։ Երկուքն ալ արշնթաց եւ փրփրոտ էին։ Այս հոսանքները չուտով ճեղքել եւ անցնել պէտք էր, ապա թէ ոչ հոսանքը լուզորդը կը տանէր եւ ժայռին կը զարնէր։ Հոս լոզացողները ընդհանրապէս պատանիներ եւ երիտասարդներ էին։ Առանք իրարու հետ կը վիճէին, թէ ո՛վ կրնայ պզտիկ հոսանքը կտրել կամ ո՛վ աւելի քաջ է եւ կրնայ մեծ հոսանքը

ճեղքել անցնել: Մեծ պատանիներէն եւ երիտասարդներէն չատեր, որոնք տարիներէ ի վեր լողալ սորված էին, իրրեւ լաւ լուղորդներ մեծ հոսանքը դիւրաւ կը ճեղքէին եւ կ'անցնէին: Այս վայրէն ժայռէ երեսէն ալ վար ջուրը յատկողներ կային: Որքան բարձրէն յատկէին այնքան քալ կը նկատուէին եւ մխանեռուն ակնածանքին կ'արժանանային: Ոտաւումը կը կատարուէր կայնած վիճակով, ուղիղ ոտքերը վար, գլուխը վեր: Առնցմէ հապիւ մի քանիները յանդգնութիւնը կ'ունենային չատ բարձրէն յատակելով յատակը հասնիլ եւ ափ մը աւազ առնելով ջուրին երեսը ելլել եւ ցոյց տալ մխանեռուն այդ աւազը, որ իր կատարած քալպտրծութեան ապացոյցը կը համարուէր, որովհետեւ իսկապէս խորունկ էր «Տէվէ Պոդան»ը (ուղտ խեղդող): Ժամանակ ըսելու, որ անոնք որ լողալ չէին գիտեր, կամ լաւ չէին գիտեր, անոնք, գոյք հոսանքներէն ապրին, ծանծաղուտ տեղ մը կ'ընէին իրենց վարժութիւնները, լողալ սորվելու կամ գիտցածնին կատարելագործելու համար:

«Տէվէ Պոդան»էն վար կար ծով անկաճը: Այս կը նշանակէ, թէ հոս այնքան խորունկ է, որ կրնայ ծովին մէկ ականջը հաչուրուիլ: Իսկապէս մեր պետակի լողնալիք տեղերուն ամենախորունկն էր: Հոս լողցողներ չատ քիչ կ'ըլլային: Տեղն ալ անհրապոյր էր: Կը գտնուէր վարի ջազայքին կուշտը դէպի հարաւ: Ահակ անդին, այսինքն դէպի հարաւ ուրիշ լողանքի տեղ չկար կամ ըսենք մարդիկ ահակ անդին չէին երթար: Տիմրիկի այս Ջալթու Գետակը իր վրայ ունէր քարաչէն երկու կամուրջներ: Մին կը կոչուի Աղչիկ կամուրջ, որ կը գըտնըւի դէպի հիւսիս, քաղաքէն երկու քիլոմեթրի չափ հեռու, որուն վրայէն կ'անցնէր ճամբայ մը: Այս ճամբան կը տանէր Խուռնավիլ, Զիմառա, Կասմա եւ Խոչկիրի քիւրտ աշիրէթին գտնուգան գիւղերը: Իսկ երկրորդ կամուրջը կը գտնուէր ձիկիրչէնի ապառաժեայ բլուրին արեւելեան ծայրամասին տակը: Ահակ կ'երթար եւ կը կպչէր Մօյտանի հարաւային ծայրամասին: Ասոր վրայէն կ'անցնէին, դէպի Գամչուվէնք եւ անկէ անդին գացող կամ եկող ճամբորդները, «Ասուածամարթ» ուխտի գացողները, ինչպէս նաեւ վերի ջազայքը ցորեն տանող եւ ալիւր բերողները:

Այս կամուրջը չատ հին ըլլալուն, 1911ի գարնան նմանը չտեսնուած յորդում մը ունեցաւ եւ քանդեց կամուրջը, որուն վրայ նոյն պահուն գտնուող երեք թուրքեր եւ երկու ջորիներ, վերջող երկու կամարներու կիրի եւ քարերուն հետ ջուրը թափեցան: Սոսկալի հոսանքը լափեց ու տարաւ ամէնքը:

Թուրք անհոգ կառավարութիւնը չվերաշինեց այս կամուրջը:

վերի եւ վարի ջազայքները իրենք կը չինէին իրենց համար փայտէ առժամանակեայ կամուրջներ։ Յաճախ պարտէզ յորդառատ անձրեւներէն պեռը կը յորդէր եւ կամուրջներուն մէջտեղի մասը կամ ամբողջը կը քշէր կը տանէր։ Չմոռնամ յիշելու, որ այս երկու ջազայքները կը պահուէին պեռին արեւելեան եզերքը։ Իսկ քաղաքը կը պահպէր արեւմտեան կողմը. որով հարկ էր պեռը անցնիլ ջազայքները երթալու համար։ Այս ջազայքները եւ միւս ջազայքները բոլորն ալ ճիշտած ջուրի հոսանքով կ'աշխատէին։ Տիվրիկ քաղաքի բոլոր ջազայքները ժողովուրդին օգտակար էին, որովհետեւ ամէն ընտանիք ինք կը պատրաստէր իր հացը։ Ժողովուրդը չուկայի փուռերէն չէր գներ իր կերած հացը, այլ ամէն տուն կը պնէր իր ցորենը, կը լուար գայն, յետոյ արեւը կը փռէր եւ կը չորցնէր։ Անկէ վերջ չորցած ցորենը կը մաքրէին քարերէն, որմոներէն սեւ կորեկներէն, եւայլն, որմէ վերջ կ'երթար ջազայք, կը վերածուէր ալիւրի եւ կու գար տուն։

Այս Ջալթու պեռակէն գատ, Տիվրիկը ունի ուրիշ պեռակ մը եւս, որ կը կոչուի «Ֆաթմա Սույու» (Ֆաթմայի ջուր) եւ կը պահուի Տիվրիկի վերեւը, այսինքն հարաւային կողմը։ Կու գայ հարաւ–արեւմուտքէն, կ'երթայ արեւելք եւ կը թափի Ջալթու պեռակը։ Ասոնք միախառնուելէ վերջ կ'երթան կը թափին Եփրատ պեռը։

Այս Ֆաթմա պեռակին անցքը քաղաքէն քիչ մը հեռու է, նոյնպէս դիրքն ալ քիչ մը բարձր է։ Այս հոսող պեռակին դէմ թումբ մը չինուած է, որ մզում կու տայ իր ջուրերու մէկ մասին, մանելու համար փորուած ջրանցքի մը մէջը։ Այս ջրանցքին ուղղութիւնը հարաւէն հիւսիս է եւ կը կոթնի Տիվրիկի արեւմտեան սահմանին։

Այս ջրանցքին կէնարար ջուրը կը յատկացնէ ծարաւը Տիվրիկի ժողովուրդին, պարտէզներուն եւ արտերուն։ Շնորհիւ այս ջուրին, Տիվրիկի ջհոնները կը լեցուին, ուրկէ կ'առնուին խմուելիք եւ դործածուելիք ջուրերը։ Կրկին ըսենք, շնորհիւ այս ջուրին, Տիվրիկի բոլոր պարտէզները եւ չրջակայ արտերը կ'ոռոգուին։

Այս երկու պեռերէն գատ Տիվրիկ ունէր պզտիկ պեռակ մը, որ քաղաքին մէջտեղէն կ'անցնէր։ Կու գար արեւմուտքէն, կ'երթար արեւելք եւ կը թափէր Ջալթու պեռը, Բերդի եւ Ճիկիրչէնի երկու բլուրներու վերջաւորութեանց միջեւ։

Այս պեռակին անունը թրքերէն Փոխլու Ջայ (կեղտոտ պեռակ) էր, որովհետեւ Տիվրիկի սպանդանոցին արիւնը եւ ապրը, նոյնպէս բաղնիքներուն ազտոտ ջուրերը հոն կը թափէին։

Այս պեռակէն առնուած ջուրերով կ'ոռոգուէին չատ մը պար-

ակդներ և կը պահնար մէկ քարով ջաղացք մը, որ կը կոչուէր Թուխմանենց ջաղացքը· կը պահուէր այս պեռակին վրայ, չուկայի արեւելեան ծայրամասէն քիչ մը առաջ: Հոդ պեռակին վրայ պահուող կամուրջին կուչար(*):

Քաղաքէն դուրս Տիվրիկ ունէր ուրիշ երեք ջուրեր, որոնք կու գային արեւմուտքէն արեւելք եւ կը թափէին Ջալթու գետը: Առանց անուններն էին.— Փոթանին Ջայը, որ քաղաքին հիւսիսային ծայրամասին մօտէն կ'անցնէր: Խաչին Ջայը, որ Տիվրիկի մօտ պահուող Արխուսուլի կիւղին կողէն կ'իջնար: Ասոր ջուրը հիանալի էր: Քաղաքին հիւսիս-արեւելեան մասին պատկանող տուներէն չատեր կ'երթային մինչեւ հոն եւ համելու համար հոնկէ գոյլով ջուր կը բերէին: Էմիրին չային ջուրն ալ գէշ չէր, բայց հեռու էր հոնկէ ջուր չէին բերեր: Հոն միայն պտոյտի կ'երթային:

Քաղաքը ունէր չուրջ 2000 տուն, որուն 600ը հայ եւ 1400ը թուրք էր: Այս երկու ազգութիւններէն զատ, ուրիշ ազգի պատկանող մարդ չէր ապրեր Տիվրիկ:

Տիվրիկ կանաչութեան մէջ թազուած քաղաք մըն էր: Գրեթէ ամէն տուն ունէր իր պարտէզը, մեծ կամ պզտիկ: Աննշան էր համբանքը պարտէզ չունեցող տուներուն:

Այս պարտէզներու պտուղները հետեւեալներն են, — թութ, ծիրան, սալոր, խնձոր, տանձ, դեղձ, սերկեւիլ, կեռաս, բալ, նուռ, խաղող, փչատ նուշ, կաղին, բոլոճ, կարմրակ (Թրքերէն զղըլճըխ), մասպուր, ընկոյզ:

Հոս մտանանշենք, թէ Տիվրիկի պարտէզներու մէջ պոյտիւն չունէին Թզենի եւ ձիթենի:

Հիմա թուենք այս պտուղներուն տեսակները եւ տանք պործածութիւնները:

Բոլոճ, մեծութիւնը սխտեղէն պզտիկ, իսկ ոսպէն մեծ, դեղին եւ կլոր էր: Իր մէջի կուտը աւելի խոշոր էր քան իր մարմինը:

Կարմրուկ (Թրքերէն զըզըլճուխ)· ասիկա չոր ճերմակ լուրիայի կը նմանէր, բայց հաւկթաձեւ էր: Ունէր կարմիր գոյն: Մէջի կուտը խոշոր եւ մարմինը բարակ: Մեր վերը յիշած բոլոճին պէս, այս երկու պտուղներն ալ չատ յարդի չէին եւ քիչեր ունէին այս ծառերէն իրենց պարտէզներուն մէջ:

Խաղող չատ քիչ կար, որովհետեւ Տիվրիկ այդի չունէր, գուր-

(*) Այս գետակը ուրիշ կամարակապ եւ բարաշէն կամուրջ մը եւս ունէր, որ կը գտնուէր վարի բաղնիքին մօտը, որու վրայէն անցնող ճամբան քիչ անդին շուկայ կը մտնէր:

տը սասակիկ ըլլալուն: Տիվրիկի պարտէզները կան մպլցող որթատունկեր (ասմա): Ասոնք աչունը իրենց տերեւները թափելէ վերջ, վար կ'իջեցնէին իրենց բարձր դիրքէն եւ իրենց ներքեւ փորուած խրամին մէջը կը պահկեցնէին եւ վրան հողով կը ծածկէին, որպէսզի ձմեռը ցուրտէն չսառին, իսկ գարնան, ձիւնը հալելէն վերջ թաղուած տեղերէն կը հանէին եւ կրկին իրենց բարձր տեղերը կը դնէին: Մարդիկ այս աշխատանքը յանձն առած էին ոչ թէ ասոնց խաղողին համար, այլ իրենց տերեւին համար: Այս տերեւները ամառը թարմ վիճակով կը գործածէին: Իսկ ձմեռուան համար պաշար կը պատրաստէին գարունը եւ ամառը: Ասոնք հաւաքելով եւ աղելով պահածոյ կը չինէին: Հոս ըսենք, թէ ի՛նչպէս պահածոյ կ'ըլլան: Որթատունկի տերեւներու մէկ մասը կը հաւաքեն, միշտ զանց ընելով ծաւալով պզտիկները եւ չատ մեծերը: Ասոնք նախ եռացած ջուրի մէջ կը թափէին. երբ կակուղնային եւ դեղնորակ գոյն կ'առնէին: Այս տերեւները մէկիկ-մէկիկ կը տարածուէին, վրանին քիչ մը աղ ցանելով, վրայ վրայի կը դնէին 40–50 հատ չափ, անկէ վերջ կը ոլորէին եւ բզուկի մը մէջ կը դնէին, կուչ կուչ: Բզուկը լեցուելէ վերջ, վրան աղ ջուր կը լեցնէին եւ քար մը կը դնէին, որպէսզի աղջուրը ծածկէ վրայի տերեւները, նոյնպէս տերեւները մնան ճնշուած բզուկին մէջը. ձմեռը այս տերեւներէն կ'առնէին իրենց պէտք եղածին չափ:

Տիվրիկի ժողովուրդին խաղողը Արաբկիրն էր որ կը հայթայթէր: Խաղողները սեւ եւ ճերմակ էին: Սեւերը աւելի հիւթեղ եւ աւելի քաղցր ըլլալուն, ժողովուրդը սեւը կ'ուտէր: Կային ձմեռուայ ճերմակ գոյնով խաղողներ: Ուզողը ասոնցմէ կը գնէր եւ իւրաքանչիւր ողկոյզը գատ-գատ կը կախէին. ձմեռը ուզած պահերնուն կ'առնէին եւ կ'ուտէին:

Նաւո.— Ասիկա ամէն տեղի նուռերուն պէս էր: Ա՛ս ալ կը պահուի մինչեւ ձմեռուան վերջերը: Տիվրիկ չատ նռնենի չունէր:

Դեղձ եւ կեռաս. ասոնք իրրեւ թարմ պտուղ իրենց հասունցած եղանակին կ'ուտուէին: Ասոնցմէ ալ չատ չկար մեր քաղաքը:

Բալ (Թրք. փիշնէ). ասիկա կեռասի կը նմանի, բայց գոյնը սեւ է եւ համը տարբեր եւ չատ հիւթեղ: Ասիկա թէ՛ թարմ կ'ուտէին եւ թէ պահածոյ կը չինէին, եւ ձմեռը կ'ուտէին: Այս պահածոյին մնացած հիւթին ալ օշարակ կ'ըլլար եւ չատ զովացուցիչ էր: Տիվրիկ բալ չատ կար եւ ժողովուրդն ալ սիրով կ'ուտէր:

Սերկեւիլ. չատ հոտաւէտ էր եւ կը պահուէր մինչեւ ձմեռ: Այնքան ընդհանրացած պտուղ մը չէր:

Տաւն· կային մի քանի տեսակները, կանաչ, դեղին, մեծ եւ փոքր, ցամաք կամ ջրոտ: Ասոնց ամենալաւը մեղր տանձն (թրք· պալ արմուտը) էր, որ խոշոր, ջրոտ, փխրուն եւ շատ անուշ էր:

Խնձոր· կային բազմաթիւ տեսակներ, կանաչ, դեղին, բաց կարմիր եւ դուց կարմիր: Խնձորներ կային որ կը դիմանային պահուելու: Այսպէս, ձմեռ առեն կարելի էր խնձոր պահել կամ ունենալ:

Սալոր· Տիվրիկ ունի լաւ տեսակի սալորներ: Անոնց տեսակը 12ը կ՚անցնի: Ասոնք ունէին, դեղին, կանաչ, կարմիր, մութ կարմիր, սեւ ճերմակ եւ այլ գոյներ:

Ասոնք կ՚ուտուէին նախ թարմ վիճակով, ապա, ասոնցմէ պահածոյ (թրքերէն էզմէ) կը չինէին: Մեծ քանակութեամբ կը դնէին կաթսայի մը մէջ ու կ՚եփէին: Ցետոյ ճնշելով քամոցէ կ՚անցընէին: Կեղեւներն ու կուտերը կը մնային քամոց տոպրակին մէջը· մարմինը հալած եւ ջուրին հետ միախառնուած· կ՚ըլլար օշարակ: Այս քամուած սալորին ջուրը կրկին կը լեցնէին մաքրուած կաթսային մէջ ու կրկին կ՚եփէին առեն մը: Անկէ վերջ վար կ՚առնէին եւ կը լեցնէին տափակ ամաններու մէջ, մէկ կամ երկու մատնաչափ բարձրութեամբ եւ կը դնէին երդիքները կամ ուրիշ արեւոտ տեղեր: Ասոնք 8–10 օր արեւին տակ մնալով իրենց պարունակած ջուրը արեւին տաքէն կը չոգիանար եւ կը թանձրանար, կ՚ըլլար մածունի պէս բան մը, որմէ վերջ կը դրուէին րդուկի մը մէջ, կազմելով տարուան մը պաշարը: Ասիկա հայկին վրայ կը քսէին (կարագի պէս) եւ կ՚ուտէին, կամ ջուրին մէջ կը լուծէին, որ կ՚ըլլար շատ զովացուցիչ օշարակ մը եւ կը խմուէր շատ ախորժակով: Նաեւ ձաւարով եփուած փիլաւին հետ կ՚ուտէին, այսինքն փիլաւը քիչ մը չոր ըլլալուն, փիլաւին հետ սեղանին վրայ կը դնէին: Ասիկա կը ծառայէր ո՛չ միայն ճաւարը վար իջեցնելու, այլ ախորժակն ալ կը սրէր եւ շատ կրնային ուտել:

Այս սալորները թուրքերն էին որ շատ ունէին իրենց պարտէզներուն մէջ եւ շատ մը հայեր, որոնք իրենց պարտէզներուն մէջ պահածոյի համար բաւարար սալորենիներ չունէին, կ՚երթային կա՛մ չուկայէն եւ կամ ուղղակի թուրքերու պարտէզներէն կը դնէին:

Ընկոյզ· ընկոյզը թարմ վիճակով ուտելու սովորութիւնը չէր ընդհանրացած: Ընկոյզը երբոր հասունցած ըլլար, իր վրայի կանաչ կճեպը կը ճեղքուէր եւ մէջտեղէն մէջի փայտացոյն ընկոյզը կ՚երեւէր: Պահը եկած կ՚ըլլար ծառին վրայի ընկոյզը դեռին թափելու: Ատոր համար կը զործածէին ձողեր: Ձողը ծառի մը ոտքի եւ երկար ճիւղն է, 4–6 մեթր երկարութեամբ, մէկ կոմպ հաստ միւս կոմպ բարակ: Հաստ կոմպը ձեռքի մէջ բռնելով, միւս բարակ կոմպը վեր

բարձրացնելով կը պարնէին ընկոյզները եւ վար կը թափէին։ Եթէ ընկուզենին բարձր ըլլար եւ իրենց ձողը չհասնէր մինչեւ պտղաթը, ծառէն վեր կը մագլցէին եւ վերի ճիւղերուն վրայ կեցած կը հարուածէին պտղաթի ընկոյզները եւ անոնք ալ տակը կը թափէին։

Այս վար ինկած ընկոյզներու մեծամասնութեան վրայի կանաչ կափարիչները կը բաժնուէին ընկոյզներէն ինքնաբերաբար։ Անոնք որ լրիւ հասած չըլլալնուն կը պահէին իրենց կանաչ բայց խլխլած պատեանը, ձեռքով կը հանուէին։ Վերջը այս ընկոյզները արեւը դրուելով կը չորցուէին։ Աւտնք ձմեռը թութ չամիչի եւ պատեղի հետ կ'ուտէին։ Մէյ մըն ալ ընկոյզը կը ծեծէին կը մանրէին աւազի պէս, յետոյ ծեծուած սխտոր եւ քիչ մը ջուր կը խառնէին եւ մեծ պնակի մը մէջ փչրուած թոնիրի հացին վրայ կը լեցնէին եւ կ'ուտէին։ Ա՛ս ալ Մեծ Պահքին կը չինէին։

Ծիրան։ Ժողովուրդին չատ սիրած պտուղներէն մէկն էր։ Ամէն պարտէզի մէջ քանի մը ծիրանի ծառեր կային։ Աւտնք ալ քանի մը տեսակներու կը պատկանէին։ Կային մեծ եւ փոքր տեսակներ։ Բոլորն ալ դեղին էին, բայց ամանք իրենց վրայ ունէին վարդագոյն կամ կարմիր գոյներ։ Աւտնց մեծամասնութեան կուտերուն միջուկը լեղի կ'ըլլար, իսկ քիչերունը անուշ։

Ժողովուրդը աւտնց կուտերը կը կոտրէր, միջուկը կը հանէր, կը չորցնէր։ Ցետոյ ջուրը կը դնէր եւ միջուկին վրայի կեղեւը կը հանէր, կը մնար ճերմակ միջուկը, որ վրայի կեղեւը ելլելէ վերջ երկուքի կը բաժնուէր մէջտեղէն եւ երկայնքին։ Անուշ կուտերը կրկին կը չորցուէին եւ կը պահուէին, իսկ լեղի միջուկները մեծ եւ տափակ ամանի մը մէջ դրուելով վրան ալ ջուր կը լեցնէին եւ կը դնէին արեւը։ Ամէն 2–3 օրը անդամ մը կը փոխէին ջուրը, հինը թափելով եւ նորը լեցնելով։ Ծիրանի այդ միջուկները տաքցած ջուրին կուտային իրենց լեղին եւ ի վերջոյ իրենց մարմինը պարպուած կ'ըլլար լեղիէն եւ իրենք կը դառնային անուշ միջուկներ, նման բնականէն անուշ եղած միջուկներուն։ Աւտնք կը բռնէին տեղը համեղ նուշի միջուկներուն։ Տիմրիկի մէջ քիչ նուշ կար։

Ծիրանի ծառերը առատ խէժ կը հայթայթէին։ Այդ խէժերուն եռեւէն չատ կ'իյնային ազաքը, որովհետեւ երբոր կակուղ էր, համեղ էր։ Տղոց աչքերուն երբոր խէժ երեւար ծիրանի ծառի մը որեւէ ճիւղին վրայ, խնդոյն կը մագլցէին ծառէն վեր եւ ճիւղին վրայի խէժերը կը հաւաքէին եւ կ'ուտէին։ Խէժը տղոց համար ուտելիք էր, իսկ մեծերուն համար սոսինձ՝ որ կը ծառայէր փակցնելու գանազան բաներ, նամանաւանդ թուղթ։

Ծիրանէն պահածոյ ալ կ՚ընէին։ Այսինքն ծիրանը երկու մասի կը բաժնեն իր ունեցած բնական գիծէն, որ կ՚երկարի իր կոթին տեղէն մինչեւ վարի ծայրը։ Ցեղոյ իր կուտը կը հանեն։ Այսպէս, մէկ ծիրանը կ՚ունենայ երկու կափարիչ։ Ատոնք կը չորցնէին եւ կը պահէին, պարծածուելու համար աշունէն մինչեւ գարուն։

Ատոնք բաւական ջուրով եւ շաքարով կ՚եփեն, կ՚ըլլայ ծիրանով օշարակ։ Ասկէ զատ, չոր ծիրանը ջուրը կը ձգէին մէկ գիշեր, յաջորդ առաւօտուն ջուրէն կը հանէին, որոնք ուռած կ՚ըլլային եւ ջուր ծծող թանձր մաքուր լաթի մը վրայ կը փռէին։ Մինչեւ կէսօր ծիրանները լաւ մը կը չամքէին եւ թարմ ծիրանի ձեւ առած կ՚ըլլային։ Ատոնք կարապ իւղի մէջ կը տապկէին, յետոյ վրան առատ փոշի շաքար կը ցանէին եւ կ՚ուտէին։ Ասկէ զատ, ատոնց վրայ հաւկիթ կոտրելով, մխասին կարապին մէջ կ՚եփէին, կ՚ըլլար ծիրանով ճուաձեղ։ Ծիրանն ալ կ՚եփեն եւ պահածոյ կը չինեն, յար եւ նման սալորին եւ կը պարծածեն նոյն ձեւերով։

Թուք· Թութը Տիմրիկի ժողովուրդին կենսական պտուղն էր։ Թութէն կը չինէին ութ տեսակ բաներ, որոնք են՝ չամիչը, մեղրը (պէքմէզ), օղի, պաստեղ, քեամէ, չարոց, քացախ։ Թութը թարմ վիճակով կ՚ուտէին, ինչպէս միւս պտուղները։ Բայց թութը կը ծառայէր ուրիշ շատ մը բաներու պատրաստութեան։ Այս հանգամանքով իր արժէքը մեծ էլլալուն, Տիմրիկի հայերու պարտէզներուն ծառերու մեծամասնութիւնը թթենիներ էին։ Իսկ թուրքերու մօտ սալորենիներն էին։ Թութը երկու ամիս անընդհատ առատ բերք կու տար։ Իր քաղցրութեամբ, ժողովուրդին ձրի կը հայթայթէ շաքարի անունդը։ Թութը երբոր թթենիին վրայ հասնի, ինքնիրեն կը փրթի իր կոթէն եւ կ՚իյնայ գետին։ Քիչ մը կը ճմռուի եւ գետնի հողերը կը խրին իր մարմնին, ինչ որ լաւ չէ։

Թութերը մաքուր ունենալու համար, թթենիին տակը եւ բոլոր կողմերը ճերմակ սաւաններ կը փռեն։ Ցետոյ մարդ մը ծառին վրայ կ՚ելլէ եւ ձեռքով կամ ոտքով կը ցնցէ ծառին ամէն ճիւղերը։ Այս ցնցումէն բոլոր հասած թութերը կը թափին վար սաւաններուն վրայ եւ այս սաւաններուն չորս ծայրերը բարձրացնելով եւ իրար բերելով, մէջի թութերը կու գան եւ մէջտեղը կը հաւաքուին։ Այս հաւաքուած թութերը կը տանին ուրիշ սաւանի մը վրայ կը լեցնեն։ Թթենիին տակի եղած բոլոր սաւանները այս կերպով կը հաւաքուին եւ մէջի թութերը կը պարպուին։ Այս պարպուած սաւանները այս անգամ կը գետեղեն քովի թթենիին տակը եւ մարդը կ՚ելլէ վրան ու կը թօթուէ անոր ճիւղերը· սովորական այս ձեւով բոլոր թթենիները կը թօթուըտուին։

Այս թուխ թօթռուելու գործողութիւնը կը կատարուի ամէն 3–4 օրը անգամ մը եւ ամէն անգամուայ գոյացած թուխերով կը չինեն մէկ կամ երկու բան: Օրինակ, մէկ անգամին եղածը չամիչ կը չինեն, միւսինը մեղր, ուրիշ մը պատեղ, ուրիշ մը քեամէ, չարոց, եւայլն: Բոլոր հասուն եւ հաւաքուած թուխերը երկիք կը հանուին կամ վարը արեւուտ տեղեր կը փռուին եւ կը չորցուին:

Այս չորցուած թուխերը կ'ըլլան չամիչ (թուխ–չամիչ), ինչպէս խաղողը չորցնելով կ'ըլլայ չամիչ, որուն տեսակներէն կ'ըսեն խաս չամիչ: Ան դուրսէն կու գայ եւ չատ յարգի է: Չորցուած թուխը կը լեցնեն խոշոր բդուկի մը մէջ եւ բերանը կափարիչ մը դնելէ վերջ ցեխով կը ծեփեն եզերքը: Ցեխը չորնալէ վերջ, բդուկին թուխը կը մնայ անհազորդ աշնան անձրեւուտ եւ խոնաւ օդին հետ: Թուխը կը մնայ չոր· իսկ եթէ չծեփուին, թուխը դուրսի խոնաւ օդէն կ'ազդուի եւ կը թրջի ու կ'ուռուի: Երբոր աշնան անձրեւները դադրին եւ սկսի ձիւն տեղալ եւ չոր ցուրտ ընել, ահա այն ատեն կը քակեն բդուկին կափարիչը եւ բոլոր ձմեռը կ'ուտեն երենց սերած թուխի չամիչը: Այս չամիչին հետ ընկոյզ ալ կ'ուտեն, որ չատ համեղ կ'ըլլայ: Ասկէ զատ թուխ–չամիչն ու ընկոյզը կը դնեն ամանի մը մէջ եւ կը ծեծեն, որ ազուր մը մանրուելով իրար կը խառնուին: Ասիկա ընդհանրապէս ակռայ չունեցող ծեր նէնէներու (մեծ մայրիկներու) եւ ախտներու (մեծ հայրիկներու գործն էր, որոնք զգալով կ'ուտէին այս մանրուած համեղ եւ աննպաստ խառնուրդը:

Թուխ–մեղրը· Թուխի ծառերը թօթռուելէ վերջ գոյացած թուխերը կը լեցնէին կաթսայի մը մէջ, որուն տակ կրակ կը վառէին· այս կրակով կ'եփէր թուխը: Եփուած թուխը մաղեն տոպրակի մը մէջ կը լեցնէին եւ կը ճնշէին, ուրկէ կը վազէր հոյզը, տակը դրուած ամանի մը մէջ: Քամուած թուխը, որ կ'ըլլար թանձր խմորի մը կոյտ, կը հանէին տոպրակէն եւ անդին կը դնէին: Քանի մը անգամներ այսպէս կրկնելով կաթսային թուխը կը լրանար: Եթէ թուխը չատ ըլլար կաթսային մէջ, կրկին կը լեցնէին թուխը եւ կըրկնին կ'եփէին ու նոյն գործողութիւնները կ'ընէին, մինչեւ որ թարմ թուխերը լրանան:

Ցետոյ քամող տոպրակէն եւած հոյզը կաթսայ դրուելով կըրկնին կ'եփեն: Եփուելէ վերջ այս հոյզը ամաններու մէջ լեցուելով աբեւը կը դրուէր: Աբեւը, իր կիսիչ տաքութեամբ օրերու ընթացքին կը չոլացնէր անուշ հոյզին մէջի ջուրը եւ երթալով կծկուելով կը թանձրանար: Երբ մեղուի հասած մեղրի թանձրութեան հասնէր, ամանները կը հաւաքէին եւ մէջի թուխ–մեղրը կը լեցնէին բդուկի մը

մէջ։ Ասիկա կը պարծանքին բոլոր տարին։ Նախ մեղրի պէս հացով կ'ուտէին։ Ատով անուշեղէններ ալ կը չինէին։ Ապքատ ընտանիքնե-րու մօտ մեղուի մեղրին եւ չաքարին պակասը կը զոցէր։

Պատեղ· ասիկա ալ մեղր չինուելու պէս, երբոր թուխին հոյդը հանեն, պոյտած այդ հոյդին մէջ ալիւր կը խառնեն եւ կրկին կ'եփեն։ Ասիկա կ'ըլլայ մալէզ (քիչ մը հեղուկ մեղրի պէս)։ Երբոր մալէզը պատրաստ ըլլայ, արդէն պատրաստուած ալ կ'ըլլան մաքուր ճերմակ սաւաններդ, որոնք կը սփռուին չատ տափարակ դետնի մը վրայ, նախապէս յարթարուած եւ պատրաստուած։ Ատոնք կա՛մ տա-նիքը կ'ըլլային կամ վարը դետինը։ Կարեւորը ասիկա է, որ պէտք չէ պակաս ըլլար իր վրայէն ամբողջ օրը։

Այս փռուած սաւաններուն վրայ մօտ ատ մօտ կը թափեն մա-լէզը։ Այս մալէզները դպալի նմանող, պզտիկ թիակով մը (որուն կոնակը ոդորկ եւ տափակ է) կը տարածեն սաւանին վրայ։ Կարելի եղածին չափ բարակ խաւ մը։ Այս խաւին վրայ կը ցանեն, ծիրան-ներու կուտէն ելած եւ անուշցուած միջուկները։ Երբեմն այդ ճեր-մակ միջուկներով անուններ կը պրկինք կամ նկարներ կը չինէինք։ Զանոնք կուշտ կուշտի դնելով, ուզած պիծերնիս կրնայինք կազմել։

Մէկ օրէն այդ սաւաններուն վրայի մալէզը խաւը կը չորնար։ Անկէ վերջ հարկ էր այդ չորցած մալէզը փրցնել սաւաններէն։ Ասի-կա ալ բաւական նուրբ գործ էր։ Գեաինը կը փռեն ուրիչ մաքուր սաւան մը եւ առաջ վրայ կը տարածեն վրան չորցած մալէզ ունեցող սաւաններէն մէկը։ Սաւանը կը շրջեն։ Մալէզով չորցած կողմը կը բերեն տակը եւ կոնակը վրան։ Կ'առնեն ամանով ջուր եւ լաթ մը։ Լաթը կը թաթխեն ջուրին մէջ եւ առանց քամելու այդ ջրոտ լաթը կը քսեն կոնակը պարծուած սաւանին ամէն կողմը։ Սաւանը կը թրջի· այդ պատճառաւ, մէւս կողմի վրակած պատեղին խիստ կպչունու-թիւնը կը թուլնայ։ Այս թույլտուութենէն օգտուելով պատեղը ձեռ-քի ճարտար մատներով կը բաժնեն սաւանէն։ Հարկ է չատ ծակեր չի բանալ կամ չի պատռել պատեղը։ Անկէ վերջ այդ քիչ մը թրջած պատեղը կրկին արեւուն տակ կը թողուն։ Այսպէս բոլոր սաւաննե-րուն վրայ եղած պատեղները կը բաժնեն, որոնք չորնալէ վերջ մկրատով կը կտրեն չուրջ 20 սանթիմեթր լայնքով եւ 40 սանթիմեթր երկայնքով։ Ատոնց կէս տարածութեան վրայ կը ցանեն բարակ ա-լիւր եւ կը ծալեն մէջտեղէն, այսպէսով կ'ունենան կրկնակ երեսով 20 քառակուսի սանթիմեթր տրամագծով քառակուսի կտորներ, ո-րոնք խնամքով կը տեղաւորեն քառակուսի թիթեղեայ ամաններու մէջ վրայ վրայի եւ կը զոցեն կափարիչը։ Ատոնք ձմեռը իրենք կ'ու-

աեն եւ եկող հիւրերը մեծարելու համար անոնց ալ կը հրամցնեն: Այս պատեղները ընդհանրապէս ընկոյզով կ'ուտեն, որ չատ համեղ կ'ըլլայ: Խաղողէն ալ պատեղ կը չինեն այն քաղաքները, ուր խաղողը առատ է: Բայց խաղողին պատեղը թուխի պատեղին պէս համեղ չէ, ըստ տիվրիկցիներուս:

Եաղոց· պատեղի բացատրութենէն անմիջապէս վերջ, խօսինք չարոցին ալ մասին, որ ընդհանրապէս կապուած է պատեղի չինութեան հետ, քանի որ կը չինուի պատեղի պէս պատրաստուած մալէզով:

Շարոցները կրնան ըլլալ երկար կամ կարճ: Երկար չարոցներ ունենալու համար հարկ է թելերը (արտասան) երկար կարել, իսկ կարճերուն համար կարճ. կամ ամէն հատակի չարոցներ ունենալու համար, կարել ամէն տեսակի երկարութեամբ թելեր:

Այս կարուած թելերէն մէկուն ծայրը հաստատեղ (խոշոր ասեղ) մը կ'անցընէին 6–8 սանթիմեթր երկարութեամբ: Ցետոյ թելին միւս ծայրը վրայ վրայի չատ մը հանդոյցներ կը չինէին, մինչեւ ասպի մեծութեան չափ: Եաեւ թել ունեցող այս խոշոր ասեղով կը ծակէին, առաջուց կտրուած եւ պատրաստուած ընկոյզի միջուկները եւ կ'անցընէին թելին վրայ, որոնք կը չարուէին կռնակ կռնակի եւ վար քչուելով կը յենէին թելին տակի հանդոյցին: Այս չարուած ընկոյզներու երկարութիւնը կ'ըլլար չուրջ 15–40 սանթիմեթր: Ցետոյ թելի վրայ անցուած ընկոյզի չարքերը, մէկիկ-մէկիկ մալէզին մէջը կը կոխեն եւ դուրս կը հանեն ու կը կախեն: Առնք երբոր մալէզէն դուրս ելլեն, իրենց վրայ մալէզը խաւով մը պատած կ'ըլլայ: Այսպէս չատ մը անգամներ այս ընկոյզաչար թելերը մալէզ մտնել ելլելով եւ ամէն անգամ իրենց վրայ առած նոր խաւերով կը հասունան, կը կլորնան: Երբոր ընկոյզները բոլորովին ծածկուած ըլլան, այն ատեն լմնցած կ'ըլլայ չարոցին պործուածքը:

Շարոցը Տիվրիկի սքանչելի ուտելիքներէն մին էր: Շարոցի պնահատանքը կարենալ ընելու համար հարկ է նախ ճաշակել ապա արտայայտուիլ:

Ցեամէ· աս ալ պատեղին պէս թուխի մալէզէն կը չինուի: Բայց փոխանակ բարակ ըլլալու հատ է, չուրջ 6 միլիմեթրի չափ: Առոր մալեզը սատնի վրայ չեն լեցներ չորցուելու համար արեւին տակը, այլ ամաններու մէջ: Ջուրը չոգիանալով կը թանձրանայ եւ կը գառնայ ամուր խմորի պէս բան մը: Այս անգամ ամաններու տակը գոյացած քեամէն կը կարեն չեղանկիւն եւ կտրուելէ վերջ կրկին կը թողուն արեւին տակ: Երբոր սառնայ չատ ամուր խմորի մը վիճակը,

կը հաւաքեն եւ դնեն քառակուսի եւ թիթեղեայ ամաններու մէջ եւ կ'ուտեն աչնան եւ ձմրան եղանակներուն:

Բացախ· քացախոր թութի հոյզէն կը շինեն, որ ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ թթուած հոյզը:

Հիմա հարց տանք, թէ ամէն անգամ որ թութերը կ'եփեն եւ անոր հոյզը կ'առնեն, շինելու համար թութ-մեղրը, պաստեղը եւ քեամէն, ի՞նչ կ'ընեն եփուած ճզմուած եւ քամուած թութի խմորը, որ կը հանեն քամոզ առպրակէն դուրս:

Առանք բնաւ չեն նեղուիր, քանի իրենց մէջ դեռ մնացած կ'ըլլայ անուշութիւն: Քամելու եղանակը նախնական ըլլալով, այս թութի խմորը մաս առ մաս ափերնուն մէջ առնելով սեղմելով կը դարձնեն քանի մը անգամներ եւ կը շինեն կլոր գնդիկներ, շուրջ մեծ խնձորի մը մեծութեամբ· կը չարեն արեւը եւ կը չորցնեն: Ձմեռը, առնուազն 8–10 հատ կամ աւելի, դոյլ մը ջուրի մէջը կը ձգեն, որոնք կը թրջին եւ կը քայքայուին: Անկէ վերջ կու տան իրենց կովերուն, որոնք ախորժակով կը լափեն այս անդադար ուտելիքը:

Օղի· Տիվրիկի ժողովուրդը իր օղին իր պարտէզի թութէն կը հանէր: Օղի չինող եւ ծախողներ կային· առանց յաճախորդները մեծաւ մասամբ թուրք կամ քիւրտ պիւզայիներ եւ մաս մըն ալ մեր քաղաքին քանի մը առանձակ պարտէզ չունեցող ընտանիքներն էին:

Հիմա պատմենք օղիի չինութիւնը:

Նախ ըսենք, թէ օղիի չինութեան համար առաջին կարգի թութեր չէին գործածեր, այլ՝ երկրորդ կարգի թութեր: Ուրեմն որո՞նք էին երկրորդ կարգի թութերը: Երկրորդ կարգի թութերուն մէկ մասը անոնք էին, որոնք հասունցած կ'ըլլային թթենիները թօթուելէ առաջ: Անոնք ինքնաբերաբար վար կ'իյնային, կամ պզտիկ հով մը չարժէր իրենց ճիւղերը եւ իրենք հասունցած ըլլալով, այդ չարժէն իրենց թուլցած կոթին ծայրը կը բաժնուէր ճիւղէն եւ կ'իյնար վար: Առանք, ինչպէս ըսինք առաջ, կ'իյնային պարտէզի հողին վրայ եւ քիչ մը կը հողոտուէին: Պարտէզին տիրուհին, ամէն 2–3 օրը անգամ մը կու գար կը հաւաքէր գետին ինկած այս թութերը եւ զանոնք արեւը փռելով կը չորցնէր: Ասիկա կը սկսէր թութերու հասունցուելու շրջանի սկիզբէն մինչեւ վերջանալը: Այսպէս, հաւաքուած բոլոր թութերը չորցուելէ վերջ, մէկ կողմ կը դրուէին: Իսկ միւս երկրորդ կարգի թութերն ալ անոնք էին, որոնք առաջին հասունցողները կ'ըլլային եղանակին սկիզբը: Առանք չատ անուշ չէին ըլլար եւ չատ քաղցրը հոյզ չէին պարունակեր: Այս թութերը կը չորցնէին եւ կը խառնէին գետին ինկած եւ հողոտած թութերուն հետը:

Երբ աշուն դար, պարահպի աշխատանքը վերջ կը գտնէր. տան տէրուհին կ'երթար կը տեսնէր իրենց թաղի օղի հանող ընտանիք մը, որ կ'ունենար փայտէ շինուած քառակուսի մեծ չտմարան մը, եւ օղիին նախանիւթը եփելու յատուկ մեծ կաթսայ մը, որուն մասնաւոր կափարիչը կը գտնուէր կառավարութեան ձեռքը (ակցիզին պրանճակը)։ Ակցիզին այդ կափարիչը դրամով կը տրամադրէր, որուն սակը ժամով կը հաշուուէր։ Կափարիչը առնուած պահուն կը գրուէր ժամը։ Երբ վերադարձնէր կափարիչը, կը նայէին բերուած ժամը. հաշիւ կ'ընէին թէ ո՛րքան ժամ գործածուած է կափարիչը. այդ գոյացած ժամերուն հաշիւը կ'ընէին եւ ժամ գլուխ սահմանուած սակը բազմապատկելով կը գտնէին Ակցիզին տուրքը։

Հիմա կափարիչը դեռ թող մնայ Ակցիզին քով. մենք գանք օղիի պատրաստութեան։ Երկրորդ կարգի չորցուած թուխերը պարկերով կը տարուին օղի հանուելիք տեղը. այդ չտմարանին մէջ կը լեցնեն պէտք եղած քանակութեամբ ջուր, յետոյ թուխի պարկերը կը պարպեն չտմարանին մէջ։ Ամէն օր կ'երթան եւ հոն գտնուղ երկար ձողով մը կը խառնեն չտմարանին թուխն ու ջուրը։ Քանի մը օր վերջ, չոր թուխը ծծելով չտմարանին մէջի ջուրը, լաւ մը ուռած կ'ըլլայ։ Այսպէս, թուխը կը սկսի քայքայուիլ եւ բորբոքիլ։ Այս բորբոքումը սաստկանալով կը սկսի պճրակալ (խլրտիլ) եւ եփելու պէս բաներ մը ըլլալ։ Այս գոյացած նիւթին ախիրկիք կ'ըսեն «քուչուկ»։ Այս քուչուկէն կը սկսի ալքոլի հոտ գալ եւ եթէ չտմարանին վրայ բարձրանաս, ալքոլին հոտն ու կապը ռունդերդ կը կճեն։ Այդ պահուն կը սկսին մտմով փորձել կուչուկին հասունցած ըլլալն ու չըլլալը։

Փութով կ'երթան Ակցիզին եւ կը բերեն կաթսային կափարիչը։

Այս քուչուկը կը լեցնեն կաթսային մէջ, տակը կը վառեն փայտերը. կափարիչը կը դնեն վրան։ Այս կափարիչը գմբէթաւոր է եւ ունի թեւ մը, որ երկար է մէկ մեթրի չափ։ Այս թեւին մէջտեղը լայնցած փոր մը կայ, ուրկէ անդին երթալով կը նեղնայ եւ ծայրը կ'ըլլայ պզտիկ խողովակի մը չափ, ուր կայ ծակը։ Կափարիչին այս թեւը իր փորովը կը մտնէ պզտիկ աւազանի մը ջուրին մէջ եւ պզտիկ ծայրը կ'ելլէ դուրս։ Այս փոքր մասնաւոր մխակաւոր քարէ շինուած աւազանին մէջ շարունակ պաղ ջուր կը վազէ, որ կը ծառայէ իր պարունակած ջուրին միշտ պաղ մնալուն։ Ցետոյ կաթսային եւ իր կափարիչին իրարու կպած շրթունքներուն մէջտեղի ճեղքը կը փաթթեն լաթէ երկար ժապաւէններով, որոնք ցեխով ծածկուած կ'ըլլան։ Այսպէս, երբոր կաթսան եռալ սկսի, իր շրթունքէն շոգի չի կոր-

սընդնեը: Կաթսային տակի ուժեղ կրակը կաթսային մէջի քովչուկը ուժդին կ'եռացնէ, որմէ ելած շոգին գմբէթաւոր կափարիչէն կ'երթայ թեւին փորին մէջ: Այս փորը, որ մխրճուած է աւազանին պաղ ջուրին մէջ, կաթսայէն եկած շոգին պաղեցնելով կը վերածէ հեղուկի: Այս հեղուկը փորին տակ իջնալով գառխարը դանուող ծայրը կ'երթայ, որու պղտիկ ծակէն երակի մը հաստութեամբ կը սկսի վազել դուրս, իր տակը դրուած դոյլի մը մէջ: Այս կաթսան քանի մը անգամներ կը պարպուի ու նորէն կը լեցուի: Այս գործողութիւնը մէջտ կը շարունակուի, մինչեւ որ լրանայ չեմարանին մէջի քովչուկը:

Այս օղիէն ամանք կ'ունենան մինչեւ 70° աստիճան, ինչ որ շատ գօրաւոր է: Այս գօրաւոր օղիին մէջ ջուր կը խառնեն: Այս ջուր խառնելն ալ օղիին սիրոյմէն կախեալ է. գօրաւոր օղի ունենալ ուզողը քիչ կը խառնէ ջուրը. իսկ եթէ քիչ մը թոյլ օղի կը սիրէ, ջուրը շատ կը խառնէ:

Ալքոլը ելած եւ մնացեալ քովչուկներն ալ կը վերցնեն կովերուն, բայց կենդանին շատ սիրով չ'ուտեր, ինչպէս թուխէն առնուած քովչուկը:

Թթենիներուն մեղի ունեցած մեծ օգտակարութիւններէն դուրս, աշխարհի ընդհանուր մարդկութեան ալ կու տան այնքան յարգի եղող բնական մեառքը, որ մեր գործածած հիւսուածեղէններուն ամենանուրբը եւ ամենաարժէքաւորն է:

Մեառքի թելը ճերմակ է որ կու տայ մեղի, իսկ ճերմակին միակ ուտելիքը եւ սնունդը թթենիներու տերեւն է: Իսկապէս զարմանահրաշ բան մըն է, որ այդ տերեւները մեառքի կը վերածուին ճերմակին կողմէ:

Տիվրիկի մէջ ժամանակին ճերմակարուեստ կար, հնորհիւ մեր բազում թթենիներուն: Բայց վերջերս այդ արհեստը գրեթէ կանգ առած էր, որովհետեւ մեառքի բուժողներուն գինը քաջալերական չէր տիվրիկցիներուն համար:

Տիվրիկի պարտէզներուն եւ արտերուն մէջ կը մշակուէին հետեւեալ բանջարեղէնները.— Ազատքեղ, շահասպրամ (ռեհան), անանուխ (նանէ). ասոնք կերակուրները կամ ապուրները համեմելու կը ծառայէին: Ասոնց տերեւները կը հաւաքէին ամառը եւ կը չորցնէին, որոնք կը գործածուէին մինչեւ յաջորդ բերքը: Շամին (ապառնախ), բանջար, լուբիա, սոխ, սխտոր, պամիա: Ասոնք ամառը մէկ կողմէ թարմ վիճակով կ'ուտուէին, միւս կողմէ կը չորցուէին եւ ձմեռը կը գործածուէին: Սամիթն ալ ամառը մէկ մասը թարմ կ'ու-

ակին, մէկ մասն ալ կ՚ապէկին եւ բզուկի մը մէջ կը դնէկին, վրան ալ աղ լուծուած (28 աստիճան ազի) քիչ մը ջուր կը լեցնէկին, վրան ալ ոդորկ 1–2 քիլոնոց քար մը կը դնէկին, որ սամիթը միշտ ճնշուած մնայ եւ ապ–ջուրը ծածկէ պայն: Ասիկա վերջը կը հանէկին իրենց պէտք եղածին չափ եւ ջուրը կը ձգէկին մէկ պիչեր, վերջը ջուրէն կը հանէկին, քիչ մը կը սեղմէկին, յետոյ լաթի մը վրայ կը ձգէկին որ չամբի: Անկէ վերջ սամիթը կը դանէր իր թարմ վիճակը եւ կ՚ուտուէր հացով՝ Մեծ Պահքին, իսկ պանիրով՝ անկէ դուրս: Բակլա. ասիկա թարմ վիճակով կ՚ուտէկին, իր կանաչ կեղեւովը, որուն մէջի բակլաները պզտիկ եւ կանաչ կ՚ըլլային: Կը ձգէկին նաեւ, որ բակլան աւելի աճի եւ իր մէջ չորուած բակլաները մեծնան, որմէ վերջ բակլան հասաքելով վրայի կարծր մաշկը կը հանէկին եւ մէջի բակլաները կը չորցնէկին ձմեռը ուտելու համար, կա՛մ մխով կա՛մ ձէթով եւ սխտոր քացախով. այս վերջինը Մեծ Պահքի ժամանակ: Մեր վերը յիշած լուբիայէն զատ, կային նաեւ երկու տեսակ ուրիչ լուբիաներ: Ասոնք չորցուելու յատուկ էին: Ասոնց մէկուն կեղեւը ճերմակ էր եւ մէջի լուբիան ալ ճերմակ: Իսկ միւսին կեղեւը վրան կարմիր բիծեր ունի, որուն մէջի լուբիան ալ իրեն պէս էր. ասոր կ՚ըսենք կարմիր լուբիա: Այս երկու տեսակներն ալ կը չորցուէին եւ մինչեւ յաջորդ ամառ կը գործածուէին: Սա ըսեմ, թէ ճերմակ լուբիան է որ ընդհանրացած է. կարմիրը մշակող եւ գործածող չատ չկային: Ասոնք ձմեռը կա՛մ մխով կ՚եփէկին կա՛մ առանց մխի, բայց հետը կազամբի թթու (թուրշու) կը դնեն: Այս ալ Մեծ Պահքի կերակուր է: Զոր լուբիային ապցանն ալ կը չինեն: Նախ կը խաշեն, յետոյ ջուրը կը քամեն. այս եփած եւ հատիկ–հատիկ եղող լուբիային վրայ կը լեցընեն քիչ մը քացախ, ձէթ եւ մանրուած սոխ ու ազատեղէ: Ամէն առեն ուտուող եւ ամէն եղանակի փնտռուած բան մըն էր: Այս լուբիաները չատ համեղ էին. ընկոյզի համ կու գար մէջէն, կարծես ընկոյզ կար մէջը:

Սմբուկ. սմբուկը մխայն իր եղանակին թարմ վիճակով կ՚ուտէկին: Ասիկա ձմեռուան չէին պահեր: Սմբուկը կը չորցնէկին ձմեռուան համար. կլոր չերտերու կը վերածէկին, յետոյ աղջուրի մէջ կը ձգէկին: Անկէ հանելով արեւը կը չորցնէկին: Ձմեռը ջուրը կը ձգէկին, ապը կ՚երթար, սմբուկը կ՚ուռէր եւ կ՚ըլլար պատրաստ եփուելու:

Սմբուկէն երեք տեսակ կերակուր կը պատրաստէին. մին միսով եւ ճաւարով փորը կը լեցնէկին, որուն տոլմա կ՚ըսէկին: Միսը՝ քառակուսի կը կարդէկին եւ ոչխարի միսով կ՚եփէկին: Երբորդը՝ բակ չերտերու կը վերածէկին եւ իւղին մէջը կը տապկէկին, կամ տապ-

կուած վիճակով կամ այս առարկուածներուն վրայ քիչ մը քացախ կամ սխտորով քացախ լեցնելով կ'ուտէին:

Դդում. առոր տեսակը երեք էր. մին՝ կլոր, խոշոր եւ անուշ էր, վրան կանաչ մկկը դեղին գոյնով: Ասիկա տիւրլիկիք նախ կը կարէին չերտ–չերտ, յետոյ այս չերտերն ալ երեք սանթիմէթրնոց քառակուսի կտորներու կը վերածէին եւ կաթով կ'եփէին. իւղով ալ կ'եփէին: Այս դդումներն ալ իրենց պէս բաւական խոշոր եւ մկկը լեցուն կուտեր ունէին, զոքս կը լուային, կը չորցնէին և կը պահէին: Ձմեռը առանց կեղեւը ակռայով ճաթեցնելով միջուկը կը հանէին եւ կ'ուտէին: Ասիկա տեսակ մը ժամանց եւ զուարճալիք էր: Այս դդումները կը պահուէին եւ ձմեռն ալ կ'ուտուէին:

Երկրորդը, դդումին նեղ եւ երկար տեսակն էր, որ եւրոպական տեսակին պէս պտղիկ, վրան կանաչ չէր: Մեր այդ դդումներուն թրքերէն սազըզ գապաղը կ'ըսէին, որուն վրայի կեղեւը ճերմակ էր, հաստակով երկար եւ քիչ մըն ալ հաստ էր: Ասիկա ալ կը կարէին եւ մանր կտորներու կը վերածէին, վերոյիշեալ կլոր դդումներուն պէս. բայց կաթով չէին եփեր, այլ՝ մխտով: Յետոյ այս դդումներուն փորը պարպելէ վերջ ձեծուած մխտով եւ ձաւարով խառն, կը լեցնէին փորը եւ կ'եփէին, որուն թրքերէն տոլմա անունը կու տային:

Պղպեղներ. պղպեղներն ալ երկու տեսակ էին, մին հաստ եւ կարճ, որ կծու չէր. ասիկա ալ կը ծառայէր ձեծուած մխտով եւ ձաւարով փորը լեցուելու եւ ուտուելու: Ակռ պատ թիթու (բուրշու) ալ դրուէր եւ ձմեռը կ'ուտուէր: Պղպեղին մէւս տեսակը, սովորական բարակ, քիչ մը երկար եւ սրածայր տեսակն էր, որ կ'ըլլար սոսկալի կծու: Ասիկա ամառը կանաչ վիճակով կ'ուտէին իրրեւ կծու. երբեմն կծու պահանջող կերակուրներու մէջ ալ կը դնէին: Այս կանաչ վիճակով ձմրան համար ասոր ալ թիթուն կը դնէին: Ակռ պատ այս պղպեղները կը ձգէին որ հասունանան, այսինքն կարմրին: Կարմրելէ վերջ կը հաւաքէին եւ ասեղով թելի մը վրայ չարելով, արեւը կը կախէին որ չորնայ: Չորնալէ վերջ ներս կ'առնէին եւ կը կախէին չորմար տեղ մը, որ չոր պէտք էր ըլլար, չոր պահելու համար պղպեղը: Ասիկա ձեծելով մանաւանդ ամանի մը մէջ, փուչիի ալ կը վերածէին, իրեն յատուկ կերակուրներու մէջ լուծուելու համար: Այս կարմիր եւ չորցուած պղպեղները, առանց փչրելու կը դնէին ամէն տեսակ թիթուներու մէջ, որ թիթուին կու տար թէ՛ քիչ մը կծու համ եւ թէ կը ծառայէր թիթուին լաւ պահուելուն:

Վարունգ, ձմերուկ եւ սեխ. առանք կ'ուտուէին թէ՛ ճաշերու վրայ եւ թէ ճաշերէ դուրս: Ձմերուկները ուրիշ տեղերու նման սո–

վրաական մեծութեամբ եւ սովորական դոյներով էին, այսինքն պոչ կանաչ եւ բաց կանաչ։ Այս վերջնոյն վրայ կային մութ կանաչ բծաւոր պիծեր, որոնք քաշուած կ'ըլլային վերէն վար, այսինքն կոթէն դէպի ծայրը. կարծես բնութիւնը ուզած է զանոնք չերտաւորել։

Սեխերը երկու տեսակ էին ձեւով. մին կլոր, իսկ միւսը հաւկթաձեւ։ Առաջինը դեղինի եւ կանաչի նմանող դոյն մը ունէր, որուն վրայ վերէն վար պիծեր կային, որոնք սեխը յստակ չերտերու բաժնած էին։ Հաւկթաձեւ սեխը դեղին դոյն ունէր։ Այս սեխը չատ հոտաւէտ էր. հեռուէն կ'առնէինք իր անուշ բոյրը. այս սեխերը չատ համեղ էին։

Ձմերուկներն ու սեխերը յարդի մէջ մխրճելով կը պահէին, որոնք մինչեւ ձմեռուան վերջերը կը մնային անվթար. ուզած ատենին կը մանէին յարդանոց եւ թեւերնին յարդին մէջ կոխելով հատ մը կամ երկուք դուրս կը հանէին եւ կ'ուտէին։

Մեր վարունգներն ալ չատ հոտաւէտ եւ չատ համեղ էին։ Եւրոպայի մէջ չկայ նման վարունգ։

Լոլիկ. ասիկա նման է ամէն տեղի լոլիկներուն, որոնք իրենց տունկերուն վրայ ազուր մը կարմրելէն վերջն է որ կը փրցնեն։ Լոլիկը կ'ուտէին սեղանին վրայ, չերտ-չերտ կտրուած ձեւով. կ'ուտէին նաեւ ճաշերէ դուրս։

Երբոր կարմրած լոլիկներու համրանքը բազմապատկուէր եւ իրենց ուռուցելով սպառումը անհնար դառնար (Օգոստոս ամսուն), այս անգամ բոլոր կարմրածները կը հաւաքէին, կ'եփէին, յետոյ քամոցէ կ'անցընէին, ուրկէ ելած պուտ լոլիկի կարմրուկ ջուրը կրկին կաթսային մէջ կը լեցնէին, կրկին լաւ մը կ'եփէին, յետոյ, արեւոտ տեղ մը տափակ ամաններ կը չարեն եւ այս լոլիկի եփած ջուրը անոնց մէջ չուրջ երկու մատնաչափ կը լեցնէին իւրաքանչիւրին մէջ։ Առնք օրերով առաւօտէն մինչեւ իրիկուն արեւին տակ ջուրը կը քաշուէր, երթալով կը խտանար։ Երբոր իրենց թանձրութիւնը մածունի պէս ըլլար, կը հաւաքէին եւ բզուկի մը մէջ կը լեցնէին եւ մինչեւ յաջորդ բերք կը դործածէին։ Շատ մը կերակուրներու մէջ քիչ մը կը դնէին այս խտացած լոլիկի հիւթէն, որպէսզի աւելի համեղ դառնայ. ասոր կ'ըսէին սալցա։ Երբ ամառը իր վերջաւորութեան հասնէր եւ թեւակոխէր աշունը, օրերու լոյսը չատ կարճցած կ'ըլլար, արեւին կիզիչ շոգն ալ նոյնքան պակսած կ'ըլլար, որու հետեւանքով լոլիկի թուփերուն վրայի լոլիկները լրիւ չէին կրնար մեծնալ եւ չէին ալ կրնար կարմրիլ եւ կը մնային կանաչ։ Առնք վերջին պահուն իրրեւ վերջին բերք, մեծ թէ փոքր կը հաւաքէին եւ թթու կը դնէին բզուկներու

մէջ։ Առանց հետ կանաչ լուբիա եւ բանջարի բազուկ (բանջարի յօ–ղունը) կը պնդէին, զոր կ՚ուտէին իբրեւ թթու հում վինճակով, կամ կ՚եփէին մխով եւ կերակուր կը պատրաստէին։

Բողկ· Տիվրիկի բազկերը անէին սեւ գոյն եւ կլոր էին։ Առանք կծու կ՚ըլլային եւ հում կ՚ուտուէին ճաշերու ընթացքին· ամանք կ՚ուտէին իր կծուն սիրելով, իսկ ուրիշներ կ՚ուտէին մարսողութիւնը դիւրացնելու համար, ետյլն։

Շողգամ· առանք յար եւ նման էին ամէն տեղ գտնուող շոգ–գամներուն, միայն թէ քիչ մը աւելի անուշ էին։ Այս պատճառով շոգ–գամը երբեմն հում ալ կ՚ուտէին· բայց իր գործածութիւնը ընդհան–րապէս կերակուրի համար էր։ Քառակուսի կը ջարդէին եւ մխով կ՚եփէին։ Յարդի կերակուր մը չէր։

Ստեպղին· առեպղինը յարդի բան մըն էր եւ միշտ կ՚ուտուէր հում, առանց եփուելու։ Վրայի խաւը կը քերթէին, յատակը եւ ծայ–րը կը կտրէին կը նետէին։ Այսպէս, մաքրուած առեպղինը վերէն վար չորս երկար շերտերու կը բաժնէին եւ ախորժակով կ՚ուտէին։ Ասիկա ամեհուայ առհմանուած բան էր։ Կարծես ամեհուայ ուտուե–լիք պատուղ մը եղած ըլլար։

Եէր ալմասը· բառը թրքերէն է· ասիկա պետնախնձորի պէս բան մըն էր· բայց ծուռ ու մուռ, ածեւ բան մըն էր։ Գոյնն ալ կա–պոյտի գարնող թեթեւ կարմիր մըն էր։ Մարմինը պետնախնձորի պէս էր, բայց անոր պէս պեղնորակ չէր, այլ ճերմակ էր։ Իր մէջ քիչ մը անուշութիւն կը պարունակէր։ Ասիկա թէ՛ հում կ՚ուտէին եւ թէ մի–սով կ՚եփէին։ Ա՛ս ալ կը պահուէր մինչեւ գարուն· ընդհանրապէս ամեհուայ ուտելիք էր։

Գետնախնձոր· ասոր ալ բերքը ամառուայ սկիզբը կ՚ըլլար· նման էր ուրիշ երկիրներու պետնախնձորներուն, իր տեսքով, մեծու–թեամբ եւ համեղութեամբ։ Տիվրիկցիք առանք կ՚ուտէին երկու ձե–ւով· մին կը խաչէին, յետոյ մանրուած սոխով, ազատաքեղով, փոշի եղած սեւ պղպեղով, քիչ մը ադով կը չաղէին եւ խմորի կը վերա–ծէին ու կ՚ուտէին։ Այս Մեծ Պահքին շատ կը չէնէին։ Միւս ձեւը· պետնախնձորը կը կտրէին, պզտիկ քառակուսի կտորներու կը վե–րածէին եւ մխով կ՚եփէին ու կ՚ուտէին· կարագի կամ ձէթի մէջ ալ կը տապկէին։ Ջմռնամ ըսելու, որ պետնախնձորը կրակարաններու կրակին տակը գտնուող տաք մոխիրին մէջ ալ կը թաղէին· հոն քանի մը ժամ մնալով կը խորովուէր։ Ա՛ս ալ կ՚ուտէին այս ձեւով, միայն վրան քիչ մը ադ ցանելով, որ համեղ կ՚ըլլար։ Առանք ալ մինչեւ ա–մառ կը պահուէին։

Ճակնդեղ· *տիվրիկկիք տակ կ'ըսէին (կարմիր կլոր բանջար· պէթ-ըրաւ)· ասիկա կլոր կ'ըլլար, սակայն քիչ մը չողղամի պէս, բայց ունէր մութ կարմիր գոյն մը իր բոլոր մարմինովը: Ասիկա կ'եփէին (կը խաչէին) եւ այդ ձեւով առանց ուրիշ բանի հետ խառնելու կ'ուտէին, որ շատ անուշ կ'ըլլար: Ասիկա թթու (բուրշու) ալ կը դնէին, որ պատուական բան մը կ'ըլլար, իսկ իր գոյ կարմիր գոյնով ջուրն ալ ախորժակով կը խմուէր: Այս թթուն ալ մինչեւ գարուն կը պահուէր:*

Կաղամբ· *Տիվրիկի կաղամբները շատ մեծ կ'ըլլային: Մէկ հատը 20–30 քիլօ ծանրութեամբ: Անոնք յունարկաւորներն էին միւս բոլոր տեսակի բանջարեղէններուն, որոնք իրենցմէ առաջ կը մեռնէին, որովհետեւ անոնք կը ձգուէին իրենց ածուներուն մէջ, մինչեւ աշնան խոնաւ եւ ցուրտ պիչերները: Այս եղանակին պիչերները չաղ կը նստի պետիններուն եզած ցուրտէն· առաւօտուն մարդ կը կարծէ, թէ պիչերը ձիւն է եկեր եւ բարակ խաւով մը ծածկեր է ամէն բան, բայց առաւօտուն չուտով կը հալին եւ կ'անհետանան: Կաղամբները այս չաղուտ ցուրտով լաւ մը թրծուելէ վերջն է որ կը կտրեն եւ կը վերցնեն:*

Հիմա նայինք, թէ ի՛նչ բանի կը ծառայէ այս մեր պարտապահոց կաղամբը: Կաղամբը թարմ վիճակով միասով կերակուր կ'եփէին, որուն տիվրիկցիք դաբուղա կ'ըսէին, որ Թրքերէն բառ մը ըլլալու է: Այս կերակուրը այնքան ալ համեղ բան մը չէր: Կաղամբը արժէք կը ստանար իր թթու դրուելէն վերջ: Տիվրիկցիք շատ կը սիրէին ստոր թթուն· ստոր համար ալ այս կաղամբէն մեծ կարաս մը թթու կը դնէին: Կաղամբի թթուէն կը չինէին տոլմա, որ ծեծուած միսը եւ ճաւարը քիչ մը ջուրով կը շաղէին, հետը խառնելով մանրուած սոխ, չահասպրան, խաւցած լոլիկի հիւթ (սալցա) եւայլն· ստոնք բոլորը միասին կը խմորուէին· յետո թթու կաղամբին մտնտուր եւ չափաւոր կտրուած տերեւին մէջ կը դնէին եւ տերեւը վրան կը փաթթեն, որոնք կ'ըլլային կլոր, նեղ եւ երկար պատառներ: Անոնք որքան պզտիկ չինուէին, այնքան յարդի էին: Տանտիրուհին շատ աշխատասէր, մանաւանդ շատ համբերատար ըլլալու էր այս զոհարեւութեան համար: Այսպէս, ծրարուած մեծ թէ փոքր տոլմաները խնամքով, կուշտ կուշտի եւ քանի մը կարգեր վրայ վրայի կը շարչին սանին մէջ, վրան ալ տափակ պնակ մը դնելէ վերջ, քիչ մըն ալ ջուր կը լեցնէին, անկէ վերջ սանը կափարիչով գոցուելով ոչ-ջրատար կրակով կ'եփէին: Կաղամբի թուրչիով այս տոլման շատ համեղ կ'ըլլար: Այս տոլման կաղամբին բարակ տերեւովը կը փաթ-

թէին, իսկ ցօղունը եւ հասած երակները կը պահէին եւ պղպեկ կսորնեբու վերածելէ վերջ միասով կ'եփէին։

Մեր պարահպնեբուն մէջ կը մշակուէին նաեւ եպիսպասցորեն։ Եպիսպասցորենները միայն թարմ վիճակով ուտուելու սահմանուած էին։ Կ'ուտէին կրակի վրայ խորովելով, որ շատ ախորժալի կ'ըլլար։ Եպիսպասցորենները (կարելով) հատքուելիք որոշ ժամանակ կարեպիսպասցորենը եթէ կանուխ վրցուի կաթսա կ'ըլլայ, եթէ ուշ վրցուի չորցած կ'ըլլայ։ Խորովելիք եպիսպասցորենը պէտք է ըլլայ ո՛չ կաթսա եւ ոչ ալ չոր, այսինքն կաթսա չրջանը անցնելով երբոր մասինը կպմուած, մսոտ եւ կակուղ է։ Աւիկա հասկնալու համար պէտք է նայիլ իր մօտքին. երբ մօտքին կանաչ մազերը սեւնալէ վերջ քիչ մը չորնան, հարկ է հատքել՝ կարելով իրենց կոթերը։

ՏԻՎՐԻԿԻ ԾԱՂԻԿՆԵՐԸ

Ամէն տեսակ ծաղիկ կար Տիվրիկի մէջ։ Արեւածաղիկ (որուն կուտը կ'ուտէին միայն. իւղ չէին հաներ անկէ), նարկիզ, իրիս, մարզարիտ, մանիշակ, չահպրամ եւայլն, եւայլն։

Ամէնէն աւելի մշակուած ծաղիկը վարդն էր, ծաղիկներու թագուհին։ Տիվրիկի վարդերը շատ հռատւէտ էին, զգլխիչ բոյրով։ Այս տեսակը վարդապտղն էր։ Կային պոյ կարմիրներ ալ, բայց առանց հոտի, լոկ տեսքի համար։

Տիվրիկցիք այս հռատւէտ վարդերը կը հատքէին, տերեւները ասեղով դերձաններու վրայ կը շարէին, եւ շիշերու մէջ կը դնէին, ամուր մը պոցելէ եառք։ Շիշերը կը կախէին արեւին տակ։ Քանի մը օր եառք հեղուկ մը կը սկսէր հոսիլ այդ տերեւներէն եւ հատքուիլ շիշերուն յատակը։ Աւորը կ'ըսէին վարդի ջուր։ Կը գործածէին երբեմն անուշահոտութիւն։ Ամէն գատ այդ հռատւէտ վարդերէն անուշ ալ կը շինէին, ինչպէս նաեւ օշարակ։

Կային նաեւ ուրիշ գոյնով վարդեր, ինչպէս՝ ճերմակ, դեղին։ Ոչ մէկը սակայն վարդապտղին բոյրը ունէր։

ՏԻՎՐԻԿԻ ԸՆՏԱՆԻ ԿԵՆԴԱՆԻՆԵՐԸ

ՁԻ, ՁՈՐԻ, ԽՇ, ԿՈՎ, ԵՋ, ՈՁԽԱՐ, ԱՁԾ, ՇՈՒՆ, ԿԱՏՈՒ, ՃԱԳԱՐ

Ձի. ձին կը գործածուէր վրան հեծնելով ճամբորդելու կամ բեռ կրելու։ Տիվրիկի մէջ ձիու կառք չկար. ձին արօրի ալ չէին

լծեր։ Էշը եւ ջորին կը գործածուէին ձիուն պէս. բայց աւելի բեռ կրելու սահմանուած էին, քան թէ հեծնելու։ Կովը միայն իր կաթին համար կը պահէին. ինչպէս քիչ մը ամէն տեղ։

Տիվրիկցիք չատ կաթ կը գործածէին։ Կաթը միայն խմելու կամ կաթնապուրի համար չէին գործածեր, այլ եւ մանաւանդ մածունի եւ թանի համար։ Թանը ամառ առեն տիվրիկցիներուն հոգին էր. այդ տաք եղանակին ամէն տուն եւ գրեթէ ամէն օր թանապուր կը պատրաստուէր եւ կ'ուտուէր պաղ–պաղ։ Ամառ առեն Տիվրիկի ժողովուրդը թանի պակասէն նեղը կը մնար. իր նեղ կացութենէն փրկողները իր չուրջի մօտակայ գիւղերու գիւղացիներն էին, որոնք տիկերով թան կը բերէին եւ կը ծախէին քաղաքացիներուն։ Եզը չատ օգտակար կենդանի մըն էր, նոյնիսկ ձիէն աւելի։ Մեր քաղաքն ու չրջակայ բոլոր գիւղերը, եզները կը լծէին արօրին եւ կ'ընէին իրենց վար ու ցանը։ Եզները կը լծէին նաեւ սայլերու (եզան կառք)։ Մեր չրջանի բոլոր տեսակի ապրանքներուն փոխադրութիւնը սայլերով, ձիու, ջորիի եւ էշու կռնակով կը կատարուէին։ Երկաթուղի չկար։

Ոչխար եւ այծ. քաղաքի բնակչութիւնը առնչմէ չատ չէր պահեր, որովհետեւ առանք առատ կաթ ունեցող կենդանիներ չէին։

Շուրի չատ տեսակներ չկային, ինչպէս Եւրոպա։ Կային բամբակներ, պահպան շուներ, հովիւի շուներ եւ փողոցային շուներ։

Տիվրիկ քաղաքին մէջ շունի գործածութիւնը չէր ընդհանրացած։ Տիվրիկցին սովորութիւն չունէր պահելու այս հաւատարիմ կենդանիները. կ'երեւի անոր համար որ պէտք չունէր. քիչեր շուն ունէին։ Կային պահպան շուներ եւ բարակներ որսի համար. բայց առանք թիւով աւելի քիչ էին քան փողոցային շունները։

Կատու. կատուն չատ ընդհանրացած էր. ամէն տուն կատու մը ունէր, որովհետեւ ամէն տուն մուկեր ունէր. հարկ էր պայքարիլ այդ մուկերուն դէմ, ապա թէ ոչ իրենց մառաններըը կը փճանային, որ ամէն տեսակ ուտելիքներով լեցուած կ'ըլլար ձմեռան, որուն պաշարը կը բաւէր մինչեւ յաջորդ ամառ։ Կատուները այս օրհնեալ մառաններուն հաւատարիմ պահապաններն էին, որ անխնայ ջարդելով կը լափէին այս ուտող, կրծող, պղտղ պղուելի մակաբոյծ արարածները. բայց եւ այնպէս նորէն այս անառանելիներուն վերջը չէր գար. հակառակ իրենց փոքրութեան, հզօր էր իրենց պատաւելութեան կամքը։ Անոնք աննկուն կամքով եւ անվհատ իրենց պակասը կը լեցնէին յարաւելօրէն եւ միշտ կային ու կը մնային մեր տուներուն մէջ, անվհատ պայքարելով անեծքներուն եւ իրենց կատուներուն դէմ։ Ի վերջոյ այս բոլոր մուկերը արմատապէս փճացան, որովհետեւ այդ տու–

նեբուն ակրները տեղահանուելով քշուեցան դէպի անապատ, որոնք անդթօրէն ջարդուեցան Թուրքերու եւ քիւրտերու կողմէ, որմէ վերջ վայրագ Թուրքը քանդեց նաեւ անոնց ձգած տուները, տուներ՝ որ պարձան պերեզմանները այդ յամառ մուկերուն: Աբիւնարբու Թուրքը փճացուց մեզ, մեր տուները, մեր կառուներըն եւ նոյնիսկ մուկերը:

Ճագար· այս կենդանիին բուծումը եւ ուսուիլը չէր ընդհանրացած: Մարդիկ անհետաքրքիր էին ճապարին հանդէպ:

ԸՆՏԱՆԻ ՀԱԻԱԶԻՆԵՐ

ՀՆԴԿԱՀԱՒ, ՍԱՊ, ԲԱՂ, ՀԱԻ, ԱՓԱՂԱՂ, ԱՂԱՒՆԻ ԵՒԱՁԸՆ

Հնդկահաւ, սապ, բաղ եւ ապաւնի քիչ կայլին, իսկ հաւ եւ աքաղաղ չատ կայլին· գրեթէ ամէն տուն ունէր առնուազն: Տիվրիկցիք գաւառէն հաւկիթ չէին գներ, որովհետեւ իրենց հաւերուն ածած հաւկիթները կը բաւէին իրենց պէտքերուն:

ՏԻՎՐԻԿԻ ՎԱՅՐԻ ԿԵՆԴԱՆԻՆԵՐԸ

ԱՐՋ, ԳԱՅԼ, ՇՆԱԳԱՅԼ, ԵՂՆԻԿ, ԱՂՈՒԷՍ, ՍԱՆՍԱՐ, ՆԱՊԱՍՏԱԿ, ՈՋՆԻ, ՀԼՈՒՐԴ ԵՒԱՁԸՆ

Արջ· արջը մեր լեռներու արքան էր, որովհետեւ ամենաուժեղն ու ամենավհատձնն էր: Ունի չալանակապոյտ մուշտակ, կլոր ու մեծ գլուխ մը կարճ վիզով· վիզը կարծես իր ուսերուն մէջ մխրճուած էր: Ականջները պզտիկ եւ կէս կլոր են: Իր ոտքերուն հետքերը, հողի կամ ձիւնի վրայ, չատ կը նմանին մարդոց մերկ ոտքերու հետքերուն:

Ան մխէն գատ կ'ուտէր ամէն տեսակ պտուղներ, նոյնիսկ պիտէր ընկոյզին համը, որուն կեղեւը ակռաներով կոտրելէ վերջ, աթոթժակով կ'ուտէր միջուկը· իսկ մեղրին համար հոգի կու տար, ինչպէս ապուէսը հաւին համար:

Արջը չատ ուժեղ կենդանի մըն էր· այս պատճառաւ մեծ երկիւղ կը պատճառէր մարդ արարածին: Թէեւ ինք անոր չատ վնասներ չէր պատճառեր: Արջը վնասակար էր միայն այն տեղն, երբ

լեռնեզը պատուղ եւ այլ կարգի բաներ չէր պահեր ուտելու եւ կ՚ըլլար սովալլուկ, ահա այն ատեն է որ կը յարձակէր մեր ընտելացած կեն–դանիներէն հանդիպածին վրայ։ Եթէ ան մտնէր ոչխարի հօտի կամ գոմի մը մէջ, կը յօշոտէր միայն մէկ ոչխար, իր պարապ ստամոքսը լեցնելու համար. իսկ եթէ անոնցմէ հատ մը չկարենար ձեռք անցը–նել, այն ատեն կը յարձակէր մարդոց ալ վրայ։ Արջը երբ կուշտ ըլ–լար, որեւէ բանի վրայ չէր յարձակեր, նոյնիսկ եթէ որսը իր մօտէն անցնէր։ Այս կենդանին գովելի վեհանձնութիւն մը ունէր. չէր նմա–ներ պայլին, որ սխերիմ թշնամին է ոչխարներուն. չէր նմաներ վագ–րին, որ մարդոց անողոք թշնամին է. չէր նմաներ թուրքին, որ հա–յոց պիշատիչ երկոտանի գազանն է։

Իր միսը չէր ուտուեր. իր մուշտակն ալ առուծախի ենթակայ բան մը չէր, թերեւս անոր համար որ դիւրաւ ձեռք անցուելիք բան չէր, որովհետեւ որսորդները իր եաեւէն չէին իյնար, դիւրին որս մը չըլլալուն համար։ Արջին հետ գործ ունենալ ուզողը աչք առնելու էր կա՛մ իր կամ արջուն մահը, որովհետեւ դիւրին սպաննուող կենդանի մը չէր. հարկ էր կա՛մ ճակատէն եւ կամ թեւին տակէն սրտին զար–նել։ Որսորդը նախ քաջ ապա չատ նշանառու ըլլալու էր այս յան–դուգն գործի յաջողութեան համար։ Եթէ դնդակը վրիպէր, արջը կը զազակէր եւ որսորդին վրայ կը խոյանար. եթէ որսորդին դանուած դիրքը նպաստաւոր ըլլար եւ կարենար փախչիլ՝ լաւ, իսկ եթէ չկա–րենար եւ արջը իրեն հասնէր, իր ժանիքներով թաթի ծանր եւ սոս–կալի հարուածը կ՚իջեցնէր որսորդին աչքերուն, որոնք եթէ աչքե–րուն չհանդիպէին կ՚իջնային դէմքին, որ կը հերկուէր հինգ ժանիք–ներէն, մինչեւ այտի ոսկորները։ Այսպիսի մէկ կամ աւելի հարուա–ծով որսորդը զգայազրկ վեմին կը տապալէր, որուն գլուխը չաճախ մեծ քարով մը կը ջախջախէր։

Արջը ամառուայ եւ աշնան եղանակներուն կ՚ամբարէ բաւա–կանաչափ իւղ իր պաշարի տոպրակին մէջ, որ կը գանուի իր ուսը, երկու թեւերուն գլուխը։ Արջը այս պաշարով վստահ, կը մտածէ իր հանգիստին եւ քունին։ Երբ ձիւնը կը ծածկէ ամէն տեղ, կը փնտռէ չարմար որջ մը, քնանալով ձմեռը հոն անցընելու համար։ Այս ընտ–րութիւնը ընելէ վերջ հոն մտնելու համար արջը կը սկսի քալել եաեւի վրայ մինչեւ որջ։ Խորամանկ կենդանին այս ձեւով կ՚ուզէ խաբել իր հետքը տեսնողը, որպէսզի ան կարծէ թէ արջը այդ տեղէն մեկ–նած է։

Արու արջը բոլոր ձմեռ կը քնանայ, իսկ իր ընկեր էգ արջը՝ որ իր մօտ կը պահուի, ծնունդ կու տայ 2–3 ձագերու, որոնք զար–

մանալիօրէն պզտիկ կ'ըլլան, այսինքն հազիւ առնէտի չափ։ Այս ծնունդէն վերջ էգ արջն ալ կրկին կը քնանայ, բայց ոչ աւուրն չափ խոր քունով, այլ թեթեւ քունով, այսինքն կէս քուն կէս արթուն վիճակով։ Մինչ ձագերը կը պարփակուին իրենց մօր փորին տակը, ուր մազերը աւելի երկար եւ աւելի առատ են, քան մարմնոյն միւս տեղերը։ Առնք մերթ կաթերնին ծծելով մերթ քնանալով կը մեծնան։ Գարնան ձիւնը անհետանալէ վերջ, մայր արջը իր ձագուկնեբով դուրս կ'ելլէ, իր հսկողութեան եւ պաշտպանութեան ներքեւ, զանոնք կը վարժեցնէ իրենց ապրելիք կեանքին։ Ձագերը խելահաս եւ չափահաս կ'ըլլան երկու տարիէն։

Գայլ։ Գայլը ճիշդ շունի կը նմանի իր հասակով, ձեւով եւ մուշտակով։ Գայլը ունի շատ սուր աչքեր, որոնցմով կը տեսնէ շատ հեռուները։ Գայլը ունի նաեւ շատ սուր լսողութիւն, բայց չունի չունի պէս սուր հոտառութիւն։ Գայլին վիզը ճկուն չէ։ Իր եռեւը տեսնելու համար, պէտք է որ իր բոլոր մարմնովը դառնայ եռ։ Իր մէջքին ոսկորն ալ շատ պիւրարեկ է։ Շուն մը երբոր գայլ հալածէ, իր կուրծքով ոյժով մը գայլի յետոյքին կը զարնուի եւ մէջքը կոտրելով գետին կը տապալէ գայն։

Գայլը մսակեր է։ Գայլը մնասակար չէ քանի ձիւնը չէ ծածկած գետիններըը։ Ան ընդհանրապէս գիւղերները կ'ելլէ որսի եւ կը գտնէ ու կ'ուտէ նապաստակներ, նորածին եղնիկի ձագուկներ, օձեր, մողէզներ, գորտեր, եւայլն։ Գայլերը խիստ արագաշարժ են։ Անոնք երբեմն մէկ գիշերուայ մէջ 50–70 քիլոմեթր ճամբայ կը քալեն։ Գայլը սովորաբար թշնամին է ոչխարներուն եւ այծերուն. զանոնք կը կոտորէ անխնայ, նոյնիսկ իր փորը կուշտ եղած պահուն։

Գայլերը Տիվրիկ քաղաքին մնաս մը չէին հասցներ, բայց անոնք մեծ փորձանք էին գիւղացիներուն, ձմեռ առեն, որովհետեւ թանձր ձիւնի խառը ծածկելով լեռ ու ձոր, գիւրենք կը գրկէր իրենց առօրեայ որսերէն։

Այս սովալուկ գայլերը գազազած վիճակով եւ յարձակողական աննկուն կամքով, գիշեր առեն լեռներէն քաղաք կ'իջնէին։ Քաղաքի ծայրամասի փողոցները մտնելով, փողոցային շուներու վրայ կը յարձակէին եւ զանոնք կը առնէին եւ կ'ուտէին։

Գիւղացիներն ալ իրենց կենդանիները ամրակուռ դռներու եւ ախոռներու մէջ կը պահէին, որոնց վրայ հսկող լաւ շուներ ալ ունէին։ Գայլերը հին առեններէն շատ մարդ ալ կերած են։ Երբ անոնք սովամահ ըլլալու վիճակի հասնին, այլեւս ոչ մէկ բանէ կը վախնան։ Առնօք, ձմեռ առեն, քաղաքէ քաղաք կամ գիւղէ գիւղ եր-

թալու ժամանակ մարդիկ հրացանով չէին պինուած։ Մարդ մը սուրով կամ կացինով պինուած մեծ զոհ մը չէր կրնար տեսնել, իր վրայ յարձակող գայլի խումբին դէմ, որոնք պինքը պաշարելով իրենց եռեւի ոտքերով ձիուն կը տեղացնէին իր գլխուն եւ իր տեսողութիւնը պղտորելով, իրենցմէ մի քանիները կը նետուէին մարդուն վրայ եւ կը բզկտէին իր ամէն կողմերէն, մինչեւ որ մարդը ուշակորոյս իյնար գետին եւ կեր դառնար իրենց։

Ժամանակին Ռուսիոյ մէջ շատ գայլեր կան եղեր. այնպէս որ 19րդ դարու սկիզբին Նափոլէոն Պոնափարթ Ռուսիոյ դէմ մղած պատերազմէն չարաչար պարտուած, ձմեռ առեն նահանջի ժամանակ իր զինուորներէն 80 հոգի տեղ մը կը հասնին ու հոս կը պահկին։ Գիշերը ուշ առեն, անոթի գայլերու հսկայ վոհմակ մը կը յարձակի իրենց վրայ։ Զինուորները քաջարար կը կռուին իրենց զէնքերով եւ սուիններով։ Յաջորդ օր ուրիշ նահանջող զինուորներ, կը հանդիպին այս ողջմաւայրին, ուր կը տեսնեն 80 զինուորներուն արիւնաթաթախ զէնքերը, սուիններդ, բզկտուած հագուստները եւ իրենց ոսկորները, որոնց հետ նաեւ շուրջ 300 գայլերու դիակները։

Գայլը իր սոված փորով կ'ուտէ շուրջ 15 քիլօ միս։ Սա կ'ընէ լման մէկ ոչխար, առանց հաշուելու ոչխարին ոսկերոտիքը եւ փորոտիքը։

Եղնիկ. եղնիկը այծի չափ եւ այծէն քիչ մը աւելի մեծ մարմին ունէր. բայց իր ոտքերը բարակ եւ երկար ըլլալուն, այծէն աւելի բարձրահասակ էր։ Ձկուն մարմնով եւ սիրուն գլուխով, շատ գեղեցիկ կենդանի մըն էր։

Եղնիկը մսակեր չէր, այլ բուսակեր էր։ Լաւ եղանակներուն ան կը սնանէր ամէն տեսակի լեռնային խոտերով եւ ծաղիկներով, իսկ ձմեռ առեն կը մատնուէր խիստ դժուարին կացութեան, որովհետեւ ձիւնի 30–60 սանթիմեթրնոց խաւը իր ուտելիքը ծածկած կ'ըլլար։ Եղնիկը անունդ այս պակասէն սոսկալի նեղուելով շատ կը նիհարնար. բայց անոթի չէր մեռներ, ինչու որ ան կը ճարակէր ծառերու եւ մացառներու ոստերով եւ երիտասարդ ծառերու կեղեւներով, ինչպէս նաեւ կաղնիներու եւ ծառերու վրայ մնացած կանաչ կամ չեղնած տերեւներով։

Եղնիկը դիւրաւիչ կենդանի մը չէր. ուեւէ մէկու վնաս մը չէր հասցներ։ Շատ հեզ եւ բարի էր։ Հակառակ իր բարեացակամութեան, երկոտանիներ եւ չորքոտաններ իր եռեւէն ընկած էին, իրեն չարիք հասցնելու համար, որովհետեւ բոլորն ալ իր նուրբ միսին համը առած էին, կ'ուզէին դինք որսալ, իր համեղ միսը ճաշակելու համար։

Աբջն ու պայլը իրեն այնքան մեծաս չէին կրնար հասցնել, հակառակ որ անոնք ալ իր բնակավայրերուն մէջ կ՚ապրէին պիչեր թէ ցերեկ։

Եղնիկը իր սուր աչքերով եւ սուր լսողութեամբ չատ արթուն կենդանի մը ըլլալուն, դիւրին–դիւրին գոհ չէր երթար գպանները–բուն, որովհետեւ իր արագաթռիչ վազքին եաեւէն չէին կրնար հասնիլ իրեն։ բայց ան գոհ կ՚երթար որսորդին։

Աղուէս։ աղուէսը աշխարհի բոլոր երկիրներուն մէջ պահած է իր դոյութիւնը, չնորհիւ իր հանճարեղ խորամանկութեան։ Աշխարհի բոլոր աղուէսներուն մուշտակը մեւեւնոյն գոյնը չունին։ կան որ ճերմակ են, կան որ գորշ (մոխրագոյն) են։ Ոմանք ալ բաց շագանակագոյնի զարնող գոյն ունին, իսկ ուրիշներ ալ սեւով մի քիչ ճերմակ գոյն ունին։ այսինքն մազերը սեւ են, իսկ այս մազերուն ծայրերը պղպեկի մը ճերմակ է, որոնք միասնարար կու տան արծաթի ցոլք։ Եւրոպացիք ասոր կ՚ըսեն արծաթապոյն (argenté)։ Այս մուշտակները աւելի յարգի եւ աւելի սուղ են քան միւս աղուէսներուն մուշտակները։ Այս արծաթեայ աղուէսները կը գտնուին հիւսիսային Ամերիկայի մէջ։

Աղուէսը կը անանի պատուհներով, գորտով, նապաստակով։ մանաւանդ թռչնեղէնով։ Այս խորամանկ կենդանիին քիմքին չատ համ տուած էր հաւուն մխը, որուն համար խենթ կ՚ըլլար։

Աղուէսը որսի կ՚ելլէ ընդհանրապէս պիչերները։ բայց Տիվրիկ քաղաքի բնակչութեան վնաս մը չէր հասցներ։ Այս պատճառաւ քաղաքացիք իրմէ գանգատ չունէին։ բայց պիւղացիք նոյն ձեւով չէին սրամտրուած։

Աղուէսը չատ խելոց միջոցը եւ ձեւը կը գտնէր ի գերեւ հանելու պիւղացիներու եւ իրենց պահապան չուներու հսկողութիւնը։ մանելով հաւնոց կը չափչտակէր իր արքայական որսը ու կը հեռանար չաղթական վազքով։

Նապաստակ։ մեր լեռներուն, ձորերուն եւ հովիտներուն մէջ նապաստակներ չատ կային։ Ժողովուրդը ասոնց մխը կ՚ուտէր, բայց ոչ մեծ ախորժակով։ Շատեր ո՛չ կը փնտռէին ոչ ալ կ՚ուտէին, որովհետեւ աւտա արիւն կը պարունակէր։ իր մխէն միչտ արիւն կը ծորէր։ անոնք բնաւ չէին սիրեր արիւնը։ Իրենց կերած մխին կեդանիներուն վիզը կը կտրէին եւ կը ձգէին որ ազատ մը քամուի մորթուած կենդանիին երակները եւ կաթիլ մը արիւն չմնայ հոն։ Մինչ Եւրոպայի մէջ արիւնէն երչիկ կը չինեն եւ կ՚ուտեն։ Այսպէս, մեր նապաստակներուն համեղ եւ անոգարար մխը անպիտակցարար անտեսուած էր ժողովուրդին կողմէ։

Քիչ անգամներ արտասովոր կ'երթային մանաւորաբար նապաստակ որսալու: Այս խեղճ կենդանիներուն եաեւէն թէեւ մարդիկ չատ չէին ընկած, բայց շրջանի բոլոր արջերը, գայլերը, շնագայլերը եւ աղուէսները միշտ իրենց եաեւէն էին: Անոնք իր մխին համբ աւելի լաւ գնահատած էին քան այդ շրջանին բնակող մարդիկը:

Նապաստակին ամենամեծ թշնամին նենգ աղուէսն էր: Նապաստակը մացառներու մէջ կամ երկու քարերու բացուածքէ մը հողը կը ծակէր, իր մարմինը անցնելու չափ փապուղի մը կը բանար, որմէ անդին կը չինէր իր տունը, այսինքն աւելի լայն բացուածք մը, ուր կը քնանար, կը ծնանէր եւ կը մեծցնէր իր ձագերը:

ՎԱՅՐԻ ԹՌՉՈՒՆՆԵՐ

Ամէն տեսակի թռչուններ կային Տիվրիկի մէջ եւ իր չուրջը: Ճնճղուկ, վայրի աղաւնի, բու, ծիծեռնակ (ամառը) ամէն գոյնի եւ չատ գեղեցիկ կաքաւներ, զորս կ'որսային մեծ հաճոյքով:

ՑՈՐԵՆ ԵՒ ԸՆԴԵՂԷՆՆԵՐ

Տիվրիկի մէջ ութը տեսակ ցորեն կար, որոնց անուններըը Թըրքերէն են եւ զանց կ'ընենք:

Տիվրիկի ժողովուրդը ամբան վերջերէն մինչեւ աշուն իր տան պաշարը կը պատրաստէր՝ ձմբան համար: Ամէնէն կարեւորը ձաւարն էր, մանր եւ խոշոր, յետոյ կորկոտը, նշան, ինչպէս նաեւ, բնակա–նաբար ալիւրը:

Ամէն տուն իր անդամներու թիւին համեմատ պարկերով կը դիզէր այս անհրաժեշտ սնունդները:

Նոյնպէս պէտք եղածին չափ կ'ամբարէր ոսպ, սիսեռ, բակլա, չոր լուբիա:

Տիվրիկցիները ձմեռուան համար կը պատրաստէին չորքաճ: Ցատցած մածունն է, որ ձմբան կը ծառայէր թանապուր եփելու:

Ամէն տուն աշնան կը պատրաստէր նաեւ դաւուրմա, եփած մխի կտորներ, բդուխներու մէջ պահուած, մսի իւղով ծածկուած: Նոյնպէս կը պատրաստէին երշիկ եւ ապուխտ:

Հարուստները կարագ իւղը կը հալեցնէին եւ կարասներու մէջ կը պահէին: Աղքատները, որոնց թիւը աւելի քիչ էր, կարագի տեղ

դմակ կը հալեցնէին եւ ձմրան իրենց ընկերներուն ու բանջարեղէններըը անով կ'ևփէին։

ՏԻՎՐԻԿԻ ԿԵՐԱԿՈՒՐՆԵՐԸ

Տիվրիկցիները իրենց նախաճաշը պանիրով, կարագով, անուշով, թէյով, աւրճով կամ կաթով չէին ըներ, ինչպէս կ'ընեն զարպացած ժողովուրդները։

Տիվրիկցիք իրենց նախաճաշը կ'ընէին ապուրով։ Երբեմն ալ սաոր վրայ կաոր մը պանիր կ'առնէին կաոր մը հացով։ Ընդհանրապէս ապուրներուն վրայ սոխարած կը դնէին (մանր սոխ՝ իւղի մէջ կարմրած)։

Շատ մը տեսակ ապուրներ կային։ Յիշենք անոնցմէ դլխաւորները։

Փրչուկի մայրուժ (հացի փշրուքով)։
Սիմիտ ապուր (մանր ձաւարով)։
Ձանկիկ ապուր (մանրուած կորկոտ)։
Պուլղուր չուրվա ապուր։
Մալէպ ապուր (կորկոտ եւ ալիւր)։
Բաստկան ապուր (չորթան)։
Թան ապուր (կորկոտ եւ մածուն)։
Կորկոտ ապուր (միայն կորկոտ)։
Կաթնապուր։
Անուշ ապուր (կորկոտ, չոր միրգեր)։

Տիվրիկցիք կ'ուտէին նաեւ ձուածեղի պանապան տեսակներ։— Անարատ ձուածեղ, ալիւրով, գաւուրմայով, չոր ծիրանով, ապուխտով, պաստեխով, եւայլն, եւայլն։

Իսկ բուն կերակուրները կ'եփուէին ձմեռը՝ գաւուրմայով եւ չոր բանջարեղէնով, ամառը՝ թարմ միսով եւ թարմ բանջարեղէնով։ Տիվրիկցիք կը սիրէին նաեւ խորոված, թիրիտ, ղըզարթման, ամէն տեսակի պէօրէկներ, ֆալաճոշ, փիլաւներ, եւայլն, եւայլն։

ԵՐՈՒԱՆԴ ՉԱՐԴԱՐԵԱՆ

ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՏԻՎՐԻԿԻ ՄԱՍԻՆ

Գրեց՝ ՀՄԱՅԵԱԿ ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ

Սեբաստիոյ նահանգին ենթակայ եւ անոր հարաւ–արեւելեան կողմը գտնուող բերդաքաղաք մըն է Տիվրիկը: Տարագրութենէն առաջ ունէր 800 տուն հայ եւ ասոր կրկինը թուրք ազգաբնակչութիւն: Սեբաստիոյ հետ կը հաղորդակցէր խճուղիով մը Զարայի վրայով:

Քաղաքը տարածուած է թեթեւ դառիթափի մը վրայ որ դէպի հարաւ հեռուհեռէ կը բարձրանայ: Շրջապատուած է լեռներով, որոնց մէջ ամէնէն բարձրն է Ագ–տաղը՝ հիսիսային կողմը, ուրկէ կը բխի «Զալթու–Զայը» որ կը թափի Եփրատ գետը: Այս գետը ունէր համեղ ձուկեր, զորս կ'որսային թմրեցնող խմորով, կարթով եւ ուռկաններով: Բնակչութիւնը կը լողնար այս գետին մէջ եւ եղերքի նուրբ աւազին վրայ արեւի լոգանք կ'առնէր՝ առանց դիտնալու օգտակարութիւնը: Գետը տեղ տեղ աւելի խոր էր եւ լողալու յարմար, իւրաքանչիւր տեղ ունէր իր որոշ անունը, ինչպէս «Պէրկէլի կէօլ», «Մելաք գետակ», «Պասմաճի կէօլ», «Կամուրջի տակ», «Տէվէ պօղան» եւ «Ծովականջ»: Ամէն Տիվրիկցի ունեցած է ազուր ժամանցներ եւ դեղեցիկ յիշատակներ այս տեղերուն մէջ:

Տիվրիկ շատ ընդարձակ էր համեմատած քնակչութեանը, որովհետեւ ամէն տուն իրեն կից ունէր ընդարձակ դրախտանման պարտէզ: Գարնան եղանակին համակ կանաչներու եւ ծաղիկներու մէջ կորսուած չքնաղ ու գեղատեսիլ կերպարանք մը կ'առնէր· *իր այս երեւոյթին համար զայն կոչած են «Եէչիլ Տիվրիկի»: Ունէր ամէն տեսակ պտուղներ, որոնց մէջ նշանաւոր էր Թուրը:*

Ան պատմաբաններու համար շատ հետաքրքրական վայր մըն է, հարաւ–արեւելեան կողմը կը գտնուի բերդը, կռնակը տուած Ա–րեւելքի լերան եւ դէմին: Հակառակ բնութեան գործած աւերներուն՝ բերդի պարիսպները եւ կեդրոնը չէնք մը կանգուն կը մնային: Պարիսպներուն վրայ տեղ տեղ քարէ չինուած հսկայատեսիլ աշտարակներ: Բերդէն գետ իջնելու եւ ջուր բերելու համար շինուած էր փապուղի մը, որուն բացուածքը պաշտպանուած էր բարէ պարիսպով մը, վրան ատամնաւոր, որուն մեջ «մատ–մատ բար» կ'ըսէինք:

Բերդին հարաւ–արեւմտեան կողմը կը գտնուէր «Ուլու ճամին»: Ունէր չորս դուռներ, դեղեցիկ քանդակներով զարդարուած որոնք հիացում կը պատճառէին դիտողին:

Բերդին պարիսպներուն անմիջական սահմանը, իրարմէ հինգական վայրկեան հեռաւորութեան վրայ կը գտնուէին Ս. Աստուածածնայ (վերի) եկեղեցին եւ Ս. Երրորդութեան (վարի) եկեղեցին: Առաջինը քարաշէն էր, ձեղունը կամարաձեւ եւ քարէ միակտուր եւ բոլորակ սիւներու վրայ հաստատուած: Իսկ երկրորդին ձեղունը փայտէ չինուած էր, քաղաքի հայութիւնը ծուարած էր անոնց չուրջ· թէեւ նոր չինուած հայերու թաղեր կային աւելի հեռուները: Զոյգ եկեղեցիները եւ հայութիւնը հոն հաստատուած էին վայելելու համար բերդի պաշտպանութիւնը: Վաստպուրականի Սենեքերիմ թագաւորը երբ 1012ին փոխանակութեամբ ստացաւ Սեբաստիան եւ չրջակաները անչուշտ օգտագործեց նաեւ բնական եւ արուեստական ամրութիւնները, բերդը պարսկական գործ պէտք է ըլլայ պարիսպներու վրայ գտնուած առիւծի բանդակներէն դատելով:

Քաղաքի հայ բնակչութիւնը բաժնուած էր 2 եկեղեցիներու վրայ, մէկ եկեղեցին պատկանող ծուխը միւս եկեղեցին չէր երթար, այնքան խորութիւն կար: Տիվրիկ կը պատկանէր Կիլիկիոյ թեմին եւ ունէր ազգ. բոլոր մարմինները, գաւառական, բաղաքական, ուսումնական եւ թաղականական մարմիններ եւ առաջնորդարան: Վերջին առաջնորդն էր խաչատուր Ծ. Վ. քահանաները՝ Տէր Գրիգոր Աւագ քհ. Զարդարեան, Տէր Յակոբ քհ. Պալթայեան, եւ Տէր Սերոբէ քհ. Բոխիկեան:

Ունէր ազգ. Ս. Ներսէսեան վարժարան մը եռայարկ, ընդարձակ, օգտաւէտ, փառաւոր, չքեղ, լուսաւոր՝ որուն նմանը Պոլսոյ մէջ իսկ չկայ: Վերնայարկը յատկացուած էր ամրան, իսկ վարի յարկը՝ ձմրան: Ունէր ընդարձակ սրահ մը երկու կողմերուն վրայ ութէն տասը դասարաններով ու երկու դեղեցիկ պատշգամներով: Մեծ հաճոյք մըն էր այդ չէնքին մէջ ուսանիլն ու ուսուցանելը, ունէր 350 մանչ աշակերտներ, բաժնուած ինը դասարաններու: Աղջկանց վարժարանը կը գտնուէր ուրիչ չէնքի մը մէջ 80–100 աշակերտուհիներով, եւ հայ բողոքականներու վարժարանը 60–70 մանչ աշակերտներով: Ուսումնատենչ պատանիներ Ազգ. վարժարանի ինամեայ չրջանը լրացնելէ յետոյ կը յաճախէին Սեբաստիոյ, Խարբերդի, Մարզուանի, Այնթապի, Տարսոնի Ամերիկեան դպրճնները եւ Սանասարեան վարժարանը ու կեսարիոյ Ս. Կարապետ վանքի ժառանգաւորացը:

Դպրոցի ուսուցիչներէն կը յիշեմ Ամասունի հայր սուրբը (այն առեն աչխարհական), Մխիթարն Խորխումճեանը (ամուսնացած Տիվրիկէն), Հայրապետ Սուքիասեան, Սիմոն Պօյաճեան, Յակոբոս

Գէորգեան, Ահարոն Կէօղիւրեան, Յակոբ Գըլըճեան, Յարութիւն Սուքիասեան, Քերոբէ Բոլիկեան, Յակոբ Բոլիկեան, Սարգիս եւ Խոսրով Ծովիկեաններ, Գեղամ Կապպէեան, Յովհաննէս Զարպարեան, այս տողերը տարածողը, եւայլն:

Վարժարանը ինչպէս նաեւ եկեղեցիները կը մատակարարուէին Կ. Պոլսոյ մէջ Տիվրիկիի պանդուխտներու կողմէ 150–170 տարի առաջ կազմուած ընկերութեան մը պատկանող կալուածներու հասոյթներէն: Աղքատ աշակերտներուն կը տրուէր ձրի ուսուցում, դիրք եւ դրենական պիտոյքներ:

Քաղաքի բժիշկներն էին տոքթ.ներ Թահմազեան, Մեւեան, Խոսրով, Արմենակ եւ Արշակ Հայրանեաններ:

Բազմանդամ դերդաստաններէն Սուքիասեաններ, Զարդարեաններ, Գազանեաններ, Սէմէրճեաններ, Թանտրճեաններ, Լուսիկեաններ, Թոխիկեաններ, Վէլէտեաններ, Պարտամեաններ, Թորիկեաններ, Գըլըճեաններ, Մենէնտեաններ, Էղսայեաններ, Ձէլտէկեաններ, եւայլն:

Գերեզմանատուններ.— Ներսէսեան ազգ. վարժարանի ընդարձակ չրջարակին մէկ կողմը: Դպրոցին ճիշդ դիմացը՝ չոսէին վրայ՝ Ձիկիր–Շանի: Ս. Յովհաննու՝ որ կը պանուի Ձիկիր Շանէն դէպի Ս. Երրորդութեան եկեղեցին տանող զառիթափին սաորոտը, առուակի մը եղերքը, ուր կու գային նաեւ ուխտաւորներ: Ս. Գէորգի, որ կը պանուէր նոյն եկեղեցին տանող վերելքին վրայ, Զալթու չայի տիրապետող դիրքով մը: Ս. Սարգիս՝ պարզ ուխտատեղի մը, որ կը պանուէր դէպի չուկայ տանող խճուղիին ալ եղերքը, կեդրոնի կամուրջը չանցած, ուր թաղուած են հասարակաց դերեզմանատան մը մէջ 1895ի ջարդին 40–50 նահատակներ, եւ հայ բողոքականներու Ձիկիր Շանի ծայրի գերեզմանատունը:

Ուխտատեղիներ.— Ս. Լուսաւորիչ վանքը, Ս. Յակոբ, Ս. Եղիա, Ս. Սարգիս, Ս. Խաչ, Ս. Աստուածամայր, Ս. Շամամ եւլն., որոնցմէ իւրաքանչիւրը ունէր իր օրը եւ ուր կը դիմէին խուռներամ ուխտաւորներ:

Բարեկենդանի կիրակին եւ երկուշաբթի օրը մեծ խրախճանութիւններ կ'ըլլային, ամբողջ հայ աղգարնակչութիւնը ընտանիքով, ազգականներով, բարեկամներով կ'երթային Խաչի Ձորը: Երկու բլուրներու մէջտեղ, ուրկէ կը վազէր անուշ եւ յոտակ կարկաչուն առուակ մը, կը նստէին հանդիպակաց երկու բլուրներու կողերուն վրայ, կը ուտէին բարեկենդանը՝ ուտելով, խմելով, երգելով, խաղալով ու զուարճանալով: Մանաւանդ երկուշաբթի օրուան հան-

պիսութիւնները աւելի վայլ կը ստանային նոյն տարին ամուսնացող նոր հարս ու փեսաներու ներկայութեամբ։

Վաճիեր.— Վասպուրականի Սեճեբերիմ թագաւորը երբ փոխանակութեամբ ստացաւ Սեբաստիան իր շրջականերով, այն ատենէն սկսան բարձրանալ Վասպուրականի սրբատեղիները յիշեցնող վաճիեր ու մեճաստաններ, ասոնցմէ է Ս. Լուսաւորիչ վաճիը, հին անունը Կիւրեղի անապատ, որ կը կոչուէր նաեւ Խոճավուլի վաճիք, *իր մօտակայ հայաբնակ համանուն գիւղի անունով։ Վանականները կ'ապրէին մարդոցմէ հեռու անմատոյց վայրերու, լեռներու եւ բլուրներու կողերուն վրայ եւ որոնց բնակած վայրն ալ կը կոչուէր անապատ, այս պատճառով պէտք է մեկնել անոր «անապատ» յորջորջումը, մանաւանդ նկատի առնենք որ ան ոչ թէ կը գտնուէր անապատի պէս չոր ու ցամաք վայրի մը մէջ, այլ ընդհակառակն շինուած էր բլրապաշտի մը վրայ՝ հարուստ պղպեւրներով, պարտէզներով, այգիներով։* Զորին մէջէն կը վազէր Լուսաւորչի գետակը։ *Վանքի եկեղեցւոյն չուրջը բազմաթիւ չէնքեր կային իբր օթեւան ուխտաւորներու եւ բնակավայր ԺԹ. ԺԴ. դարու տեղւոյն միաբանութեան, այս եկեղեցիին քով կը գտնուէր նաեւ աւելի մեծ եկեղեցի մը ԺԸ. դարու վերջերը չինուած։* Վաճիը ունէր 7 դարու հնութիւն ունեցող յիշատակարան մը, Ս. Լուսաւորչայ աջը՝ նուիրուած Արծրունեաց Վասպուրականի տան Սեճեբերիմ թագաւորի որդւոյն Դաւիթ իշխանի կողմէն։ *Վանքը ունէր նաեւ ձեռագիր Ճայամաւուրք մը, Շարական մը, Սաղմոսներ եւ գանազան ձեռագիրներ, գրուած տեղւոյն միաբանութեան կողմէ։ Այս վանքը մինչեւ Ապրիլեան եղեռնը կը պահէր իր գոյութիւնը։ Վանքին հնամակալութիւնը կը հսկէր անոր մատակարարութեան եւ բարեզարդութեան վրայ։ Ունէր բազմաթիւ կենդանիներ եւ գաշտեր։* 1895ի ջարդին վաճիին մէջ հաստատուեցաւ որբանոց մը, տեսուչ ունենալով Ասլանեան Գէորգ Սըրբազան (այն ատեն աշխարհական)։ Գիւտ ընշխարացի տօնին՝ բաղաքէն եւ շրջակայ գիւղերէն բազմաթիւ հաւատացեալներ ուխտի կ'երթային եւ օրերով հոն կը մնային։ *Վանքը ունէր ամէն յարմարութիւն հիւրեր ընդունելու, կերակրելու, եւ անոնց հանգիստը ապահովելու համար։* Կը գտնուէր քաղաքէն երեք ժամ հեռաւորութեան վրայ հիւսիս–արեւելք։

Ս. Յակոբայ վանքը՝ Տիվրիկի հայաբնակ Աչուչէն, Օտուր, կերասոն, Բարչամ Ամուրեցոց գիւղերու իշխող դիրքի մը վրայ մեծ անուն հանած վանք մը եղած էր ժամանակին, բայց վերջերս եղած էր պարզ ուխտատեղի մը։ Ոչ մէկ յիշատակարան անցեալ օրերու

մէջ կատարած իր գործի մասին: Միայն բերնուց աւանդաբար պատմուածներ կը գովէին անոր համբաւը, որուն համաձայն Սարը-Զիչէքէն, Ագ-Տաղէն, Ալաճա-Խանէն, մինչեւ Աֆճա-Տաղէն իր ոտքը ուխտի եկած են հազար-հազարներով ուխտաւորներ:

Տիվրիկցին համար պանդխտութիւնը սովորական եղած էր: Պանդխտացած էին ընդհանրապէս անոնք՝ որ չէին կրցած բաւեկեցիկ ապրուստ մը ճարել հոն, իսկ ունեւորները երբեք չէին ուզած ձգել քաղաքը, այս էր պատճառը որ պանդուխտ հայերու մեծ մասը զացած էր ազքատ եւ վերադարձած էր նոյն վիճակի մէջ, որովհետեւ չէին կրցած միայն ֆիզիքական աշխատանքով հարստութեան տիրանալ: Իսկ անոնք որ պանդխտութեան մէջ հարստացած էին, նախընտրած էին իրենց ընտանիքները պահել քաղաքին մէջ եւ քանի մը տարին անգամ մը այցելութեան գալով կը գոհանային: Տիվրիկցին քիչ մըն ալ աւելի սիրով էր անկախ կեանքը. կը նախընտրէր չոր հացը ազատութեան մէջ չահուած, քան կարկանդակը՝ ուրիշին ծառայելով: Տիվրիկցի պանդուխտներ կային գլխաւորապէս Կ. Պոլսէն զատ, Պուլկարիա, Ամերիկա, Հարաւ-Ամերիկա, Ցունաստան, Եգիպտոս, եւայլն, որոնց թիւը հազիւ երեք հարիւրի կը բարձրանայ: Այսօր կան քաղաքին մէջ 30 վերապրողներ, որոնք կը բազկանան ընդհանրապէս այրիներէ, եւ քանի մը այլ արհեստաւորներէ: Քահանայի դեր կը կատարէ Ազա Գալանեանը:

Մխիթարեաններ կային, Տիվրիկի Կ. Պոլսոյ կալուածոյ հոգաբարձութիւնը, որ մինչեւ հիմա ալ իր հաստատներով կ'օժանդակէ Տիվրիկցի որբերուն, այրիներուն եւ չքաւորներուն: Ամերիկայի Տիվրիկցիներու կրթասիրաց միութիւնը, որ պարբերաբար օգնած է ծննդավայրի դպրոցներուն, եկեղեցիներուն, վանքին, ազքատներուն եւ վերջերս տարապիրներուն:

Գոյութիւն ունէին Դաշնակցական եւ Հնչակեան կուսակցութիւնները: Տիվրիկցիները նկարագրով ուսումնասէր, ազատասէնչ, յեղափոխութեան ատակ, ազգանուէր, անչահախնդիր եւ չափազանց հիւրասէր են, անոնք ընդհանրապէս լեզուանի են, ունին մաքուր հայերէն, կը սիրեն բարձր նիւթերու վրայ վիճաբանիլ:

Քաղաքը առեւտրական տեսակէտով յետամնաց էր որովհետեւ կը հազորդակցէր առաւելապէս Սերասթիոյ հետ, իսկ իր շրջակաները մեծ առեւտրական կեդրոններ չկային, մանաւանդ որ ազատ երթեւեկը արգիլուած էր: Վերջերս հայերու կողմէ զարկ տալ սկսուած էր գործագործութեան եւ չերամաբուծութեան: Հայ առեւտրականները իրենց գործառնութիւնները կ'ընէին Իզմիրոսեան մեծահամբաւ

մանրվաքթիւրի վաճառատունէն, երբեմն ալ ի՛երթային մինչեւ Հալէպ՝ ապրանք դնելու նպատակաւ։ Կային ուրեմն չատ մը հայ վաճառականներ, ամէն տեսակ արհեստաւորներ, բժիշկներ, վաստառաններ, դեղագործներ, ուսուցիչներ եւայլն։

Տանտիկիններու տնային պրպտումներն էին, սովորական պարծերէ դատ, կատարգործութիւն, ձեռագործ, էրմուչտայի (թէլ խալմոր), ձաւարի, կորկոտի, մսացուի, հայի, պաստեղի, «քէմէ»ի պատրաստութիւնները, որոնք կը պահանջէին ծանր եւ ուշադիր աշխատանք, որոնց համն մէկը պլուխ հանելու համար կը պահանջուէր 10–15 անձերու մէկ երկու օրուան աշխատանքը։ Ատոնք կը կատմէին տան ճմբան պաշարը։ Հացը կը պատրաստուէր բոլորաձեւ բարակ՝ եփուած թոնիրի մէջ, մէկ անգամէն ի՛եփէին երկու երեք ամսուան բաւելու չափ հաց։ Գրեթէ ամէն տուն ունէր իր թոնրատունը։ Երբեմն ի՛եփէին երկաթէ թերթերու վրայ, մէկ երկու օրուան բաւելու չափ հաց, որ կը կոչուէր «պաղլամա»։

Շուկային մէջ կը պատրաստուէր թէ՛ թոնիրի եւ թէ՛ փուռի հաց։ Շուկայէն հաց դնելը պղտութեան նշան էր եւ ամօթ։ Վերեւ յիշուած սոյն աշխատանքները խիստ հետաքրքրական էին, ու հաճելի։ Տիվրիկ ունէր ամէն տեսակ բնաիր պտուղ, բայց անոնց ամէնէն սիրուածը, ամէնէն թանկագինը, կարեւորն ու օրհնուածը թութն էր։ Անգամ մը որ թութը հասնէր՝ ա՛լ Տիվրիկցին ոեւէ բանէ չէր վախնար, նոյնիսկ ասպարէզ կը կարդար միւս աննպեղէններու սովին։ Անով կը չինէին չատ բաներ, որոնցմէ նշանաւոր է պաստեղը եւ չորցած թութը։ Չատ մը տուներ թութէն հանած օղիով կը չահէին այնքան դրամ, որ կրնային ապրիլ բարեկեցիկ եւ նոյնիսկ հարըստանալ։

Քաղաքին պարտէզները եւ բանջարանոցները կ՝ոռոգուէին քաղքին հարաւ–արեւմտեան կողմի ջրամբարէն, ուր կը հաւաքուէին անձրեւի եւ ձիւնի ջուրերը եւ կանոնաւոր առուներով ջուրը հերթով կը բաժնէին թաղերուն։ Ամէն փողոցէ կ՝անցնէին առուներ, առով կը ջրէին պարտէզները եւ կը լեցնէին հորերը, այս վերջինը դործածելու համար խմելու. կային նաեւ խմելու համար հոսող ապրիւրներ, բայց ամրան ընթացքին նուազելով կը կտրէին։ Թաղերը, մանաւանդ ամրան տաք եղանակներուն, չատ դժուարութիւն կը կրէին իրենց կողմը ջուր բերելու համար եւ յաճախ կը յանդիպէին կռիւներու եւ վիրաւորման դէպքերու։

ՀՄԱՅԵԱԿ ՉԱՐԴԱՐԵԱՆ

ՏԻՎՐԻԿԻ ԱՌԱԿՆԵՐԷՆ, ԱՍԱՑՈՒԱԾՔՆԵՐԷՆ
(Տիվրիկի բարբառով)

I

— *Անգութը առաւ մենք տուինք· անգութը մեռաւ մենք մնացինք:*
— *Աչքդ խփէ, ձեռքդ էրկնցուր· Ղարայենց անէն ա՛րը կուլի Թող ուլի:*
— *Առաւօտնէ մինչեւ իրիկուն քառասուն մեղեպի խզմէք կենէ:*
— *Առուտուր պոյ տուեր, քիթը ծակեր Թողեր:*
— *Արջէն վախնելնիքէն, արջի քաքին ըռաստ էկայ:*
— *Արեւը էլաւ Փալախենք, էշը կերան Զոլախենք, գայնան (ա–ման լուալու ջնջոց) կրծող Մանանդենք:*
— *Բարդին սերկեւիլ չբերեր, ոչ եւս ուռի ծառը նուռ· տեսած ես անամօթին պատիւ, անառակին պատկառանք:*
— *Բերդէն ձգես, Թաթերուն վրայ կը կայնի:*
— *Գեղ գլուխ մէկ–մէկ խենթ· Աբուչախէն որը կուլի Թող ուլի:*
— *Դու էր մեր պանդուխ գնչուն, ի՞նչ կենես արծթէ գուռնայ փայլուն:*
— *Էշը որ խիարի գինով կ'առնես, մէկ օր ջրի մէջ խեղդուած կը տեսնես:*
— *Էրեսը անչափ գինդ է, որ չարօխ ընես, Պաղդատ էրթաս, չի կարաիր:*
— *Ինչ կ'անեմ գեղեցիկը––աչխարհաչրջիկը· կ'ուզեմ տգեղը––տնաչէնը:*
— *Իրեն գլօխը չկապող հարսը, հարսնեաուն կ'երթայ հարսի գլօխ կապելու:*
— *Ծարքերդու օվան, օսկի եուվան, Արարկերու էրկիրը, լէյլէկի բնակարանը:*
— *Մնլոտին ցուրտը մահացայ:*
— *Կին կայ որ պարիի ալուրէն կերակուր կը չինէ, կին ալ կայ պատրաստ կերակուրը կ'ուրէ:*
— *Զմեռուկ կարելով սիրտ պիտի հոլացնես:*
— *Ճին չեղած կ'ուզէ մարդ չարփմիշ ընէ:*
— *Մանեմ–մանեմ գալին տամ, գալին աչքը հանել տամ:*
— *Մօրուց խենթ ըլլըցողին Սուրբ Սարգիս ի՛նչ ընէ:*
— *Սերմնացանը Թող սերմանէ· Թուրքմանը Թող չրջի· էշը ինչ ուտէ, այն կը Թրքէ:*
— *Ֆուտակ, ուր կը վազես, կ'ուզես մօրմէդ առաջ ախըրը մանես:*

Ալէլուիա,
Բամբակէ քուլայ,
Ճահրան կոտրեր է,
Նսաեր, կու լայ:

Ակնոցի· կցցի––կցցի,
Դռան եաին կամբթեցի,
Զարն ի վար պլտորեցի:

Առաուն կիրակի է·
Կիրակոսը մերնը էկաւ,
Գէլէֆ մը գարի բերաւ·
Գարին տուի հաւերուն,
Հաւեր ինձի հաւկիթ մը տուին,
Հաւկիթը չոպանին տուի·
Չոպանը ինձի գառ մը տուաւ,
Գառը տարի Առաուծոյ տուի,
Առաուած ինձի ադբար մը տուաւ
Ադբար, ադբար, ջան ադբար,
Գլխուս վրայ բեռդ ադբար·
Կաթը դրին կրակին,
Դուրսը էլան պատարագին,
Հայուն տղին մաս տուին,
Թուրքի տղին թիս տուին:

Արեգակն արդար,
Պաղ մը տուր, Զարդար,
Չէ նէ չեմ կարդար·
Էլանք տուննի վեր,
Չուպուխ չեմպերի·
Չաոխ'ի, կել պերի:

— Բարեւ քեզի, Մելքոն չէրիֆ·
— Առաջուս բարին շաշխուն
հէրիֆ:

Հանձր է բազոս, (ուզտ)
Կծկըտ է Մարկոս, (պայլ)
Շուչ կու պայ Թէոդորոս
(աղուէս):

Գործերնիս Ադարկեր,
Մարդ չգիտեր մեր փէլեր,
Թթի չոր որ չըլլար,
Մեր հալ ինչ կ'ըլլար:

Դէվէ–դէվէ գանկուլայ,
Դէվէին մարը նսաեր կու լայ:

Էրկուչարթի չարթի–չարթի·
Իրեքչարթի չարթի–չարթի,
Զորեքչարթի չարթի–չարթի,
Հինգչարթի չարթի–չարթի,
Իմ վարդս Ուրբաթ,
Սիրածս Շապաթ,
Հոգիս–հոգիս կիրակի,
Հոգիտաս էրկու չարթի,

Թադուլ–թադուլ Հալեպցին,
Սրբիճի Մարաչցին,
Հալվաճի Անթապցին,
Բամբակ ցառնդ Առանացին,
Փեստիլ չինող Մալաթիացին,
Վարպետարդի Հաճընցին,
Ղարդախ Կայսերցին,
Սվրի–սիվրի Զիլեցին,
Ցցահան անող Սվապցին,
Կնկան ծեծող Թոխաթցին,
Թեխմեխ զարնող Սամսունցին,
Ֆնտխճի Թրապիզոնցին·
Ֆասուլիաճի Կիրասունցին:

Խօշ ուտեմ, խօշ խմեմ
ես էյերլի ձին հեղնեմ.
Դու քաքոտ էշելիկը հեղնես,
իս թրքին փոսը ձգեն,
ֆեզի էլ խաս մեղրին բղուկը,
Անկէ դուրս ելենք,
ես քեզի լզեմ, լզեմ,
Դուն ալ ինձի լզես, լզես.
Ջաղկին քարը վիզդ ձգեմ,
Դէրվեր տանեմ, տանեմ,
Գաբվար բերեմ, բերեմ,
Ջըսխս քի... (հանելուկի անուն)
ինչ է:

Հալան–հալան,
Թալան թուլան,
Եղն է սառակեր առանց փալան,
Էրկու կացին,
Ջորս դրացին,
Բոլորուեցան
Վրան լացին:

Պզտիկ մօլլան էզան կու տայ,
Ջարդղին տիւզէն կու տայ,
Ապու կու պայ, մէկ թարաւ
կ'երթայ,
Փիլաւ կու պայ, վրան կը վազէ:

Սառա, Սառա,
կանակս կ'եռայ,
Հեղնիմ, էրթամ Զիմարայ:

Սուտ, սուտ, այս սուտ,
Ֆիլը կըլլէց մէկ ձուկ,
Խորոզը հեծած,
Դէվէն պրկած:

Տէր լոյս իմ եւ կեանք իմ,
Արեայան ֆիմ, սօրան ֆիմ:

Վ Ե Ր Ջ Ա Բ Ա Ն

ԵՐՈՒԱՆԴ ՋԱՐԳԱՐԵԱՆ

(ԻՆՔՆԱԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆ)

Երուանդ Զարդարեանի անակնկալ մահէն երկու ամիս առաջ միայն գրի առնուեցաւ այս տողերը: Այս ազնուական մարդը մինչեւ վերջին վայրկեանը ընդդիմացաւ խնդրանքներուս, աւելորդ ինքնագովութիւն նկատելով այս ինքնակենսագրութիւնը:

Շատ դժուար եղաւ համոզել զայն, որ իր անձը չէր այստեղ խնդրոյ առարկայ, այլ այն հայ մարդը, որ կրցած էր աներեւակայելի դժուարութեանց յաղթահարելով, իր անունը կամքով հասնիլ պատուաւոր դիրքի մը: Օրինակելի կեանք, պողպատեայ նկարագիր, ազնիւ հոգի:

Ափսոսէն, ջարդերէն ազատած հայ որք մը, որ իր ուշիմութեամբ, ջանասիրութեամբ կը բարձրանայ նախանձելի դիրքի:

Ի՜նչ գեղեցիկ օրինակ, դրուած հայ երիտասարդութեան դիմաց:

Կ. Փ.

Ծնած եմ Տիվրիկ, 28 Յուլիս 1901ին։ Հայրս, Սարգիս Զարդարեան, կերպասեղէնի, կտաւի, հագուստեղէնի խանութ ունէր։ Ծնողքս վեց զաւակ ունեցած էին, որոնց երեքը մեռած էին։ 1915ին, տարագրութեան նախօրեակին, հինգ հոգիէ կը բաղկանար մեր ընտանիքը, հայրս, մայրս, ութը տարեկան եղբայրս, չորս տարեկան քոյրս եւ ես՝ 14–15 տարեկան։ Ուսումի տարիքի մըն էի, երբ ամէն բան կը յիշեմ թէ՛ Տիվրիկէն եւ թէ աքսորի ղէպքերէն։

1915ի Մայիսին չուկան կոխեցին եւ բոլոր էրիկմարդիկը հաւաքելով բանտարկեցին։

Հայրս պէտէլ առած էր, ուսումի չբանտարկուեցաւ։ Կոխած էին մեր տունը, հոն ապաստանած 8–10 էրիկմարդիկը բռնած, մեր տունը մանրամասն եւ խիստ խուզարկութեան ենթարկելէ ետք։

Բանտարկեալները 200–300, տարուեցան Սեբաստիա։ Ստոյգ պիտցանք թէ անոնք հասած էին Սեբաստիա։ Անկէ վերջ ոսկայն ո՛չ մէկ լուր առինք։ Բոլորն ալ սպաննած էին, ո՞ւր, ե՞րբ։ Մարդ չգիտցաւ։

Մենք բռնեցինք աքսորի ճամբան։ Մեր ընտանիքի հինգ անդամներուն կ՝ընկերանար նաեւ մեծ–հայրս (հօրեհայրս)։

Երկու ջորի վարձած էինք։ Հետերնիս առած վերմակ, հագուստեղէն, ուտելիք։

Հինգ օրէն հասանք Ամարկիւր, որ երկու օրուան ճամբայ է միայն։ Երկու օր մնացինք հոն եւ դարձեալ ճամբայ ելանք։ Ալ սկսած էինք հանդիպիլ դիակներու, ամբողջ ճամբու երկայնքին, մինչեւ Եփրատ։ Սկսան մեզի թաղել տալ մեռնողները։ Կարաւանը իրար անցած էր։ Մեծ, պզտիկ, կին, էրիկմարդ իրարու խառնուած էին։ Բարեբախտ աչառակ. աւա պապա կիւնի...

Ինքնաեր կու գային, տղաք, պատանիներ, աղջիկներ կը տանէին։ Մայրս թելադրեց ինծի որ ադա մը փնտռեմ։

— Գնա՛, տղաս, ազատէ կեանքդ, մենք, որովհետեւ մահուան կ՝երթանք։

Հեռացայ կարաւանէն, չփոթ քայլերով։ Սիրտս բզիկ–բզիկ եղաւ։ Զղիմացայ, ընչաոգտա վերադարձայ սիրելիներուս մօտ։

Մայրս երբ տեսաւ զիս, աչքերը լեցուեցան եւ չխնջեց.

— Աղէկ որ եկար... — եւ ինծի բացատրեց, որ մարդու գլուխ մէյ մէկ ոսկի պիտի տան եւ ազատին։

Կարաւանը ճամբայ ելաւ։ Երբ պիշեր եղաւ պառկեցանք։ Ժողովուրդը իրար անցած էր նորէն։

— Բեռցուցէ՛ք, լսուեցաւ ժանտարմաներուն հրամանը։

Բեռները դրինք կենդանիներուն վրայ ու ճամբայ ելանք։ Ամէն մարդ կը դպար թէ ա՛լ վերջն էր։ Մահը կը մօտենար։

Երկու տղաք կային քովս։

— Եկէք փախչինք, ըսի։

Համաձայնեցան։ Գացի ըսի մօրս։

— Գնա՛, ըսաւ, երկրորդ անգամ, դնա՛ ապառէ։ Եւ փաթթուեցաւ վզիս։

Երկու ընկերներս առի եւ սկսայ ուղղուիլ դէպի մօտակայ բլուր մը։ Հազիւ 40–50 քայլ առած էինք, վարէն ձայներ լսեցինք։ Անցանք բլուրին մէւս կողմը։ Ընկերներս ետ մնացին, թերեւս ալ ետ դարձան, կարաւանին միանալու։ Ես բռնեցի Արարկիրի ճամբան։ Քիւրտերու վրաններու հանդիպեցայ։

Զօրէն ժանտարմա մը դիս կեցուց։

— Ո՞վ ես...

–Տիվրիկցի զաղթական։

— Ինչո՞ւ ձոր իջար։

Եկաւ բռնեց դիս եւ քիւրտերու քով տարաւ։ Ներկայացուց մեծին։

Այս վերջինը հարցուց.

— Ո՞ր տեղացի ես։

Անոր ալ ըսի թէ ո՛վ եմ։

— Նստի՛ր, ըսաւ։ Գնա՛ ջուր բեր, ա՛ռ այս ամանը եւ ջուր բեր ինծի։

Քիչ յետոյ դիս տարաւ քիւրտ կնոջ մը մօտ, իր երկու զաւակներով։ Նստած էին ջրբիի մը վրայ.

— Քեռիս կինն է, ըսաւ քիւրտը, ընկերակցիր անոնց մինչեւ Արարկիր։

Հասանք Արարկիր։ Անոնք դիւղ մը գացին, ես մնացի չուկան։ Ի՞նչ պիտի ընէի. չուտած կեցած էի։

Ագրիւրի մը մօտ կեցայ, չուրջս դիտելով։ Քիչ յետոյ մարդ մը եկաւ ջուր առնելու։ Ինծի նայեցաւ եւ հարցուց.

— Ագա՞ կը փնտռես։

— Այո՛, ըսի։

— Լա՛ւ, հետս եկուր։

Սենեակ մը տարաւ, մարդ մը նստած էր հոն.

— Հասան էֆէնտի, էրմէնի մը բերի քեզի։

Մնացի քովը։ Երբ իրիկուն եղաւ, դիս ներկայացուց իր կնոջ։ Զոքանչ մըն ալ ունէր եւ մանչ մը, երկու տարեկան։ Ձիս տարաւ ախոռ.

— Այս ձիուն ալ պիտի նայիս, ըսաւ, մաքրես, կերակրես, թմամբ ընես։ Պիտի ընես ա՛յն ինչ որ հրամայէ խանումը, աւելցուց։

Յաջորդ օրը բազնիք տարաւ, նոր հագուստներ տուաւ եւ մաքրուած տուն բերաւ։

Չեմ կրնար ըսել թէ ո՛րքան մնացի ազայիս տունը։ Հանդիստ էի։

— Ռուսերը կը մօտենան, ըսաւ օր մը ազատ, ընտանիքս պիտի առնես եւ Սերաստիա տանիս։ Խանըմը ձիուն վրայ պիտի նստի, իսկ դուն պախուրձէն պիտի բռնես ու առաջնորդես։

Հինգ–վեց օրէն հասանք Սերաստիա։ Կանգ առինք կառավարութեան չէնքի մօտ։ Գտանք ազայիս եղբայրը, որ ժանտարմա էր եղեր։

Մօրը լուր տուաւ.

— Հապղրն (իմ անունս էր) եկեր է...

— Ինչո՞ւ եկար, պռոշց կինը։

— Ազատ ըսաւ որ դամ ձեր մօտ։

— Ո՞ւր է նամակը։

— Նամակ չտուաւ։

— ՕլաՀի Հապղը՛, հաւնեցա՞ր բրածդ, դաչախ եկար ուբեմն...

Իրիկուն եղաւ։ Ժանտարման սկսաւ ինծի մօտենալ։ Ազիքներս չորցան։ Ի՞նչ պիտի ընէր ինծի։

— Վաղը առաւօտ քեզ Թրքական որբանոց պիտի դնեմ, ըսաւ։ Լաւ կ՛ըլլայ, մի՛ վախնար։ Աղեհատ կը սորվիս, գրել–կարդալ։ Ըրածս բարիք է, աւելցուց, բոլոր վարպետները հայ են...։

Քիչ մը հանգստացայ։ Կը սպասէի աւելի դէշին։

Յաջորդ առաւօտ դիս տարաւ Սերաստիոյ արհեստներու վարժարանը։ Ինքը մտաւ անօբէնին մօտ։ Տղոց հսկայ բակմուխիւն մը բակին մէջ, ամէն կողմէ հոն հաւաքուած, էրզրումէն Երզնկայէն, Սերաստիայէն։ Մեծամասնութեամբ Թուրք լաճեր։

Քիչ յետոյ բարեբարս եկաւ եւ հազորդեց, թէ միւտիւրը դիս ընդունած է։ Գնացինք համբուրեցի ու բաժնուեցանք։

Ձիս գրին կօշկակարներու մօտ։ Երկու վարպետներն ալ հայ էին։ Անկողին մը տուին, երկու հայ տղոց հետ։ Անմիջապէս որ մինակ մնացինք, սկսանք հայերէն խօսիլ։

Ժամանակ մը եաք լմացայ, որ տիվրիկի կարեւոր պաշտօն ունեցող հայրենակից մը կայ։

1918ի վերջերն ըլլալու էինք։ Զինադադարը կնքուած։

Հայրենակիցս Յակոբոս Վարժապետ կը կոչուէր եւ Թուրք սպաներու հիւանդանոցի մը մատակարարն էր։

Գացի դռան զայն։ Շատ ուրախացաւ։ Ա՛լ ամէն Ուրբաթ գիս իր տունը կը հրաւիրէր։ Սիրած կերակուրներս կը դանէի եւ ախորժակով կ՚ուտէի։

Ժամանակ մը վերջ հաղորդեց ինծի, թէ Պոլիս մեծ–հօրս եղբայրը ըլլալու էր, որ ֆէս արդուկելու գործով կը զբաղէր։ Հոս–հոն նամակ գրեց եւ ունեցաւ փնտռած հասցէն։

Տուած հասցէն դոց սորվեցայ.— Մկրտիչ էֆ. Զարդարեան։

Ուսելիք չկար այլեւս, բայց չնորհիւ Յակոբոս Վարժապետին, բանէ մըն ալ չզրկուեցայ։

Ապրիլ ամսուն, ուրիշ երկու սեբաստացիներու հետ գիս ճամբու դրաւ դէպի Պոլիս։ Նախ կառքով հասանք Սամսոն։ Ինդիրը Պոլիս հասնիլն էր։ Քանի մը օր սլքտացի նաւահանգիստի քարաւիներուն վրայ։

Առտու մը, ծովին բացերը ռուսական նաւ մը խարսխեց։ Մակոյկներ կ՚երթային կու գային։ Ի՞նչ պիտի ընէի, ի՞նչպէս, առանց գրուշ մը ունենալու գրպանս, Պոլիս պիտի հասնէի։

Բարի հրեշտակս օղնութեան հասաւ ինծի անգամ մը եւս։ Ամբողջ աքսորի ընթացքին ան բռնած էր ձեռքէս ու ազգ առազգ հասցուցած հոս։

Այդ բարի հրեշտակը ներկայացաւ ինծի մօր մը եւ իր փոքրիկ զաւկին կերպարանքին տակ։ Կը պատրաստուէին մակոյկ առնել։ Ըսի կնոջ թէ կ՚ուզէի Պոլիս երթալ։ Բարի կինը դարձաւ մակուկավարին.

— Պուճու տա ա՛լ։։։

Բարձրացայ մակոյկին վրայ։ Պզտիկ տղուն ձեռքէն բռնած բարձրացանք նաեւ բեռնատար խոշոր նաւուն վրայ։ Մայրը զբաղած էր իր պայուսակներով։ Ինծի եւ փոքրիկ տղուն մօտեցան նաւային երկու սպաներ, որոնք ճամբորդներու մանել–ելլելով կը զբաղէին։

— Ձեր տոմսակները, պռոտց մէկը։

Խելացի մանչուկը հանձարեղ պատասխան մը տուաւ.

— Մեր տոմսակները մօրս քովն են։ Եւ մենք անցանք։

Գացի ու մտայ պէտքարանը։ Մինչեւ նաւուն ճամբայ ելլելը տեղէս չշարժեցայ։

Մանչուկը եկաւ եւ դուռս զարկաւ, ըսելով թէ ա՛լ վտանգ չկար։

Պոլիս հասանք ապահով — Սիրբէեի: Ահագին թիւով հայ պաղթականներ քարափին վրայ:

Մէկը պոռաց դէպի մեզ.

— Գաղթական կա՞յ ձեր մէջ:

— Ե՛ս...

— Ագէկ, իջի՛ր...

Մարդը պիս ձիու կառքի մը մէջ դրաւ եւ Գում–քափու տարաւ: Ուսելիք տուին, պիս խնամեցին:

Բերանս բաց կը դիտէի չուրջիս հայերը: Դեռ հայ մնացա՞ծ է ուրեմն, կը խորհրդածէի:

Երբ քիչ մը հանդստացայ, Մկրտիչ էֆէնտին փնտռելու եկայ: Գացի տրուած հասցէին եւ ներկայացայ խոշոր այդ մարդուն, որ մեծ–հօրս եղբայրն էր:

— Զէ՞ն ը դուն Երուա՞նդն ես... չփեց աչքերը:

— Այո՛, ըսի ու պատմեցի դիմուս եկածները, բոլոր սիրելի–ներուս տոյժ կորուստը:

— Հօրաքոյրդ Սկիւտար կը կենայ, ըսաւ:

Միասին գացինք Սկիւտար: Խեղճուկրակ մէջ էր հօրաքոյրս: Որոշեցի գործ փնտռել: Թուրքի մը քով աշկերտ մտայ:

Հազիւ կէս օր մնացի: Կէսօրին կէս թուղթ ոսկի տուաւ ձեռքս եւ ճամբու դրաւ:

Հօրաքոյրս պիս դրկեց Կալաթա Խան, ուր Թարզմանի պաշտօն ունէր Համբիկ Զարդարեանը:

Պզտիկ գործ մը տուաւ, օդնական աշկերտ խանութի մը, ուր օճառ, վրձին, թէյ, բրիչ, ձէթ կը ծախէին:

— Անգլերէն պէտք է սորվիս, ըսաւ:

Սկսայ անգլերէնի դասեր առնել:

Ժամանակ մը մնացի: Անկէ եաք ապայի մը քով մտայ: Կօշիկ կը նեռկէի, արդուկ կ'ընէի: Հնակարկատութիւն ալ կ'ընէի: Կամաց–կամաց գնեցի այլեւայլ գործիքներ: Սկսայ խնայողութիւն ընել: Ապագայ կինս հօրաքրոջս հետ կ'ապրէր:

Երբ քիչ մը դրամ ունեցայ նշանուեցանք:

Ինծի չարմար ազնիւ հայ աղջիկ մըն էր Սիրանուշը: Ամբողջ կեանքիս ընթացքին ո՛չ միայն պատկներուս մայր եղաւ, այլ ինծի հաւատար գործի ընկեր մը: Ամէն բան իրեն կը պարտիմ:

Ռեմալական չարժումը սկսած էր եւ Պոլիս կը պարպուէր:

— Գացէ՛ք ամուսնացէք ըսաւ հօրաքոյրս, ձգեցէք այս երկիրը եւ գացէք ապրիլ ազատ տեղեր:

Ամուսնացանք եւ սկսանք անցպիլը հանելու զործազուրկութիւնը։ Կ'ուզէինք Պուլկարիա երթալ։ Չեզաւ։

Կրցանք իտալական բեռնատար նաւու մը վրայ երկու տոմս առնել Ֆրանսայի համար։

22 Օգոստոս 1923ին Մարսէյլ հասանք։

Էրկի կնիկ անուն մը ունէինք, տէօշէկ մը եւ 4000 ֆրանք՝ մեր մէջքին կապած։

Նաւէն իջանք։ Ո՛չ քաղաքին ծանօթ ենք, ոչ ալ մանաւանդ լեզուին։ Մեր պիտցած ֆրանսերէնը երկու բառէն անդին չէր անցներ — պոնժուր, պոնսուար. ու թերեւս ալ... մէրսի մը։

Ես ու կինս էինք։ Մեր հետ Մխրանը։

Ան վերջինը մօտեցաւ ինծի.

— Հոս հայ մը կայ, պանդոկ մը ունի եղեր, կու դա՞ս...

— Ամենայն սիրով։

Գացինք մտանք ազատ փողոց մը, նշանաւոր Մարսէյլի Րիւ Տօմինիֆէնը։ Պանդոկը կը կոչուէր Օթել Վէրտէօն։

Պանդոկէն իջայ։ Տեսայ խանութ մը, վրան գրուած էր պուլանժըրի։ Մտայ, երկար–բարակ ազուոր հաց մը գնեցի։ Հինգ ֆրանք տուի հացագործուհիին։ Ան մը գրամ վերադարձուց ինծի։ Պզտիկ բաներ մըն ալ առինք ու ախորժակով կերանք։

Լաւ կը զգայի ինքզինքս։ Ազատ երկիր, բան հարցնող չկայ։ 1915էն ի վեր առաջին անգամ ըլլալով ազատ չունչ քաշեցի։

Սկսանք գործ փնտռել։ Ներկայացանք Պետրոս Պալթայեանին. բան գտաւ չեկաւ։ Գացինք տեսանք Մուսէս անունով հայ մը։ Ամերիկեան ձեւով աղիի գործ առաջարկեց։

Սկսանք աշխատիլ, Մխրանը, կինս եւ ես։ Աղիքները կը զատէինք ըստ իրենց հաստութեան կամ բարակութեան։ 25 օր եաք գործը վերջացաւ։ Նոյն գործը ընող պաթումցի հայու մը մօտ մըտանք, Շապանեան։ Մտանք Մարսէյլի սպանդանոցը։ Գլուխներս ծըռած կ'աշխատէինք։ Նշան անունով հայ մըն ալ կար մեր հետ։ Ամերիկա մեկնեցաւ։ Իր սենեակ–խոհանոցը մեզի տուաւ։ Մխրան խոհանոցը կը պահէր, մենք՝ սենեակին մէջ։

Կ'ապրէինք չատ մեծ խնայողութեամբ։ Այսօր ոսպ, յաջորդ օր լուբիա, սխտոր, խաշլամա։ Պատուղ չէինք ուտեր, պինի, գարեջուր չկար մեր սեղանին վրայ։

Գրամ պէտք է աւելցնէինք։

Կամաց–կամաց սկսանք բարելաւել մեր կեանքը։ Սկսանք մեր կերակուրները ուտել, տոլմա, էօփթէ։

Շապանեան մեռաւ։ Տղան եկաւ Քալաթիանքայէն։ Չկրցանք համաձայնիլ այս վերջինին հետ։

Լասիօթա գացի եւ նաւաշինութեան գործատուր եղայ։ Նաւերու վրայ չկակացած դամ կը դամէի։ Շատ դժուարին եւ վտանգաւոր գործ մը։ Շարաթականս մեծ բան մը չէր։ Աւելի չհաշուեր գործի մը անցայ, նոյն ընկերութեան մօտ։ Հսկայ մուրճ մը տուին ձեռքս, երկաթը կը կարմրցնէին եւ ես պէտք է ծեծէի։

Օր մըն ալ աչքս վիրաւորեցի։ Երբ ազկկայ, կրկին աչքս գարձուցի Մարսէյլ, առաջուայ գործին։

Համաձայնեցանք Շապանեանին հետ։ Երեք տիվրիկցի կիներ կային Փրանսայի այր եւ կին։ Ես վերակացու եղայ։ Զորս տարի աշխատեցանք ես ու կինս։ 1928ին խնայած էինք 17000 ֆրք.։

Էքս գործ բացի։ Մասամբ ճանաչերէն ես ուզդակի կ'առնէի ապիքը եւ ես ու կինս կը գատէինք, ծախուելու վիճակին կը վերածէինք։

Շապանեանը, ուրիշ նոյն գերծը ընող ֆրանսացիներ անցան հակայարձակողականի։ Ամէն ինչ ըրին որ զիս խորտակեն։ Ես անյողդող կուրծք տուի։ Երկար տարիներ դիմացայ։ Մեծ բան չէի չահեր, բայց արամադիր չէի տեղի տալու։ Շարունակեցի։

1930ին ծնաւ առաջին զաւակս՝ Անդրանիկը, 1934ին աղջիկս՝ Վարդուհին։

Աղիքներուն գինը ինկաւ, համաշխարհային հրապարակի վրայ։

Մինչեւ 1945, առանց մեծ բան մը չահելու, չարունակեցի ապիքի գործը։

1948ին գործերը քիչ մը բացուեցան։ Քիչ մը գրամ հաւաքուեցաւ։

1951ին արուեցի գործս փոխել։ 25 տարիէն աւելի աշխատած էի, առանց չօշափելի արդիւնքի։

Մեծաքանակ բրիփըրի գործի մը ձեռնարկեցի։ Տղաս մեծցած էր, գործին վարժեցուցի։

1952ին 2 միլիոն վնաս ըրի, 1953ին չահիլ սկսայ, չորրորդ տարին՝ աւելի լաւ։

Տասը տարուան մէջ մէջքս չակեցի։ Գործը մեծցաւ, բարգաւաճեցաւ։

Հոս աւելցնեմ որ բոլոր անոնք որոնք ամէն միջոց ի գործ գրած էին զիս խորտակելու համար, բոլորն ալ առանց բացառութեան անանկացան, օդը ելան։

Շինեցի այս տունը, արդիական բոլոր յարմարութիւններով։ Գործէն քաշուեցայ, տղուս յանձնելով զայն։

Տարիներէ ի վեր մեծ կարօտ մը ունէի պահած սրտիս մէջ — տեսնել իմ սիրելի հայրենիքս:

Կնոջս հետ եկանք գացինք Հայաստան: Երեւան, Էջմիածին, Գառնի, Սեւանի լիճ:

Ուրախութեանս չափ չկար:

Բոլոր երազներս իրականութիւն դարձած էին:

Աչխատած էի չարաչար, կուրծք տուած կեանքի բոլոր խա-
րակներուն: Յաղթած: Բարօրութեան հասած: Զաւակներս ամուս-
նացուցած, թոռներու տէր:

Ալ բան չէի խնդրեր Աստուծմէ: Երջանիկ էի:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

	Էջ
ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ	7
ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԻՎՐԻԿԸ — Տոքթ. Ղանքէմուրեան	17
Տիվրիկի համայնապատկերը	21
Հայեր, հիթիթներ եւ Տիվրիկ քաղաքը	22
Սեբաստիա քաղաքը	23
Քրիստոնէութիւնը Փոքր Հայքի մէջ	24
Հայ իշխաններ եւ զօրավարներ Փոքր Հայքի մէջ (570 – 680)	25
Արաբական արշաւանքները	26
Պաւղիկեաններ	27
Վասպուրականի հայութեան Սեբաստիա փոխադրուիլը	29
Թաթարներու արշաւները վրաց եւ հայոց աշխարհները (1230 – 1307)	34
ՏԻՎՐԻԿ — Գ. Վ. Սրուանձտեանց	41
Աւերակ եկեղեցիներ, վանքեր եւ ուխտատեղիներ	46
Ձեռագիր եւ յիշատակարանք Ս. Լուսաւորիչ վանքին մէջ	47
Ձեռագիրք եւ յիշատակարանք Տիւրիկի մէջ	48
Գասմա եւ Բինկայ	50
1915ի ՄԱՀԱՇՈՒՔ ԹՈՒՄԱԿԱՆԸ — Թորոս Գազանճեան	55
Ընդհանուր զօրաշարժ Թուրքիոյ մէջ	57
Մուք ամպեր հաւաքուեցան կարկուտ պիտի տեղայ	60

Պաշտօնական վերբակալութիւններ 64
Կոյր եւ կաղ Մկրտիչ Գոմիքապաշըները 76
Սեւ օրեր, փաստաբաններու գիշերը 88
«Թուրքեր, իրաւունքը մերն է, բանի որ
մենք այսքան քուլամորք գտնուեցանք» 104
Ապտուլլահ փաշա, Հայրանեան եւ հայրս 107
Մուենետիկներ, ախոր 120
Ախոր — առաջին օր, Յունիս 18 125
Երկրորդ օր, Յունիս 19 129
Երրորդ օր, Յունիս 20 — Սարը Զիչէկ 138
Յունիս 21 144
Արաբկիր, Յունիս 22, 27, 28 146
Յունիս 25, Խարան 158
Յունիս 26, Եփրատ 160
Յուլիս 1, 2, 3 — Կէպէն կամ Կիւմիւշմանէն 170
Քիւրտերը տարին ազատեցին մեզ 176
Ի՛նչ պատմեց Մէհմէտ Էֆէնտի Շաբրու օղլու 177

ՍԵԲԱՍՏԻՈՅ ՆԱՀԱՆԳԷՆ ՆՇԱՆԱԻՈՐ ԴԷՄՔԵՐ 187
ՏԻԱԶԱՆ ՄԵԾ ԳԵՐԴԱՍՏԱՆՆ ԱԼ ԿՈՒ ԳԱՅ ՏԻՎՐԻԿԷՆ 199

ՈՒՐԻՇ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ 201
ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԵԱՆ ՍԿԻԶԲԻ ՕՐԵՐԸ — Գրիգոր Լուսիկեան 203
ԶԱՐԴԵՐԷՆ ԱԶԱՏՈՒՈՂԻ ՄԸ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ —
Գրիգոր Լուսիկեան 206
ԵՓՐԱՏԷՆ ԽԱՐԲԵՐԴ — Արտաշէս Կուզիկեան 208
ՈՒՐԻՇ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆ ՄԸ — Տիգրան Խանդամուրեան 209
ԽԱՐԲԵՐԴԻ ՓՈՂՈՑՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ —
Փայլածու Բոյկեան – Սարգիսեան 212
ՏԻՎՐԻԿԻ ՏԱՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ —
Հմայեակ Զարդարեան 217
ՏԷՐ ԳՐԻԳՈՐ ՓՀՆՑ · ԶԱՐԴԱՐԵԱՆԻ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒՄԸ —
Գրիգոր Շոքիկեան 226
ԽԱՐԲԵՐԴԻ ՓՈՂՈՑՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ — Մարիցա Սարգիսեան 230

ՏԻՎՐԻԿԻ 1915Ի ՏԱՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԱԿԱՆԱՏԵՍԻ
ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆ — Պետրոս Թորոսեան 235
ԵՍ ՏԷՐ – ԶՕՐԷՆ ԱԶԱՏԱԾ ԵՄ՛ — Արամ Արմաղանեան 247

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ
ՏԻՎՐԻԿԻ ԵՒ ԻՐ ԳԻՒՂԵՐՈՒ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ
ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ — Հ. Եփրեմ Պօղոսեան 255
ՆԻՒԹԵՐ ՏԻՎՐԻԿԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ —
Գ. Փամբուկեան 263
ՏԻՎՐԻԿ, ԿԱՍՄԱ, ԲՒՆԿԵԱՆ ԵՒ ԶՄԱՌԱ՝ ԸՍՏ ԳԱՄԷՐԻ —
Ս. Գաբամաճեան 292
ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ
ՏԻՎՐԻԿԻ ՄԱՍԻՆ — Երուանդ Զարդարեան 297
Տիվրիկի ծաղիկները 319
Տիվրիկի բնտանի կենդանիները 319
Ընտանի հաւազգիներ 321
Տիվրիկի վայրի կենդանիները 321
Վայրի թռչուններ 326
Ձորեն եւ ընդեղէններ 326
Տիվրիկի կերակուրները 327
ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՏԻՎՐԻԿԻ ՄԱՍԻՆ —
Հմայեակ Զարդարեան 328

ՏԻՎՐԻԿԻ ԱՌԱԿՆԵՐԷՆ, ԱՍԱՑՈՒԱԾՔՆԵՐԷՆ 334

ՎԵՐՋԱԲԱՆ
ԵՐՈՒԱՆԴ ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ (ինքնակենսագրութիւն) 339

Հասցէ

Mme. S. ZARTARIAN
Av. Rampal (St. Julien)
Villa Yérévan
13, Marseille (12e)
FRANCE

ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆԻ
ՎԱՀԷ ՍԷԹԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

Պատուէր	391
Տպաքանակ	600
Պրակ	22
Ւաարտում	13-3-73

ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆԻ ՎԱՀԷ ՍԷԹԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

Printed in Lebanon by Hamaskaïne V. Setian Press

9857

0000907

2013

ՀՀ Սգեղային գրադարան
Ցմահ օգտագործման համար
NL0000907